

Станіслав Кульчицький

ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК

Книга 1

Станіслав Кульчицький

ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК

Історія комунізму в Україні
від його народження до загибелі

Книга 1

*Присвячую цю працю
поколінню моїх батьків,
чий життя і смерть
були пов'язані з будівництвом
радянського ладу*

УДК 94 (477) «18/19»

ББК 63.3 (2 Ук) 6

К 90

Редактор: Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Микола Койдан

Кульчицький Станіслав

К 90 Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. – Темпора, К., – 504 с.

ISBN 978-617-569-166-3

ISBN 978-617-569-167-0

Книга професора Станіслава Кульчицького досліджує витoki та постання комуністичної доктрини в Європі та Росії XIX ст., природу радянської влади в СРСР, а також соціально-економічні й суспільно-політичні процеси в Україні у XX ст. Автор встановлює зовнішні та внутрішні причини трансформації демократичної революції в комуністичну, аналізує природу національної радянської державності, вивчає здобутки й провали першого комуністичного штурму, замаскованого більшовиками під концепт «воєнного комунізму», а також подає цікаву інтерпретацію причинно-наслідкових зв'язків у подіях, пов'язаних із запровадженням непу.

Центральне місце в книзі відведене другому комуністичному штурму 1929–1938 рр., який призвів до кардинальних зрушень у соціальній структурі та економічному базисі українського суспільства й супроводжувався жакливими репресіями, спрямованими на придушення національно-визвольного руху й опору комуністичним перетворенням. Як підкреслює автор, ці перетворення зупинилися на півдорозі внаслідок об'єктивної неможливості втілити ідею ленінської держави-комуні в реальне життя. Але навіть утіленого було досить, щоб поставити Україну разом з усім «соціалістичним табором» поза рамками світового цивілізаційного процесу.

Завершальні розділи книги містять аналіз кризи командної економіки, нездатної протистояти викликам постіндустріальної революції. Політика «перебудови», якою в Кремлі сподівалися призупинити кризу радянського ладу, призвела до результатів, протилежних очікуванню. Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала другий у XX ст. шанс на здобуття реальної незалежності. Однак питання про те, як розпорядитися цим шансом, залишається актуальним і в наші дні.

УДК 94 (477) «18/19»

ББК 63.3 (2 Ук) 6

ISBN 978-617-569-166-3

ISBN 978-617-569-167-0

© Кульчицький С., 2013

© Темпора, 2013

ЗМІСТ

Передмова	9
Розділ 1. Комуністична доктрина	
1.1. Постановка проблеми	15
1.2. Родоначалники марксизму	20
1.3. «Маніфест Комуністичної партії». Категорія власності	23
1.4. Ревізія комуністичної доктрини	35
1.5. Поява В. Леніна на історичній арені	42
1.6. Комуністична доктрина очима В. Леніна	50
Розділ 2. Демократичний і радянський полюси Російської революції	
2.1. Постановка проблеми	60
2.2. Типологія революцій	69
2.3. Повалення самодержавства	80
2.4. Радянський чинник у Російській революції	90
2.5. Утворення Тимчасового уряду	94
2.6. Привид комунізму в Російській революції	101
2.7. Криза Тимчасового уряду	108
2.8. Радянські гасла в арсеналі більшовиків	121
2.9. Більшовицький переворот під радянськими гаслами	126
2.10. Агонія Російської революції	130
Розділ 3. Початок комуністичної революції	
3.1. Постановка проблеми	133
3.2. Перехід до реалізації комуністичної доктрини	141
3.3. Ленінська держава-комуна	151
3.4. Створення компартійно-радянської вертикалі влади	156
3.5. Соціально-економічні перетворення	164
3.6. Програма РКП(б) 1919 р.	180
Розділ 4. Українська національно-демократична революція	
4.1. Постановка проблеми	189

4.2. Україна і українці напередодні революції	207
4.3. Виникнення Центральної Ради	216
4.4. Проголошення автономії України	225
4.5. Утворення Української Народної Республіки	233
4.6. Поява в Україні радянської квазідержави	253
4.7. Гетьманат П. Скоропадського	268
4.8. Західноукраїнська Народна Республіка	279
4.9. Відновлення УНР	288
Розділ 5. Утвердження УСРР	
5.1. Постановка проблеми	302
5.2. Наступ радянських військ	305
5.3. Формування радянських органів влади	310
5.4. Утворення українського компартійного центру	325
5.5. «Военно-політичний союз»	338
5.6. Економічна політика Кремля в УСРР	343
5.7. Початок комуністичних перетворень на селі	354
5.8. Падіння радянської влади	363
5.9. Военні дії на Правобережжі	373
Розділ 6. Реставрація УСРР	
6.1. Постановка проблеми	381
6.2. «Про Радянську владу на Україні»	389
6.3. Вибудовування радянської вертикалі влади	409
6.4. Компартійна вертикаль влади	419
6.5. Профспілки і комнезами в системі влади	432
6.6. Комуністичні перетворення	444
6.7. Продовольча розверстка	454
6.8. Радянсько-польська війна	463
6.9. Розгром білогвардійців П. Врангеля	478
6.10. Договір 28 грудня 1920 р.	486
Іменний покажчик	495

Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед людське серце.

Фрідріх Енгельс.

«Ельберфельдські промови 8 і 15 лютого 1845 р.»

Всё обман, всё мечта, всё не то, чем кажется!

Микола Гоголь.

«Невський проспект» (1835 р.)

Людина досягає цивілізації не завдяки вищим біологічним обдарованням або сприятливому географічному середовищу, а в результаті відповіді на виклик у вкрай важкій ситуації, яка спонукає її вдатися до доти ще не бачених зусиль.

Арнольд Джозеф Тойнбі.

«Дослідження історії» (1934–1961)

ПЕРЕДМОВА

Чотири з половиною десятиліття тому я познайомився з творчістю американського фантаста Роберта Шеклі. Найбільше вразила мене тоді несподіваним епілогом повість «Обмін розумів» («Mindswap», 1966). Герой її, Марвін Флінн, довго блукав далекими планетами Всесвіту, обмінюючись тілами з інопланетянами різних рас. Найбільше він прагнув повернутися у власне тіло й опинитися вдома, але страшенно боявся при кожному черговому перевтіленні потрапити у паралельний реальному Спотворений світ. Після захопливих пригод, в описі яких Р. Шеклі неперевершений, герой повернувся в своє провінційне містечко. Часом він усе ж сумнівався, чи це справді його рідна планета? Але ж усе довкола було таким знайомим – до вищербинок у стіні будинку, де народився, до характерів однокласників, з якими дружив довгі роки. І ось нарешті остання, ударна фраза повісті: все було таким звичним – батько випасав отари пацюків, мати, як завжди, безтурботно несла яйця.

Тоді, у 1968 р., остання фраза вражала абстрактною глибиною. Яким би спотвореним не виглядав світ для зовнішніх спостерігачів, він здавався нормальним для тих, хто в ньому перебував усередині. А через чверть століття напівзабута фраза виринула в пам'яті і знову вразила мене, але по-іншому – своєю жахливою конкретикою. То був час, коли майже щоденно ламалися прищеплені з дитинства стереотипи, і я почав розуміти, що жив у Спотвореному світі.

Минуло ще двадцять років, упродовж яких я безустанно, не даючи собі перепочинку й на тиждень, вивчав, як створювався радянський лад. Спочатку існувало тільки одне бажання: новими працями перекреслити попередні, в яких Спотворений світ уявлявся як світле майбутнє всього людства. Потім довелося замислитись над тим, чому покоління моїх батьків повірило в комуністичну ідею і створило той Спотворений світ, у якому я народився. Насамкінець треба було пояснити, чому так багато людей з найстаршого нині покоління виводять за дужки злочини Й. Сталіна і з ностальгією згадують лад, який називали соціалізмом.

Це триєдине завдання постійно тримало в напрузі, не дозволяючи пристати до якогось берега і спонукаючи шукати власний фарватер. Я не пішов слідами «Чорної книги комунізму» з її прямолінійним негативізмом, хоча не міг заперечувати правдивості наведених у ній жахливих фактів. Не відразу, але все-таки відмовився від розгляду комунізму як тоталітарної системи.

І демократичні, і тоталітарні країни, які прийшли у ХХ ст. на зміну країнам традиційного монархізму, перебували в одній системі координат і відрізнялися лише тим, що у першому випадку суспільство формувало державу, а в другому, навпаки, держава панувала над суспільством. Натомість країни, що намагалися реалізувати комуністичну утопію, потрапляли у Спотворений світ. У ньому суспільство втрачало ознаки організованої спільноти. Держава зливалася з суспільством, ставала його кісткою, але зберігала свою ідентичність і робила спроби нав'язати населенню цю ідентичність.

Слід визнати, що радянській державі-комуні не вдалося зовсім перетравити суспільство. Не вдалося навіть цілком опанувати матеріальне виробництво. У «командних висотах» економіки залишився такий елемент державного капіталізму, як госпрозрахунок. У сільському господарстві держава-комуна змушена була визнати за колгоспниками право власності на вироблену продукцію. Комунізм залишився недобудованим у силу того, що доктрина, якою керувалися його будівники, від початку була мертвонародженою.

Використовуючи технічні здобутки ХХ ст., вожді Комуністичної партії поневолили радянських громадян політично, економічно й ідеологічно. Однак поневолення обернулося обов'язком узяти на себе відповідальність за життєдіяльність суспільства. Державний патерналізм влаштував багатьох, і саме цим пояснюється ностальгія за минулим.

Коли дивишся нині на навколишню дійсність, таку далеку від європейських стандартів, мимоволі згадується стара як світ людська мудрість: «Людина людині – вовк». Порівняймо її з комуністичним гаслом: «Людина людині – друг, товариш і брат». Комунізм завжди паразитував на священних для всіх християн заповідях Біблії, проте як багато людей сприймало цю імітацію за щире правду!

Принадність комунізму полягала в тому, що вожді та пропагандисти обіцяли створити для людей найбільш справедливі і сприятливі умови життя «тут і тепер», а не в потойбічному світі. Після перших невдач у комуністичному будівництві вождям довелося придумати перехідний етап, спочатку у вигляді «соціалізму», а потім – «розвинутого соціалізму». Та комунізм як суспільство з молочними ріками й кисільними берегами у пропаганді завжди перебував за два кроки від дня сьогоднішнього. Живучи при комунізмі, радянські люди звикли думати, мовляв, поки ще не дійшли до нього, але обов'язково побачать «світле майбутнє» на власні очі.

Моє покоління народилося вже тоді, коли країну нечуваним насильством підвели до напівреалізації проголошеної Володимиром Леніним у квітні 1917 р. ідеї комунізму. Два десятиліття, упродовж яких формувався радянський лад, виявилися особливо тяжкими для покоління моїх батьків. Мабуть, у більшості людей, розсіяних нині по країнах пострадянського простору, хтось із близьких постраж-

дав у ті лихі часи. Через кілька місяців після мого народження, – а це був 1937-й рік, – батько потрапив у ГУЛАГ. Не знаю, як помер материн батько – працівник маленької одеської друкарні. Бабуся, яка виховала мене і врятувала в роки румунсько-німецької окупації, розповідала, що він помер від свинцевого отруєння навесні 1933 р. Та я знаю тепер, що дрібні підприємства були позбавлені централізованого постачання по картках, і смертність від голоду в містах різко зросла. Знаю, що влада забороняла вказувати голод причиною смерті. Знаю, нарешті, що між дорослими і дітьми існував інформаційний бар'єр, поставлений 58-ю статтею кримінального кодексу (про антирадянську діяльність). Хоча це може видатися дивним іноземним дослідникам радянського комунізму, але такий бар'єр існував довго. Зокрема, голод 1933 р. став офіційно визнаним в СРСР тільки у 1987 р.

Згадуючи гасло «Людина людині – друг, товариш і брат», треба обов'язково пам'ятати й статтю перших радянських конституцій – російської 1918 р. і української 1919 р.: «Хто не працює, той не їсть». Дотримуючись моралі цієї статті, Й.Сталін конфіскував у селян, які не бажали працювати на державу без матеріальної компенсації, всі запаси продовольства тривалого зберігання. Від голоду загинули мільйони...

Мені важко судити, наскільки ця книга вільна від політичних пристрастей, здатних деформувати наукові висновки. Зрозуміло, однак, що кожний учений, якщо він бажає об'єктивно розібратися в тому, що несе доктрина комунізму людям, ризикує наразитися на звинувачення в антикомунізмі.

Світогляд історика істотно впливає на характер досліджень, особливо, якщо вони пов'язані з недалеким минулим. Становище науковця старшого покоління, коли він береться за вивчення радянської епохи, ускладнюється ще й тим, що всі (й історик у тому числі) розуміють *необхідність зміни ідеологічної платформи*. Зміна поглядів фізика або математика на предмет дослідження не викликає заперечень і сприймається як нормальний поступ наукової думки. Натомість ученим-гуманітаріям доводиться стикатися зі здивуванням (яке часом межує з роздратуванням) та довго пояснювати опонентам, чому раніше вони говорили й писали не так, як тепер.

Не мені оцінювати, наскільки змінилися мої погляди. Тим більше, що навіть в останні роки доводиться робити відкриття, позбавляючись дрібних крихт засвоєних з дитинства стереотипів мислення. Але зміст цієї книги, яка є підсумком досліджень останньої чверті століття, засвідчує, що писав її вже не радянський професор. Мушу також засвідчити, що один із підрозділів є стислим, але точним відтворенням моєї докторської дисертації на тему «Внутрішні ресурси соціалістичної індустріалізації СРСР (1926–1937 рр.)», захищеної ще в 1976 р. Ця тема не застаріла під впливом новіших досліджень і не втратила актуальності. Якщо відділити науку від ідеології, то «сухий залишок» усе-таки залишається в усі часи...

Коли вчений підходить до теми з готовою концепцією, він має можливість підкреслити важливість фактів, що підтверджують її, і зменшити значення або проігнорувати факти, які суперечать їй. Прикладів такого суб'єктивізму безліч. Тому я прагнув викладати факти системно, аналізувати їх без емоцій і підходити до теми без завчасно сформованих концепцій. Наскільки це вдалося, судити теж не мені.

Маючи за собою 30-річний стаж перебування в КПРС, я можу з висоти свого фаху, досвіду і, зрештою, особистої долі говорити про комуністичну доктрину. Мова не йде про моральний бік справи: мовляв, ось був комуністом, коли вимагався партійний квиток, щоб мати право займатися історією радянської України в академічній науковій установі; ось перетворився на антикомуніста, коли секретар ЦК Компартії України заборонив свою партію і став заохочувати наукові дослідження про Голодомор та інші замовчувані злочини радянської доби. Тут навіть не в моралі суть справи, як думають ті, кому пощастило народитися пізніше, – питання моралі в таких ситуаціях є особистісним і кожен вирішує його і відповідає за своє рішення самостійно. Людині, яка народилася у Спотвореному світі й усвідомила це, треба дати моральне право переглянути нав'язаний вихованням світогляд. Зрештою, що поганого було в «Моральному кодексі будівництва комунізму»? Адже кожна стаття цього документа підтверджена багатовіковим людським досвідом і має свій буквальный відповідник у Біблії!

Як історик я можу зрозуміти Марксову ідею комунізму, як вона була сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом у 1847 р. в «Маніфесті Комуністичної партії»: «Комуністи можуть визначити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Однак як історик і як громадянин я маю нагадати, що приватна власність як об'єктивна макроекономічна категорія є фундаментом усієї людської цивілізації. Чим рівномірніше вона розподілена між людьми, тим досконалішими стають людські спільноти (як у цьому пересвідчуються мільйони наших туристів і гастарбайтерів у країнах Європейського Союзу). Всі ми мусимо враховувати той досвід розвитку, який людство здобуло за 165 років від появи «Маніфесту». Тож, окрім усього іншого, я хочу показати в цій книзі фатальну помилку основоположників марксизму, які пов'язували знищення приватної власності з автоматичним негайним виникненням суспільної власності.

Спробую обґрунтувати два ключових положення. По-перше, ліквідація приватного власника не означала знищення приватної власності. По-друге, власність на засоби виробництва, за допомогою яких виробляється матеріальний продукт, може бути або приватною, або суспільною – третього не дано. Але суспільна власність не здатна бути локальною, обмеження будь-якими рамками негайно приватизує її. По-справжньому суспільною слід вважати власність кожного землянина і всього людства на все, чим багата планета Земля. Розвиваючись темпами, властивими остан-

ньому століттю, людство обов'язково визріє до ступеня дійсно суспільної власності, але то – через багато й багато років. А поки що воно навіть не відійшло від тваринного світу в основному параметрі свого буття – демовідтворенні.

Здійснена під час радянської революції націоналізація «командних висот» економіки та наступне усупільнення засобів виробництва в сільському господарстві призвели лише до концентрації приватної власності на засоби виробництва в руках купки вождів. Це доповнило політичну диктатуру більшовицького керівництва диктатурою економічною, але ні на крок не наблизило населення країни з робітничо-селянським урядом (без усяких лапок) до «світлого майбутнього».

У своїх пізніших творах автори «Маніфесту Комуністичної партії» фактично відмовилися від адресованих робітничому класу закликів негайно здійснювати пролетарську революцію. Але вони не знайшли в собі сили заявити про це відкрито. Однак відмова (навіть голосно заявленна, а не така, яку треба встановлювати ювелірним аналізом їхньої творчої спадщини) не перешкодила б привиду комунізму ширитися планетою. По-перше, немало ватажків революційних мас належним чином оцінили ту колосальну владу над суспільством, яку давало поєднання політичної диктатури з економічною. По-друге, «кремлівського мрійника», як назвав В. Леніна англійський письменник Г. Уеллс, підтримали мільйони мрійників, які вважали людство дозрілим для комунізму. Це цілком природна людська риса: помилятися у відстані до мети, коли вона видніється на горизонті. Ледь висунувши носа за межі земної атмосфери, ми вже оспівували пилюку на далеких планетах.

Окрім сформульованого вище триєдиного завдання, ця праця має свою мега-мету: переконати тих, хто в ці складні для України часи шукає перспектив розвитку, боїться невизначеності майбутнього і невдоволений владою, у безперспективності шляху, який у 1917 р. обрали народи колишньої Російської імперії. Не заперечуватиму, якщо це назвуть політичною позицією.

Не можу співчувати сучасним політичним силам, бо впритул не бачу їх. Бачу лише політиків, об'єднаних власними інтересами, які бажають сподобатися людям, щоб одержати від них мандат на владу, а потім забути про все, крім себе. Засуджувати їх за це немає сенсу, адже сьогодні не існує незалежного від влади організованого суспільства, здатного повсякденно контролювати тих, кому вручає свій мандат. Все це – наслідок диктатури, яка панувала три покоління.

Таким же наслідком диктатури є відроджена з небуття Компартія України. Зосереджуючи навколо себе незадоволених безвідповідальними діями властей, які поглиблюють соціальну напругу, її вожді пропонують просте рішення: «повернути країну народу». Якщо електорат відгукнеться на цей заклик, дальші дії будуть такими ж, як у попередників сучасних вождів: влитися в народ, знищити в ньому всі горизонтальні, тобто незалежні від влади структури, створити

абсолютно підпорядковані центру вертикалі: партійну з комсомолом, піонерами і жовтєнтами, радянську – з управлінським апаратом, профспілками та громадськими організаціями і чекістську – з набербованими сотнями тисяч (у масштабі України) секретних співробітників. Тоді знову можна буде повторити гасло «Народ і партія єдині» – і ніхто не доведе, що воно не відповідає дійсності. Тоді знову можна буде згадати гасло «Хто не працює, той не їсть», і хай хто-небудь доведе, що воно несправедливе.

У цій праці процеси формування, розквіту й занепаду радянського комунізму простежуються за прийнятою в історичній науці періодизацією. Міжвоєнному періоду приділяється головна увага, бо саме тоді комунізм формувався як цілісна соціально-економічна система. Надалі протягом половини століття відбувалося тільки повільне гниття комуністичного ладу. Під час короткої горбачовської «перебудови» воно перейшло в активну фазу розпаду.

Аналіз соціально-економічних і суспільно-політичних процесів здійснюється на українському матеріалі, але з постійною увагою до подій у Кремлі, оскільки Україна була цілком інтегрована в загальносоюзну економіку і політичну систему.

Автор використав мінімум архівних документів, сподіваючись на те, що кожне твердження має бути ще раз перевірене тими, хто сумнівається у справедливості зроблених висновків.

Насамкінець – щодо назви книги. Плин часу від минулого до майбутнього прийнято називати історичним процесом. Енергія, швидкість і вектор змін визначають історичний прогрес або регрес. Чи існує об'єктивний чинник, яким зумовлюється хода історії? Звичайно ж, існує. Видатний британський історик Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975) охарактеризував динаміку історичного процесу формулюванням з двох пов'язаних слів: виклик–відповідь. Перед людськими спільнотами завжди постають виклики, на які треба реагувати. Якщо відповідь на виклик задовільна, спільноти продовжують жити й розвиватися. Якщо відповідь незадовільна, – вони зникають у півтімі віків.

У 1917 р. вожді більшовиків кинули виклик народам Російської імперії, яка розвалювалася внаслідок революції. Правдами і неправдами, силою і пропагандою вони подолали опір народів і створили державу-комуну, яка проіснувала три чверті століття. Ця держава не боялася ні зовнішніх, ні внутрішніх ворогів, але все-таки розвалилася під вагою породжених нею самою нерозв'язних проблем. Негативні наслідки комуністичного експерименту в пострадянських країнах не подолано й досі. Щоб засвоїти жажливі уроки недавнього минулого, треба зрозуміти природу червоного виклику.

КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА

1.1

Постановка проблеми

Починаючи роботу над цією книгою та визначаючи її план, я спочатку назвав перший розділ «Формування комуністичної доктрини». Потім прийшло розуміння того, що власне *процесу* формування – розтягнуто-го в часі – не було. Доктрина виринула із небуття одразу і в цілком довершеному вигляді: вона містилася в брошурі «Маніфест Комуністичної партії», написаній К. Марксом та Ф. Енгельсом у 1847 р. Карбовані формулювання «Маніфесту» можна було відливати з металу – адже вони не підлягали ані виправленням, ані уточненням.

Спливали десятиліття, світ неминуче змінювався, але зміни не торкалися «Маніфесту». Той, хто бажав відмовитися від його ключових положень, але залишитися на ґрунті марксизму, засуджувався іншими марксистами як *ревізіоніст*. Таке визначення мало однозначно негативне забарвлення, хоча сам термін «ревізія» (як переосмислення під впливом нових обставин) є цілком нейтральним. Із плином часу критики ревізіоністів часто самі ставали ревізіоністами, проте термін «ревізіоніст» не втрачав своїх негативних конотацій.

На думку мимохіть спадає порівняння ревізіоністів з єретиками, а «Маніфесту» – з Біблією. «Маніфест» навіть мав перевагу перед Біблією: священна книга християн обіцяла Царство Бога лише після смерті, а «Маніфест» – за життя. Мабуть, у цій перевазі й корінилася основна причина того, що на певний час у XX ст. комуністична доктрина перетворилася в символ віри для третини людства.

«Маніфест Комуністичної партії» породив два тісно пов'язані між собою вчення про комунізм – *марксизм* і *ленінізм*. У Радянському Союзі ці два терміни писалися як один, через дефіс: *марксизм-ленінізм*. Присвячуючи інтелектуальним витокам ленінізму одну зі своїх численних книг, видатний французький мислитель Ален Безансон зауважив у передмові: Мойсей і святий Іоанн знали, що вірили,

а Маркс і Ленін вірили, що знали¹. Ця афористична ремарка викриває приховану, але істотну відмінність Біблії від «Маніфесту». Біблія, так само як священні книги інших світових релігій, є уособленням цивілізаційного досвіду багатьох поколінь. Натомість «Маніфест» є вираженням на папері мрії двох екзальтованих юнаків, які прагнули знайти найкоротші шляхи до щасливого майбутнього людства. Цими шляхами й пішли ті, хто бажав реалізувати постулати марксизму в житті. Деякі з них були мрійниками, що не шкодували ні себе, ні інших, аби досягнути якнайшвидше світлого майбутнього. Інші виявлялися політиками, які цинічно користалися з віри мільйонів у комунізм, щоб піднятися над партією однодумців, яка запанувала над державою і суспільством.

Ті, хто використовував комуністичну доктрину як засіб зміцнення особистої влади, завдали людству багато лиха. Колектив авторів під керівництвом Стефана Куртуа, співробітника Національного центру наукових досліджень (Париж), опублікував у 1997 р. «Чорну книгу комунізму», яка вразила світ і була перекладена багатьма мовами, в тому числі й українською. Книга мала підзаголовок: «Злочини, терор, репресії. 95 мільйонів жертв». Хоча загальне число жертв може бути більшим або меншим, проте з цього приводу не варто сперечатися. Адже порядок цифр не підлягає сумніву, і він – шокуючий. Та не менше вражає спосіб мислення і навіть зовнішній вигляд мільйонів людей, які впродовж кількох поколінь були приречені на життя при комунізмі й відгороджені від решти світу інформаційно-ідеологічним бар'єром. Історія поставила експеримент, який виключає вплив національних особливостей: південні корейці належать до числа найбільш розвинутих і благополучних націй світу, а північні корейці... Телебачення показало їх на поховальних урочистостях з приводу смерті чергового диктатора, і тут можна обійтися без коментарів.

Україна й українці перебували під тиском комуністичної доктрини впродовж 74 років. Питання не в тому, багато це чи мало. Звичайно, це багато, але суть справи полягає в іншому: пройшло вже більше 20 років, як ленінсько-сталінська держава-комуна розпалася під тягарем власних нерозв'язних проблем, але пострадянський простір і досі не звільнився остаточно від рис комуністичної псевдоцивілізації.

Починаючи свою другу спробу осмислення того, що трапилося з нами (моя книга «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» вийшла в світ 1996 р.), я виходжу з дещо відмінних уявлень про комунізм. Подібно моїм ровесникам, які спеціалізувалися в галузі історії XX ст., я пережив у другій половині 80-х років світоглядний шок, що позначився і на моїй науковій творчості. Щоправда, в моїй першій книзі про комунізм в Україні я вже не використовував, як

¹ Besançon Alain. The Intellectual Origins of Leninism. – Oxford, Basil Blackwell, 1981. – P. 9.

раніше, термін «комунофашизм». Я вже відчував – радше інстинктом, аніж розумом, принципову відмінність комуністичної доктрини від фашистської або націонал-соціалістичної. Тепер же я виключаю держави-комуни з усієї сукупності держав ХХ ст. – як демократичних, так і тоталітарних. На моє переконання, держави-комуни не схожі на всі інші за головними параметрами. Вони – *цивілізаційно* відмінні від інших.

Російське видання «Чорної книги комунізму» з'явилося у 1999 р. завдяки зусиллям і з передмовою Олександра Яковлєва – людини, яка була ідеологом горбачовської «перебудови». Не було б цієї людини, не було б і того явища, яке вона ж назвала «перебудовою». Тоді радянських громадян, можливо, не оминула б перспектива повільного перетворення на спільноту, подібну до північнокорейської. У передмові Яковлєв писав: «Так уже склалася моя доля, що я багато й уїдливо вивчав праці Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна, Мао та інших “класиків” марксизму, засновників нової релігії – релігії ненависті, помсти та атеїзму. Це не минуло даремно: саме “класики” зробили мене переконаним антикомуністом, противником мракобісного, підступного своєю простотою і доступністю вчення. Давним-давно, понад 40 років тому, я зрозумів, що марксизм-ленінізм – це не наука, а публіцистика – людодіська і самодіська. Оскільки я жив і працював у вищих “орбітах” режиму, в тому числі й на найвищій – у Політбюро ЦК КПРС при Горбачові, – я добре уявляв собі, що всі ці теорії і плани – маячня»².

За 40 років до написання цієї передмови О. Яковлєв навчався в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, а потім працював у відділі пропаганди ЦК. Можна собі уявити, наскільки важко було цій людині жити і працювати у двох протилежних за вектором вимірах – комуністичному й антикомуністичному.

Не прагну порівнювати себе з О. Яковлєвим – масштаб не той, – але мені пощастило уникнути подвійних стандартів у професії. Можливо, тому, що моє інформаційне поле було набагато вужчим. А можливо, тому, що я належав до наступного, вже третього, цілком і повністю індоктринованого покоління людей, яким молоді й самовпевнені пострадянські публіцисти присвоїли прізвисько *homo soveticus*. Мій світоглядний перелам був пов'язаний із дослідженням Голодомору – акту геноциду, який керівники Комуністичної партії застосували проти населення моєї країни. Мені не доводилося приховувати результати цих своїх досліджень від керівників радянської й пострадянської України (які, так сталося, були одними і тими ж особами). Навпаки, в радянські часи ці дослідження заохочувалися, бо сприяли суверенізації України.

² Куртуа Стефан, Верт Никола, Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. – М., 1999. – С.13.

Щоб належним чином оцінити комуністичну доктрину, потрібно не тільки аналізувати джерела «на вході», тобто пов'язані з пропагандистською й виховною діяльністю відповідних сегментів держави-комуни, але й «на виході» – тобто простежити їх вплив на формування, за тогочасною термінологією, нової людини. Проте, на жаль, цих останніх джерел обмаль, і тому іноді двигуном і джерелом дослідження має стати власне мислення – передусім системне й аналітичне.

Стаючи дорослим, я не відчував тиску держави-комуни, в якому виховувався з перших шкільних років – як людина не відчуває тиску атмосфери на свій організм. З високою точністю можу датувати момент, коли побутова повсякденність почала обертатися до мене своїм «доктринальним боком».

Була весна 1952 р. Я, 15-річний учень Одеської середньої школи № 47, повертався додому з бібліотеки для дітей і юнацтва ім. Н. Крупської. Квартири в нашому типовому для Одеси дворикі на Тираспольській, 31 виходили дверима та вікнами на одну веранду у формі квадрата. Кожна сім'я значну частину життя проводила не в кімнатах, а на своїй частині веранди, на очах у сусідів – з ними можна було спокійно перемовлятися навіть через двір.

Одним із моїх сусідів був доцент кафедри історії КПРС Одеського університету, ветеран війни і кавалер кількох бойових орденів Яків Штернштейн. Двір його поважав не тільки як ветерана, але і як людину з високим інтелектуальним статусом університетського викладача. Він знав, що я мрію про навчання на історичному факультеті університету й подальшу наукову кар'єру. Знав, що конкурс на цей факультет з обмеженою кількістю вакансій зашкалює з двох причин: по-перше, – зарахування учасників війни з будь-якими позитивними оцінками і, по-друге, через наплив бажаючих зробити номенклатурну кар'єру з університетським дипломом. Яків Штернштейн дав мені добру пораду: назубок вивчити всі розділи «Маніфесту Комуністичної партії» і ретельно опрацювати твори В. Леніна радянського періоду.

У бібліотеці ім. Н. Крупської я пропадав майже щодня, оскільки належав до читацького активу, який допомагав невеликому штату працівників видавати книги, розкладати їх по полицях, організовувати політінформації та читацькі конференції. Завідувачка бібліотеки Серафіма Костанді (дочка славетного художника, про існування якого я тоді ще не здогадувався) дала мені, як виняток, на домашній абонемент книгу з читального залу: бордовий том з 30-томної (тоді) збірки творів Леніна. Я йшов двором з цією книгою, повернувши її так, щоб сусіди бачили: несучи Леніна.

Через три десятки років я вже був доктором наук і автором багатьох книг. Скориставшись строфою з державного гімну СРСР у перекладі М. Бажана:

Партія Леніна – сила народная
До комунізму нам вказує шлях,

я зробив її перший рядок назвою однієї зі своїх книг, яка адресувалася учителям і учням-старшокласникам. Обов'язок перед наступним поколінням я бачив у тому, щоб прищепити йому світогляд, у якому сам був вихований. Регулярне, впродовж років читання авторитетного на Заході англomовного журналу «Проблеми комунізму» аніскільки не підірвало моєї відданості марксизму-ленінізму.

Цю відданість підірвав Голодомор.

* * *

У другій половині XX ст. світ поділився на три групи держав: капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються. Серед західних політологів з ініціативи П. Сорокіна (США) і Р. Арона (Франція) набула популярності теорія *конвергенції*. Прибічники її вважали капіталізм і соціалізм рівноцінними соціально-економічними системами, які розвиватимуться в напрямі зближення, запозичуючи одна в одної свої переваги й позбавляючись притаманних їм недоліків. Однак розпад Радянського Союзу й успішний перехід Китаю на капіталістичні рейки показали нежиттєздатність комуністичної доктрини.

Порівняно з іншими посткомуністичними країнами, трансформаційні процеси в Україні розвиваються уповільнено. Щоб їх зрозуміти, треба аналізувати не тільки те, що відбувається сьогодні. Сподіваюсь, що книга, присвячена комунізму в Україні, буде корисною для тих, хто хоче осмислити недавнє минуле.

Слід визнати, що комуністична доктрина втілювалася в реальне життя й у свідомість двох перших поколінь радянських людей не тільки грубою силою, але й пропагандою. Свідомість третього покоління вже формувалася абсолютно безболісно – у процесі виховання. Є, звичайно, певна частка представників цього покоління, чия свідомість не була уражена комуністичною ідеологією. Однак ніхто не знає, скільки їх було і скільки залишилось. Порахувати можна тільки тих, хто в радянські часи виступав проти влади з відкритим забралом. В Україні за три десятки років перед оголошеною М. Горбачовим «перебудовою» таких людей виявилось близько тисячі – з півсотні мільйонів. Та й то українські дисиденти були переважно людьми радянського виховання, вони протестували здебільшого проти національної політики Кремля.

Для найстаршого з нині існуючих поколінь (я теж із нього) раптовий перехід у нову реальність виявився болючим. Люди мого покоління мусять обрати одну з двох можливостей: або прийняти цю реальність і викинути з пам'яті вагому частку власного життя, або не приймати її і жити в тому минулому, якого вже нема. Мені здається, однак, що існує і третя можливість: жити сьогоднішнім повноцінним життям і спокійно, без негативних емоцій дивитися на минуле. Це можливо, якщо ми зрозуміємо історичну невідворотність подій, які розгорталися у нашій Батьківщині в XX ст.

1.2

Родоначальники марксизму

Нам відомі імена людей, які створювали Новий Заповіт, натомість подробиці їхнього життя зникли у півтімі віків. Про життя і творчість авторів доктрини, яку назвали «науковим комунізмом», нам відомо майже все. За даними каталогу Бібліотеки Конгресу США, Карлу Марксу присвячено більше наукових праць, ніж будь-кому іншому.

Науковий комунізм – далекі не все, що дали людству Маркс і його незмінний друг і соратник Фрідріх Енгельс. Марксизм є і залишається надалі важливим інструментом пізнання світу. Немає провини основоположників цього вчення в тому, що деякі марксистки виокремили з їхньої наукової спадщини лише комуністичну доктрину і зробили спробу зреалізувати її, нехтуючи життям десятків мільйонів людей – адже ж ми не звинувачуємо струм у вбивстві людини, коли хтось садить її на електричний стілець. І все ж, дослідження про комунізм в Україні потрібно починати з короткого огляду життя і творчості основоположників марксизму.

Карл Маркс народився в Трірі (земля Рейнланд-Пфальц, тоді володіння Пруссії) 5 травня 1818 р. Його батько Генріх Маркс був трірським адвокатом, за етнічним походженням – євреєм. За рік до народження Карла він прийняв християнство, щоб не втратити державну посаду. Мати Карла Генрієтта Пресборк походила з Неймегена в Нідерландах.

У 1835 р. Маркс почав вивчати в Боннському університеті філософію, право та історію. Наприкінці року перевівся в Берлінський університет і став прихильником філософії Г. Гегеля. У квітні 1841 р. захистив у Єнському університеті докторську дисертацію на тему «Різниця між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура». Від травня 1842 р. працював у «Рейнській газеті», яка видавалася в Кельні політичними силами, опозиційними прусській монархії. Після того, як він очолив редакцію, критичність газетних матеріалів стала значно гострішою, і в березні 1843 р. уряд закрав її.

У червні 1843 р. Маркс одружився з Женні фон Вестфален – подругою своєї старшої сестри. Сім'я переїхала в Париж, де Маркс познайомився з робітничими організаціями і зав'язав стосунки з П. Прудоном, М. Бакуніним та іншими діячами соціалістичного напрямку. В лютому 1844 р. з'явився перший і останній номер

«Німецько-французького щорічника», який продемонстрував перехід Маркса від гегелівського ідеалізму до матеріалізму і комунізму. Влітку цього року він зустрівся в редакції німецької емігрантської газети «Форветс!» з Ф. Енгельсом і почав з ним співробітничати. Під тиском прусського уряду редактори і співробітники цієї газети були вислані з Парижа. У лютому 1845 р. Маркс оселився в Брюсселі. Тоді ж вийшла друком перша спільна праця К. Маркса і Ф. Енгельса – «Святе сімейство, або Критика критичної критики».

Фрідріх Енгельс народився в Бармені (нині – Вупперталь, земля Північний Рейн-Вестфалія, тоді – Рейнська провінція Пруссії). Його батько, Фрідріх Енгельс, був успішним текстильним фабрикантом. Мати, Єлизавета ван Хаар, прищепила йому схильність до гуманітарних наук і мистецтва. У 1837 р., не закінчивши повний курс класичної гімназії в Ельберфельді, Енгельс змушений був під тиском батька зайнятися комерційними справами. Працюючи в Бремені у торговельній конторі, юнак знаходив час, аби самостійно вивчати філософію, історію, літературу, займатися музикою та спортом і навіть друкуватися в «Німецькому телеграфі», який видавало радикальне літературне об'єднання «Молода Німеччина».

Починаючи з вересня 1841 р. Енгельс відбував річну військову службу в Берлінському гарнізоні й паралельно слухав лекції в університеті, де до 1831 р. викладав Г. Гегель. Подібно Марксу, він захопився філософією Гегеля й увійшов у коло младогегельянців. Після закінчення військової служби Енгельс повернувся в Бармен і невдовзі поїхав до Манчестера, щоб працювати на бавовнопрядильній фабриці, якою на паях володів його батько. В Англії він зав'язав стосунки з чартистами і з першою німецькою революційною організацією робітників-емігрантів – Союзом справедливих. У 1843 р. в англійських газетах з'явилися його перші статті про комунізм, а через рік він почав готувати матеріали для «Німецько-французького щорічника», який випускали К. Маркс і А. Руге.

Повертаючись у Німеччину, Енгельс заїхав до Парижа. Коли зустрівся з Марксом, то зрозумів, що знайшов однодумця. Відтоді почалося їх співробітництво, яке тривало до смерті К. Маркса в 1883 р. Точніше, це співробітництво тривало до смерті Енгельса в 1895 р., бо він вважав своїм обов'язком упорядковувати й видавати незакінчені праці свого друга.

Після публічних виступів Енгельса в Ельберфельді з пропагандою комунізму поліція встановила за ним нагляд. Тому навесні 1845 р. він покинув Пруссію і оселився у Брюсселі. Цього року вийшла друком його перша фундаментальна праця «Становище робітничого класу в Англії».

Другу половину 1845 р. Маркс і Енгельс провели в Англії, де зустрічалися з чартистами і німецькими емігрантами. У січні 1846 р. вони повернулись у Брюссель з метою згуртування однодумців і заснували Комуністичний кореспондентський

комітет. За кілька місяців була написана спільна праця «Німецька ідеологія», присвячена критиці матеріалістичної філософії Л. Фейєрбаха та ідеалістичних поглядів младогегельянців.

Навесні 1847 р. Маркс і Енгельс прийняли пропозицію керівників Союзу справедливих приєднатися до них. На скликаному першому конгресі в Лондоні ця таємна пропагандистська організація була перейменована в Союз комуністів. Для неї Маркс та Енгельс написали і 21 лютого 1848 р. опублікували в Лондоні програму – знаменитий «Маніфест Комуністичної партії». Девізом усіх видань Союзу комуністів стало гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

У лютому 1848 р. в Бельгії спалахнула революція. Змушений покинути країну, К. Маркс повернувся до Парижа. Однак у березні революція перекинулася на Францію, і він поселився в Кельні, де став головним редактором щоденного революційного видання – «Нової Рейнської газети». Кілька місяців у редакції працював і Ф. Енгельс, проте у вересні 1848 р. він був змушений покинути Німеччину й оселитися в Лозанні. У січні 1849 р. йому вдалося повернутися в Кельн і продовжити роботу в газеті. Однак 19 травня «Нова Рейнська газета» вийшла востаннє. Кількома днями раніше Маркс змушений був покинути розбурхану революцією Німеччину і переїхати до Парижа. Не минуло й місяця, як французький уряд вислав його, і він уже назавжди оселився в Лондоні.

Ф. Енгельс у червні 1849 р. вступив у Народну армію Бадена і Пфальца, яка воювала з пруськими військами, брав участь в Ельберфельдському повстанні. Після його поразки знайшов притулок у Швейцарії, а в листопаді 1849 р. теж оселився в Англії. До 1870 р. він жив у Манчестері, де працював у фірмі «Ермен і Енгельс». За ці 20 років він спілкувався з Марксом переважно листуванням, яке являє собою важливе джерело для аналізу наукової творчості основоположників марксизму. Після смерті батька в 1860 р. Енгельс узяв на себе керівництво фірмою, але через 10 років продав співвласнику свій пай і теж оселився в Лондоні. Вагому частку доходів від фірми, відсотків від одержаного після її продажу капіталу і гонорарів за численні статті в газетах Енгельс віддавав сім'ї друга. Це дозволяло Марксу не працювати для заробітку і присвятити весь свій час науковій творчості.

Постійно працюючи в бібліотеці Британського музею, К. Маркс створив і у травні 1867 р. опублікував перший том «Капіталу». Регулярно публікувалися його політичні праці: «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850 р.), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852 р.), «Громадянська війна у Франції» (1871 р.) та ін. Найбільшими працями Ф. Енгельса в лондонський період його життя є «Діалектика природи» (1873–1883 рр., праця залишилася незакінченою), «Анти-Дюринг» (1878 р.), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886 р.).

Після революцій 1848–1849 рр. у Західній Європі політична діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса не припинилася. В Англії вони відновили ЦК Союзу комуністів і в 1850 р. звернулися до його членів із закликом продовжити революційну діяльність. У Союзі, однак, склалася фракція А. Вілліха і К. Шаппера, яка розколола його. З ініціативи Маркса Союз комуністів фактично був розпущений у листопаді 1852 р.

Тривалі зусилля основоположників марксизму, спрямовані на створення міжнародного робітничого союзу, увінчалися успіхом. У вересні 1864 р. на зборах соціалістів і республіканських радикалів у Лондоні був створений Перший інтернаціонал. Його установчі документи – «Маніфест Міжнародного товариства робітників» і «Статут» – були сформульовані К. Марксом. Існуючі на той час у багатьох країнах Європи, США й Австралії робітничі організації оголошували секціями національних федерацій. Перший конгрес Інтернаціоналу відбувся в Женеві у вересні 1866 р. Незважаючи на гострі суперечності ідеологічного характеру (між марксистами, прудоністами, анархістами і представниками інших течій у робітничому класі), Інтернаціонал відіграв велику роль у розгортанні міжнародного пролетарського руху і дав поштовх утворенню в різних країнах партій робітничого класу.

На конгресі в Гаазі у вересні 1872 р. марксисты й анархісти не змогли знайти спільної мови. На пропозицію К. Маркса Генеральна рада перевела свою штаб-квартиру з Лондона в Нью-Йорк, але це не допомогло. У 1876 р. Інтернаціонал був офіційно розпущений, хоч анархісти продовжували скликати від його імені свої міжнародні конгреси.

1.3

«Маніфест Комуністичної партії». Категорія власності

Аналіз доктрини, викладеної в «Маніфесті Комуністичної партії», треба почати з усталення термінології.

В Англії (з 60-х років XVIII ст.), а потім і в деяких інших західноєвропейських країнах почали з'являтися у провідних галузях промисловості підприємства, що належали до великої машинної індустрії. Формувалася нова реальність, яка ще не мала своєї термінології. Французький економіст Жером Бланкі у 30-х роках XIX ст. назвав «промисловою революцією» стрімкий перехід від мануфактурного виробництва, заснованого на ручній праці, до великої машинної індустрії.

Термін «капітал» у Європі існував з XVI ст. й означав сукупність монетарних і матеріальних засобів виробництва. В «Енциклопедії» Дені Дідро з'явився

термін «капіталіст», тобто власник капіталу, підприємець. Слово «капіталізм», під яким малася на увазі економічна система, створювана капіталістами, спорадично вживалося з 40-х років XIX ст. Луї Бланом та його однодумцями.

Карл Маркс істотно розширив рамки терміна «капітал» запровадженням поняття «капіталістичний спосіб виробництва», але жодного разу не скористався терміном «капіталізм». Клас підприємців – власників капіталу він іменував *буржуазією*, використовуючи термін французького, а не німецького походження. Відповідно до цього сучасне йому суспільство було назване *буржуазним*.

Термін «капіталізм» у розумінні такої організації виробництва матеріальних благ і духовних цінностей, за якої відбувалося присвоєння їх вагомої частини власниками капіталу, став популярним у Німеччині завдяки працям Карла фон Родбертуса і Карла Лібкнехта, після чого поширився в Росії, де вперше з'явився в програмі підпільної організації «Земля і воля» (1877 р.)³.

Разом з терміном «буржуазія» з'явилося протилежне йому поняття «пролетаріат», яким позначалися люди, позбавлені власних засобів виробництва й змушені працювати для заробітку на фабриках і заводах.

Розподіл матеріальних благ у вигляді заробітної плати (для осіб найманої праці) і прибутку (для капіталістів) завжди був і залишається суб'єктивною дією, яка супроводжується або боротьбою протилежних сторін за більшу частку (класова боротьба), або домовленостями між ними (класовий мир). На етапі становлення капіталістичного способу виробництва згуртованість людей найманої праці була мінімальною, і капіталісти використовували цю обставину, щоб розподіл здобутих у процесі виробництва благ максимальною мірою обернути на свою користь. Книга Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» яскраво описувала нелюдську експлуатацію працівників найманої праці, до якої вдавалися підприємці. Автор ілюстрував свою книгу фактами, здобутими з перших рук.

Сукупність підприємців, об'єднаних у клас буржуазії, починала фігурувати в уявленні людей, які співчували робітникам, у вигляді класу *експлуаторів*. Ці симпатії робітників уважали буржуазію класом, що прагнув примножити свій капітал шляхом експропріації частини заробітної плати робітників.

Усталюючи термінологію, розглянемо також поняття «соціалізм». Професор Каліфорнійського університету в Берклі Мартін Малія⁴ мав рацію, коли зауважив: «У сучасному політичному словнику нема поняття, більш переобтяженого бага-

³ Малія Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – К., 2000. – С. 63–64.

⁴ Група перекладачів, яка готувала його книгу до видання в Україні, безпідставно переробила прізвище: з Малія вийшов Маля.

тозначністю, ніж поняття “соціалізм”»⁵. Однак до переобтяженості, яка склалася історично, Маліа додав і власні міркування про сутність соціалізму. Своїй основній книзі – єдиній, яка була перекладена українською мовою, він дав підзаголовок «Історія соціалізму в Росії. 1917–1991». У цій книзі, як підкреслює автор, «слово “соціалізм” завжди вживається в максималістському значенні повного не-капіталізму, тому що саме в такій формі сприймав його Маркс»⁶.

У нас з Маліа однаковий предмет дослідження: радянський комунізм від народження в 1917 р. і до загибелі в 1991 р. У заголовку своєї книги він поставив Росію, завжди маючи на думці Радянський Союз, а я – Україну, хоча часто маю на думці той же Радянський Союз. Національна специфіка, як правило, не деформує соціально-економічну тотожність республік; і навпаки, частина нації, якщо на ній поставлено комуністичний експеримент, стає несхожою за багатьма параметрами на ту частину, що залишилася внаслідок певних політичних причин поза рамками експерименту.

У цій книзі я посилатимусь на М. Маліа, тим паче, що вважаю цього непере-сичного вченого найкращим на Заході фахівцем з історії радянського комунізму. Однак щодо терміна «соціалізм» його аргументація є неперекожливою. У «Маніфесті Комуністичної партії» Маркс і Енгельс називали «повний не-капіталізм» (за термінологією Маліа) не соціалізмом, а комунізмом. Не кажу про інші твори основоположників марксизму (про це – далі), але термін «соціалізм» саме в «Маніфесті» вони залишили своїм опонентам, з якими обходилися не дуже ввічливо. Натомість В. Ленін і його наступники використовували термін «комунізм» як ім-листе марево на горизонті («кожному – за потребами»), хоч від початку будували за рекомендаціями «Маніфесту Комуністичної партії» державу-комуну, тобто, за Маліа, «повний не-капіталізм».

Повернемося, однак, до сюжету про багатозначність терміна «соціалізм», щоб визначити, в чому полягає суть проблеми. В цьому разі не діє часто повторюваний вислів: про терміни не сперечаються, про них домовляються.

Поділ здобутих у виробничому процесі матеріальних благ на заробітну плату і прибуток здійснюється за участю організацій, які представляють інтереси робітничого класу і капіталістів. Нерідко в це дійство втручається держава. Її посередницькі функції неспроможні рівною мірою задовольнити інтереси обох сторін, бо вона турбується передусім про власний інтерес. Зрозуміло, однак, що за відсутності демократії у виগ্রаші опиняється клас капіталістів. Чим більше розвинута демократія, тим краще держава ставиться до робітничого класу – найчисленнішого

⁵ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 28.

⁶ Там само. – С. 40.

сегменту електорального поля. Але турботу про інтереси робітників виявляє навіть антидемократичний режим, якщо він має намір уникнути соціального вибуху. Таку турботу можуть виявляти й підприємці, зацікавлені у створенні для робітників комфортних умов, аби вони краще працювали. Нарешті, в міру зростання цивілізованості серед сильних світу цього поширюється позбавлена матеріального розрахунку доброчинність. Але в усіх перелічених прикладах нема ані крихти соціалізму в марксистському розумінні цього поняття.

Соціалізм починається там, де сторона, яка представляє інтереси людей найманої праці, хоче змінити існуючу реальність і ліквідувати саме поняття капіталу, а з ним – і клас капіталістів. Капітал можна ліквідувати тільки одним способом: знищенням приватної власності на засоби виробництва. Приватна власність, як вважають соціалісти, повинна поступитися місцем колективній, загальнонародній або державній власності, тим самим створюючи умови для побудови суспільного ладу, заснованого на справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей.

Термін «соціалізм» (від лат. *socialis* – суспільний) в його сучасній інтерпретації уперше був використаний на початку 1830-х років у журналістиці – англійській (для характеристики дій послідовників Р. Оуена) і французькій (для характеристики праць К.-А. де Сен-Сімона). Мислителі, які розробляли соціалістичні ідеї в системному вигляді (до названих слід додати Ш. Фур'є) вважали, що вони можуть бути втілені в життя шляхом поступового вдосконалення суспільства.

У німецькомовних країнах Європи, де соціальні суперечності відчувалися більш гостро, виразниками радикальної платформи в соціалізмі стали К. Маркс і Ф. Енгельс. Як і всі інші соціалісти, вони висловлювалися за ліквідацію приватної власності. Однак, на відміну від інших, розкритикованих пізніше у «Маніфесті Комуністичної партії» як представники реакційного, консервативного або утопічного соціалізму, основоположники марксизму висловлювалися за експропріацію приватної власності революційним шляхом. Ця істотна відмінність у програмі дій вимагала іншого терміна для позначення їхньої платформи. І вони обрали термін, який існував з часів Середньовіччя – «комунізм» (від лат. *communis* – спільний). Смислова наповненість термінів «соціалізм» і «комунізм» була для них однаковою – заміна приватної власності державною, суспільною, національною. Але в епоху промислової революції, що почалася, комуністи відрізнялися від представників різноманітних видів соціалізму (охарактеризованих у «Маніфесті» як феодалський, дрібнобуржуазний, буржуазний, християнський тощо) тим, що закликали робітничий клас встановити своє політичне панування, видерти з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил. Напередодні революцій,

які прокотилися Західною Європою в середині XIX ст., висловлювана в перших працях К. Маркса і Ф. Енгельса ідея «експропріації експропріаторів» здавалася зрозумілою і актуальною.

Чому автори «Маніфесту» віддавали перевагу терміну «комунізм», стає зрозумілим з передмови Ф. Енгельса до англійського видання 1888 р. Через чотири десятки років Енгельс так це пояснював: «Коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті і другі вже виродились у чистісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку, – всілякі соціальні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталу і прибутку, усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше в “освічених” класів. А та частина робітничого класу, яка переконалася в недостатності чисто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною. Це був грубуватий, погано обтесаний, чисто інстинктивний вид комунізму; проте він намацував найбільш основне і показав себе серед робітничого класу досить сильним для того, щоб створити утопічний комунізм: у Франції – комунізм Кабе, в Німеччині – комунізм Вейтлінга. Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм – рухом робітничого класу... А оскільки ми з самого початку були тієї думки, що “визволення робітничого класу може бути справою тільки самого робітничого класу”, то для нас не могло бути ніякого сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати»⁷.

Першим з публічним викладенням своїх комуністичних поглядів виступив Ф. Енгельс. Будучи вже дорослою людиною (йому виповнилося 24 роки), він звернувся в лютому 1845 р. до жителів маленького містечка Ельберфельд, де навчався раніше в гімназії, з такою заявою: держава повинна оголосити себе всезагальним власником і управляти суспільною власністю на благо всьому суспільству. Зрозуміло, що він не мав на увазі прусську монархію, хоча розсудливо не став визначати характеру цієї держави. «Комуністичний принцип, – продовжив він, – є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед – людське серце»⁸.

К. Маркс промов не виголошував, а прагнув залучити на свій бік хоча б одного авторитетного в Європі соціаліста – П'єра Прудона. У 1840 р. Прудон

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 350–351.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 2. – С. 522.

прославився брошурою «Що таке власність», у якій пролунало на всю Європу гостре твердження: «Власність – це крадіжка». Сподіваючись знайти підтримку своїй тезі про експропріацію експропріаторів, Маркс звернувся до Прудона через Комуністичний кореспондентський комітет з пропозицією співробітництва, але дістав таку відповідь: не варто розглядати революційну дію як засіб соціальної реформи, тому що це заклик до застосування сили, до сваволі. Кінцевий висновок Прудонівської відповіді Марксу був такий: «Я віддаю перевагу спалюванню інституту власності на повільному вогні, аби не надати йому нову силу, влаштовуючи Варфоломійську ніч для власників»⁹.

Поміrkована позиція Прудона та інших соціалістів не знаходила в цей час активної підтримки в суспільстві. Натомість виданий у лютому 1848 р. «Маніфест Комуністичної партії» одразу набув великої популярності. Адаже через лічені дні і тижні після його появи в країнах Західної і Центральної Європи спалахнули революції. Світового розголосу набув рядок, з якого починався цей документ: «Привид бродить по Європі – привид комунізму». Закінчувався «Маніфест» не менш знаменитим закликом «Пролетарі всіх країн – єднайтесь!».

Рекомендації «Маніфесту» були розпливчастими, але це не сприймалося як недолік. Головна ідея твору вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹⁰. Йшлося про те, що робітничий клас, організований у державу диктатури пролетаріату, мусить знищити приватну власність і буржуазію як клас силовими засобами. «Маніфест» аж бринів революційним нетерпінням.

Спалах революції у Європі К. Маркс розглядав як підтвердження сформульованих у «Маніфесті» передбачень. Гострота і тон його висловлювань стали ще виразнішими, ніж у цьому, ще дореволюційному документі. Виступаючи у листопаді 1848 р. зі статтю «Перемога контрреволюції у Відні» в «Новій рейнській газеті», він заявив: «Є тільки один засіб *скоротити*, спростити і сконцентрувати кровожерну агонію старого суспільства і криваві муки родів нового суспільства, тільки один засіб – *революційний тероризм*»¹¹.

У «Маніфесті» не називалися строки встановлення диктатури пролетаріату і знищення буржуазії. Йшлося тільки про те, що досягнутий розвиток продуктивних сил дозволяє ставити такі завдання. Коли підсумки революції розчарували Маркса, він почав називати аж надто песимістичні дати. Його песимізм був спричинений не лише поразкою революції, але й нездатністю робітників до самостій-

⁹ Цитується за: Шубин Александр. Социализм. «Золотой век» теории. – М., 2007. – С. 96.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 4. – С. 422.

¹¹ Там само. – Т. 5. – С. 468.

них, без буржуазії дій у боротьбі з монархічними режимами. Аналізуючи хід судового процесу над членами Союзу комуністів, який відбувся наприкінці 1852 р. у Кельні, він змушений був звернутися до робітників з такими словами: «Вам, можливо, доведеться пережити ще 15, 20, 50 років громадянських воєн і міжнародних сутичок не тільки для того, щоб змінити існуючі умови, але й для того, щоб змінити самих себе і зробити себе здатними до політичного панування»¹².

Термінологічний аналіз, який наскрізно проходить у цьому підрозділі, мусить підвести нас до незаперечного висновку: у середині XIX ст. відмінність між соціалістами і комуністами полягала тільки в тому, що вони по-різному дивилися на ключове питання: *яким способом позбавитися приватної власності?* Соціалісти наполягали на реформах, натомість К. Маркс та його послідовники вимагали революційних дій. Послідовників Маркса і Енгельса тоді ще не можна було називати марксистами. Визначальним твором, який дав Марксу безсмертя і здобув для нього безліч прибічників, був не «Маніфест Комуністичної партії», а «Капітал».

Особливо слід підкреслити: в середині XIX ст. соціалісти і комуністи не відрізнялися один від одного у своїх уявленнях про те, що людство мусить позбавитися приватної власності. Значно пізніше і лише в середовищі марксистів з'явилася відмінність у смисловому наповненні двох рівнозначних термінів. Соціалізмом стала вважатися перша фаза комунізму, коли розподіл матеріальних благ між трудящими здійснюватиметься за принципом «від кожного – за здібностями, кожному – за працею». Друга і остання фаза комунізму мусила настати тоді, коли розвиток продуктивних сил дав би можливість забезпечити розподіл матеріальних благ за принципом «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами».

Отже, в часи появи «Капіталу», а з ним і марксистів, останні почали вбачати різницю між соціалізмом і комунізмом, але тільки у відносинах розподілу, а не виробництва. Характер виробництва, за їхніми уявленнями, мусив бути однаковим при соціалізмі і комунізмі: без приватної власності та породжуваних нею товарно-грошових відносин і ринку.

Повернемось, однак, до часів, коли з'явився «Маніфест Комуністичної партії». Тоді ще ніхто не задумувався над питанням про те, як розподіляти матеріальні блага – за працею чи за потребами. Відмінність між соціалістами різного спрямування і комуністами, які виділилися з їхнього середовища, полягала тільки в методах ліквідації приватної власності. Усі були рівною мірою переконані в тому, що приватна власність – це соціальне зло, якого людство мусить позбавитися.

Мартін Малія зробив спостереження, яке не можна заперечити: «З усіх термінів, які позначають різні типи суспільств, лише термін “соціалізм” утворений

¹² Там само. – Т. 8. – С. 413.

наперед, а не після факту появи такого типу суспільства. Наприклад, “феодалізм”, “абсолютизм”, “старий режим”, “лібералізм” і “капіталізм” виникли або після, або одночасно з їхньою появою, отож означали щось певне, незважаючи на те, як недосконало їхня історія чи дійсність втілювали виголошені ними принципи. Але термін “соціалізм” разом зі своїм найвищим ступенем – “комунізмом”, є винятком ще й тому, що виник майже за сто років перед тим, як 1917 року вчинили першу спробу збудувати відповідну йому дійсність»¹³.

Цей вишуканий аргумент переконливо доводить неприродність комуністичної доктрини. Як правило, радянологи обмежуються більш простим твердженням про те, що комунізм як соціально-економічний лад спочатку складався в голові людини як ідея, і лише потім його почали створювати в реальному житті.

Такий самий висновок про неприродність комунізму можна зробити, коли підійти до справи з іншого боку. Знайомлячись із «Маніфестом» у 15-річному віці й перечитуючи його впродовж багатьох наступних десятиріч, я бачив у тексті тільки те, що автори бажали донести до свідомості читачів. Але кілька років тому мене вразила по-новому прочитана фраза: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Фраза означала, що здійснене в СРСР знищення приватної власності було адекватним побудові комунізму (або соціалізму, якщо скористатися пізніше запровадженими уявленнями про двофазний характер комунізму). Ця афористична фраза стала, мабуть, не менш популярною, ніж перше й останнє речення «Маніфесту». Однак що вона означала? Невже негайну появу колективної, суспільної, загальнонародної власності?

Після написання «Маніфесту» Маркс прожив ще 35 років, а Енгельс – 47. Матеріалізована в книгах та статтях їхня творчість зайняла вагоме місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту» – специфіку, механізм, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, суспільну, загальнонародну. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих у «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Можна сказати навіть більше: головна праця К. Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес»¹⁴.

¹³ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 29.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 23. – С. 12.

Можна лише здогадуватися, що в уявленні основоположників марксизму знищення приватної власності не означало суто автоматичного запровадження комунізму. Мав бути *перехідний етап*, коли *вся власність на засоби виробництва переходила до держави*. Мова йшла про державу диктатури пролетаріату. Однак Ф. Енгельс у праці «*Анти-Дюринг*» показав, що він не уявляє собі специфіки цього перехідного періоду. У питанні про суть комуністичних перетворень він обмежувався словесною еквілібристикою: «*Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність*. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу». Якщо цього не досить, то можна продовжити цитування: «*Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – є в той самий час останнім самостійним актом її як держави*. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»¹⁵.

Моя втеча від марксизму почалася з вичитаної у Михайла Бакуніна фрази, якою той відреагував на концепт диктатури пролетаріату: не може весь робітничий клас усістися в урядове крісло! Цю істину годі заперечувати, але вона прямо пов'язана з іншими, які торкаються не влади, а власності. Хіба націоналізація перетворює засоби виробництва та інші матеріальні цінності на власність нації? Хіба усупільнення перетворює їх на власність суспільства?

Хто починає володіти, користуватися й розпоряджатися експропрійованою власністю від імені нації або суспільства? Відповідь очевидна: організація. Такою організацією може бути держава, церква, партія, клан – все те, що має структурну форму з внутрішньою ієрархією. Але тоді виникає запитання: чим обертається в дійсності «експропріація експропріаторів», до якої закликали автори «Маніфесту Комуністичної партії»?

Юристи визначають право фізичної або юридичної особи на майно як *сукупність правомочностей* (володіння, користування й розпорядження). Відносини власності кодифікуються відповідно до того, як вони формуються в суспільстві. Еволюція форм власності в часі і просторі постійно перебуває в полі зору правознавчої науки. У правовій освіті почесне місце займає римське право – сукупність норм, якими користувалося населення Середземномор'я на початку нашої ери.

Однак *взаємозв'язок категорії власності з еволюцією самого суспільства* – це вже поле досліджень істориків. Не маючи професійних знань з історії, навіть найвидатніші представники інших галузей науки можуть помилятися у висновках і прогнозах. Так трапилося з родоначальниками «наукового» комунізму. Наслідки

¹⁵ Там само. – Т. 20. – С. 275.

помилки обернулися колосальними жертвами для багатьох народів. Мабуть, найбільше постраждав від комунізму через певний збіг обставин український народ...

Радянське законодавство не визнавало категорії приватної власності. Реально існуючі правомочності фізичної особи щодо майна маскувалися вигаданою категорією особистої власності. Натомість у пострадянському законодавстві на очах зникає інша вигадана категорія – колективної власності. З'явилося поняття комунальної (або муніципальної) власності. Законом України «Про власність» (1991) комунальна власність визначалася як різновид державної. Чинна Конституція України вже розглядає її як самостійну форму публічної власності. Визначені в Основному законі засади функціонування та економічної природи комунальної власності цілком відокремлюють її від державної.

Подібні метаморфози змушують історика замислитися над питанням: в якому співвідношенні знаходяться державна і приватна форми власності? Мова не йде про приватизаційні процеси, які відбуваються в посткомуністичних країнах. Історик дивиться на трансформацію форм власності з пташиного лету і мусить мислити категоріями цивілізаційного масштабу. Для нього державна форма власності з усіма її різновидами – лише епізод в історії суспільних відносин. На першому плані у нього – дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами – *колективна* і *приватна*. За цих умов державна власність зникає як самостійна категорія, перетворюючись у «сухому залишку» на власність організації, якою є кожна держава. А власність будь-якої організації є власністю тих, хто має реальний доступ до володіння, користування і розпорядження нею. Держава – це частина суспільства, але вона відділена від нього і стоїть над ним, тому що видає закони, яким члени суспільства зобов'язані коритися.

Чим є при максимальному спрощенні в інтересах чистоти аналізу колективна власність? Висуваючи тезу про дві кардинально відмінні за змістом форми власності у газетній статті, я зустрівся з нерозумінням деякими читачами ідеї колективної власності в її абстрактному, тобто позбавленому історичної конкретики вигляді¹⁶. Цікаво, що ніхто не побажав назвати різновидом колективної власності акціонерне товариство. Поняття контрольного пакету негайно руйнує в цьому випадку уявлення про колектив. Сумна доля міноритаріїв у ваучерній приватизації в більшості країн СНД або рейдерські атаки на адміністрацію після штучного формування контрольного пакету тільки підтверджують реальну суть акціонерного товариства як організації на засадах приватної власності. Показово, що ніхто

¹⁶ Кульчицький С. Приватна та колективна форми власності в історичному вимірі // День (Київ), 2009, 2 квітня.

не назвав формою колективної власності й колгоспи, в яких так яскраво проявилось відчуження колгоспників від наявних у них засобів виробництва. Але мої опоненти назвали різновидом колективної власності ізраїльські кібуци, до яких держава не має жодного стосунку. Їхнє майно не розпайоване і становить колективну власність працюючих у них людей – усіх разом і кожного зокрема.

Ось на прикладі кібуцу і можна показати, чим є позбавлена історичної конкретики форма колективної власності. Колективні власники кібуцу – це люди, які в ньому працюють. Вони володіють, користуються і розпоряджаються майном на засадах приватної власності, будь-хто інший не має до цього майна жодного стосунку. Так само, як вони не мають стосунку до майна іншого кібуцу. Якщо розглядати форми власності під кутом зору тези про «експропріацію експропріаторів» з «Маніфесту Комуністичної партії», то колективною слід вважати таку власність, до якої мають доступ усі громадяни – всі разом і кожний зокрема. Такий собі планетарний кібуц.

У доцивілізаційну епоху право власності ще не розщепилося на окремі правомочності, які могли належати різним людям. Майном, якщо воно існувало, люди володіли колективно, так само як природними ресурсами, від яких залежало їхнє життя. Економіка громад обмежувалася збиральництвом і полюванням. Чи існувало взагалі поняття власності в ті далекі часи? Якщо й існувало, то воно має бути предметом аналізу біологів, а не юристів. Людина тоді тільки відокремлювалася від тваринного світу, в якому всі істоти відстоюють право на певну територію, що рівнозначне праву на життя.

Відносини між людьми почали ускладнюватися, коли з'явилися відтворювальні галузі виробництва: поряд зі збиральництвом – землеробство, поряд з полюванням – тваринництво. Первинне стадо поступилося місцем родоплемінним колективам, які знаменували собою появу суспільства. Засновник цивілізаційного методу у вивченні суспільства Арнольд Тойнбі визначав динаміку історичного процесу короткою формулою «виклик–відповідь». Коли людські спільноти опинялися перед викликом, вони повинні були мобілізувати зусилля, щоб дати гідну відповідь.

Представляючи монополію на володіння, користування й розпорядження майном та природними ресурсами, приватна власність формувала *соціальні відмінності між людьми*, які склалися в певну систему. Людські спільноти, що мали більш-менш розвинуту структуру, переходили до процесів *державотворення*, внаслідок чого діставали перевагу перед іншими у боротьбі за територію. Коли за допомогою досконаліших засобів виробництва людина набула здатність виробляти матеріальні блага в більшій кількості, ніж було потрібно для підтримки її фізичного існування, вона сама стала ресурсом, придатним для володіння, користування

і розпорядження. Відтоді боротьба за територію часто перетворювалася на боротьбу за *можливість привласнення чужої праці*.

У державотворчому процесі головним об'єктом привласнення була не людина-бранець, яку перетворювали на раба, а населена селянами-общинниками земля. Давні держави, включно з Грецією і Римом, не варто називати рабовласницькими. Держава античності спиралася на вільного землероба, якого змушувала виконувати повинності, щоб забезпечити власне існування. Саме землероб становив основу війська, без якого держава була немислимою.

Соціально-економічний вимір розвитку, аж до другої половини XIX ст., характеризувався тривалим пануванням аграрного суспільства. На цій стадії держава могла набувати різних форм, але в основі її завжди (за винятком кочових суспільств) корінилася *власність на землю*. Як правило, державна власність на землю персоналізувалася в особі монарха. Правилom було й те, що монарх реалізував право власності на землю шляхом передачі частини правомочностей людям, які виконували державні функції – військові, адміністративні, судові тощо. Частина правомочностей передавалася й селянам: їм дозволялося за умови виконання повинностей користуватися землею, яка в додержавні часи була їхньою власністю. Необхідність примушування селян до виконання повинностей з часом розвинулася в кріпосницьку залежність від монарха або його васалів. Так у Західній і Центральній Європі виникли багатоступінчасті феодалні відносини землевласників і землекористувачів. Завдяки правилу «васал мого васала – не мій васал» влада верховного сюзерена була обмеженою. Тільки після того, як монархи змогли перетися на буржуазні прошарки, що постали внаслідок розвитку ринкових відносин, сформувався державний лад, який сучасники назвали абсолютизмом. Французький король Людовік XIV міг з повним правом сказати про себе: «Держава – це я». Натомість у Росії замість феодалних відносин виникла холопська залежність представників шляхетського стану, не виключаючи й церковників (аж до патріарха), від царя-самодержця, а кріпосницька залежність селян з часом виродилася мало не в рабство.

На стадії переростання аграрного суспільства в індустріальне (соціально-економічний вимір історичного процесу) і традиційного суспільства – в громадянське (суспільно-політичний вимір) державна власність на засоби виробництва та інше майно перестала уособлювати монарха. Навіть у царській Росії, яка до кінця зберігала самодержавну форму правління, державна власність відділилася від власності царської сім'ї. За указом Павла I (1797 р.) державні селяни, які працювали на виділеній у власність імператорської родини землі, проголошувалися окремим станом (*сословіем*) удільних селян. Від особистої залежності їх звільнили за кілька років до скасування кріпосного права.

Щоб наздогнати Європу за рівнем економічного розвитку, царський уряд з часів Петра I практикував будівництво мануфактур казенним коштом, а потім віддавав їх у власність приватних підприємців. Майже вся первинна залізнична мережа Росії була побудована приватними концесіонерами на західноєвропейський облігаційний капітал, доходність якого гарантувалася казною. Пізніше царський уряд викупив залізниці й перетворив державні шляхи сполучення в ефективний важіль свого впливу на економіку. Однак *в усіх випадках державна власність на засоби виробництва залишалася за своєю внутрішньою суттю різновидом приватної власності.*

Комунізм, якщо під ним розуміти колективну власність у планетарному масштабі, є можливим, але в дуже далекому майбутньому. Він неможливий, коли певні структури беруть на себе володіння, користування і розпорядження власністю, вилученою у приватних осіб. *Можна ліквідувати власника, але неможливо знищити приватну власність, яка лежить в основі всієї людської цивілізації. У випадку комуністичних перетворень, здійснюваних державою «диктатури пролетаріату», приватна власність не знищується, а переходить в руки цієї держави. Внаслідок цього така держава не «засинає» (Ф. Енгельс), а стає всемогутньою.*

1.4

Ревізія комуністичної доктрини

Чартистський рух в Англії в кінці 30-х і в 40-х років XIX ст., а також революція 1848–1849 рр. істотно вплинули на розстановку класових сил. Правлячі кола країн Західної і Центральної Європи врахували небезпеку, яку ніс привид комунізму, і спробували усунути її *соціальними і політичними реформами.* У середовищі робітничого класу, який з кожним новим десятиріччям ставав усе численнішим і згуртованішим, політика верхів знаходила підтримку. Супротивні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили знаходили спільну мову на шляхах встановлення конституційної монархії і загального виборчого права.

Прагнучи заручитися суспільною підтримкою у справі об'єднання Німеччини, прусський канцлер О. фон Бісмарк пішов назустріч лідеру робітничого руху Ф. Лассалю і запровадив у 1867 р. загальне виборче право. Британські консерватори на чолі з Б. Дізраелі крок за кроком відступали перед вимогами тред-юніонів і в середині 1880-х років теж запровадили загальне виборче право. Опинившись у парламентах, соціалісти почали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабо захищеним верствам суспільства. У провідних країнах Європи почали

виникати обриси соціальної держави, яка спиралася на *співробітництво класів*. У теорії соціалісти залишалися прибічниками ліквідації приватної власності і створення безкласового суспільства, але на практиці задовольнялися соціальними реформами. Після зникнення Союзу комуністів жодна впливова політична сила не оголосила себе комуністичною, аби не підкреслювати негайну готовність до революційних дій. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, називалися соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам.

Основоположники марксизму не бажали йти проти течії, але скористалися першим-ліпшим приводом, щоб дорогий їхньому серцю концепт комунізму не зникав з поля зору робітників. У травні 1875 р. в Готі відбувся об'єднавчий з'їзд німецьких соціалістів, на якому виникла Соціалістична робітнича партія (пізніше – Соціал-демократична партія Німеччини, скорочено СДПН). Ознайомившись із програмою нової партії, Маркс написав свої зауваження і за посередництвом А. Бебеля передав їх керівництву з'їзду. Однак більшість делегатів відхилила поправки. Тоді Маркс у документі, опублікованому Енгельсом тільки в 1891 р., розгромив прийняту з'їздом програму. Його «Критика Готської програми» неочікувано виявилася одним із важливих документів марксизму. Конкретика цього критичного документа була малоцікавою (тим паче, що він довгий час залишався неопублікованим). Але Маркс сформулював ряд тез, які розвивали концепт комунізму. Йшлося передусім про поділ комунізму на дві фази, першою з яких був соціалізм. Маркс більше не вважав, що соціалізм і комунізм залишаються термінами однакової смислової наповненості. До комунізму, підкреслював він, можна прийти тільки через соціалізм, який передбачав ліквідацію приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Але при соціалізмі, як він тепер вважав, мав панувати той же принцип, як при обміні товарними еквівалентами: певна кількість труда в одній формі обмінюється на рівну кількість труда в іншій формі. Натомість досягнення комунізму пов'язувалося з надзвичайно високим ступенем економічного розвитку суспільства. «На вищій стадії комуністичного суспільства, – вказував Маркс, – після того, як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом із цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом із усебічним розвитком індивідів виростуть продуктивні сили, і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожний по здібностям, кожному по потребах!»»¹⁷.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 19. – С. 21.

У програмних документах західноєвропейських соціал-демократів, як і в їхніх пропагандистських матеріалах, вища фаза комунізму практично не фігурувала. Маркс вважав своє вчення не утопічним, а науковим комунізмом, а тому не бажав уподібнюватися попередникам, які малювали детальні картини «світлого майбутнього», вдаючись до багатства фантазії. Натомість стосовно першої фази комунізму, яку марксисты ототожнили з популярним терміном «соціалізм», Маркс сформулював ряд постулатів, які можна було оцінити.

На відміну від своїх послідовників у Росії, про яких мова піде далі, Маркс не послуговувався поняттям «будівництво», коли йшлося про соціалізм і комунізм. Вираз «соціалістичне будівництво» суперечив його уявленням про суспільний розвиток як *природноісторичний* процес. Разом з тим, він визнавав необхідність перехідного періоду, впродовж якого в надрах буржуазного ладу виникатимуть обриси соціалізму. Політичний устрій суспільства після «експропріації експропріаторів» визначався Марксом як «диктатура пролетаріату». Такий устрій, за його уявленнями, був відмінною від традиційної держави організацією робітників. Метр не закликав до фізичного знищення тих, хто ставав, за «новоязом» радянських чекістів, «колишніми людьми». Звідси випливає, що робітничий клас, організований як держава, мусив *панувати над* експропрійованими в ході пролетарської революції непролетарськими масами.

Маркс запевняв, що диктатура пролетаріату буде диктатурою більшості населення, а не звичайною державою, що стоїть над суспільством. Його постійний опонент у Першому інтернаціоналі М. Бакунін намагався уявити собі таку «народну державу», але даремно. Іронізуючи над цим неологізмом, він запитував: «Що означає пролетаріат, возведений у пануючий стан? Невже весь пролетаріат стане на чолі управління? Німців близько сорока мільйонів. Невже всі сорок мільйонів будуть членами уряду? Весь народ буде керівником, а керованих не буде?»¹⁸.

24-річний Ф. Енгельс з ентузіазмом розповідав в Ельберфельді про майбутній комуністичний устрій, який пануватиме після перемоги пролетарської революції. Проте спроба деталізувати систему управління при комунізмі приводила до гірких висновків. Продовжуючи розгляд пропонованої лассальянцями і марксистами народної держави, Бакунін занотував: «Отже, під яким кутом зору не подивитися на це питання, завжди маємо той самий сумний результат: управління величезною більшістю народних мас з боку привілейованої меншості. Але ця меншість, кажуть марксисты, складатиметься з робітників. Так, мабуть, з *колишніх* робітників, але які, коли стануть правителями або представниками народу, перестануть бути робітниками і дивитимуться на весь чорноробочий світ з висоти державної, будуть

¹⁸ Бакунин М. А. Философия, социология, политика. – М., 1989. – С. 482.

представляти вже не народ, а себе і свої домагання на управління народом. Хто може засумніватися в цьому, той зовсім не знайомий з природою людини»¹⁹.

Мабуть, Бакунін даремно узалежнював імовірні негаразди комуністичної системи управління від людської природи. Адже вирішальну роль відігравала специфічна риса нової системи: відсутність у пересічної людини власності на ті засоби виробництва, які забезпечували б їй *економічну незалежність* від держави. Політична залежність суспільства від держави існує завжди – на те вона й держава. Однак держава своєю чергою залежить від виробників матеріальних благ, бо використовує їхню залежність від себе, аби встановлювати закони і накладати податки, без яких її існування стає проблематичним. Та якби держава, не задовольняючись податками, тобто певним відсотком від доходу, вдалася б до експропріації засобів виробництва, вона позбавила б себе перспективи одержувати такі податки і взяла б на себе турботу про виробництво, тобто невластиві для держави функції. Становище пролетаріату, тобто людей, від початку позбавлених приватної власності, не могло бути кращим, ніж становище тих, кого в ході комуністичної революції позбавили б приватної власності. Раніше люди найманої праці мали справу з класом підприємців і могли, користуючись своєю організованістю, вимагати від нього покращення умов праці і побуту. Якби зник цей клас підприємців, пролетарі потрапили б у таку саму економічну залежність від держави, як і інші позбавлені приватної власності верстви суспільства. Держава, в руках якої зосереджувалися би всі засоби виробництва, ставала б усесильною. У такій ситуації якраз і могли проявитися у державних управлінців найгірші риси людської природи.

Залишаючись переконаними прихильниками комуністичної доктрини, основоположники марксизму не раз давали зрозуміти своїм послідовникам, що *розвиток демократії в буржуазному суспільстві здатний внести поправки в тактику і стратегію робітничого руху*. У Маркса ця думка найбільш виразно прозвучала, коли він виступав на робітничому мітингу в Амстердамі 8 вересня 1872 р.: «Ми знаємо, що треба зважати на установлення, звичаї та традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знав Ваші установлення, то можливо, додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами»²⁰.

Так само Ф. Енгельс в одній з перших своїх книг «Становище робітничого класу в Англії» говорив про кризу, яка могла бути розв'язана тільки насильством. Проте через 40 років, у передмові до нового видання цієї книги, він визнав свою помилку в таких виразах: «Я навмисне не викреслив з тексту багатьох провіщень,

¹⁹ Там само. – С. 483.

²⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 18. – С. 151.

у тому числі провіщення близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності»²¹. Отже, мова йшла навіть не про те, що після революції 1848–1849 рр. у Європі змінилася вся палітра політичних сил. Змінився й сам Енгельс, як він щиро в цьому зізнався. Енгельс доби «Маніфесту Комуністичної партії» був уже не схожий на Енгельса в 1892 р. Але зміна політичної позиції відбулася під впливом об'єктивних обставин.

Енгельс, як бачимо, відмовлявся не від ідеї соціальної революції, а від думки про те, що вона відбудеться в найближчому майбутньому. Кількома роками раніше, у написаній в листопаді 1886 р. передмові до нового видання Марксового «Капіталу», він сформулював цю думку в іншій формі: «Англія є єдина країна, де неминуча соціальна революція може бути здійснена цілком мирними і легальними засобами»²². Тут уже йшлося не про строки революції, а про її суть. Порівнявши обидва твердження, можна зрозуміти, як Енгельс уявляв собі соціальну революцію в Англії. У даному випадку йшлося не про переможне пролетарське повстання з негайною «експропріацією експропріаторів», а про використання важелів демократії для реалізації усе тієї ж комуністичної доктрини.

Будучи країною з розвинутою демократією і перевагою робітничого класу в соціальній структурі, Англія становила виняток з правила. Розглядаючи майбутню революцію як явище світового масштабу, Енгельс пов'язував комуністичну перспективу з необхідністю завоювання влади силовими засобами. У листі до лідера лівого крила данської соціал-демократичної партії Герсона Тріра від 18 грудня 1889 р. він писав: «У нас спільна думка в питанні про те, що пролетаріат не може завоювати політичне панування – єдині двері в нове суспільство – без насильственої революції. Для того, щоб пролетаріат у вирішальний момент був достатньо сильний і міг перемогти, необхідно – Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., – щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія»²³.

Нарешті, ще чіткіше Енгельс висловився щодо перспектив реалізації комуністичної доктрини в зауваженнях до Ерфуртської програми СДПН 1891 р.: «Можна собі уявити, що старе суспільство могло мирно вросли в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в своїх руках всю владу, де конституційним шляхом можна зробити все, що завгодно, коли тільки маєш за собою більшість народу: в демократичних республіках, як Франція і Америка, в таких монархіях,

²¹ Там само. – Т. 22. – С. 314.

²² Там само. – Т. 23. – С. 36.

²³ Там само. – Т. 37. – С. 260.

як Англія»²⁴. На думку Енгельса, німецькі соціал-демократи повинні були чітко прописати в своїй програмі докорінну відмінність Німеччини від цих країн. Це означало, що лідери СДПН повинні були назвати кінцевою метою своєї політичної діяльності курс на пролетарську революцію. Вони, однак, не прислухалися до такої рекомендації.

Родоначальники марксизму рік від року втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоч і мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет у їх середовищі. Цілком справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери німецької соціал-демократії проігнорували зауваження Маркса на Готську програму й Енгельса – на Ерфуртську програму. А. Бебель занотував у своїх спогадах: «Зовсім нелегко було порозумітися з обома лондонськими старими. Що у нас вважалося розсудливим розрахунком і умілою тактикою, в тому вони вбачали слабкість і непробачальну поступливість»²⁵.

Аби здобути підтримку в суспільстві, лідери соціал-демократичних партій виявляли готовність до компромісів. Вони переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу – *рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу*. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким самим полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. Більше того, соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення ринкової економіки і зниження соціальної напруги в суспільстві. У парламентах вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Залишаючись соціалістами за своїм світоглядом, вони ставали в своїй практичній діяльності партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. В Європі останньої чверті XIX ст. вже починалися, хоч і в уповільненому режимі, процеси, яким тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: *перетворення капіталістичних держав на соціальні*.

Найбільш послідовним і виразним представником ревізіоністської течії у західноєвропейському марксизмі був один з керівників німецької соціал-демократії, головний редактор центрального органу СДПН «Соціал-демократ» (у 1881–1890 рр.) Едуард Бернштейн. Залишаючись соціалістом, він прагнув пе-

²⁴ Там само. – Т. 22. – С. 224.

²⁵ Бебель А. Из моей жизни. – Ленинград, 1925. – С. 321.

реосмислити саму суть соціалізму, яка полягала у ліквідації приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку (після запровадження двофазного концепту комунізму). «Якщо під здійсненням соціалізму розуміють виникнення суспільства, керованого в усіх пунктах строго комуністично, – писав він, – то я не вважаю за потрібне приховувати, що воно лежить, на мій погляд, в досить віддаленому майбутньому»²⁶.

По суті, Бернштейн був апологетом майбутньої соціальної держави, яка в його часи ще не з'явилася. Його ідеалом був класовий мир, а не класова боротьба, яка корінилася в основі марксистського світобачення. «Новий лад, принципово відмінний від буржуазного, повинен бути досягнутий шляхом творення, а не насилья, шляхом реформаторської праці з вдосконалення старого ладу», – писав він в іншій своїй книзі²⁷. Як бачимо, Бернштейн навіть не назвав соціалізмом той «новий лад», який мав прийти на зміну старому.

У літературі найчастіше цитується заява Е. Бернштейна з його праці «Боротьба соціал-демократії і соціальна революція»: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що зазвичай називають “кінцевою метою соціалізму”. Ця *мета*, чим би вона не була, для мене – *ніщо, рух – це все*»²⁸. О. Шубін у своїй фундаментальній праці «Социализм. “Золотой век” теории» вказує, що ключовою цінністю для Бернштейна був уже не соціалізм («мета»), а демократія («рух»). Здається, однак, що мета і рух у Бернштейна були невіддільними поняттями. Якщо він їх розводив, то тільки тому, що кінцева мета знаходилася у такому віддаленому майбутньому, що про це не варто було й казати. Демократія була запорукою того, що розвиток суспільства відбуватиметься у властивому напрямі. На це Бернштейн вказував в іншій своїй праці: «Демократія є в принципі знищенням класового панування, якщо і не знищенням самих класів»²⁹.

Німецькі соціал-демократи не відмовлялися від догм революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», поки був живий Ф. Енгельс. Навіть Бернштейн, будучи одним із найближчих співробітників живого класика, дотримувався обережності у визначенні своєї позиції. Прийнята в 1891 р. Ерфуртська програма СДПН викликала незадоволення Енгельса, але К. Каутський та інші партійні лідери, які працювали над нею, все-таки оголосили кінцевою метою соціал-демократичного руху усупільнення засобів виробництва і заміну ринкових відносин централізованим розподілом продукції. Не пояснюючи механізму появи колективної власності,

²⁶ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. – СПб., 1902. – С. 219–220.

²⁷ Бернштейн Э. Исторический материализм. – СПб., 1901. – С. 325.

²⁸ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция// Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – М., 1985. – С. 37.

²⁹ Бернштейн Э. Исторический материализм. – С. 225.

Ерфуртська програма наполягала, як і «Маніфест Комуністичної партії», на ліквідації приватної власності. Відмінність полягала лише в тому, що програма СДПН передбачала досягти кінцевої мети реформами, а не революціями.

У другій половині 90-х років, коли Е. Бернштейн став лідером ревізіоністських груп у німецькій соціал-демократії, Каутський очолював ідейну боротьбу з ним, залишаючись на позиціях ортодоксального марксизму. З часом, однак, він обрав позицію, яка практично не відрізнялася від позиції бернштейніанців.

1.5

Поява В. Леніна на історичній арені

Для К. Маркса і Ф. Енгельса комуністична доктрина була лише ідеєю. Володимир Ленін виявився людиною, яка здійснила спробу втілити її в життя через 70 років після появи «Маніфесту Комуністичної партії».

Володимир Ілліч Ленін (Ульянов) народився у м. Симбірськ (нині – Ульяновськ) 22(10) квітня 1870 р. У радянських енциклопедіях вказувалося, що батько Леніна Ілля Миколайович працював інспектором народних училищ Симбірської губернії і походив з бідних міщан м. Астрахані, а прадід був селянином-кріпаком. Мати Леніна Марія Олександрівна Ульянова, як скупі повідомлялося, була дочкою лікаря Олександра Дмитровича Бланка. Підкреслювалося, що старший брат Леніна Олександр був покараний смертю разом з іншими революціонерами-народовольцями за невдалий замах на життя Олександра III.

Ця дозована інформація давала неповне уявлення про соціальні корені й національне походження Леніна. Зайва деталізація, як показав скандал довкола публікації роману Марієтти Шагінян «Сім'я Ульянових» у журналі «Красная новь» (1938), була небажаною для властей. Проте дослідження останніх десятиліть дають детальну інформацію про родовід сім'ї Ульянових – він унікальний і міг скластися тільки в багатонаціональній імперії, що переживала процес ламання станових бар'єрів.

Прадід Леніна Василій Микитович Ульянінов (Ульянін, Ульянов) справді був відпущеним на оброк кріпаком. Проте він викупився з неволі задовго до скасування кріпосного права і став заможною людиною. Дід Леніна Микола мав у пізньому шлюбі з дочкою хрещеного калмика Анною Смирною двох синів і двох дочок. Батько Леніна Ілля Миколайович здобув вищу освіту в Казанському університеті завдяки матеріальній допомозі старшого брата. Талановитий педагог, він зробив стрімку кар'єру, став дійсним статським радником (у «Табелі про ранги» Петра I це прирівнювалося до генеральського чину) і потомственим дворянином.

По материнській лінії родовід Леніна виявився ще більш різнобарвним, особливо за національною ознакою. Прадід Леніна Мойша Бланк був заможним єврейським торговцем у містечку Старокостянтинів Волинської губернії, який одружився зі шведкою Анною Остедт. Дід Леніна Ізраїль закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію й вихрестився, після чого назвався Олександром Дмитровичем. Він узяв шлюб з Анною Грошопф, яка походила з заможної німецької сім'ї, здобув у 1847 р. потомствене дворянство і після виходу на пенсію купив у Казанській губернії село Кокушкіно (нині – Леніно) разом із кріпаками. Його дружина народила хлопчика і п'ятьох дівчаток (серед них – майбутню матір Леніна Марію). Вона рано померла, і О. Бланк одружився громадянським шлюбом з її рідною сестрою, бездітною удовою Катериною фон Ессен. Французькою й англійською мовами Ленін володів завдяки навчанню, підкріпленому потім тривалим перебуванням у відповідному мовному середовищі. Але німецькою мовою він вільно володів з дитинства. Закордонні дослідники ленінської генеалогії виявили, що по німецькій лінії родичами Ульянових були полководець А. Гітлера генерал-фельдмаршал Вальтер Модель, генерал-лейтенант Хассо фон Мантойффель, який командував танковою дивізією СС «Велика Німеччина», і президент ФРН Ріхард Вайцзеккер³⁰.

Як бачимо, майбутній вождь успадкував різноманітні національні й релігійні традиції, на чому тепер схильні пограти автори багатьох псевдонаукових праць. Однак, як справедливо зауважував М. Бердяєв, він був «типично русским человеком»³¹. Відомо також, що вже з 17 років Ленін став атеїстом. Маючи в родоводі представників різних станів, він у листуванні з царськими властями, до яких звертався з проханнями, не забував підкреслити, що є потомственным дворянином.

У 1879–1887 рр. Ленін навчався в Симбірській гімназії. Навчання закінчилося в той рік, коли повісили старшого брата. Леніна все-таки зарахували в Казанський університет, але при першій-ліпшій нагоді того ж року й виключили. Сім'я тим часом покинула Симбірськ і переселилася в Казань. Після виключення Ленін певний час жив у сімейному маєтку в с. Кокушкіно, а в травні 1889 р. приїхав у придбаний Марією Олександрівною хутір біля с. Алакаївка (Самарська губ.). У 1891 р. він у Петербурзі здав екстерном екзамен за юридичний факультет. Після цього зайняв у Самарі посаду помічника присяжного повіреного, але насправді жив на кошти

³⁰ Про родовід В. Леніна див.: Payne R. The Life and Death of Lenin. – London, 1964; Reddaway P., Shapiro L. (ed). Lenin, the Man, the Theorist, the Leader. – London, 1967; Фишер Л. Жизнь Ленина. – Лондон, 1970; Солженицын А. И. Ленин в Цюрихе. – Париж, 1975; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – В двух книгах. – М., 1994; Pipes R. Unknown Lenin. – New Haven, 1996; Штейн М. Г. Ульяновы и Ленин. Тайна родословной и псевдонима. – СПб., 1997.

³¹ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 94.

сім'ї, займався самоосвітою і виступав перед місцевими марксистами з рефератами, спрямованими проти народників.

У вересні 1893 р. Ленін поїхав у Петербург, де вступив у марксистський гурток студентів-технологів, а невдовзі став його керівником. Марія Олександрівна з іншими дітьми переселилася в Москву. Вона продала будинок у Самарі, алакаївський хутір і свою частину кокушкінського маєтку, щоб вигідно розмістити в банках сімейний фінансовий фонд. Це дозволяло Леніну зосереджуватися на революційній роботі, не відволікаючись на щоденну працю. В 1894 р. Ленін написав гострополемічну статтю «Що таке “друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів?». Услід за нею на початку 1894 р. з'явилася ще одна велика стаття – «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве». У травні 1895 р. Ленін уперше виїхав за кордон і впродовж чотирьох з половиною місяців перебував у Західній Європі. У Женеві він зустрівся з членами групи «Визволення праці» і домовився з Г. Плехановим про сприяння у виданні в Росії підпільної марксистської газети. Потім поїхав до Парижа, щоб побачитись із зятем К. Маркса П. Лафаргом, і через Берлін повернувся в Росію.

Восени 1895 р. гурток студентів-технологів об'єднався з Л. Мартовим і марксистами з його оточення в одну підпільну організацію – Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. В останній декаді грудня більша частина організації була заарештована. 14 місяців, поки тривало слідство, Ленін просидів у тюрмі. В лютому 1897 р. його вислали в адміністративному порядку на три роки в Західний Сибір.

У березні 1898 р. шестеро представників від марксистських організацій Санкт-Петербурга, Москви, Києва і Катеринослава разом з трьома делегатами від єврейського соціал-демократичного союзу «Бунд» зібралися в Мінську, щоб заснувати Російську соціал-демократичну робітничу партію. З'їзд прийняв розроблений в основному П. Струве маніфест російських соціал-демократів, який базувався на ідеях «Маніфесту Комуністичної партії» з урахуванням специфіки Росії. Документ поділяв революційний процес на два етапи – загальнодемократичний і соціалістичний. Оскільки соціал-демократи вважали, що російська буржуазія надто слабка, щоб очолити демократичну революцію, за пролетаріатом визнавалася вирішальна роль навіть на першому етапі.

Перебуваючи на засланні, Ленін не брав участі у з'їзді. Незабаром жандарми заарештували його учасників, і цього виявилось достатнім, щоб припинити існування партії. Фактично партія була тільки задекларована, а не створена.

У тюрмі, а потім на засланні Ленін написав книгу «Розвиток капіталізму в Росії», а також кілька десятків статей, присвячених переважно проблемі утворення партії. Головним важелем у цій справі він вважав організацію загальноросійської

нелегальної газети. У лютому 1900 р., коли закінчився строк заслання, він поселився на кілька місяців у Пскові (в'їзд до столиці був заборонений), щоб налагодити зв'язок з марксистськими підпільними осередками, а в липні виїхав за кордон, де розпочав видання газети «Искра». Крім нього і Г. Плеханова, в редакцію газети увійшли П. Аксельрод, В. Засулич, А. Мартов і О. Потресов.

У перші роки підпільної діяльності Ленін користувався багатьма псевдонімами – В. Ільїн, Ів. Петров, К. Тулін та ін. У грудні 1901 р. він підписав опубліковану в журналі «Заря» працю «Аграрне питання і «критики Маркса»» псевдонімом Н. Ленін. Відтоді цей псевдонім став його другим прізвищем.

У першій половині 1902 р. з'явилася праця Леніна «Що робити?», в якій обґрунтовувався план дій і основні принципи утворення соціал-демократичної партії. У липні 1903 р. в Брюсселі відкрився II з'їзд РСДРП. На ньому виникли гострі суперечності між Леніним і його багаторічним союзником А. Мартовим. Коли делегати Бунду, який даремно претендував на окреме становище в партії, покинули з'їзд, кількісна перевага виявилася за прибічниками Леніна, і вони поспішили назвати себе більшовиками. Проте вже наприкінці року центральний орган партії газета «Искра» перейшла під контроль суперників більшовиків – меншовиків.

У 1904 р. в Женеві вийшла друком книга Леніна «Крок вперед, два кроки назад (Криза в нашій партії)», присвячена аналізу підсумків II з'їзду. В січні 1905 р. під його керівництвом почала виходити газета «Вперед», яка замінила «Искру». Тим часом у Росії спалахнула революція, що стало для Леніна несподіванкою.

На відміну від А. Троцького, який після «Кривавої неділі» одразу ж опинився в Петербурзі в центрі подій, Ленін приїхав у революційну Росію аж у листопаді 1905 р. Своєю резиденцією він обрав Куоккалу – містечко за 60 км від столиці, на території Фінляндії, де не було поліцейського нагляду. У травні 1907 р. Ленін поїхав у Лондон на V з'їзд РСДРП, де перемогу здобули більшовики. Поразка революції змусила його в грудні 1907 р. повернутися в далеку Женеву.

Наприкінці 1908 р. Ленін влаштувався в Парижі, де прожив майже чотири роки. У 1905–1912 рр. він представляв РСДРП в Міжнародному соціалістичному бюро Другого Інтернаціоналу, взяв участь у Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) конгресах. У січні 1912 р. на Всеросійській конференції РСДРП у Празі він ініціював остаточний розрив з меншовиками.

Коли в Росії почалося нове піднесення робітничого руху, Ленін переїхав до Кракова, що перебував тоді в складі Австро-Угорської імперії. Звідти він керував редакцією щоденної легальної газети «Правда», більшовицькою фракцією в IV Державній Думі. Тут написав програмні праці «Критичні нотатки з національного питання» (1913) і «Про право націй на самовизначення» (1914).

Велика війна 1914–1918 рр. захопила Леніна в Пороніно – дачному містечку неподалік від Кракова. На другий день війни жандарми зробили у нього обшук, після чого ув'язнили в найближчій тюрмі у містечку Новий Тарг. Двері тюрми відкрила протекція В. Адлера. Міністр внутрішніх справ запитав керівника австрійських соціал-демократів, чи переконаний він у тому, що Ульянов – це ворог царського уряду? «О, так! – відповів Адлер, – більш залятий ворог, ніж Ваше превосходительство!»³². І все ж, для постійного проживання більш зручною виявилася нейтральна Швейцарія. Ленін осів у центрі російської еміграції Берні, а через рік переїхав до Цюриха.

Коли почалася революція, перед емігрантами в Швейцарії виникла проблема: як дістатися до Росії? Ленін пошкодував, що в 1915 р. поїхав до Цюриха, а не в Стокгольм – зі Швеції було легко потрапити в Петербург через Фінляндію. Перспектива кружного морського шляху не влаштувала його. З одного боку, він боявся німецьких субмарин, з іншого – небезпідставно вважав, що Антанта чинитиме перешкоди проникненню в Росію керівних діячів соціалістичних партій, які розкладатимуть армію. Тому він вирішив організувати проїзд із Швейцарії у Швецію залізницею через Німеччину. Зі зрозумілих причин позиція Центральних держав у цьому питанні мала бути протилежною позиції Антанти.

Усі формальності стосовно проїзду російських емігрантів Німеччиною в опломбованому вагоні узгоджувалися за посередництвом німецьких соціал-демократів. Кайзер Вільгельм II особисто стежив за тим, щоб не виникало перешкод. Верховне командування виявило готовність пропустити емігрантів через розташування німецьких військ на фронті у разі, якби їм було відмовлено у в'їзді до Швеції³³.

Фактичний керівник рейхсверу в Першій світовій війні генерал Еріх Людендорф змушений був визнати причинно-наслідковий зв'язок між Російською революцією 1917 р. і Німецькою 1918 р. у своїх повоєнних спогадах: «Відправленням у Росію Леніна наш уряд узяв на себе особливу відповідальність. З воєнної точки зору його проїзд через Німеччину мав своє виправдання: Росія повинна була впастися. Але наш уряд мав слідувати, щоб ми не загинули разом з нею».³⁴

16(3) квітня 1917 р. Ленін прибув у Петроград. Відтоді його життєвий шлях міцно переплівся з доленосними подіями, які вирували в охопленій революцією країні. Вирішальну роль у цих подіях почали відігравати інтелект Леніна, його тактична і стратегічна майстерність, здатність долати будь-які перешкоди на шляху, який він торував для своєї партії і всього суспільства.

³² Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – Кн. I. – С. 305–306.

³³ Там само. – Кн. I. – С. 198–199.

³⁴ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – Т. 2. – М., 1924. – С. 89.

Спогади про спілкування з Леніним залишили сотні людей. Ці розповіді часом пристрасно-прихильні, іноді відверто ворожі. Але серед розмаїття суджень вирізняється найголовніше: ніхто не міг відділити політичні якості Леніна від його людських рис. «Ленін зроблений з одного шматка, він монолітний», – запевняв М. Бердяєв³⁵. Ця ж думка в екзальтованій формі висловлена у нарисі О. Купріна – для точності сприйняття процитуємо її мовою оригіналу: «Этот человек – такой простой, вежливый и здоровый – гораздо страшнее Нерона, Тиберия, Иоанна Грозного. Те, при всем своем душевном уродстве, были все-таки люди, доступные капризам дня и колебаниям характера. Этот же – нечто вроде камня, вроде утеса, который оторвался от горного кряжа и стремительно катится вниз, уничтожая все на своем пути. И притом – подумайте! – камень, в силу какого-то волшебства – *мыслящий!*»³⁶.

Чи усвідомлював Ленін своє значення в історії? На відміну від багатьох соратників (того ж таки Л. Троцького), він був дуже закритою людиною. Проте на це запитання існує цілком переконлива і об'єктивна відповідь.

У Повному зібранні творів (ПЗТ) і в «Ленинских сборниках» опублікована сила-силенна планів промов, записок для пам'яті, коротких доручень підлеглим, адресованих колегам запитань під час засідань уряду тощо. Увага до цих чернеток з боку вождя, який ретельно їх збирав і зберігав, безпомилково вказує на те, наскільки вагомим вважав він кожне своє слово. Можна вказати й на те, що Ленін ставився з особливою увагою до всіх документів, які розроблялися з його участю. А. Балабанова, яка працювала з ним у Міжнародному соціалістичному бюро Другого Інтернаціоналу, а потім – на посаді секретаря виконкому Комінтерну, це пояснювала так: «Від початку мене вражало, наскільки велике значення Ленін надавав кожному порядку денному, кожному слову в ньому, навіть кожній комі. Він міг годинами обговорювати незначні деталі. Я переконалася, наскільки багато це важило для нього в контексті історії. Він бажав, щоб в анналах історії була відбита правильність його позиції і помилковість інших»³⁷.

Безапеляційність суджень і переконаність у своїй правоті були властиві Леніну з молодих років. Це підтверджують, зокрема, стосунки з Г. Плехановим: він поважав родоначальника російського марксизму, але ніколи не підпадав під його вплив³⁸. Самооцінка Леніна з часом тільки зростала, і це підтверджує людина, з якою він створював Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого

³⁵ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – С. 95.

³⁶ Архив русской революции. – Берлин, 1923 (репринт: М., 1991). – Т. 14. – С. 119.

³⁷ Balabanoff A. Impression of Lenin. – University of Michigan Press, 1984. – P. 43.

³⁸ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – С. 96.

класу. Розповідаючи про молодого Ульянова, Юлій Цедербаум (Л. Мартов) занотував: «У ньому ще не було, або, в усякому разі, не відчувалося тієї впевненості в своїй силі, не кажучи вже в історичному покликанні, яка помітно виступала в більш зрілий період життя». Разом з тим Мартов підкреслював, що «елементів особистого марнославства в характері В. І. Ульянова я ніколи не помічав»³⁹.

Намагання утвердити власний культ за життя притаманне багатьом успішним державним діячам. Відсутність подібного прагнення у Леніна слід пояснювати не скромністю (яка є суто людською рисою), а твердою впевненістю в планетарному масштабі власної діяльності. Ленін не потребував ані компліментів з боку найближчого оточення, ані оплесків натовпу.

Виносити свій вердикт стосовно моральності людини такого масштабу, як Ленін, історика не просто. Державні діячі керуються в своїх діях не нормами загальнолюдської моралі, а національними інтересами, які ніколи не бувають простою сумою інтересів усіх громадян. Як правило, переважають інтереси суспільних кіл і політичних сил, на які спирається керівник держави, але трапляються випадки, коли політичний діяч великого масштабу ототожнює себе з державою, внаслідок чого національні інтереси трансформуються в його особисті. Відштовхуючись від цих загальних закономірностей, спробуємо знайти у людей, з якими спілкувався Ленін, найбільш вірогідні судження з цього приводу.

Власне, Ленін сам визначив прийнятні для нього норми моралі у промові на III з'їзді російського комсомолу в жовтні 1920 р. Він відкинув загальнолюдську мораль і зобов'язав комуністичну молодь керуватися нормами моралі, підпорядкованими інтересам класової боротьби пролетаріату⁴⁰. Цю тезу іншим і, безумовно, точнішим способом висловив В. Чернов: совість Леніна полягала в тому, що він ставив себе поза рамками людської совісті щодо своїх ворогів, а ворогами були всі, хто не йшов за Леніним і більшовиками⁴¹.

У письменника О. Купріна така цілісність політика і людини викликала містичний жах, а філософ М. Бердяєв охарактеризував її спокійно і зважено: «Ленін не був поганою людиною, в ньому було багато й доброго. Він був некорисливою людиною, абсолютно відданою ідеї, він навіть не був особливо честолюбною і владолюбною людиною, він мало думав про себе. Проте виключна захопленість однією ідеєю призвела до страхітливого звуження свідомості й морального переродження, до обрання цілком неморальних засобів у боротьбі»⁴².

³⁹ Мартов Ю. О. Записки социал-демократа. – Кн. I. – Берлин, 1922. – С. 268.

⁴⁰ Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 284–303.

⁴¹ Див.: Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – Кн. I. – С. 462.

⁴² Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – С. 97.

Але це – у боротьбі. В інтимній сфері життя Ленін залишався до самопожертви відданим моралі, в якій був вихований з дитинства. Водночас його інтимне життя тільки підтверджує невіддільність Леніна – людини і Леніна – політика.

У лютому 1894 р. на квартирі інженера Р. Классона відбулася зустріч петербурзьких марксистів, під час якої Ленін познайомився з Аполлінарією Якубовою і Надією Крупською. Вони були вчительками у вечірній школі для робітників, подругами і членами Союзу боротьби. За свідченням Л. Фішера, який працював у 20–30-х роках в СРСР і по крихтах збирав усе, що могло б придатися для майбутньої книги про радянського вождя, Ленін спершу оспівдився Якубовій, але та зробила інший вибір⁴³. У липні 1898 р. він узяв шлюб із Крупською, яка з матір'ю прийшла до нього на заслання.

Член кадетської партії, журналістка і письменниця О. Тиркова-Вільямс товаришувала в еміграції з Н. Крупською. Вона залишила спогади про свій візит до женецької квартири Леніна у 1904 р.: «Я раніше Леніна не зустрічала і не читала. Мене він цікавив передусім як чоловік Надії. Невисокий, здається нижчим за неї, присадкуватий, широке вилицювате обличчя, глибоко сховані, невеликі очі. Тільки лоб сократівський, опуклий. Не зовнішністю він її полонив. А полонив міцно. Я відразу відчула, що там, за дверима, з-за яких іноді доносився паперовий шурхіт, сидить господар, що навколо нього крутиться життя і дочки, і матері. Коли він вийшов обідати, некрасиве обличчя Надії засяло, погарнішало. Дівочою, сором'язливою захопленістю засвітилися її невеликі блакитні очі. Вона була ним поглинута, потопала, розчинялася в ньому, хоча у неї самої був свій дуже визначений характер, своя особистість»⁴⁴.

Н. Крупська залишалася з Леніним до кінця. Але в 1910 р. в його житті з'явилася ще одна жінка – Інеса Арманд. Ініціативу виявила вона, але пристрасть поглинула їх обох. Це була красуня, переконана революціонерка, дбайлива мати п'ятьох дітей. Крупська вирішила залишити їх удвох, проте Ленін утримав її від цього кроку і з 1912 р. віддалився від Арманд. Розрив був неповний: до смерті Інеси від холери у вересні 1920 р. вони зберігали душевну близькість і тісні робочі стосунки. Всі троє залишалися у приязних стосунках, а після трагічної смерті подруги Леніна Крупська подбала про долю її дітей. Характерно, що Ленін забрав у Арманд і знищив свої листи за 1910–1912 рр. Вони не повинні були затьмарювати образ вождя. Листування з Н. Крупською збереглося. Воно не містило нічого такого, що могло б компрометувати Вождя в очах майбутніх поколінь⁴⁵.

⁴³ Fischer Louis. The Life of Lenin. – New-York, London, 1964. – P. 22–23.

⁴⁴ Цит. за: Штурман Д. О вождях российского коммунизма. – Кн. I. – Париж, Москва, 1993. – С. 215.

⁴⁵ Див.: Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – Кн. II. – С. 293–314; Каррер д'Анкосс Элен. Ленин. – М., 2002. – С. 120–122; Сервис Р. Ленин. – Минск, 2002. – С. 225–227, 263–264; Пирсон Майкл. Инесса Арманд. Муза Ленина. – М., 2003. – 384 с.

1.6

Комуністична доктрина очима В. Леніна

Упродовж п'яти років, з 1918 по 1922 включно, В. Ленін робив спроби втілити в життя у завойованій більшовиками країні доктрину, яка була сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії». Спроби ці ми проаналізуємо в наступних розділах і переважно на українському матеріалі. Тут же доцільно лише встановити, з яким теоретичним багажем вождь більшовиків прибув у квітні 1917 р. в революційний Петроград. Для цього доведеться вдатися і до деяких праць Леніна радянського періоду, але тільки тих, де він посилався на ретроспективу. Щоб знайти спільні й відмінні риси марксизму і ленінізму, потрібний саме такий підхід до теми. Залишаючись на позиціях радянської історіографії, що об'єднувала марксизм і ленінізм у єдине ціле, неможливо об'єктивно оцінити ту форму комунізму, яка існувала в СРСР.

Почати слід з того, що марксизм і ленінізм мають різну тематичну наповненість. Термін «марксизм» існує у двох значеннях: як метод пізнання об'єктивної реальності і як доктрина в арсеналі політиків. У своєму першому значенні він зберігає актуальність, але друге вже належить історії після провалу комуністичного експерименту. Власне, дорікати Марксу й Енгельсу можна тільки за витвір їхньої молодості – «Маніфест Комуністичної партії». Коли вони надрукували цю брошуру, вона почала жити самостійним життям. Уплив її на долю людства виявився аж надто вагомим, але це не їхня заслуга або провина. Ніхто не звинуватить родоначальників марксизму у спробах втілити в життя заклики «Маніфесту». Вони обидва зосередилися на вивченні суспільства, в якому жили, і досить спокійно поставилися до своїх послідовників, коли ті не побажали бути комуністами й оголосили себе соціал-демократами. Відданість комуністичній доктрині ставала у Маркса й Енгельса все більш невизначеною, хоч у них і не вистачило духу цілком відмовитися від «Маніфесту» та запропонувати людству щось інше.

Слід додати до сказаного, що заклики «Маніфесту» до «експропріації експропріаторів» були декларативними і пролунали в добу найбільшого загострення відносин між пролетарями і буржуазією. Упевнитися в цьому просто, досить переглянути твір Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», де описані жахливі умови праці й побуту пролетарів.

Смислове наповнення ленінізму цілком укладалося в перелік тактичних заходів, пов'язаних з реалізацією комуністичної доктрини в умовах революційної Росії. Незважаючи на те, що доктрина була придатною, як стверджувалося в «Ма-

ніфесті», тільки для індустріально високорозвинених країн, де пролетаріат становив абсолютну більшість населення, її взяли за взірць саме у переважно відсталих, селянських за складом країнах. Подібно досвідченому капітану вітрильника, який уміє просуватися проти вітру, Ленін спромігся в лічені роки побудувати фундамент комуністичного ладу в країні, населення якої, не виключаючи робітників переважно селянського походження, знало ціну приватній власності. *Набір методів і засобів, здатних у комплексі комунізувати основну частину населення, яка ще не була пролетаризована об'єктивним розвитком капіталізму, якраз і становить суть ленінізму.* Після провалу комуністичного експерименту ідеї «Маніфесту» разом із набором рекомендацій щодо їх втілення в життя були викинуті на звалище історії. Сам родоначальник ленінізму у продиктованій ним передсмертній статті визнав за необхідне шукати інші шляхи до «світлого майбутнього», і навіть заявив таке: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»⁴⁶.

Коли російські марксисты об'єдналися в нелегальну партію, вони назвали себе соціал-демократами, маючи перед очима західноєвропейський досвід. Однак уже в 1903 р. на з'їзді, який проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), між ними відбувся розкол: одні пішли за Леніним, інші – за Мартовим. Л. Мартов (Ю. Цедербаум) разом з Леніним утворював у 1895 р. Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу й організував у 1900 р. газету «Искра». Прибічники Леніна закликали робітників до комуністичної революції, а прибічники Мартова віддавали перевагу соціальним реформам за зразком здійснюваних у Європі. Обидві фракції залишалися за назвою соціал-демократичними і навіть перебували довгий час в одній партії.

Термін «ленінізм» народився в ідеологічних суперечках між прибічниками Леніна і Мартова. Першим його вжив Л. Мартов у брошурі «Боротьба зі “становищем облоги” в Російській соціал-демократичній робітничій партії», яка вийшла в Женеві у 1904 р. Автор бажав підкреслити лише те, що Ленін не був справжнім марксистом. У радянську добу термін «ленінізм» набув суто позитивного значення в працях Г. Зінов'єва і особливо Й. Сталіна («Про Леніна і ленінізм», «Основи ленінізму»). У кінцевому підсумку все, що зробив Ленін, було оголошене реалізацією марксистських ідей.

В. Ленін завжди підкреслював, що він є справжнім марксистом, бо дотримується букви і духу «Маніфесту Комуністичної партії». Своїх опонентів серед російських, українських і західноєвропейських соціал-демократів він таврував як ревізіоністів і угодовців. Коли К. Каутський послався на те, що Маркс і Енгельс припускали можливість мирного переходу до соціалізму в Англії та Америці,

⁴⁶ Ленін В. І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С. 37.

Ленін назвав його софістом і шахраєм, який фальшує марксизм за допомогою цитат. Формально він мав рацію в тому сенсі, що класики марксизму допускали мирний перехід до соціалізму як виняток. Показово, однак, що поряд з цим аргументом Ленін висунув ще два, щоб *обґрунтувати принципову неможливість запровадження комунізму без пролетарської революції*: по-перше, тоді (тобто в 1870-х роках) ще не було монополістичного капіталізму, тобто імперіалізму; по-друге, саме в Англії та Америці тоді не існувало вояччини як головного апарату буржуазної державної машини (тепер є, підкреслював він, формулюючи цю думку в 1918 р.)⁴⁷. Час показав надуманість цієї аргументації і самої тези про імперіалізм як останню стадію капіталізму. Інших, більш переконливих аргументів на захист революційного марксизму Ленін не зміг навести. Сильні вислови на адресу К. Каутського, який остаточно відмовився від риторики «Маніфесту Комуністичної партії» під впливом першого провального досвіду комуністичного будівництва в Росії, таким аргументом, зрозуміло, не були.

Історики знаходять два свідчення у творчій спадщині В. Леніна, які показують еволюцію його поглядів на суть комуністичної доктрини. Перше з них сформульоване до більшовицького перевороту 1917 р.: «Наукова відмінність між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав “першою” або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово “комунізм” і тут можна застосувати, коли не забувати, що це *неповний* комунізм»⁴⁸. Ми бачимо, що Ленін під комунізмом розумів двофазний соціально-економічний лад, який соціал-демократи включили до свого теоретичного арсеналу після появи Марксової «Критики Готської програми». Таке розуміння доктрини виявилось зручним для планів Леніна. Ставало можливим закликати населення будувати комунізм під виглядом соціалізму. Спричинені комуністичним будівництвом «тимчасові труднощі» списувалися на перехідний період. Термін «комунізм» намертво пов’язувався з недалеким «світлим майбутнім», заради якого варто було ці труднощі перетерпіти.

Друге свідчення про необхідність зміни точки зору на соціалізм уже наводилося – воно стало результатом п’ятирічного досвіду комуністичного будівництва, який змусив Леніна у непрякій формі відмовитися від усталеної візії «світлого майбутнього». *Ревізія комуністичної доктрини Ленінінм відбулася шляхом висунення концепту «кооперативного соціалізму»*. Мені вже траплялося доводити, що цей концепт передбачав залишити селянству приватну власність на основні засо-

⁴⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 37. – С. 99.

⁴⁸ Там само. – Т. 33. – С. 93–94.

би виробництва⁴⁹. Це означало, що всіма покинутий вождь більшовиків відмовлявся на смертному одрі від комуністичної доктрини.

Цю останню волю вождя наступники і спадкоємці перекрутили й забалакали його ж власними твердженнями попередніх років. Одне з них стосувалося різниці між поняттями соціалізму і комунізму – цілком в рамках комуністичної доктрини. У доповіді про перегляд програми і зміну назви партії більшовиків Ленін не залишав будь-яких сумнівів щодо того, як соціалізм переростатиме в комунізм: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, що не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностям, кожному по потребах»⁵⁰.

Чи мав темпоральну визначеність вираз «кінець кінцем»? Леніну було важливо запевнити всіх, що до «світлого майбутнього» доживуть молодше і середнє покоління будівників комунізму. Тому в промові на Красній площі 1 травня 1919 р. він заявив: «Більшість присутніх..., що не переступили 30–35-річного віку, побачать розквіт комунізму, до якого нам поки що далеко»⁵¹. Вожді партії передавали один одному започатковану Леніним естафету таких запевнень, щоб усі покоління радянських людей мали перед собою перспективу «світлого майбутнього». Зрештою, таке майбутнє почало асоціюватися у них з лінією горизонту.

У промові на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства, виголошеній 26 травня 1918 р., В. Ленін перерахував той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, і зробив знаменне визнання: «Усе, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати у цьому відношенні вирішальні вказівки»⁵².

⁴⁹ Див.: Концепція «кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. – 1995, № 2. – С. 3–17; Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. 1996. – С. 299–319.

⁵⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 42.

⁵¹ Там само. – Т. 38. – С. 325.

⁵² Там само. – Т. 36. – С. 357–358.

Ленін завжди тримав руку на пульсі розбурханого революцією суспільства і чудово розумів настрої народних низів. Будучи досвідченим політиком, він знав, з чим треба виступати перед масами і що залишати при собі. Врахування «досвіду мільйонів» він резервував за собою, як і «вирішальні вказівки». Але варто звернути увагу не тільки на суперечливість між формою і змістом тверджень у процитованих рядках з промови вождя більшовиків, але й на висловлену в ній сенсаційну тезу: марксизм не мав, на його думку, чітко окресленої *стратегії комуністичного будівництва*.

Можна повторювати цю тезу незліченну кількість разів. Це не додасть їй переконливості, якщо не зрозуміти, що *першим* її висловив саме Ленін. Якщо цього не досить, щоб відчутти різницю між марксизмом і ленінізмом, то варто звернутися до ще одного визначення – безумовно щирого, бо воно містилося в одній з передсмертних статей вождя. В останньому фрагменті статті «Про нашу революцію», продиктованому 17 січня 1923 р., були такі рядки: «Пригадується, Наполеон писав: “Спочатку треба вв’язатися в серйозний бій, а там уже видно буде”. Ось ми і вв’язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безсумнівно, деталі), як Брестський мир або неп і т. п.»⁵³.

З «деталлями розвитку» Ленін справлявся блискуче. Історія Росії і пов’язана з нею історія України могли б скластися зовсім по-іншому, якби він піддався настроям переважної більшості більшовицького керівництва і не уклав Брестського миру в 1918 р. Так само несподіваний поворот до непу, який керівники КП(б)У сприйняли відверто вороже, став рятівним для радянської влади, що вже стояла на краю загибелі. Навіть курс на коренізацію, до якого Ленін був причетний уже не особисто, а тільки як теоретик з національного питання, виявився одним із таких поворотів у тактиці більшовиків, який зробив можливим комуністичне будівництво в багатонаціональній країні.

Хто мав створювати комунізм? Тут В. Ленін цілком залишався на позиції К. Маркса і Ф. Енгельса: держава диктатури пролетаріату. У написаній в серпні-вересні 1917 р. праці «Держава і революція» він заявляв: «До того часу, поки настане “вища” фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»⁵⁴.

⁵³ Там само. – Т. 45. – С. 362.

⁵⁴ Там само. – Т. 33. – С. 92–93.

Коли ж більшовики повалили Тимчасовий уряд і розігнали Установчі збори, Ленін знову поставив чергове завдання: розробити нову програму партії. Розгорнуте завдання було сформульоване на першому після взяття влади партійному з'їзді у березні 1918 р. VII з'їзд перейменував партію з соціал-демократичної на комуністичну і заявив у зв'язку з цим про необхідність відповідних змін у програмних засадах партійної діяльності. Показово, що Ленін украй негативно оцінив поправку до резолюції про розробку нової програми, яку вніс визнаний теоретик партії М. Бухарін. У поправці йшлося про внесення в програму характеристики повного комунізму, коли держава, використовуючи лексику Ф. Енгельса, «засинає». «Ми зараз стоїмо безумовно за державу, – зауважив Ленін, – а дати характеристику соціалізму в розгорнутому вигляді, де не буде держави, нічого тут не вгадаєш, крім того, що тоді буде здійснений принцип – від кожного по здібностям, кожному по потребах»⁵⁵. Місяцем пізніше в полеміці з тим же Бухаріним на засіданні ВЦБК він не менш чітко визначив головне для більшовиків завдання: «створювати державу комуні»⁵⁶.

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників – так характеризував Ленін ту палицю в своїх руках, яка повинна була допомогти йому перебудувати країну на засадах «Маніфесту Комуністичної партії». Реалізовувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався перевіренням способом – «революцією згори». Російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни, і він сподівався так само успішно насадити комунізм. Проте комуністична «революція згори» принципово відрізнялася від капіталістичної. Капіталізм був реальним соціально-економічним ладом, давно визрілим у країнах, які завдяки йому ставали сильнішими, в тому числі у військовому відношенні. Комунізм був утопією, що народилася в головах соціалістів, які не могли передбачити неминучих наслідків насильницького ошчасливлення.

В. Ленін, як і К. Маркс та Ф. Енгельс, розумів, що ошчасливлення має бути насильницьким, а головну роль у запровадженні насилля мусить відіграти держава. У праці «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися?», яка теж відносилася до вересня 1917 р., він згадував досвід буржуазних революціонерів Франції, які зробили свою революцію великою за допомогою *терору* (вождь полюбляв виділяти ключові слова на письмі курсивом) і додавав при цьому: «Без смертної кари щодо експлуататорів (тобто поміщиків і капіталістів) навряд чи обійдеться який би то не був революційний уряд»⁵⁷.

⁵⁵ Там само. – Т. 36. – С. 62.

⁵⁶ Там само. – С. 248.

⁵⁷ Там само. – Т. 34. – С. 165.

Уже в ранзі глави радянського уряду В. Ленін підкреслював на засіданні «більшовицького парламенту» – ВЦВК – у грудні 1917 р.: «Держава, це – установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»⁵⁸. Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК).

Звертаючись до членів ВЦВК, Лев Троцький у тому ж таки грудні 1917 року запевняв: «Не пізніше, як через місяць терор набуде, подібно до того, що відбулося під час Великої французької революції, надто жорстокої форми. Мова буде йти тоді не про тюрми, а про гільйотину, цей чудовий винахід Великої французької революції, що має загальновизнану перевагу – вкорочувати людину на голову»⁵⁹. Вожді більшовиків полюбили порівнювати свою революцію з Великою французькою.

Тюрма або гільйотина – це терор, спрямований проти особи. Наступні два з половиною роки показали, що стала фактом розв'язана більшовицькими вождями громадянська війна, в якій гинули вже не окремі особи, а соціальні верстви. Факт особистої причетності і причетності своїх колег до розв'язування *винищувальної* війни в суспільстві М. Бухарін підтверджував з готовністю і навіть з ентузіазмом. Свою книгу «Економіка перехідного періоду», що вийшла в світ у травні 1920 р., він починав з такого славослів'я комунізму: «Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* мав собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства»⁶⁰.

Держава озброєних робітників повинна була служити інструментом комуністичного будівництва. Хто стояв за такою державою, тримаючи в руках усі важелі управління? Що являло собою словосполучення «диктатура пролетаріату», так необережно сформульоване родоначальниками марксизму в «Маніфесті Комуністичної партії»?

Озброєні робітники – це ще не організація. Організацією може бути тільки структурована сукупність людей. В. Ленін називав робітничий клас «класом

⁵⁸ Там само. – Т. 35. – С. 106.

⁵⁹ Цит. за: Черная книга коммунизма. – М., 1999. – С. 84.

⁶⁰ Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 94.

у собі», який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною експропріацією експропріаторів могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Тільки вона, на його думку, могла засвоїти марксизм і перейнятися ідеями «Маніфесту Комуністичної партії». Але такого поділу пролетарів на «клас у собі» і «клас для себе» в «Маніфесті» не існувало. *Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях російських народників.*

Пролетарським авангардом Ленін називав тільки свою власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за своїми однопартійцями-меншовиками. Він визнавав їх марксистами, але вважав опортуністами, що відреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, від ідей «Маніфесту».

Отже, «державою озброєних робітників» повинна була керувати більшовицька партія. Хто мав керувати партією, а через партію – цією державою? Відповідь Леніна була однозначною: вожді. *На відміну від усіх існуючих тоді партій, в основу побудови партії більшовиків покладался принцип «демократичного централізму».* У цьому словосполученні не було ані грана демократії в усталеному значенні терміна – таке значення відкидалося як «буржуазна демократія». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм керівникам, а ті – вождям. За своєю організаційною структурою більшовики якісно відрізнялися від партій Другого інтернаціоналу. Ленін не випадково назвав випестувану ним організацію революціонерів «партією нового типу». Вона справді могла служити інструментом у руках вождів, які готові були розпочати комуністичне будівництво в завойованій ними країні методами терору і пропаганди.

Залишається розглянути заключний пункт у питанні про те, яким чином В. Ленін вважав за можливе втілювати у життя явно утопічну за задумом комуністичну доктрину. Мова йде про місце і роль рад у державі-комуні. Навколо цього питання у світовій історіографії нагромадилося багато позірно переконливих, але насправді помилкових постулатів.

Книгу В. Леніна «Держава і революція» дослідники вважають такою, що виходить з ряду всіх його попередніх і наступних праць, бо в ній на першому плані перебуває марксистська ідея відмирання держави. Намагаючись знайти зв'язок між цією ідеєю і більшовицьким переворотом, що відбувся через кілька тижнів після написання книги, такий проникливий дослідник комуністичного експерименту, як Мартін Маліа, вважав, що метою В. Леніна, як свого часу і К. Маркса, було встановлення безкласового недержавного суспільства. У книзі американського

історика на перший план виходить ленінська критика «буржуазної демократії» і парламентської республіки, поєднана з описом переваг прямої демократії, здійснюваної через ради. Режим прямої демократії Ленін справді вважав найбільш ефективним, оскільки капіталізм так раціоналізував виробництво, що функції обліку і контролю могли виконуватися, на його думку, кожною людиною, яка вміла читати й писати і знала чотири дії арифметики⁶¹.

Однак у цьому підрозділі показано, що в книзі «Держава і революція» бездержавний період пов'язувався не з комунізмом як таким, а з його пропагандистською подобою – суспільством з молочними ріками і кисільними берегами. Всупереч М. Бухаріну, Ленін не мав наміру розписувати в програмі РКП(б) цю фазу комунізму за відсутністю об'єктивних даних. У центрі його уваги знаходилася «державна озброєних робітників». *Режим прямої пролетарської демократії*, який висувався в цій роботі Леніна на противагу «буржуазній демократії» і парламентській республіці, матеріалізувався з появою держави робітників, іншими словами – диктатури пролетаріату. А насправді встановилося *всевладдя більшовицьких вождів*.

Щоб виявити місце і роль рад у тій системі влади, яку В. Ленін нав'язував Росії, треба звернути особливу увагу на його статтю «Наші завдання і ради робітничих депутатів». Вона була написана в середині листопада 1905 р., тобто вже після царського маніфесту, й уперше опублікована тільки в листопаді 1940-го, тобто через 35 років. Як завжди при аналізі ленінських документів, треба зважати на те, що вождь бажав сказати *urbi et orbi* і що саме він вважав за потрібне тримати при собі.

У цій ленінській статті ми натрапляємо на дві зовсім дивні тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»⁶². По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁶³. І найголовніше: Ленін радив розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що вона (Рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд⁶⁴.

Не сумніваючись у постійній націленості Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом з нею і дії вождя в наступні роки.

⁶¹ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 123–124.

⁶² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 12. – С. 56.

⁶³ Там само. – С. 57.

⁶⁴ Там само.

Найлегше – з визначенням революційного уряду як тимчасового. У першій програмі РСДРП висувалося гасло скликання Установчих зборів як інституту, покликаного дати революційній країні конституцію і постійний уряд. Створені у березні і листопаді 1917 р. російські уряди офіційно вважалися тимчасовими.

Проекція дій В. Леніна в 1917–1920 рр. на 1905 рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою його власної партії. Як досягалася шукана нерозривність?

З одного боку, вимагалася організаційно відділити ради від партії, і ця вимога представлена в розглядуваній статті. З другого боку, треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним урядом рад з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх членами власної партії та прихильними до них безпартійними депутатами. Внаслідок цього **партія більшовиків починала існувати у двох різних іпостасях: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений у її побудову принцип «демократичного централізму», – диктатуру вождів більшовизму); по-друге, як ради, що мають вагомі управлінські функції, але позбавлені політичного значення.** Це було справді геніальне рішення, завдяки якому створювалася міцна влада, пов'язана з народною товщею й одночасно – цілком незалежна від народу. Потрібна була лише тверда переконаність у тому, що партія більшовиків спроможна витіснити інші партії з рад і перетворити останні на додаткову форму свого існування. Ту форму, для якої через три десятиріччя Й. Сталін винайшов свою формулу: блок комуністів і безпартійних.

Чи варто детально обґрунтовувати тезу про цілковиту переконаність В. Леніна у можливості викинути з радянського гнізда всі інші партії? Ради були народними організаціями в країні з максимально високим соціальним протистоянням. Народившись у ситуації гострої класової боротьби, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні і доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ І РАДЯНСЬКИЙ ПОЛЮСИ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2.1

Постановка проблеми

Після 1991 р. українські історики майже припинили цікавитися тим, що відбувалося 1917 р. в Петрограді, й зосередилися на подіях у Києві. Така позиція зрозуміла, проте все-таки необхідно пам'ятати, що Українська Центральна Рада діяла в рамках політичного простору Росії, яка у складі Антанти два з половиною роки провадила виснажливу війну з Центральними державами. *Українська революція виявилася частиною Російської, а не самостійним явищем.* Після повалення самодержавства територія колишньої імперії стала ареною громадянських і міжнаціональних війн, ускладнених збройним утручанням обох учасників Світової війни – Центральних держав і Антанти. Хоча в Україні сформувалися власні політичні сили, які розпочали національний державотворчий процес, однак її територія стала ареною протистояння російських революційних і контрреволюційних сил. Обидві ці сили не тільки боролися одна з одною, але з однаковою енергією намагалися задушити український визвольний рух.

Чи треба звинувачувати у цьому особисто О. Керенського або В. Леніна, А. Денікіна або П. Врангеля? Вони народилися в країні, яка могла існувати лише як імперія і тому відстоювала свою цілісність проти сепаратистів. Натомість М. Грушевський і В. Винниченко, С. Петлюра і П. Скоропадський, хоча й народилися у тій-таки імперії, проте щиро бажали, аби їхній народ залишався самим собою, а не зникав під імперським асиміляційним тиском. Не треба нагадувати, що для українців цей тиск був особливо жорстоким та небезпечним, бо, на відміну від фінів або поляків, вони стали тим народом, за рахунок і на плечах якого і була створена імперія, а отже, зв'язки з імперією були значно складнішими і тіснішими.

Усупереч несприятливим історичним процесам, українці все ж таки утверджувалися як повноцінна нація і, цілком природно, вимагали самостійного існування,

позбавленого зовнішніх утручань, а це могла забезпечити тільки власна державність. Уся тисячолітня історія народу, який у різні епохи мав різну самоназву, але завжди залишався самим собою, давала право на «сепаратизм». Можливо, лідери українців ще не усвідомлювали, що часи *традиційних* імперій уже гинули в полум'ї світових війн, але життя ставило перед ними завдання: здобути державність! Можливо також, що часи імперій закінчувалися саме тому, що поневолені народи почали на перші ролі висувати лідерів, націлених на здобуття державності. У кожному разі, Східна Європа вступала в епоху утвердження національних держав, яка не обіцяла бути безпроблемною для її народів.

* * *

Від Російської революції нас відділяє майже століття. Це й справді виявився тяжкий період для народів, які прагнули звільнитися від імперських обіймів. Вдалося це зробити лише фінам, полякам і – на короткий час – народам Балтії. Більшовики, мабуть, не випадково не змогли позбавити їх державної самостійності на самому початку свого режиму, коли вони тільки почали заново «збирати землі» після повалення самодержавства. І сьогодні Україна, як і решта національних регіонів колишньої Російської імперії, все ще перебуває в зоні ризику. А така ситуація, погодьтеся, не може не впливати на історіографічні тренди.

За своїми підходами до подій 1917 р. сучасна російська історіографія мало відрізняється від радянської, хоча її оцінка тих подій часто буває протилежною. У західній історіографії за останню чверть століття не простежується різкої зміни в оцінках подій, але вона мало відрізняється від радянської і пострадянської у визначенні хронологічних рамок революційного процесу та його рушійних сил.

Істориків можна зрозуміти: вони *прийняли те розмежування історичних подій, за яким розподілилися рушійні сили революції*. Цю межу, до речі, першим визначив В. Ленін. Пристосовуючи комуністичну доктрину, яка вже склалася в його думках, до революційних подій, які розгорталися в Росії, він 27 березня 1917 р., тобто через 12 днів після відречення Миколи II від влади, висунув на зборах соціал-демократів у Цюриху гасло переходу від першого до другого етапів революції, від повстання проти царизму до повстання проти буржуазії¹. Інші учасники революційного процесу, і передусім представники соціалістичних партій, не заперечували, що Російська революція повинна пройти два етапи – буржуазно-демократичний і пролетарський. Навіть ті з них (Г. Плеханов, наприклад), які вважали, що революція в Росії має зупинитися на буржуазно-демократичній стадії, бо для

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 31. – С. 73.

пролетарської ще немає матеріальних передумов, усе-таки вирізняли хоча б теоретичну наявність цих двох етапів.

У петроградських газетах 1917 р. щоденна хроніка подій починалася з рубрики «Російська революція». У подальші роки, однак, це словосполучення стало зникати з ужитку. Революція поділилася на дві окремі, які були названі або за датами (Лютнева і Жовтнева), або за рушійними силами (буржуазно-демократична і пролетарська). Ті, хто переміг у Жовтневій революції, починаючи від В. Леніна і Й. Сталіна, часом називали її *більшовицьким переворотом*, не вбачаючи у цьому терміні жодного приниження історичної події. А коли святкувався 10-річний ювілей більшовицького перевороту, його урочисто назвали *Великою Жовтневою соціалістичною революцією*. Видатний англійський історик-русист Едвард Карр два перших томи своєї багатотомної «Історії Радянської Росії» присвятив періоду 1917–1923 рр. і назвав ці томи саме так: «Більшовицька революція». Він мав рацію, адже в революції перемогли більшовики. Проте один з лідерів української революції Володимир Винниченко назвав більшовицький переворот «робітничо-селянською революцією»². Справді, 7 листопада (25 жовтня ст. ст.) розвиток революції за буржуазно-демократичним сценарієм припинився. До влади прийшли керовані більшовиками маси, об'єднані в ради робітничих і солдатських депутатів. Солдатські депутати були майже в повному складі селянами, мобілізованими для участі у військових діях.

Отже, маємо клопіт з кількістю революцій у 1917 р. Якщо відокремити буржуазно-демократичний і робітничо-селянський етапи, то справді одержимо дві окремі революції. Якщо не відокремлювати, то залишиться одна революція з її мало не щомісячними політичними кризами і двома переворотами – провальним під проводом А. Корнілова й успішним на чолі з В. Леніним. Чи існує об'єктивний критерій, за допомогою якого можна розв'язати це питання?

Я задумався над цим тільки після багаторічного вивчення комуністичної доктрини на конкретному історичному матеріалі. В опублікованій у 1996 р. книзі «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» мій ревізіонізм ще не проявився. Так само, як всі інші, я зосереджувався на вивченні Української революції, забуваючи про поєднану з нею Російську. Не хочу приховувати також, що досить важко давалося подолання стереотипів, прищеплених ще в шкільні часи. Тільки у 2002–2003 рр. з'явилася серія моїх публікацій зі спробою розібратися, скільки ж революцій відбулося в Росії у 1917 р. і який характер вони мали³. Од-

² Винниченко В. К. Відродження нації. – К., Відень, 1920 (препринт 1990). – Частина 2. – С. 80.

³ Кульчицький Станіслав. Технологія політичної кризи: революції 1917 року// День, 2002, 7 листопада; Російська революція 1917 року: новий погляд// День, 2003, 4, 11, 18 жовтня.

разу після появи другої публікації я підготував книжку і видав її українською та російською мовами⁴. Кілька примірників надіслав у Наукову раду Російської академії наук «Історія революцій в Росії». Хотілося почути думку колег, тим більше, що я був членом цієї ради. У відповідь – мертва тиша на довгі роки, з якої можна було зробити висновок про те, що членство в раді залишилося у минулому. Через п'ять років я перевидав цю невелику книжку в доопрацьованому вигляді⁵. Невдовзі, спочатку у вигляді піратської копії, а потім з ліцензією видавництва, вона опинилася в Інтернеті і стала загальнодоступною.

Дискусії на тему Російської революції й досі вважаються небажаними серед респектабельних істориків, хоча незабаром нам доведеться відзначати віковий ювілей цієї знаменної події. Упродовж багатьох років на мої праці з історії революцій реагують тільки автори, які публікуються в комуністичних виданнях, причому більш гостро, ніж на праці з проблеми ОУН-УПА або Голодомору. Але ця критика, на жаль, є суто емоційною і перебуває поза сферою наукових дискусій. Залишається сподіватися, що висунуті тези на тему Російської революції стануть предметом наукового обговорення вже після того, як читачі матимуть у своїх руках цю монографію.

Чи існує «залізний», суто об'єктивний чинник, який дозволив би позбутися штучного відокремлення подій березня (лютого за ст. ст.) і подій листопада (жовтня за ст. ст.) 1917 р.? Мені здається, що таким чинником може бути власне *комуністична доктрина*. Адже поділ революції на буржуазно-демократичну і пролетарську запропонували російські соціалісти. Вони вважали, що ліквідація вільної від конституційних зобов'язань монархії, яка в Росії мала вигляд середньовічного самодержавства, розв'язувала не розв'язані у 1905–1907 рр. завдання буржуазної революції. Це судження спиралося на європейський історичний досвід і виглядало цілком переконливо. Натомість із пролетарською революцією пов'язувалися їхні надії або побоювання (залежно від партійної приналежності соціалістів) на встановлення соціалізму. Пролетарська революція однозначно була для них революцією соціалістичною. Більшовики, які виявилися переможцями, проголосили свою партію авангардом революційного пролетаріату, а пролетаріат – рушійною силою соціалістичної революції. Жовтнева революція оцінювалася ними в традиціях «Маніфесту Комуністичної партії» як явище виключно позитивне і доленосне для країни, яка позбулася самодержавства під час іншої – Лютневої революції.

⁴ Російська революція 1917 року: новий погляд. К., Інститут історії України НАН України, 2003. – 78 с.

⁵ Кульчицький Станіслав. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., Наш час, 2008. – 80 с.

Отже, в радянській історичній традиції *початок Російської революції був названий Лютневою революцією*, яка за кілька днів виконала своє завдання і повалила самодержавство. Наступний хід подій назвали *переростанням буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну*. Зовнішньо переконливе судження про кількадечну тривалість Лютневої революції перейшло в західну історіографію і побутує в ній досі. Посилаючись на Т. Хасегаву, М. Малія так і пише: «Революція та виявилася коротким, проте нищівним вибухом»⁶.

У буржуазній революції традиційна форма правління замінюється республікою або конституційною монархією. До влади справді приходить буржуазія, яка встановлює парламентський спосіб державного правління, тобто демократію. Коли в країні встановлюється демократія, вона має тенденцію поширюватися, можливо не відразу, на всі суспільні верстви. Натомість пролетарська революція, яка претендує називатися соціалістичною, покликана здійснити «експропріацію експропріаторів», тобто передусім великої буржуазії і поміщиків. Бачимо, що між пролетарською-соціалістичною і буржуазною революціями справді пролягла безодня.

Але хто сказав, однак, що потрібно ставити знак рівняння між соціалістичною і пролетарською революціями? Хто вирішив, що Російську революцію з моменту захоплення влади більшовиками від імені пролетаріату слід ототожнювати з соціалістичною революцією? Адже обидва ці твердження належать переможцям і є найбільш стійкими стереотипами в мисленні кількох поколінь радянських людей, не виключаючи останнього – вже пострадянського.

У цьому розділі я вимушено послуговуюсь термінологією, яка використовувалася більшовиками та їхніми опонентами під час революційних подій 1917 р. Однак цю термінологію треба узгодити з тією, що фігурує у попередньому розділі книги, у розгляді комуністичної доктрини. Якщо цього не зробити, то неможливо з'ясувати питання про поєднаність чи непоєднаність Російської революції з тією, яку задумали вожді більшовиків, – тобто з реалізацією комуністичної доктрини.

З 70-х років XIX ст. побутував двофазний концепт комунізму, внаслідок чого його перша фаза неправомірно почала іменуватися в марксистському середовищі соціалізмом. Відмінність між соціалізмом (як першою фазою комунізму) і власне комунізмом (його другою, вищою фазою) у Марксовому концепті обумовлювалася виключно станом *продуктивних сил*. К. Маркс заявляв, що в неокресленому майбутньому продуктивні сили досягнуть такого рівня розвитку, який забезпечить розподіл матеріальних благ за потребами. Безглуздість ототожнення розподілу за потребами з революційною дією була настільки очевидною, що після здо-

⁶ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 114; Т. Hasegawa. The February Revolution. Petrograd, 1917. – Seattle, University of Washington Press, 1981.

буття влади В. Ленін відмовився, як ми вже бачили, описувати в програмі своєї партії принадні картини другої фази комунізму. Короткочасна революційна дія могла змінювати лише *виробничі відносини* – для цього цілком досить було здійснити «експропріацію експропріаторів» за рекомендаціями «Маніфесту Комуністичної партії», а потім взятися за видалення приватної власності у найбільш численного в Росії класу дрібних власників – селян, кустарів, торговців. Унаслідок цих дій і встановлювався лад, названий у «Маніфесті» комунізмом.

Поява в марксизмі доктрини двофазного комунізму не внесла змін у природу цього конструкту, породженого людською уявою. *Обидві фази не відрізнялися одна від одної за характером виробничих відносин*. В обох випадках йшлося про суспільство, позбавлене приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Звідси випливає, що більшовицька теза про ототожнення пролетарської революції з соціалістичною (з комуністичною перспективою на горизонті) мусить бути термінологічно скоригована. Незалежно від того, чи відбивала вона реальну дійсність, чи була лише фантазмом, треба ставити знак рівності між пролетарською і *комуністичною* (а не соціалістичною) революціями. Після цього розглядувану проблему можна сформулювати таким чином: чи варто ототожнювати штучно виокремлений з Російської революції жовтневий переворот більшовиків з комуністичною революцією?

Припустімо на мить, що Російська революція справді поділялася на дві протилежні за рушійними силами революції – буржуазну і пролетарську. Буржуазна революція руйнує застарілі суспільні конструкції, які заважають розвиватися вже народженому раніше соціально-економічному ладу. Пролетарська революція руйнує «мир насилья» і тільки після того («а затем...») обіцяє: «Мы наш, мы новый мир построим, – кто был ничем, тот станет всем». Тобто тут усе – в майбутньому, *пролетарська революція лише створює умови для наступних дій – тих, які в радянську добу стали називатися «комуністичним будівництвом»*. Це означає, що **той етап Російської революції, який дістав назву більшовицького перевороту, був відділений у часі від типологічно іншої, комуністичної революції. Остання мала вигляд комуністичного будівництва, яке розтягнулося на два десятки років (1918–1938)**. Комуністичне будівництво ніщо не поєднувало з Російською революцією. Хіба що – бажання вождів пов'язати свою «революцію згори» з народною за характером Російською революцією.

Фіксуючи це твердження і виходячи з нього, треба поставити ще одне запитання: чи можна завершувати Російську революцію більшовицьким переворотом? Мабуть, не варто. 7 листопада 1917 р. більшовики взяли владу тільки в столиці колишньої імперії. Потім кілька місяців вони оволодівали країною, і цей процес пізніше був красиво названий «тріумфальною ходою Радянської влади». Кінець

реальної, тобто народної, революції слід пов'язувати з розгоном у січні 1918 р. Установчих зборів – установи, з проголошення необхідності якої революція починалася. Лише після розгону Установчих зборів і встановлення радянської влади у переважній частині колишньої імперії більшовики змогли розпочати комуністичне будівництво.

Вогонь істини часто спалахує при зіткненні протилежних точок зору. Один із найбільш продуктивних істориків на переламі 80-х і 90-х років ХХ ст. Дмитро Волкогонов написав політичний портрет В. Леніна, користуючись матеріалами, які тоді були ще недоступними для інших. Здавалося б, маючи під руками сенсаційні архіви Кремля, можна було цілком по-новому поглянути на минуле. Але під тягарем радянських стереотипів Волкогонов нерідко вдивлявся в це минуле, але не бачив його. Ось як виглядає його оцінка Російської революції: «Мабуть, буржуазна революція була похована, не встигнувши дати своїх плодів, а та, що відбулася, дружно усіма нами названа (автор цієї книги не є винятком) соціалістичною, не була такою. Це була більшовицька революція, а не соціалістична»⁷.

Отже, ту з революцій, яка ознаменувалася падінням самодержавства (Лютневу), Волкогонов назвав буржуазною, а другу (Жовтневу) – більшовицькою. Тут порушена типологія революційних подій: клас протиставлений партії. Та не в цьому навіть суть. Позбавляючи жовтневі події в Петрограді статусу соціалістичної революції, він демонстрував нібито новаторство, а насправді під новаторством приховувалася тільки сила звички, яка змушувала ділити Російську революцію на дві. Більш дивним було інше: у подіях лютого (березня) і жовтня (листопада) 1917 р. Волкогонов не помітив головного гравця на революційній сцені – *ради солдатських і робітничих депутатів*. Фактично ж, навіть якщо штучно поділити потік подій у Росії 1917 р. на дві різні революції, кожна з них була за своєю глибинною суттю – *радянською*. Спочатку *ради* скинули царя, а потім – взяли владу в країні. Жовтневий переворот можна називати більшовицьким тільки тому, що головним режисером подій аж до кінця Російської революції (тобто до розпуску Установчих зборів у січні 1918 р.) залишався Ленін. Встановлена в ході перевороту радянська влада утвердилася на кілька поколінь. У самому осерді цієї влади опинилася партія більшовиків, яка здійснювала комуністичну «революцію згори» впродовж двох десятиліть.

Активна діяльність солдатських і робітничих рад у Російській революції в радянські часи аж ніяк не замовчувалася. Але механізм проникнення більшовиків у *ради і прийоми «виштовхування» з них представників усіх інших партій залишалися таємницею за сімома печатями*. Не ставлячи перед собою питання про

⁷ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – Кн. 1. – М., 1994. – С. 164.

взаємовідносини партії більшовиків і рад, відомий російський історик Володимир Булдаков просто фіксує наявний стан справ: «Сталінська історіографія витратила немало слів на створення легенди про ледь не мирний перехід влади до Рад у результаті більшовизації останніх. Дивно, що при цьому ніхто не спромігся показати, як це відбувалося, скільки існувало рад узагалі, як вони діяли в реальній ситуації. Інерція такого підходу зберігається й досі»⁸.

До 1991 р. радянським у нас було майже все: країна, держава, суспільство, народ, культура, спосіб життя. Однак жовтневий переворот не називали радянською революцією, хоча він був здійснений більшовиками не під власними, а під радянськими гаслами.

Традиційний поділ Російської революції на Лютневу і Жовтневу заважає дослідникам визначити її *реальні* рушійні сили, а точніше – показати специфічну роль рад як органів революційної самоорганізації народу. Наприклад, аналізуючи перший період революції, М. Малія писав: «Протягом п'яти днів колишній російський режим розпався без найменшого опору, неначе картковий будиночок. Хоча імпульсу тому процесові надав робітничий клас столиці, вирішальним революційним фактором залишався селянин у мундирі, тому що він, відмовляючись підкорятися, нейтралізував царський уряд»⁹. Тут з усім можна погодитись. Натомість другий етап революції він ідентифікує як комуністичну (за його словником – соціалістичну) революцію і головною рушійною силою цього етапу вже називає робітничий клас: «Найперша в світі соціалістична революція тріумфувала в найвідсталішій країні Європи – Росії. І сталося це не згідно з логікою російських внутрішніх процесів, але через атакуючий або непередбачений поштовх Світової війни. Наслідком стала робітнича революція у переважно аграрній країні»¹⁰.

Виходить, маємо першу – буржуазну революцію, здійснену селянами в солдатських мундирах. І маємо другу – комуністичну революцію, здійснювану робітничим класом. А куди ж поділися селяни в солдатських мундирах під час другої (комуністичної) революції? Невідомо. І головне: невже робітники і селяни прагнули в Жовтневій революції знищити приватну власність як таку, тобто встановити комуністичний лад? Безліч фактів засвідчує, що робітники бажали приватизувати свої підприємства, а селяни – поділити між собою поміщицьку землю і реманент.

Аналіз рушійних сил Російської революції здійснюється в цій книзі в інших причинно-наслідкових зв'язках, в іншій розмірності, подекуди в іншій

⁸ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – С. 322.

⁹ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 114.

¹⁰ Там само. – С. 66.

послідовності, ніж раніше. Розглянемо передусім періодизацію і типологію революційних подій.

Російська революція спалахнула в березні у Петрограді, дійшла апогею під час більшовицького перевороту в листопаді 1917 року і зійшла нанівець з розгоном Всеросійських установчих зборів у січні 1918 року. Три названі події визначалися діями політичних сил, які здобували перевагу в революції. Перевага часто досягалася утворенням неочікуваних коаліцій або раптовою зміною гасел. Хід революції був стрімким і непередбачуваним. Набуваючи ваги, деякі події самим фактом свого існування «перекривали кисень» альтернативним тенденціям розвитку. Тому Російська революція змінювалася у барвах. Її характер на різних етапах неможливо визначити тільки одним терміном: буржуазно-демократична, робітничо-селянська, радянська тощо. Вона багатшарова, народна. Але – не комуністична.

Класифікацію політичних сил Російської революції можна здійснити шляхом деконструкції концепту «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Така деконструкція покаже справжнє місце ленінської партії в подіях, уплив інших політичних партій на маси, а головне – природу «червоного мустанга» революції – солдатських і робітничих рад. Термін «ради» у множині згідно з правилами орфографії подається з малої букви, хоча з 1917 р. його почали писати з великої, причому не тільки більшовики.

Мета полягає в тому, щоб довести справедливості трьох тез:

По-перше, *головним у революції виявилось протистояння між багатими і бідними, привілейованими і знедоленими.* Воно притаманне всім революціям, але в центральних регіонах Росії стало абсолютним. В умовах триваючої війни це загрожувало паралічем державних інститутів і розпадом форм організованого життя.

По-друге, що впливає з першого, революція відзначалася *небаченою згуртованістю політичних сил.* Страх перед анархією об'єднав ліберальну демократію, представлену передусім партією конституційних демократів (кадетів), і революційну демократію, яка складалася в основному з соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів (есерів). Об'єднавшись, усі демократичні сили почали виводити країну з революції, готуючи скликання Установчих зборів. Страх перед розпадом держави змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію і обмежити власну політичну активність. Пізніше і в іншій ситуації ця активність проявилася у вигляді тривалої громадянської війни між білими і червоними.

По-третє, *небувала гострота соціального протистояння стала живильним середовищем для гіпертрофованого зростання «партії нового типу» – більшовиків.* Ця партія не мала за собою соціальних верств, які могли б підтримати її кому-

ністичну доктрину. Однак завдяки гнучкій тактиці В. Леніна, який замаскував доктринальний екстремізм під стихійний радянський екстремізм, більшовики оволоділи радами, перетворилися з їх допомогою на державну партію, зробили ради за допомогою ЧК безсилими додатками своєї диктатури і нав'язали суспільству власну «революцію згори» – комуністичну.

Комуністична революція в Росії почалася з весни 1918 р. і тривала повних два десятиліття. Одні вважають, що її головний здобуток – це стрімка модернізація, яка забезпечила перемогу над нацистською Німеччиною і перетворення Радянського Союзу на наддержаву. Для інших на першому плані – загублені життя мільйонів людей, які стали жертвами державного терору, за допомогою якого здійснювалася модернізація. Щоб не висувати на перший план, модернізація і сталінський терор – невіддільні.

2.2

Типологія революцій

Термін «революція» почав жити з 1543 р., з публікацією славнозвісної книги Миколи Коперніка «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер»). У середньовічній латині цей термін мав кілька близьких значень: обертання, поворот, переворот, перетворення. У науковому обігу для позначення динаміки розвитку утвердився й термін протилежного значення: *еволюція* як поступовість – на противагу *революції* як раптовому прискоренню, стрибку, розриву поступовості. Революціями почали називати якісну зміну попереднього стану в розвитку природи, суспільства, пізнання. Зміна династії в Англії у 1688–1689 рр. дістала назву «Славної революції». Мабуть, це один із перших прикладів застосування терміна «революція» для визначення події в житті суспільства. Для англійців XVII ст. ця подія здавалася важливою.

У середньовічній Європі панувало провіденційне розуміння історії. Вважалося, що її рушійною силою є Провидіння, тобто воля Бога. У XVIII ст. народилося Просвітництво, яке підірвало провіденціалізм. На переламі XVIII і XIX ст. Велика Французька революція та наполеонівські війни остаточно довели, що історичні події – це справа рук людських. Однак питання про те, чим керуються люди в своїх діях, залишалося нерозв'язаним.

У першій половині XIX ст. в економіці західноєвропейських країн прискорилися модернізаційні процеси. Континент почав покриватися мережею фабрик, заводів і залізниць. Унаслідок цього набув самостійного значення клас, позбавлений будь-яких засобів виробництва, – пролетаріат. Аналізуючи зростання згуртованих

робітничих колективів і постійно збільшуване напруження між ними та їхніми роботодавцями – капіталістами, основоположники марксизму дійшли висновку, що рушійною силою історії є боротьба класів. Напередодні революції 1848–1849 рр. К. Маркс у праці «Класова боротьба у Франції» сформулював висновок, який став афористичним: «революції – локомотиви історії»¹¹.

Ідеологія революційного марксизму виявилася малопридатною для політичних сил тих країн, які в середині XIX ст. вже пройшли крізь горнило революцій. З одного боку, вони визнавали революції необхідними, якщо іншим способом не вдавалося усунути застарілі суспільні інститути. З другого боку, оскільки революційний катаклізм супроводжувався великими жертвами, перевага віддавалася еволюційному розвитку.

На переламі XIX і XX ст. вислів К. Маркса про революції як локомотиви історії знову набув поширення, особливо у Східній Європі, де еволюційний характер розвитку лише нагнітав соціальну напругу. Тим часом у Західній Європі стали популярними ідеї соціального дарвінізму. Стало модним ототожнювати розвиток людства з біологічною еволюцією. З'явилися праці, в яких доводилося, що людство підпорядковане принципам природного добору, коли у боротьбі за існування виживають тільки пристосовані до навколишнього середовища біологічні види.

У середині XX ст. англійський історик А. Тойнбі представив рушійну силу історії у вигляді концепту «виклик–відповідь». Він стверджував, що людські спільноти постійно зустрічаються з викликами: погіршенням природних умов, агресією сусідів, консерватизмом соціально-політичних інститутів тощо. Спільноти, здатні відповісти на виклик, продовжують жити, решта – розчиняється в пітьмі.

Концепт А. Тойнбі має форму безликої закономірності, схожої на механізм природного добору. В цьому полягає його сила. Він представляє історичний прогрес як наслідок дій людської спільноти, що знаходить у собі силу визначити небезпеку, яка їй загрожує, і знайти спосіб її знешкодження. Відповідно історичний регрес представляється як наслідок бездіяльності спільнот, що не знаходять адекватної відповіді на виклики історії.

Класова боротьба і революція як її крайній вияв мають своє місце і в тойнбіанській моделі світобудови, але не визнаються рушійною силою історії. Революція – це лише один з варіантів відповіді на виклик. Поряд з нею існують інші: реформа або стагнація. *Рушійна сила історії – це взаємодія виклику й відповіді.*

Щоб визначити місце революцій в історичному процесі, його треба структурувати. Найбільш поширеною є Марксова періодизація історичного процесу – за

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 7. – С. 81.

суспільно-економічними формаціями. У «Німецькій ідеології», написаній разом з Ф. Енгельсом у 1845–1846 рр., Маркс поділив минуле людства за формами власності – від племінної до комуністичної. У праці «До критики політичної економії» (1859) він уперше дав розгорнуте визначення суспільно-економічної формації як сукупності (базису) продуктивних сил і виробничих відносин, на яку накладається відповідна надбудова. До продуктивних сил Маркс відніс предмети і засоби праці (засоби виробництва), а також саму людину з її вміннями та знаннями як виробника матеріальних благ. Під виробничими відносинами розумілися відносини між людьми з приводу власності на засоби виробництва, а також відносини щодо розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. До надбудови було віднесено форми і властивості, які структурували суспільство, – державу та її установи, ідеологічні, політичні, культурні, релігійні й інші організації, суспільну свідомість.

У Радянському Союзі формаційний підхід до минулого закріпився у спрощеному і вульгаризованому вигляді. У центрі всесвітньої історії була поставлена Європа, а в центрі європейської історії – Росія. Тривалість формацій стали датувати з точністю до однієї доби. Для історії Азії, яка не вписувалася в рамки рабовласництва або феодалізму, класики марксизму сформулювали поняття азійського способу виробництва. Через те, що азійський спосіб виробництва досить точно описував закономірності саме російської історії, йому не знайшлося місця у формаційній п'ятичленці (первісна, рабовласницька, феодальна, буржуазна і комуністична формації). Керманичі Кремля навіть у добу системної кризи ленінсько-сталінського ладу прагнули представити історію своєї країни як магістральний шлях у розвитку людства. Згадаймо, наприклад, емблему Московської олімпіади 1980 р. – п'ять кілець-континентів, з яких виростав стилізований профіль Спаської вежі Кремля.

У пострадянську добу набув популярності інший спосіб визначати сукупність подій і явищ як цілісність – за цивілізаціями. Якщо К. Маркс і Ф. Енгельс поклали в основу періодизації ступінь розвинутості ринкових відносин, то А. Тойнбі застосував для визначення тих ступенів суспільного розвитку, які принципово розрізнялися характером матеріальної і духовної культури, комбінацію ключових показників – не менше десятка. Так сформувалося поняття цивілізації. На відміну від концепту «виклик–відповідь», який А. Тойнбі обґрунтовано вважав рушійною силою історії, теорія цивілізацій не ототожнюється з безликою закономірністю, що проявляється завжди. Виокремлення цивілізацій є суб'єктивною дією. Через це їх кількість варіюється залежно від підходів різних дослідників і навіть одного дослідника в різні часи.

Чи варто завжди періодизувати історичний процес як цілісність? Якщо підійти до нього без гамівної сорочки формацій або цивілізацій, то ми краще зрозуміємо

розквіт демократії в Афінах V ст. до н. е. або рабовласництво на Міссісіпі у середині XIX ст. **Історичний процес можна представити у вигляді потоку струменів – невпинно змінюваних подій і явищ.** Тоді його доцільно вивчати не тільки впоперек – за епохами, але й уздовж – за тематичними вимірами. Існує з півдесятка тематичних вимірів, з якими має справу історик – технічний, економічний, політичний, етносоціальний, просторовий. Не варто окремо виділяти культурний вимір. Матеріальна культура входить у технічний вимір історичного процесу, а наука як органічна частина культурного процесу розподіляється за своїми галузями по всіх перелічених вимірах. Здобутки духовної культури – заповіді Біблії, філософія Аристотеля, картини Рафаеля, музика Баха і т. п. є надбанням людства на всі часи.

Струмені історичного потоку тісно пов'язуються між собою, внаслідок чого об'єктивно існують такі поняття, як епоха і лад. Разом з тим, у кожного з них своя динаміка розвитку, яка може набути еволюційного або революційного характеру. Технічний вимір поділений на три етапи: варто виділити доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільства. Економічний вимір характеризується передусім ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку, а політичний – рухом від традиційного до громадянського суспільства. Етнічну й соціальну характеристики історичного процесу доцільно розглядати як цілісний вимір. Етнічне походження і соціальний статус – це одночасно існуючі характеристики кожної людини. Тривалий шлях еволюції людства від первісного стада до громадянського суспільства завершується появою етнонаціональних спільнот – політичних націй у рамках національних або федеративних держав. Просторовий вимір пов'язаний з переміщенням населення (колонізаційні процеси або міграції).

Техніка і економіка матеріального виробництва зливаються в єдине ціле частіше, ніж інші виміри історичного процесу. У цій площині історії людства можна виділити *три фундаментальні виробничі революції* і велику кількість таких, які пов'язані з проривами на окремих ділянках науково-технічного прогресу.

Першу виробничу революцію англійський археолог Гордон Чайльд виокремив і охарактеризував у 1949 р. як неолітичну. На його думку, головним її змістом був перехід від привласнювального господарства (мисливство, збиральництво, риболовля) до відтворювального (землеробство, тваринництво). Відтворювальне господарство знаменувало собою появу суспільства: людина виокремилася з тваринного світу, первісне стадо поступилося місцем родоплемінним колективам.

Найважливішу роль у розвитку людської цивілізації, яка з'явилася під впливом неолітичної революції, відіграла поява приватної власності на природні ресурси і засоби виробництва. У спільнотах з більш розвинутою соціальною структурою почалися державотворчі процеси. У кінцевому підсумку неолітична революція ознаменувалася появою писемності й переходом до технологій обробки металів.

Друга виробнича революція народилася в Англії, починаючи з 60-х років XVIII ст., і характеризувалася переходом від мануфактурного (тобто заснованого на ручній праці) виробництва до великої машинної індустрії. Запроваджений французьким економістом Жеромом Бланкі термін «промислова революція» набув поширення після публікації під такою назвою книги англійського історика Арнольда Тойнбі (батька всім відомого Арнольда Джозефа Тойнбі).

Промислова революція являла собою процес, що характеризувався винаходом спочатку робочої машини, далі – парової машини для приведення до руху робочих машин і, нарешті, робочої машини для виготовлення інших робочих машин (що означало появу машинобудування як галузі промисловості). Не випадково вона розпочалася у ткацькому виробництві: одяг завжди був найпершою повсякденною потребою людини. Англійський ткач Джеймс Харгрівс у 1765 р. винайшов механічну пряжку, що у 20 разів збільшувала продуктивність праці. У 1769 р. Річард Аркрайт винайшов прядильну ватермашину безперервної дії, а в 1775 р. на базі обох винаходів Семюель Кромптон сконструював прядильну мюль-машину. Велика Британія почала постачати дешеві та якісні тканини в усі країни світу.

Парова машина для приведення в дію робочих машин дозволила розміщувати виробництво в будь-якому місці, а не тільки біля річок і каналів. У 1769 р., тобто одночасно з винаходом Р. Аркрайта, працівник з університету Глазго Джеймс Ватт запатентував парову машину подвійної дії, яка відкрила шлях для епохи пари. Вдячне людство назвало одну з одиниць виміру фізичних величин іменем винахідника.

Винахід Ватта допоміг здійснити революцію в транспортних засобах. У 1802 р. громадянин США Роберт Фултон побудував у Парижі човен з паровим двигуном. Він же у 1807 р. виготовив перший пароплав, спущений на воду в Гудзоні. У 30-х роках XIX ст. вже працювала трансатлантична пароплавна лінія. У реорганізації сухохідних засобів перевезень ключову роль відіграло паротягобудування. Найбільш вдалі моделі конструював англійський механік Георг Стефенсон. Його паротяг був використаний на першій у світі залізниці загального користування Стоктон–Дарлінгтон у 1825 р. В Англії і на європейському континенті розгорнулося інтенсивне залізничне будівництво.

Поява машинобудування була пов'язана з винаходом токарного верстата. У XVIII ст. машини виготовлялися вручну і тому навіть однотипні зразки відрізнялися один від одного. Англійський механік Генрі Модслі довів, що на його токарному верстаті можна цілком точно нарізувати гвинти і гайки. Технічна стандартизація, яка з'явилася одночасно з верстатом Модслі, дозволила налагодити виробництво машин машинами.

Перехід від мануфактурної до машинної стадії виробництва завершився в Англії наприкінці 20-х років XIX ст. Велика машинна індустрія почала витісняти

мануфактурне виробництво у промисловості та в інших галузях економіки. З деяким запізненням індустріалізація почалася і на європейському континенті. *Аграрне суспільство, яке панувало від часів неолітичної революції, у лічені десятиліття переросло під впливом промислової революції в індустріальне суспільство.*

Щоб зміцнити військову могутність своєї імперії, Петро I успішно застосував політику навздогінної модернізації, споруджуючи мануфактурні підприємства і прокладаючи шляхи сполучення мануфактурного типу за західноєвропейськими зразками. Після поразки у війні 1853–1856 рр. імператор Олександр II змушений був революціонізувати цю політику, щоб протистояти суперникам у військовому відношенні. Реформи 60–70-х років XIX ст. стали «революцією згори», яка допомогла російському уряду модернізувати країну без ліквідації самодержавного режиму.

Поширеною є думка про те, що фінансовим джерелом для промислової революції в Англії став визиск колоніальних народів. Заперечувати важливість колоніальних ресурсів у прискореному розвитку країн-метрополій не можна. Та промислова революція була успішною і в країнах, які не мали колоній, але не спостерігалася в Іспанії та Португалії, які вивезли зі своїх колоній стільки коштів, що обвалили європейський ринок дорогоцінних металів (революція цін XVI ст.). Лауреат Нобелівської премії з економіки (1972) Джон Хікс уважав, що чинники промислової революції були такі: а) формування інститутів, які захищали приватну власність і контрактні зобов'язання; б) високий рівень розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі; в) формування ринку землі; г) широке застосування найманої праці й неможливість використання у великих масштабах примусової праці.

За Хіксом, промислова революція відбулася б і без винаходів Кромптона й Аркрайта. Умови для неї склалися тоді, коли *основний капітал почав переміщуватися з узбіччя в центр бізнесової діяльності*. Характеризуючи як кустарно-ремісничє, так і мануфактурне виробництво, вчений підкреслював, що з економічної точки зору між звичайним торговцем і виробником продукції на ринок, який працює руками, нема різниці: їхній капітал є переважно оборотним. Машинна промисловість, навпаки, характеризувалася різким переважанням основного капіталу. Вкладені в неї кошти на тривалий час видавалися з обороту. Поповнити їх міг фінансовий ринок, який у XVIII ст. вже існував.

Третя виробнича революція відбувається в наші дні. Всі погоджуються, що викликаний нею технологічний прорив є найглибшим з усіх відомих людству. Ознаки цієї революції почали проявлятися з середини XX ст. Оскільки вона невіддільна від наукових досягнень, які не мають тенденції до згасання, передбачити строки її завершення неможливо. Подібно промисловій революції, яка перетворила аграрне суспільство на індустріальне, третя революція трансформує індустріальне сус-

пільство на суспільство нової якості – *постіндустріальне*. В її рамках відбуваються прориви на окремих ділянках, які теж заслуговують назву революцій. Зокрема, зеленою революцією називають застосування нових технологій із вирощування зернових культур. Інформаційною революцією є створення принципово нових електронних засобів управління, зв'язку та інформації.

Виробничі революції перебували поза зором К. Маркса. До створеної ним картини промислової революції немарксистки не мали претензій, але сам він називав цю революцію промисловим переворотом.

Марксова кваліфікація революцій визначалася вченням про класову боротьбу як рушійну силу історії. Теорія суспільно-економічних формацій була придумана для того, щоб показати, як боротьба рабів і рабовласників, кріпосних селян і феодалів, пролетаріату і буржуазії змінює обличчя суспільства. Наступна формація вважалася більш прогресивною, ніж попередня. Досі пам'ятаю своє студентське здивування, коли університетський викладач доводив нам «необхідність самовластия и прелести кнута». Мовляв, кріпосницьку епоху обов'язково треба було пережити...

З темного минулого у світле майбутнє людей перевозили «локомотиви історії». Марксистська теорія революцій була по-своєму логічною: зміна формацій, породжена невідповідністю продуктивних сил характеру виробничих відносин, супроводжувалася соціальною революцією, а протиріччя між базисом і надбудовою всередині однієї формації розв'язувалися політичною революцією.

Нема сенсу критикувати основоположників марксизму за те, як вони поділили історичний процес на епохи. Однак можна помітити докорінну відмінність між марксистською і тойнбіанською «нарізкою» епох. А. Тойнбі виступав як реєстратор, знаходячи спільні риси в минулому різних країн, після чого об'єднував схожі країни в одну цивілізацію. К. Маркс виступав як романтик, який вважав, що панівною рисою в історичному процесі є прогрес, а не регрес. Свій романтизм Маркс поширював з минулого на майбутнє, коли заявляв, що позбавлений власності пролетаріат у ході революції експропріює буржуазію, перетворить її власність на загальнонародну і побудує суспільство, в якому кожна людина споживатиме матеріальні й культурні блага за потребами. Комунізм – такою була кінцева мета Марксової «нарізки» епох. Це означає, що він бачив у собі не реєстратора, а пророка.

Відмовляючись від теорії формацій, ми повинні відмовитися й від штучного поділу революцій на соціальні і політичні. Кожну з них треба розглядати в її цілісності – як соціально-політичну. Але такі революції не слід поєднувати з революціями виробничими. Між ними існує об'єктивна відмінність (хоча існує й об'єктивна подібність: як перші, так і другі є природноісторичними явищами). Теза про об'єктивну

відмінність стала необхідною після того, як світ зіштовхнувся з феноменом комуністичної революції. Вона не схожа на всі попередні, тому що є *реалізованою утопією*.

Тривалість неолітичної революції міряється століттями. Промислова революція разом з наступною індустріалізацією виробничої сфери зайняла багато десятиріч. Змінюючи фундаментальні основи буття на стику технічного й економічного вимірів історичного процесу, обидві виробничі революції радикально впливали на інші виміри, створюючи цілісне суспільство: перша з них – аграрне, а друга – індустріальне.

Соціально-політичні революції незіставно коротші, хоча деякі з них супроводжувалися пізніше менш радикальними, суто політичними катаклізмами, які мали коригуючий характер. Чи можна їх класифікувати за головним учасником? Спочатку треба задуматися над іншим питанням: чи проходять революції крізь усю історію людства?

У праці «Про рабство і свободу людини» Микола Бердяєв категорично стверджував, що революції бували в усі часи. Проте історія заперечує цей висновок великого філософа. У Давньому Єгипті або в Китаї ми знаходимо свідчення про ватажків селянських повстань, які стали монархами, але якісних змін в життя суспільства не внесли. У середньовічній Європі селянські війни закінчувалися поразками. Та неможливо собі уявити, щоб така війна у разі перемоги щось змінила б у суспільстві.

Традиційне суспільство в соціально-політичній системі координат хронологічно відповідає аграрному суспільству за іншою, техніко-економічною системою координат. Воно було консервативним, жодні політичні катаклізми не могли перетворити підданих верховного правителя на громадян. Політичний катаклізм міг змінити тільки верховного правителя, а не його підданих. Щоб перетворитися на громадян, вихідці з усіх соціальних верств повинні були стати економічно і політично вільними від людини або людей, які перебували на вершині влади. Іншими словами, вони повинні були самі обирати собі верховного правителя або обмежувати його владу за допомогою законів, обов'язкових для всіх.

Влада верховного правителя у традиційному суспільстві випливала з факту володіння найголовнішим матеріальним ресурсом – землею. Володар віддавав землю у користування людям, які уособлювали собою державу й військо (часто разом з селянами, які працювали на цій землі). Але його влада не поширювалася на товарний обмін, оскільки будь-яка ринкова угода є вільною дією, в якій беруть участь покупець і продавець. *Товарно-грошовими відносинами не можна було володіти, як землею*. Верховний правитель повинен був забезпечувати законність і порядок, яких вимагав безликий ринок, щоб мати змогу користуватися грошима – тим ресурсом, без якого його влада ставала примарною.

Разом з ринком з'явився торговельно-промисловий клас, який формувався з різних станів традиційного суспільства. Представники двох привілейованих станів у Франції поставилися до нього як до третього стану – «всі інші». Однак усередині «всіх інших» визрівала буржуазія, яка була вже не станом аграрного, а класом індустріального суспільства. У неї вистачало ресурсів, щоб перетворити стихійний бунт на революцію, яка змінила б політичний устрій на її користь.

Першою буржуазною революцією стала Вісімдесятирічна війна (1568–1648), як її називають у голландській історіографії. Вона спалахнула у промислово розвинутих Нідерландах, які входили до складу Іспанської імперії Габсбургів. 17 північних провінцій Нідерландів у ході повстання завоювали незалежність і перетворилися на Голландську республіку. Успіху революції сприяли активна участь населення у боротьбі з іспанцями, союз купецько-патриціанської олігархії з кальвіністським духовенством та місцевим дворянством, міграція людей і капіталів із Південних Нідерландів у Голландію. Голландська республіка стала могутньою морською державою і створила колоніальну імперію.

Двадцять років (1640–1660) тривала Англійська революція, супроводжувана громадянськими війнами. Інтереси сільських дворян, які зайнялися підприємництвом і комерцією (джентрі), фермерів капіталістичного типу і власників мануфактур прийшли в гостру суперечність із королівським абсолютизмом, феодалним дворянством і англіканською церквою. Хоча після багатьох драматичних подій, включаючи страту короля Карла I, відбулася реставрація Стюартів, цій династії довелося дозволити продаж землі й визнати свободу віросповідання. Згодом, коли династія перестала влаштовувати англійську буржуазію, остання здійснила коригуючу революцію, яку назвала «славною».

Майже три десятиріччя тривала Українська революція (1648–1676). Після об'єднання в Любліні в 1569 р. Польського королівства і Великого князівства Литовського у федеративну Річ Посполиту вся Україна стала володінням польської шляхти. Польські й полонізовані українські феодали розбудували фільваркове господарство з метою продажу великих обсягів хліба на європейських ринках. Щоб примусити селян працювати у фільварках, пани і магнати почали їх закріпачувати. Ватажкові козацького повстання на Запоріжжі Богдану Хмельницькому вдалося перетворити свій виступ у масштабну селянську війну, укласти союз із кримським ханом і в боротьбі з військами польського короля розбудувати Козацьку державу. Крах польського землеволодіння показав майже все українське селянство. Після цього селянська війна згасла. Додатковою причиною втрати потенціалу визвольної війни став розкол у таборі борців за незалежність унаслідок намагання козацької старшини здобути у власність землі з селянами. Гетьману довелося шукати союзників за межами України. Допомога з боку Росії обернулася васальною

залежністю і руйнуванням тих контурів національної державності, які вже сформувалися.

Крах Української революції мав одну глибинну причину: Східна Європа в своєму розвитку відставала від Західної на 100–150 років. Склалася ситуація, коли товарно-грошові відносини на території Речі Посполитої розвивалися не в надрах «третього стану», а серед шляхти й магнатів за участю цілком залежних від них єврейських фінансових кіл. Козаки внесли елемент організованості в національно-визвольну війну, якого не було у попередніх європейських селянських війнах.

Українська революція випадає з ряду буржуазних революцій, проте залишається революцією, в якій тісно переплелися соціальні, національно-визвольні й релігійні складові. У тій частині України, яка відійшла до Російської держави, відновилися суспільні відносини, властиві для традиційного суспільства, але в *кріпосницькій*, а не феодальній оболонці. Царська держава почала поступово перетравлювати український гетьманат політично. Але для самого гетьманату відновлення соціальних відносин традиційного суспільства було органічним процесом. Різниця з дореволюційним станом полягала тільки в тому, що селян почали закріпачувати російські поміщики.

Американська революція 1775–1783 рр. була війною за незалежність, подібною до Нідерландської революції XVI ст. Відмінність полягала в тому, що голландці воювали з імперією, а американські колоністи – з власною країною-метрополією. У ході війни формувався внутрішній устрій першої в світі демократичної республіки Нового часу. Відстоювання у війні громадянських свобод і необмеженого права на приватну власність згуртувало колоністів, які бажали бути господарями у своєму домі, а не підданими англійського короля. Закріплення здобутої перемоги федеральною конституцією 1787 р. і Біллем про права послужило висхідним пунктом для формування громадянського суспільства.

За багатьма параметрами Американська революція виявилася взірцевою. Їй були притаманні толерантність переможців до переможених, використання виключно політичних засобів для розв'язання внутрішніх проблем, небажання лідерів революції зосереджувати в своїх руках всю повноту влади. Однак нова держава зберегла інститут рабства, який дістався їй від колоніальних часів, і послідовно витісняла аборигенне населення континенту з його місць проживання, не зупиняючись навіть перед діями, які мали характер геноциду.

Велика Французька революція (1789–1799) відбувалася в часи, коли на європейському континенті почали проявлятися перші ознаки промислової революції. Панівний у Франції феодальний устрій призвів до банкрутства держави і змусив Людовіка XVI звернутися за фінансовою допомогою до торговельно-буржуазних кіл. Однак представники буржуазії не бажали далі миритися з абсолютною

владою короля і відведеним для них статусом непривілейованого «третього стану». Скликані королем уперше за 175 років Генеральні штати конституювалися у червні 1789 р. як Національні збори, а через три тижні – як Установчі збори, покликані встановити новий політичний устрій. 26 серпня 1789 р. Установчі збори проголосили «Декларацію прав людини і громадянина», яка відкривала шляхи до перетворення традиційного суспільства на громадянське. Цей документ став преамбулою Конституції 1791 р., яка зробила Францію конституційною монархією. Дальший хід подій призвів до зосередження в Конвенті законодавчої влади. Конвент знищив феодальні права і привілеї, передав селянам усі общинні та емігрантські землі, домігся страти короля, створив революційну армію і розпочав війну з коаліцією європейських держав, яка ставила за мету придушення революції. У ході війни блискучі перемоги здобув генерал Наполеон Бонапарт, що дозволило йому звільнитися з-під опіки уряду, встановити у листопаді 1799 р. свою диктатуру й оголосити себе імператором. Агресивні війни імператорської Франції тривали 15 років і справили величезний вплив на європейський континент. Поразка Наполеона призвела до реставрації Бурбонів. «Вони нічого не забули і нічого не навчилися», внаслідок чого були зметені революцією 1830 р.

Революції середини XIX ст. у Франції, Австрійській імперії, німецьких та італійських державах показали, що робітничі колективи в умовах індустріального суспільства, що народжувалося, ставали самостійним чинником політичної боротьби. Однак ці революції були, як і попередні, буржуазними. Користуючись зростаючою політичною вагою, буржуазія в другій половині XIX ст. застосувала державні важелі для зниження соціальної напруги в суспільстві.

У Росії 60–70-х років XIX ст. царський уряд у рамках «навздогінної» політики здійснив соціальну міні-революцію без порушення політичного режиму. «Пригодована» царизмом буржуазія не спромоглася виробити в собі потрібної революційності, а тому імперський організм загнивав, аж доки в 1905 р. нарив прорвало. Гегемоном революції 1905–1907 рр. став ще незрілий промисловий пролетаріат, тож царський режим спромігся вгамувати його з найменшими для себе втратами. Недалекоглядний Микола II заспокоївся, не розуміючи того, що самодержавний спосіб правління на початку XX ст. став анахронізмом. Через 10 років революція повторилася в ситуації Світової війни і цього разу для краху династії вистачило тижня.

«Навздогінна» політика охоплює техніко-економічну й меншою мірою – соціальну сферу, бо, як правило, політичний режим не здатний реформувати сам себе. І коли ситуація доходить до точки кипіння, на історичну арену виходить революція «навздогінного» типу. *Російська революція з її унікальним феноменом рад якраз і була «навздогінною» революцією.*

2.3

Повалення самодержавства

Напередодні 50-річного ювілею «Великої Жовтневої соціалістичної революції» ЦК КПРС визначив цю подію як головну в історії століття. Можна звинуватити радянських керманців у зарозумілості, адже в 1967 р. попереду ще була третина ХХ ст. На початку ХХІ ст. немало людей вважає головною подією попереднього століття саме розпад СРСР, тобто подію, яка його керівникам не могла наснитися навіть у страшному сні. Здається, однак, що з обома поглядами погоджуватися не варто з суто формальної причини: такий підхід поставив би історію СРСР у центр історії людства.

Якщо все-таки зайнятися пошуком головної події ХХ ст., то можна погодитися із висновком міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Першої світової війни. Історики визнали, що ця подія мала визначальний вплив на подальший перебіг історії¹². Справді, Світова війна 1914–1918 рр. викликала революції, внаслідок яких загинуло чотири імперії, у тому числі й Російська. У ході загибелі Російської імперії лівоекстремістські настрої в суспільстві призвели до появи комуністичного диктаторського режиму, який уплинув на особисту долю сотень мільйонів людей кількох поколінь у багатьох країнах. Створена переможцями версальсько-вашингтонська система мирних договорів показала свою нежиттєздатність, що через два десятки років неминуче спричинило нову світову війну.

Світова війна 1914–1918 рр. була подією грандіозних масштабів. Вона втягнула в свою орбіту 38 країн і поставила під рушницю 73 млн чоловік. Причинам і характеру цієї війни присвячено «гімалаї» книг. Однак мало хто з істориків і політологів сприймає її як *цивілізаційну кризу*. Щоб вийти на таке розуміння війни, треба проаналізувати події під кутом зору відносин між суспільством і державою.

Без державного устрою цивілізоване суспільство не здатне існувати. Проте відносини між структурами держави і населенням ніколи не були безхмарними. Владні структури тяжіли до зміцнення власних позицій, використовуючи для цього весь потенціал, який могли мобілізувати в суспільстві. Негативний вплив подібних мобілізаційних зусиль на стан суспільства вважався другорядною справою.

Можливості держави обмежуються об'єктивно існуючим рівнем продуктивних сил. Однак з другої половини ХІХ ст. у передових країнах почався якісний

¹² Facing Armageddon. The First World War Experienced. Ed. by H. Cecil and P. Liddle. – London, 1996. – P. XVI.

стрибок в економічному розвитку. Він зумовлювався поширенням товарно-грошових відносин і ринкового механізму господарювання на всі сфери економічного життя. Суспільство вступало в індустріальну фазу, яка характеризувалася появою високорозвинутого машинного виробництва.

Державні інститути, природа яких не зазнала необхідних якісних змін, уперше дістали можливість мобілізувати колосальні ресурси. Цілком зрозуміло, що нові можливості були якнайповніше використані в першу чергу під час реалізації найголовнішої функції держави – військової. Ті, хто мав владу, не забарилися пустити в хід ці можливості, щоб силою розв'язати завжди існуючі міждержавні суперечності.

Якісний стрибок у розвитку продуктивних сил особливо переконливо матеріалізувався на полі бою в 1914–1918 рр. Війна втратила характер локальних кампаній, які розв'язувалися окремими битвами при зустрічі супротивних армій. Вона стала позиційною: фронт окреслився на місцевості суцільною лінією окопів, нерідко в кілька рядів. Так, на західних кордонах Російської імперії окопи простягнулися на всю відстань від Балтійського до Чорного морів. Мільйони солдатів у цих окопах треба було обмундирувати, озброїти, навчити володіти цією зброєю, нагодувати. Треба було постійно відтворювати армії, які знищували одна одну в ході довготривалих воєнних дій. У результаті економіка ворогуючих країн зазнала глибокої мілітаризації. Війна перестала бути справою тільки професіоналів і вторглася в життя кожної людини.

Одним із перших серед діячів ХХ ст. нову роль держави в умовах світової війни відзначив М. Бухарін. 1920 р. з'явилася його праця «Економіка перехідного періоду», в якій можна знайти такі проникливі рядки: «Війна 1914–1918 рр. поставила руба питання про державну владу... Життя державної організації, яка всмокотала у себе все, – не життя суспільства, а життя держави – стало на перший план. Якщо дідуган Гоббс писав у своєму “Левіафані”, що нема влади, яка порівнялася б із владою держави, то його “Левіафан” здався б цуцням поряд з тією дивовижною силою, яку виявив державний апарат фінансового капіталу»¹³.

Не дивно, що збройний конфлікт планетарного масштабу призвів до порушення рівноваги між державою та суспільством і послужив сильнодіючим каталізатором суспільних катаклізмів. Зрозуміло й те, що каталітичний уплив Світової війни виявився найбільшим у Російській імперії, де особлива гострота суспільних суперечностей відкрито проявилася десятиріччям раніше, у 1905–1907 рр. У кожній країні шукали власні варіанти виходу з кризи. Найрадикальніший народився в Росії.

¹³ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 91.

Розповідь про початок революції в Росії часто починають прогнозами, зробленими колишнім міністром внутрішніх справ П. Дурново. Цей міністр мав заслуги перед царем (це він приборкав революцію в 1905 р.), входив до кола його найближчого оточення і міг собі дозволити говорити самодержцю неприємні речі. У записці, написаній у лютому 1914 р. (тобто за півроку до початку Світової війни) і знайдений у паперах Миколи II після арешту, цей сановник попереджав, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких у Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси Росії, як підкреслював Дурново, «сповідають принципи неусвідомленого соціалізму». У разі воєнних невдач, продовжував він, «соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча ... Переможена армія виявиться надто деморалізованою, аби послужити підпорою законності й порядку. Законодавчі установи й опозиційно-інтелігентські партії не зможуть стримати народні хвилі, ними ж розбурхані, і вся Росія буде втягнута в безпросвітну анархію, наслідки якої навіть не можна собі уявити»¹⁴.

П. Дурново із жахом чекав неминучих соціальних катаклізмів під час великої європейської війни, що назривала впродовж двох десятиріч. Натомість В. Ленін з нетерпінням чекав, коли Росія втягнеться у війну з сусідами. У листі до М. Горького, написаному після 25 січня 1913 р., він наголошував: «Війна Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в усій східній Європі) річчю, але мало ймовірно, щоб Франц Йозеф і Миколаша зробили нам цю приємність»¹⁵. Коли ж війна виправдала його сподівання на революцію, він написав у газеті «Правда» 19 травня 1917 р.: «Коли б не було війни, Росія могла прожити роки і навіть десятиріччя без революції проти капіталістів»¹⁶.

Після поразок 1915 р., які привели до втрати Польщі й наблизили лінію фронту до Петрограда, в обох законодавчих палатах (Державній Думі і Державній раді) сформувалася більшість на чолі з кадетами – так званий Прогресивний блок. Лідери його П. Мілюков, В. Шульгін та ін. почали вимагати від царя вислати зі столиці Г. Распутіна, відмовитися від самодержавного способу правління і призначити уряд, відповідальний перед Думою. Підбадьорений здійсненням свого першого прогнозу, П. Дурново у листопаді 1916 р. написав царю ще одну записку. В ній він заявляв, що встановлення «відповідального міністерства» викличе швидкий занепад правих партій – ліберальних консерваторів, октябристів і прогресистів, потім розвалиться партія кадетів. «А потім?» – драматично запитував царедворець

¹⁴ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С. 444.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 48. – С. 151.

¹⁶ Там само. – Т. 32. – С. 31.

і сам же відповідав: «Потім виступив би революційний натовп, комуна, загибель династії, погроми власницьких класів»¹⁷. Наскільки прозорливий був Дурново в цьому передбаченні соціального катаклізму, настільки сліпий він був, уважаючи, що тільки самодержавний спосіб правління порятує становище... Працюючи в надзвичайній комісії з розслідування протизаконних дій царських міністрів, поет Олександр Блок зібрав великий матеріал, узагальнений у статті «Останні дні старого режиму». Стаття була передрукована 1922 р. в «Архиве русской революции», який видавав Г. Гессен у Берліні. У ній було вміщено доповідні записки, які готувалися в Охоронному відділенні на початку 1917 р. Торкаючись задуманого царем розпуску IV Державної Думи, начальник Охранки у доповіді від 31 (18) січня очікував реакцію суспільства у вигляді робітничих страйків, студентських заворушень і терористичних актів. Перераховуючи такі наслідки розпуску Думи, він писав далі: «Ліберальна буржуазія вірить, що у зв'язку з наближенням перелічених вище жахливих і неминучих подій Урядова влада повинна буде піти на поступки і передати всю повноту своїх функцій у руки кадетів в особі керованого ними Прогресивного блоку, і тоді на Русі "все налагодиться". Ліві ж наполегливо стверджують, що наша влада зарвалася, на поступки в жодному разі не піде і, не оцінюючи потрібною мірою обстановки, що утворилася, логічно повинна привести країну до неминучих переживань стихійної і навіть анархічної революції»¹⁸.

В інформаційних матеріалах Охоронного відділення особливе місце відводилося погіршенню продовольчого становища в Петрограді. Зокрема, у доповіді від 3 березня (18 лютого) вказувалося: «Якщо населення не влаштує голодні бунти, то це ще не означає, що воно їх не влаштує в найближчому майбутньому: озлоблення зростає, і кінця його росту не видно. А що такого роду стихійні виступи голодних мас стануть першим і останнім етапом на шляху до початку безглузвих і нещадних ексцесів найбільш жахливої з усіх – анархічної революції, – сумніватися не доводиться»¹⁹.

Подібні свідчення можна наводити і наводити. Навіть представники лівих партій не стільки чекали соціального катаклізму, скільки побоювались його. Тим часом події розвивалися за сценарієм, передбачуваним жандармами.

У Петрограді, через снігові замети на Миколаївській залізниці на кілька днів припинився підвіз хліба до столиці. Запасів у місті не виявилось, і виробництво борошна та продаж печеного хліба різко скоротилися. Коли перебої з хлібом

¹⁷ Див.: Дан Ф. Происхождение большевизма. – С. 445.

¹⁸ Див.: Блок А. Последние дни старого режима// Архив русской революции. – Т. IV. – Берлин, 1922. – С. 14.

¹⁹ Там само. – С. 20.

припинилися, заворушення серед населення в робітничих кварталах не стихло. На найбільшому (понад 30 тис. робітників) Путіловському заводі було оголошено локаут.

Соціал-демократичний міжрайонний комітет столиці організував 8 березня (23 лютого) 1917 р., в Міжнародний жіночий день, страйк жінок-робітниць на знак протесту проти продовження війни, дорожнечі і продовольчих утруднень. Кинули працю і вийшли на вулиці до 70 тис. робітниць і робітників промислового Выборзького району. Страйкарів підтримали десятки тисяч робітниць і робітників з інших районів столиці. Вулиці міста були заповнені страйкарями і звільненим унаслідок локауту робітничим людом. Уперше за всю зиму спали морози і встановилася стійка сонячна погода, що теж відіграло свою роль у наступних подіях.

Демонстрації і мітинги продовжилися 9 і 10 березня під гаслами «Хліба!», «Геть війну!», «Геть самодержавство!». Люди поводили себе за законами натовпу: почалися погроми хлібних лавок. Поліція і козаки виявилися безсилими розігнати людські скупчення. На допомогу поліції були кинуті 12 тис. солдатів з гвардійських запасних частин Петроградського гарнізону, які чекали відправлення на фронт. Вони перегородили заставами шлях демонстрантам у центр міста. Тим часом кількість страйкарів зросла до 250 тис., що становило 60% промислових робітників міста²⁰.

На відміну від поліції, солдати не мали бойових патронів. Основна роль у розгоні демонстрантів покладалася на поліцію. Коли на Знаменській площі загін кінної поліції на чолі з приставом зробив спробу перешкодити демонстрантам вийти на Невський проспект, один козак пострілом з гвинтівки вбив пристава.

Ввечері 10 березня командувач військ Петроградського округу, військовий міністр і міністр внутрішніх справ відправили Миколі II у Ставку в Могилеві телеграми з повідомленнями про те, що вони не можуть залагодити ситуацію. В ніч на 10 березня поліція заарештувала близько 100 керівних працівників революційного підпілля.

Цар виїхав у Ставку з Петрограда 7 березня після двомісячного перебування в Царському Селі, викликаного вбивством Г. Распутіна. У вищих сферах розгорталася протистояння між IV Державною Думою і Радою міністрів. Відбулися дві зустрічі Миколи II з головою Думи М. Родзянком, присвячені темі утворення уряду народної довіри. Родзянка підтримали великі князі й англійський посол Дж. Б'юкенен. Але цар не йшов на компроміс. На початку лютого за його вказівкою міністр внутрішніх справ О. Протопопов заарештував членів робітничої групи при Центральному военно-промисловому комітеті. 23 лютого в столиці була ро-

²⁰ Драма российской истории: большевики и революция. – М., 2002. – С. 175.

зігнана робітнича демонстрація. У день відкриття чергової сесії Державної Думи 27 лютого була розігнана, цього разу із залученням військ, іще одна робітнича демонстрація. На своїх засіданнях Дума висловлювала солідарність із страйкуючими робітниками, але пояснювала страйки тільки продовольчими утрудненнями.

На панічні телеграми підлеглих Микола II відповів наказом завтра ж припинити заворушення. У неділю 11 березня командував Петроградського округу генерал С. Хабалов уперше наказав озброїти військові застави бойовими патронами. Невський проспект від Казанської вулиці до Знаменської площі був перегороджений заставами в п'яти пунктах. Коли демонстранти зробили спробу вийти на проспект, солдати почали стріляти бойовими патронами. На Єкатеринінському каналі четверта рота лейб-гвардії Павловського полку зі зброєю (30 гвинтівок і не більше сотні набоїв) виступила з протестом проти одержаного наказу стріляти в натовп, відмовилася йти в заставу на Невський проспект і обстріляла взвод кінної поліції, який зробив спробу зупинити його. Коли закінчилися набої, рота повернулася в казарму і забарикадувалася. Бунт був придушений, 19 солдатів-«зачинщиків» відправили в Петропавловську фортецю, 21 солдат утік зі зброєю. Втікачі розчинилися в натовпі, який завдяки їм дізнався про наміри влади придушити заворушення за будь-яку ціну.

М. Родзянко звернувся до царя з вимогою призначити новий уряд, тому що події в Петрограді набувають украй загрозливого характеру. У відповідь голова Ради міністрів М. Голіцин пред'явив йому царський указ про перерву в роботі Думи з 12 березня до середини квітня. Родзянко повідомив про царський указ керівників фракцій і власною волею призначив офіційне засідання Думи на 12 березня.

Перелом у подіях стався у понеділок, 12 березня (27 лютого). До страйкарів і мітингуючих робітників петроградських підприємств почали приєднуватися солдати запасних батальйонів гвардійських полків – Волинського, Павловського, Литовського, Преображенського. Вважається, що ініціативу виявив унтер-офіцер Т. Кірпічніков, який розпочав бунт навчальної команди у Волинському полку, щоб визволити ув'язнених товаришів.

Військові гарнізони великих міст, розташованих у безпосередній близькості до лінії фронту, складалися в основному з новобранців. Перед відправленням на фронт мобілізовані новобранці впродовж кількох місяців проходили військову підготовку в навчальних командах. Чисельність навчальних частин багатократно перевищувала армійські норми: у ротах перебувало до тисячі чоловік, у батальйонах – до 15 тис. Усього в Петроградському гарнізоні налічувалося 160 тис. солдатів – у казармах, розрахованих на 20 тис. осіб. Багатьом новобранцям третього року війни було за сорок. У переважній більшості це були мобілізовані селяни, налякані перспективою опинитися на передовій. Коли вони одержали наказ стрі-

ляти у вуличні натовпи, то повернули зброю проти начальників.

Об'єднавшись із робітниками промислової частини міста – Виборзької сторони, солдати захопили Арсенал і Адміралтейство, заволоділи Петропавловською фортецею і випустили на волю щойно заарештованих солдатів, а потім звільнили з тюрем політичних в'язнів. Були розгромлені Міністерство внутрішніх справ і Охоронне відділення. Над Зимовим палацом замайорів червоний прапор. Хабалова заарештували.

Удень 12 березня в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац – прийшли прямо з тюрми керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промислового комітеті К. Гвоздьов і В. Богданов, які належали до меншовиків. Разом з діячами меншовицької фракції Державної Думи (більшовицька фракція соціал-демократів перебувала в сибірському засланні, а есери у свій час бойкотували вибори) вони вирішили взяти на озброєння досвід революції 1905 р. і створити в місті *раду робітничих депутатів*. Утворений тимчасовий виконком звернувся до повсталих з пропозицією делегувати ввечері представників – по одному від тисячі робітників або від роти солдатів.

О 9-й годині вечора цього ж дня в Таврійському палаці відкрилося перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів. У ході засідання було вирішено утворити єдину організацію – Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. На чолі виконкому став лідер соціал-демократичної фракції Думи М. Чхеїдзе. Його заступником обрали трудовика О. Керенського – адвоката, який умів виголошувати блискучі промови і тому зробив політичну кар'єру. Він був найбільш популярним у масах депутатом від лівих фракцій Думи.

Політичні партії не брали участі у визначенні партійного складу Петроради та її виконкому. Він склався стихійно, в результаті виборів. Серед 15 членів виконкому, обраного 15 березня, було 8 меншовиків, 3 більшовики, один позафракційний соціал-демократ, один есер, один трудовик і один позапартійний. Було вирішено запросити до виконкому Петроради з вирішальним голосом представників соціалістичних партій. Після цього виконком поповнився 14 новими членами: по два – від латиських соціал-демократів, бундівців, меншовиків, трудовиків, есерів, народних соціалістів, по одному – від більшовицької організації (В. Молотов) і соціал-демократів-міжрайонців (К. Юренев).

Петрорада прийняла відозву, опубліковану наступного дня в першому номері нової газети «Известия». У ній говорилося: «Боротьба ще триває, вона повинна бути доведена до кінця. Стара влада повинна бути остаточно скинута, щоб звільнити місце для нового народного управління. У цьому порятунок Росії. Для успішного завершення боротьби в інтересах демократії народ повинен створити свою власну владну організацію ... Усі разом спільними силами будемо боротися за

повне усунення старого уряду і скликання Установчих зборів, обраних на підставі загального, таємного, прямого і рівного виборчого права».

Таким чином, революційний орган, який виник в імперській столиці на п'ятий день заворушень і контролював дії десятків тисяч озброєних солдатів і робітників на вулицях Петрограда, висловився за скликання Установчих зборів. Вони мали демократичним шляхом розв'язати питання про владу.

У ці самі години 12 березня і теж у Таврійському палаці голова Думи М. Родзянко скликав засідання Прогресивного блоку. Збираючись на засідання, депутати дали зрозуміти, що вони ігнорують опублікований за день до того царський указ про розпуск Думи. Родзянко передав царю вимогу депутатів про надання їм повноважень на формування кабінету міністрів. Не дочекавшись відповіді (коли вона врешті надійшла, то виявилася негативною), він скликав неформальний думський орган – раду старійшин. На цій раді був утворений не передбачений законодавством орган з довгою назвою: «Тимчасовий комітет Державної Думи для встановлення порядку в столиці й для відносин з установами та особами». Дума не побажала взяти владу, бо знала, що в Петроград має прибути каральна військова експедиція.

Завершуючи розгляд подій п'ятого дня заворушень, який перетворився на перший день революції, треба зупинитися на діях російського самодержця. Своєю недолугістю вони сприяли блискавичному загостренню політичної ситуації.

Уранці Микола II отримав телеграму від М. Родзянка з вимогою відправити уряд у відставку і доручити формування Кабінету міністрів особі, що мала б довіру громадської думки. У відповідь цар наказав генерал-ад'ютанту М. Іванову вирушити в Петроград і взяти на себе керівництво придушенням повстання. Разом з Івановим з Могилева мав рушити й батальйон георгіївських кавалерів, який задіявся для особистої охорони царя. Було наказано також підготувати війська з Північного і Західного фронтів для відправки в Петроград. З самою відправкою не поспішали. Вважалося, що в цьому нема потреби.

Великий князь Михайл Олександрович та начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал М. Алексєєв спробували переконати царя відправити у відставку голову Ради міністрів кн. М. Голіцина і передати владу відповідальному перед Думою кабінету на чолі з головою Всеросійського земського союзу кн. Г. Львовим або з М. Родзянком. Кн. Голіцин у телеграмі з Петрограда висловив таке саме й дуже наполегливе прохання. Цар відповів, що не бажає змін у владі, а вимагає від Голіцина рішучих дій для придушення революційного руху і бунту серед деяких військових частин. Увечері командувач Північного фронту дістав наказ відправити в Петроград надійні частини. Опівночі Микола II сів у потяг, щоб їхати в Царське Село. Так минув перший день революції.

13 березня вранці генерал Іванов з батальйоном георгіївських кавалерів прибув

у Царське Село. Проте ситуація в Петрограді була вже такою, що він не наважився висадити батальйон з ешелону і дав переконати себе емісарам з Думи повернутися на станцію Дно. Піхотні підрозділи з Північного фронту були зустрінуті на станції Луга делегатами від місцевих військових частин, після чого заявили, що каральних функцій на себе не візьмуть.

Родзянко повідомляв, що тепер Петроград вимагає не зміни уряду, а відречення царя від престолу. Він переконував ставку Верховного головнокомандувача, що війська з фронту, скільки б їх не посиляли, переходитимуть на сторону повсталого народу. Неформальний думський орган з довгою назвою в цей день став називатися просто Тимчасовим комітетом і почав діяти як верховний орган влади. Зокрема, Тимчасовий комітет заявив, що Микола II повинен відректися від влади на користь свого сина Олексія при регентстві великого князя Михаїла. Щоб переконати царя зробити цей крок, думський комітет відрядив на його пошуки О. Гучкова і В. Шульгіна.

Тим часом 13 березня царський поїзд дійшов до станції Дно, але далі його не пропустили. Микола II опинився в пастці. Ніхто не виконував його розпоряджень: або не могли, або не бажали. Він вирішив не повертати назад, у Могилів, а їхати у Псков, де знаходився штаб головнокомандувача Північного фронту генерала М. Рузького. Увечері 14 березня цар прибув у Псков.

Відповідно до рекомендацій Ради робітничих депутатів 13 і 14 березня на петроградських підприємствах і в гарнізоні відбувалися вибори депутатів. Увечері 14 березня в Таврійському палаці відбулося перше засідання Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів у повному складі. Були присутніми не менше тисячі осіб. На засіданні вирішили утворити солдатську секцію Петроградської ради. На фронтах і в тиллових гарнізонах рекомендувалося обирати ротні і батальйонні комітети або ради, які контролювали б весь внутрішній розпорядок життя полків і казарми. Щоб попередити можливе роззброєння солдатів, було ухвалено: нікому не видавати зброї і зберігати її під контролем ротних і батальйонних комітетів. Оголошувалася рівноправність солдатів з іншими громадянами у приватному, політичному і загальногромадянському житті «при збереженні найсуворішої військової дисципліни в строю».

Петрорада ухвалила звести всі ці рішення в одній відозві або наказі. Для складання цього документа було обрано комісію. Вважалося, що комісія цього ж дня складала відозву, відому за своїм заголовком – «Наказ № 1». Однак керівники соціалістичних партій, які працювали в Петрораді з першого дня її існування, не мали наміру віддати розробку документа такого значення в руки комісії, склад якої визначався відкритим голосуванням у тисячній аудиторії. Текст «Наказу № 1» вони підготували заздалегідь. За спогадами М. Родзянка, цей документ був над-

рукований у величезній кількості примірників у ніч на 14 березня друкарнями, що контролювалися Петрорадою, після чого негайно розісланий у Діючу армію.

Думців особливо турбував четвертий пункт документа: «Накази Військової комісії Державної Думи належить виконувати тільки в тих випадках, коли вони не суперечать наказам і постановам Ради робітничих і солдатських депутатів». Тимчасовий комітет Думи офіційно заявив, що вважає «Наказ № 1» недійсним і незаконним. Однак думців майже не слухали. Їм вдалося добитися лише оголошення Петрорадою того, що «Наказ № 1» стосується виключно петроградського гарнізону і військ Петроградського військового округу. Такої вибірковості багатомільйонна царська армія не зрозуміла. «Шкідлива справа була зроблена», – підсумував М. Родзянко в своїх спогадах²¹.

Повертаючись до мандрівки царського поїзду, який наближався до Пскова, слід зазначити, що М. Родзянко поінформував генерала Рузьського про становище в Петрограді на 14 березня. Оскільки Микола II перебував у дорозі й не міг виконувати обов'язків Верховного головнокомандувача, Рузький зв'язався з Могилевом і переконав начальника штабу ставки генерала М. Алексєєва, посилаючись на Положення про польове управління військ, узяти їх виконання на себе. Після цього генерал О. Лукомський за розпорядженням Алексєєва надіслав телеграми головнокомандувачам фронтів з викладом подій у Петрограді і з вказівкою на те, що Державна Дума ставить питання про відречення імператора на користь цесаревича з призначенням регентом великого князя Михаїла. У телеграмах вимагалось, щоб головнокомандувачі фронтів терміново повідомили свою думку з приводу такої пропозиції. Усі п'ятеро головнокомандувачів, у тому числі дядько Миколи II Микола Миколайович, який командував тоді Кавказьким фронтом, відповіли, що імператор має відрестися від престолу. З цією думкою солідаризувався й Алексєєв.

Цар прибув до Пскова пізно ввечері. Вранці 15 березня до нього прийшов Рузький з інформацією про останні події. Ознайомившись із відповідями головнокомандувачів фронтів, Микола II за півгодини до опівночі 15(2) березня підписав документ про відречення. Поки знімалася копія з маніфесту, яку О. Гучков і В. Шульгін мали відвезти в Петроград, цар власноручно написав на їхнє прохання дві записки до Сенату. Першою кн. Г. Львов (цю кандидатуру підказали посланці Думи) призначався головою Ради міністрів. Другою запискою колишній імператор затверджував замість себе Верховним головнокомандувачем великого князя Миколу Миколайовича (який займав цю посаду від початку війни до серпня

²¹ Родзянко М. В. Государственная Дума и февральская революция // Архив русской революции. – Том VI. – Берлин, 1922. – С. 75.

1915 р.). Щоб записки мали силу, вони були датовані більш раннім часом, ніж час відречення.

Коли Маніфест Миколи II про відречення й Акт про відмову від прийняття верховної влади Михаїлом Олександровичем були опубліковані, всі члени Дому Романових, які мали право на престолонаслідування, відмовилися претендувати на трон і передали новому уряду акти, аналогічні підписаному великим князем Михаїлом. Питання про форму правління в Росії передавалося на розгляд Установчих зборів. Однак з вересня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив, що державним ладом Росії стала республіка. З монархією в країні було покінчено.

2.4

Радянський чинник у Російській революції

Працюючи з майбутніми магістрами Могиланки, які не мали вузівської історичної освіти, я запитував їх: чому всі три селянські війни в Росії відбулися у XVII–XVIII ст.? Адже соціальне й економічне становище селян було тоді незіставно кращим, ніж у першій половині XIX ст., коли кріпосницьке гноблення досягло апогею. Студенти частіше за все відповідали правильно: боротися з поневоленням можна тільки тоді, коли ти не поневолений остаточно. Адміністративно-поліцейський апарат у XIX ст. був розбудований незрівнянно краще, ніж раніше, не залишаючи шансів на опір завжди роз'єднаним селянам.

На початку XX ст. внутрішні вороги імперії рекрутувалися з робітничого та інтелігентського середовища. Народницькі, а пізніше есерівські організації, які виникли серед інтелігенції та орієнтувалися на селянство, нерідко з відчаю перед його політичною інертністю вдавалися до індивідуального терору. Інша річ – робітничий клас. Згуртовані у великі колективи умовами виробництва, робітники могли діяти консолідовано, і в 1905 році вони це показали. Щоправда, царизм теж довів тоді, що може справитися з масовим робітничим рухом.

Здавалося, що революційний рух в євразійській імперії розвиватиметься за К. Марксом, тобто в міру зростання чисельності й суспільної ваги робітничого класу. До селян Маркс ставився зневажливо, порівнюючи їх з лантухом картоплі: розв'язи лантух, і картоплини розсиплються. Навіть есери з часом перенесли центр ваги своєї політичної діяльності на робітничі колективи. Тим більше, що останні складалися головним чином з робітників у першому поколінні.

Світова війна внесла вирішальні корективи в розстановку соціально-класових сил у Росії. Йдеться не про звичайний тягар війни та її ціну – це лежить на поверхні. Справа в іншому: уперше війна перестала бути заняттям професіоналів

і увірвалася майже в кожен сім'ю. На третьому її році навіть офіцерський корпус царської армії істотно демократизувався, постійно поповнюючись за рахунок вихідців з робітничо-селянських низів. Солдатська маса стала в основному селянською: по-перше, селянською була й країна; по-друге, кваліфіковані робітники не підлягали мобілізації.

Таким чином, правлячі кола імперії, самі того не бажаючи, об'єднали селян у великі колективи – поротно і побатальйонно, а на додаток вклали їм у руки гвинтівки з набоями і навчили ними користуватися. Великі міста, а передусім – імперська столиця, перетворилися на бази, де мобілізованих селян нашвидкуруч навчали, «збивали» у військові команди й посиляли на передову – воювати за чужі для них інтереси. Йти на передову чи залишатися у тиловому гарнізоні, бунтуючи проти властей – така дилема поставала перед новобранцями. Вони не мали ні політичних, ні духовних зв'язків з імперією, яка грабувала їхніх батьків під час проведення селянської реформи (викупні платежі припинилися тільки з революцією 1905 р.) і продавала їхніх дідів разом із мисливськими собаками. Революція народжувала в їхньому середовищі сильні настрої соціального реваншу. Один з авторів «Чорної книги комунізму» Ніколя Верт наводить показовий уривок з листа офіцера до сім'ї, який був написаний одразу після революції: «Між нами і ними (офіцерами і нижчими чинами. – С. К.) – прірва, яку не можна переступити. Як би вони не ставилися особисто до окремих офіцерів, ми залишаємося в їхніх очах панами. Коли ми говоримо про народ, маємо на увазі націю, коли вони говорять про нього, то розуміють демократичні низи. В їхніх очах відбулася не політична, а соціальна революція, від якої ми, на їхню думку, програли, а вони виграли... Раніше правили ми, тепер вони бажають правити самі. В них говорять непоміщені кривди століть. Спільної мови нам не знайти, ось клята спадщина старого порядку»²². Отже, вперше і саме в Росії склалися об'єктивні умови для того, щоб селянська війна переросла в революцію.

Просування в напрямі революції було непомітним, але нездоланим. Прагнувши модернізуватися, щоб не втратити статусу великої держави, імперія надто тісно сплелася економічними і фінансовими інтересами з Антантою. Тому вона не могла залишитися осторонь конфлікту, який назрівав з кінця 70-х років XIX ст. в Європі й переріс у світову війну. В ході цієї війни якраз і сформувалася в Росії та селянська армія, політична ненадійність якої яскраво проявилася в 1917 році.

Відтворена в попередньому підрозділі хроніка березневих подій свідчить про те, що самодержавна влада царя була скинута не лівими політичними партіями (вони тільки виходили з підпілля і приголомшено озиралися довкола), не Думою

²² Верт Ніколя. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – М., 2010. – С. 33.

(чого варті маніпуляції з назвою Тимчасового комітету!) і навіть не 200-тисячним політичним страйком петроградських робітників. Микола II втратив ґрунт під ногами, коли за його відречення висловилися головнокомандувачі фронтів і начальник штабу Верховного головнокомандувача. Їхня позиція визначалася тільки одним – настроєм у військах.

Царя скинули *ради* солдатських депутатів (на фронтах – солдатські комітети) разом з радами робітничих депутатів. Фактично це зробила одна Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. На початку березня 1917 р. інші організації такого типу ще не встигли виникнути, але для визначення поведінки мас це не мало жодного значення. У своїх спогадах генерал О. Лукомський, який працював у Ставці Верховного головнокомандувача, розповідає про дії генерала Іванова, якого Микола II послав з диктаторськими повноваженнями в Петроград. Лукомський так охарактеризував ситуацію в Царському Селі: «У місцевих частинах військ уже почалося бродіння й утворилися комітети; але серйозних виступів ще не було. Крім того, деякі частини, як Конвой Його Величності, так і Власний Його Величності піхотний полк, були ще в масі своїй віддані присязі. Погolos про прибуття ешелону військ з фронту викликав у революційно настроєних частинах збентеження»²³. Виявляється, десь уже утворилися солдатські ради і комітети, десь спостерігалось тільки бродіння, але всюди у військах, крім привілейованих частин, уже відчувався, як пише генерал, «революційний настрій». Саме такий настрій, а не організаційна структура, здатна приймати і реалізувати політичні рішення, і визначав поведінку солдатської і робітничої маси.

Обурені політичною безправністю і жалюгідним матеріальним становищем, охоплені бажанням уникнути мобілізації, а ті, хто вже був мобілізований, – не потрапити на передову, народні низи нагадували насичений розчин у момент кристалізації. Коли траплялося щось екстраординарне, вони починали поводити себе однаковою чином без усякого організаційного впливу ззовні. Таким екстраординарним повідомленням для петроградського гарнізону міг стати, наприклад, розтиражований телефонний дзвінок Леоніда Андрєєва, який бачив з вікон своєї квартири, як павловці забарикадувалися в ротній казармі, а для далекої периферії – газетні звістки про петроградські події.

Ради і комітети створювалися в усій країні за прикладом Петроради. Остання відразу взяла на себе функції центрального координуючого органу. Проте ієрархічно побудованої радянської організації в країні не виникло. Кожна рада функціонувала сама по собі і займалася суто місцевими справами. Склад рад і комітетів був плінним, бо робітничі і військові колективи могли в будь-який момент відкли-

²³ Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. – Рим, 1971. – С. 172.

кати свого депутата й прислати іншого. Ради були різними за рівнем представництва, за соціальним складом (поряд із солдатськими стали виникати й офіцерські ради), за адміністративно-територіальним поділом. Переважна їх більшість представляла інтереси народних низів, які часто не узгоджувалися між собою. Нерідко на чолі рад стояли демагоги, що керувалися тільки особистою вигодою, зневажаючи законність і порядок. Та всі розуміли, що раніше державні інтереси були інтересами вищих класів, і тільки повалення самодержавства створило умови для узгодження інтересів різних верств. Разом із тим викликане гострою соціальною озлобленістю революційне насильство не сприяло узгодженню інтересів. Навпаки, воно створювало небезпеку громадянської війни. Радянський чинник у Російській революції був анархічним і деструктивним.

Ліквідація вертикалі влади під час революційних потрясінь завжди провокує спалах усілякої мерзоти. Тоді це була величезна кількість бандитів зі зброєю в руках, які розійшлися по всій країні, коли почала розповзатися царська армія. Свідченнями сучасників про поведінку бандитів, яких нікому було зупинити, повнілися тогочасні газети. Описуючи дії дезертирів під час літнього відступу 1917 р. на Південно-Західному фронті, генерал П. Скоропадський занотував у своїх спогадах: «Грабунки, вбивства, насильство і всілякі інші неприємності стали звичайним явищем. Не щадили жінок і маленьких дітей»²⁴. Повсякденним явищем стали грабунки поміщицьких маєтків селянами. Описуючи становище в Могилів-Подільському повіті, журналіст подільської газети «Селянський голос» писав: «Діється щось страшне. Просто люди подуріли, б'ють, розбивають, руйнують усе, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищать ліси, палять будинки, які пригодилися б народу під школу або лікарню. Страхітлива картина стає перед нами, й здається, що от через кілька часу ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душогубів»²⁵.

У радянські часи обличчя всенародного насильства історики старалися не показувати. Першою працею, в якій ця тема була поставлена як центральна, виявилася монографія співробітника Інституту російської історії РАН В. Булдакова, опублікована в 1997 р. У 2010 р. автор перевидав свою працю у значно розширеному вигляді²⁶.

²⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 68.

²⁵ Селянський голос, 1917, 15 грудня.

²⁶ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – 968 с.

2.5

Утворення Тимчасового уряду

14 березня 1917 р. Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів ще не існувало, а влада формально належала імператору. Однак саме цього дня Тимчасовий комітет Думи і виконком майбутньої Петrorади прийняли принципові рішення про організацію нової влади.

Лідер Прогресивного блоку і кадетської партії П. Мілюков домовився з головою Думи М. Родзянком про те, що виконавчу владу очолить кн. Г. Львов. Тимчасовий комітет Думи розпочав переговори про склад нового уряду з різними громадськими діячами. Члени його вже відчували себе носіями вищої законодавчої влади, хоча з острахом косилися на Петrorаду.

Ранкове засідання виконкому Петrorади 14 березня зібрало 21 особу. На ньому розгорілися суперечки з приводу того, як поставитися до уряду, за формування якого взявся Тимчасовий комітет. Одні схилилися до того, щоб обмежитися контролем за формуванням і діяльністю уряду, інші бажали утворити коаліційний уряд з думських і радянських міністрів.

Права Тимчасового комітету Думи на формування перехідного уряду ніхто не оспорував. Дума була легітимним органом влади. З моменту появи у 1915 р. Прогресивного блоку вона стала в опозицію до царя. Представлена в Петrorаді революційна демократія у вигляді соціалістичних партій, які щойно вийшли з підпілля, повинна була знайти спільну мову з кадетами та іншими партіями ліберальної демократії. Тим більше, що революційна демократія, за винятком більшовиків, які зайняли окрему позицію, не вважала Петrorаду або ради, які мали виникнути тепер і в інших містах, органами державної влади. Органом, який конструював державну владу, вона вважала Установчі збори, і ліберальна демократія була у цьому пункті згодна з нею. Контроль Петrorади над сотнями тисяч робітників і солдатів Петрограда виглядав як влада, але партії революційної демократії бажали якнайшвидше звільнитися від такої влади. Керівники цих партій розуміли, що влада натовпу є не демократією, а охлократією. Вони мали перспективу – Установчі збори. У них була впевненість у тому, що вони завоюють більшість у них за допомогою «чотирехвісткі» (загальні, рівні, таємні і прямі вибори), тобто здобудуть законодавчу і виконавчу владу легітимним шляхом. Уряд, у формуванні якого вони мали взяти участь разом із Тимчасовим комітетом Думи, виглядав у їхніх очах неповноцінним, тому що був не тільки тимчасовим, але й цензовим. Адже цензовою, тобто обраною недемократичним шляхом, була Державна Дума, яка покликала до життя цей уряд.

Так або приблизно так думали майже всі члени виконкому Петроради (про позицію більшовиків слід говорити окремо). Проте вони робили все ж таки різні висновки щодо конкретного питання: участі представників революційної демократії в діяльності уряду, сформованого представниками ліберальної демократії. Цей уряд вони вважали буржуазним, якщо використовувати тогочасну термінологію (з перемогою більшовиків у 1917 р. ця термінологія законсервувалася у нас на строк у три покоління). Одні висловлювалися за те, щоб увійти в тимчасовий і цензовий буржуазний уряд, інші дотримувалися протилежної думки. Перша пропозиція зібрала 8 голосів, друга – 13.

Тимчасовий комітет звернувся з власної ініціативи до двох діячів Ради робітничих депутатів – її голови М. Чхеїдзе і члена Думи О. Керенського з пропозицією увійти в уряд. Чхеїдзе категорично відмовився, а Керенський з санкції виконкому Ради погодився взяти на себе обов'язки міністра юстиції.

Увечері цього ж дня 14 березня відбулося засідання Тимчасового комітету Думи з деякими членами майбутнього уряду і представниками виконкому Петроради. На ньому обговорювалися умови передачі влади утворюваному уряду. Ці умови попередньо були розглянуті й затверджені на пленумі Петроради. Після тривалих дискусій думський уряд включив у свою програму такі вимоги радянської сторони:

- 1) амністія в усіх політичних і релігійних карних справах;
- 2) свобода слова, друку, спілок, зборів і страйків, з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, дозволених воєнно-технічними умовами;
- 3) скасування станових, конфесійних і національних привілеїв або обмежень;
- 4) негайна підготовка до скликання на засадах загального, рівного, таємного і прямого голосування Установчих зборів, які встановлять форму правління;
- 5) заміна поліції міліцією з виборними начальниками, підпорядкованими органам місцевого самоврядування;
- 6) вибори в органи місцевого самоврядування на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування;
- 7) нероззброєння і невиведення з Петрограда військових частин, які брали участь у революційному русі;
- 8) при збереженні суворой військової дисципліни – усунення для солдатів усіх обмежень у користуванні громадянськими правами, наданими всім іншим громадянам²⁷.

Аналізуючи продиктовану Петрорадою урядову програму в світлі подій, що сталися пізніше, ми бачимо, що радянські керівники проігнорували ряд вимог,

²⁷ Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 142.

що мали життєво важливе значення для тих верств російського суспільства, які підтримували ради: про негайне відчуження поміщицької землі на користь селян; про максимально швидкий і точно зумовлений термін скликання Установчих зборів; про укладення миру без анексій і контрибуцій. Невключення цих вимог у програму Тимчасового уряду звужувало можливості розвитку революційного процесу за демократичним сценарієм і сприяло поглибленню екстремістських настроїв у радах.

Слід особливо придивитися до нав'язаного Тимчасовому уряду пункту про нероззброєння і залишення в столиці 160 тис. солдат гарнізону. Цей пункт розкривав потаємні мотиви активного втручання солдатських мас у робітничі заворушення, з яких починалася Російська революція. Звичайно, в цей час антивоєнні настрої охопили значну частину російського суспільства. Навіть меншовики поділилися на оборонців та інтернаціоналістів. Намагання імперських кіл представити війну великою і вітчизняною зазнали цілковитого провалу з поразками 1915 р. Царська армія не бажала воювати за Дарданелли і Босфор. Проте в цьому разі мова йшла про солдат конкретного гарнізону, які бажали уникнути фронту. Делегати від рад, утворених у Петроградському гарнізоні, скористалися сприятливими обставинами, щоб перетворити свої революційні заслуги в конкретний здобуток, який вони набули за рахунок інших гарнізонів. Адже війна тривала. Кінець кінцем, тримати в Петрограді більше ніж півтори сотні тисяч озброєних солдатів було недоцільно з будь-якої точки зору, крім однієї – готувати заміну тим, хто перебував на передовій.

15 березня ввечері перший склад Тимчасового уряду на чолі з кн. Г. Львовим (позапартійний) було затверджено. До уряду увійшли в основному кадети – міністри закордонних справ П. Мілюков, народної освіти – О. Мануйлов, шляхів сполучення – М. Некрасов, землеробства – О. Шингарьов, у справах Фінляндії – Ф. Родичев. Октябристами були воєнний міністр О. Гучков і державний контролер І. Годнев, прогресистом – міністр торгівлі і промисловості О. Коновалов, позапартійним – міністр фінансів М. Терещенко. Єдиним соціалістом, з березня 1917 р. – есером у цьому уряді виявився О. Керенський. Склад уряду підбирав і фактично керував ним П. Мілюков.

Тимчасовий уряд був позбавлений можливості доводити свої розпорядження до місць. Ліквідація попередньої силової вертикалі притаманна кожній революції, але ті, хто її здійснював, завжди створювали власну вертикаль. У цьому разі губернська адміністративна система з поліцією і жандармерією була ліквідована, але п'ятим і шостим пунктами своїх умов Петрорада запропонувала урядові спиратися на органи місцевого самоврядування, тобто на земства і міські думи, які повинні були оновитися шляхом демократичних виборів. Місцеве самоврядування не

могло бути вертикаллю. Рушійною силою революції були ради, але революційна демократія цілком обґрунтовано не розглядала їх як владу.

Як Тимчасовий уряд виходив з цієї колізії? Проведення виборів в Установчі збори й органи місцевого самоврядування було справою не одного місяця. Крім того, вибори на місцях (визначення мережі виборчих дільниць, складання списків виборців тощо) повинен був хтось організовувати. Уряд розпорядився створювати в губерніях *ради об'єднаних громадських організацій та їх виконавчі комітети як представницькі органи місцевої влади*. У них переважали представники торгівельно-промислових кіл і управлінської бюрократії. Партійний склад комітетів був переважно кадетський. Управлінський апарат у містах зберігся майже без змін.

Виконавча влада, яка до революції належала губернаторам і повітовим справам, перейшла до урядових комісарів. Ними ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Як правило, це були місцеві поміщики. Волосних старшин, які до революції користувалися всією повнотою влади, замінили виборні виконавчі комітети. До їх складу Тимчасовий уряд пропонував своїм комісарам залучати місцевих землевласників і всі інтелігентські сили села.

Проте органи місцевого самоврядування не могли виконувати покладені на них додатково функції державного управління. Тимчасовий уряд не створив ефективної управлінської системи. Він навіть і не пробував зробити це, оскільки основним завданням вважалася підготовка виборів і скликання Установчих зборів. Цей орган вищої влади повинен був призначити уряд постійної дії, не обов'язково з тих самих осіб. Тому в діях міністрів Тимчасового уряду щодо скликання Установчих зборів не помічалася особливого ентузіазму. Тим більше, як уже підкреслювалося, що вони не були обмежені певною датою скликання Установчих зборів під час передачі їм влади керівними діями Петроради.

Перед революцією найбільш організованою і впливовою політичною силою в Росії був Прогресивний блок. З кадетського середовища виходили популярні політичні діячі, публіцисти, оратори. Революція, однак, зробила найбільшою політичною силою не ліберальну, а соціалістичну демократію – головним чином меншовиків та есерів. Їх вплив пояснювався контролем над радами робітничих і солдатських депутатів. У Тимчасовому уряді панували ліберали, але без підтримки Петроградської ради він був безсилий.

14 з 29 членів виконкому Петроради, що склався 15 березня, належали до соціал-демократичних партій поміркованого характеру, які поділяли ідеї західноєвропейського реформізму. Серед них були десять меншовиків, два латиські та два єврейські соціал-демократи. Вісім членів виконкому належали до есерівського напрямку, з них четверо – до есерів (голова думської фракції трудовиків О. Керенський став членом цієї партії). Двоє були народними соціалістами (ця партія

виділилася у 1906 р. з партії соціалістів-революціонерів), ще двоє – трудовиками (останні об'єдналися з народними соціалістами у червні 1917 р.).

Есеро-меншовицькому блоку революційної демократії протистояли більшовики. У виконкомі Петроради їх було шестеро. Більшовики стояли на позиціях революційного марксизму, від якого західноєвропейські соціал-демократи давно відмовилися. Курс соціалістичної демократії на підтримку Тимчасового уряду вони вважали угодовським. Однак під їхній контроль потрапили тільки деякі невеликі ради. Всюди на периферії, як і в столицях, ради контролював есеро-меншовицький блок. Тому конфронтація більшовиків з урядом у перші місяці революції не відігравала істотної ролі.

У Тимчасового уряду були серйозні проблеми з соціалістичною демократією. У книзі «Історія Другої Російської революції», яка була надрукована першим виданням у 1921 р. в Софії (Болгарія), П. Мілюков не шкодував місця, щоб цитувати заспокійливі заяви лідерів есеро-меншовицького блоку. Наприклад, 21 квітня Ф. Дан заявив таке (для точнішого відчуття нюансів тогочасної політичної інтриги подаємо цитати мовою оригіналу): «Мы хотим, чтобы было сказано ясно и определенно, что это клевета, будто совет р. и с. д. хочет принять участие в осуществлении государственной власти. Мы хотели, чтобы было сказано, что власть – это Временное правительство, а революционная демократия в лице совета осуществляет свое влияние на ход политической жизни путем непрерывного организованного давления на него и контроля над ним». Навівши безліч цитат, П. Мілюков дійшов такого висновку: говорилося одне, але робилося інше. У травні кн. Львов скликав нараду уряду з виконкомом Петроради, на якій заявив (Мілюков цитував по пам'яті): «За последнее время правительство вообще взято под подозрение. Оно не только не находит в демократии поддержки, но встречает там попытки подрыва его авторитета. При таком положении правительство не считает себя вправе нести ответственность. Мы решили позвать вас и объясниться. Мы должны знать, годимся ли мы для нашего ответственного поста в данное время. Если нет, то мы для блага родины готовы сложить свои полномочия, уступив место другим»²⁸.

Ось у таких буденних деталях проглядаються справжні конфігурації силових ліній у колишній імперії зі зламанним адміністративно-поліцейським апаратом.

Розглядаючи відносини між Тимчасовим урядом і Петроградською радою, В. Ленін запровадив в обіг термін «двовладдя». Він прижився в радянську добу й зберігає свою популярність і досі. Насправді, однак, влада була в руках Тимчасового уряду, хоча Петрорада зберігала за собою контрольні функції і могла дикту-

²⁸ Мілюков П. Н. История Второй Русской Революции. – М., 2001. – С. 88.

вати йому свої умови. Меншовики та есери, які мали в радах вирішальний вплив, бачили в них не органи влади, а громадські організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Органом, який мав сконструювати постійну владу, вони вважали, як уже підкреслювалося, Установчі збори. Ліберальна демократія, яка утворила з конституційних демократів та інших думських партій Тимчасовий уряд, була згодна в цьому з меншовиками та есерами. У перші місяці після повалення самодержавства спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником у революції об'єднав колишніх затятих противників – партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей же страх змусив сили контрреволюції також підтримати ліберальну демократію.

Досліджуючи взаємовідносини між радами і політичними партіями в них під час революції, не слід забувати, що це були політично різні організми. Ради, поки вони не були інфіковані більшовизмом, нагадували дикого червоного мустанга з картини Кузьми Петрова-Водкіна, якого не могли осідлати лідери політичних партій. Робітничі і військові колективи мали право в будь-який момент замінити свого депутата в радах. А це означало, що ради змінювалися не тільки персонально, але й за партійним складом. В. Ленін якраз і розраховував на те, що есери-меншовицькі депутати поступово втрачатимуть у радах свою популярність, особливо після того, як ці партії взяли на себе відповідальність за стан справ у країні після входу їхніх представників у коаліційний уряд.

М. Малія робить характерну для західної історіографії помилку, коли бачить у радах соціалістичну, за його термінологією, тобто реально – комуністичну силу і навіть називає їх радами-комунами. Радянський соціалізм у первинному значенні цього словосполучення був не доктринальним, а неусвідомленим, як висловлювався П. Дурново. Щоправда, Малія тут же виправляється, коли характеризує Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів таким чином: «Орган, що ставив за мету здійснювати постійний тиск на новий уряд, частково було спонтанно створено переможцями – солдатами і робітниками; але принаймні до такої ж міри він був зброєю і соціалістичних інтелектуалів, переважно з меншовиків, які надали йому організаційні форми і від початку переважали у складі Виконавчого комітету»²⁹. Проте поміркована – якщо порівняти її з більшовицькою – соціально-економічна платформа меншовиків та есерів відрізнялася від вимог робітників і одягнутих в солдатські шинелі селян. Її не можна було назвати комунізмом, однобічно спрямованим проти великих власників.

У перші тижні революції партія більшовиків ще не була схожа на ту партію, яка закріпилася в пам'яті нащадків. Невходження більшовиків у табір революційної

²⁹ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 115.

демократії було результатом їхнього вільного вибору. Перед появою В. Леніна в Петрограді тактика більшовиків у революції не була остаточно визначена. Існував конфлікт між президією Російського бюро ЦК РСДРП(б), яке складалося тоді з О. Шляпнікова, В. Молотова і П. Залуцького (всі троє – члени виконкому Петроради) і Петербурзьким комітетом більшовиків, який мав певний вплив на петроградських робітників. Шляпников і Молотов робили спроби нав'язати своїй партії авантюристичний курс на негайне створення нового «революційного» уряду без участі партій ліберальної демократії. Петербурзький комітет, так само як Московський (на позицію обох впливали настрої робітничих мас), був схильний підтримати ради, незважаючи на те, що в них панували меншовики та есери, а відтак – і Тимчасовий уряд. Позиція комітету наближалася до «угодовської», з точки зору О. Шляпнікова в Петрограді і В. Леніна в Швейцарії. Якби її підтримала вся партія, більшовики перетворилися б на лівий фланг есеров-меншовицького блоку, тобто втратили власне обличчя.

З поверненням наприкінці березня із заслання Л. Каменєва, М. Муранова і Й. Сталіна позиції більшовиків поміркованої орієнтації у столиці зміцнилися. Ця трійка захопила редакцію газети «Правда» і почала пропагувати напівменшовицьку політику. Муранов і Сталін опинилися і в президії Російського бюро ЦК РСДРП(б).

Як усі інші партії, що вийшли з підпілля, більшовики швидко зростали в чисельності. На момент виходу з підпілля в Петрограді виявилось 2,5 тис. більшовиків, а по всій Росії – близько 23 тис. На VII (квітневій) конференції РСДРП(б) було представлено вже понад 70 тис. членів, а в липні – понад 200 тис.³⁰ Характерно, що нові соціал-демократичні осередки нерідко створювалися як об'єднані. За підрахунками радянського історика В. Анікеєва, у 1917 р. в 351 об'єднаній соціал-демократичній організації різного калібру більшовики та меншовики мирно уживалися³¹.

Якби весною 1917 р. перемогла лінія, відстоювана Каменєвим, Молотовим і Сталіним (називаю прізвища тих, хто пізніше зробив кар'єру), то ця партія не відрізнялася б від інших лівих партій, що існували в Росії у 1917 р. Однак перемогла інша лінія – ленінська. Перемога її порушила хитку рівновагу між двома конкуруючими варіантами розвитку революції – демократичним і радянським.

³⁰ Драма российской истории: большевики и революция. – С. 188–189.

³¹ Аникеев В. В. Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года // Вопросы истории КПСС. – 1958. – № 2. – С. 126–193; № 3. – С. 96–168.

2.6

Привид комунізму в Російській революції

В опублікованому в Берліні російською мовою у 1931 і 1933 рр. двотомнику «История русской революции» Лев Троцький зауважив: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе запитання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 року?»³²

При всій своїй зарозумілості і самовпевненості Л. Троцький не наважився заявити, що він зміг би замінити Леніна в ролі вождя більшовиків. Усіх інших вождів у середовищі більшовиків ще важче уявити собі на місці Леніна. Але ж підтекст поставленого запитання ширший, ніж відкритий текст. Йдеться не тільки про лідерство в партії, а й про комуністичну доктрину.

Ленін був не тільки засновником партії, що злилася з державою після більшовицького перевороту, але й того різновиду комуністичної доктрини, який слід назвати *радянським комунізмом*. Владу потрібно відділяти від ладу. Іншими словами, радянська влада могла б існувати, не будуючи утопічний комунізм засобами терору і пропаганди. Досвід КНР після Ден Сяопіна засвідчує можливість такого варіанту розвитку.

Марксистське вчення про комунізм через 70 років після «Маніфесту Комуністичної партії» існувало у вигляді неокресленої в часі ідеї. «Мета для мене – ніщо», як висловлювався Е. Бернштейн. Це вчення навіть змінило термінологію, перетворившись на вчення про соціалізм. Як це випливало з Ерфуртської програми СДПН, марксисти під соціалізмом стали розуміти першу фазу комунізму, тобто суспільство з принципом поділу матеріальних благ за працею, але позбавлене приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. У 1917 р. комунізм залишався таким же привидом, яким був у часи «Маніфесту Комуністичної партії». Він не мав нічого спільного з Російською революцією, хоча В. Ленін був однією з тих дійових осіб, які перебували тоді на авансцені російської історії. Тільки опинившись на вершині створеної ним же системи влади, вождь більшовиків здобув можливість пристосувати ідеї «Маніфесту» до російської дійсності й наділити плоттю і кров'ю привид комунізму. Аби привид перевтілювався в реальність, знадобилося надто багато крові...

Здійснивши розщеплення ленінізму на його складові частини – владу і лад, – можна стверджувати, що без Леніна більшовики залишилися б однією з фракцій

³² Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 332.

російської соціал-демократії, а не перетворилися на комуністів. Такою майже через століття після початку Російської революції може бути відповідь історика на поставлене Л. Троцьким запитання.

Слід віддати Леніну належне: на початку 1917 р. його дії впливали з тієї ж логіки, якої він дотримувався і через рік, коли розпочав комуністичне будівництво у завойованій його партією країні. У директиві однопартійцям, які поверталися з еміграції, він кількома реченнями сформулював у березні 1917 р. свою тактику: цілковита недовіра Тимчасовому уряду, жодного зближення з іншими партіями, озброєння пролетаріату³³. Це означало, що більшовики в революції, що починалася, не допускали блокування з іншими політичними силами, навіть з колишніми однопартійцями-меншовиками. З першого дня подій вони націлювалися на захоплення влади і не повинні були ділити її ні з ким. З цієї директиви видно також, що Ленін не покладався на можливість мирного переходу влади до більшовиків. Уже з квітня 1917 р. у Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах почали формуватися загони бойовиків-червоногвардійців. Як згадував керуючий справами Тимчасового уряду В. Набоков, О. Керенський незабаром після приїзду Леніна з еміграції виявив бажання зустрітися з ним, щоб налагодити співробітництво. Проте Ленін від зустрічі ухилився³⁴.

Одразу після повернення в Петроград Ленін двічі виступив у Таврійському палаці – на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. 20 квітня газета «Правда» надрукувала тези, які обґрунтовувалися у цих двох доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

Ленін бачив, що більшовики поступово сповзають на позиції есеро-меншовицького блоку. Член закордонної редакції «Правди» Л. Каменєв, член ЦК РСДРП(б) Й. Сталін і депутат Державної Думи М. Муранов після повернення в Петроград усунули стару редакцію центрального органу партії і з 28 березня взяли газету в свої руки. У програмній статті нового керівництва говорилося, що більшовики будуть рішуче підтримувати Тимчасовий уряд, «оскільки він бореться з реакцією або контрреволюцією». У питанні про війну нова редакція «Правди» висловлювалася не менш категорично: поки німецька армія підкоряється своєму імператору, російський солдат повинен «стійко стояти на своєму посту, на кулю відповідати кулею і на снаряд – снарядом»³⁵.

Перед Всеросійською нарадою рад відбулися збори більшовицьких делегатів, щоб виробити спільну позицію з питань її порядку денного. Зібралось понад 120

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 31. – С. 7.

³⁴ Набоков Владимир. Временное правительство // Архив русской революции. – Т. 1. – С. 76.

³⁵ Див.: Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – С. 316.

осіб – представники від 40 місцевих організацій РСДРП(б) і 30 об'єднаних організацій РСДРП, Бюро ЦК РСДРП(б), бюро Петербурзького комітету більшовиків та ін. У прийнятій резолюції говорилося: «Тільки дійсний перехід влади в руки пролетаріату і революційної демократії знаменував би зміну імперіалістичного характеру війни». З цієї тези випливав такий «практичний» висновок: «Звернутися до народів усіх воюючих країн із закликком повстати проти їхніх гнобителів, винних у братовбивчій війні». На Всеросійській нараді представників 82 рад керівників більшовицької групи Л. Каменев зняв цей проект резолюції і змусив групу проголосувати за есеро-меншовицьку резолюцію³⁶.

Ленін різко виступив проти есерів і меншовиків, які підтримували прагматичну політику Тимчасового уряду, і проти тих більшовиків, які солідаризувалися з позицією керівників інших соціалістичних партій. Надруковані в газеті «Правда» 10 тез стали одним із ключових документів у віковій історії КПРС. Ці тези викремлювали більшовиків з табору революційної демократії і визначали їм особливе місце в революції. Тому на аналізі «Квітневих тез» слід зупинитися детальніше.

У питанні про війну, з якого починалися тези, В. Ленін висунув гасло: «Ні найменшої поступки “революційному оборонству”». Щоб добитися припинення війни, підкреслював він, треба розв'язати питання про владу. Не можна досягнути демократичного миру без повалення влади капіталу, без переходу державної влади в руки пролетаріату і найбіднішого селянства.

Менше ніж через рік історія зло посміялася над цими повчаннями. Влада тоді вже опинилася нібито в руках пролетаріату і найбіднішого селянства, тобто в його власних руках. І Ленін змушений був давати згоду на підписання сепаратного мирного договору у Брест-Литовську – договору, за його власними словами, «ганебного», «паскудного», «грабіжницького». Ще треба було дякувати кайзеру за те, що він обмежився договором, а не окупував усю Росію.

Друга теза характеризувала становище в країні: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, – до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»³⁷.

У цій тезі конкретизувалася розроблена Леніним концепція переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Оскільки вождь більшовиків уважав себе марксистом, він повинен був визнати, що в Росії через

³⁶ Там само. – С. 317.

³⁷ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції// В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – К., 1969. – С. 5.

економічну відсталість можлива тільки буржуазна революція. Однак ще у 1905 р. він став стверджувати, що здійснити і завершити буржуазно-демократичну революцію повинні в цій країні не буржуазія з лібералами, а пролетаріат у союзі з багатомільйонним селянством.

Твердження про «особливий шлях Росії» і революційні потенції селянства Ленін запозичив у народників та їхніх спадкоємців – есерів. Відмінність полягала лише в тому, що народники та есери, коли говорили про робітників, селян або трудову інтелігенцію, мали на увазі власне робітників, селян і трудову інтелігенцію разом із вільно створюваними ними організаціями – радами, профспілками, фабзавкомами, кооперативами і селянськими союзами. Ленін, використовуючи ту саму термінологію, мав на увазі не класи і верстви російського суспільства разом з їхніми організаціями, а тільки свою власну партію – «авангард пролетаріату». В суспільно-політичному житті він не знаходив місця для інших «авангардів пролетаріату». Він дозволяв жити й діяти лише тим радам, спілкам, комітетам або організаціям під іншими назвами, які перебували під впливом і контролем його партії. Щоб забезпечити такий вплив і контроль, у країні мала бути запроваджена диктатура ленінської партії, побудованої, як відомо, на засадах «демократичного централізму», тобто з цілковитим підпорядкуванням нижчих інстанцій вищим. Щоб диктатура виглядала пристойно, її треба було відповідним чином назвати: демократична диктатура пролетаріату і селянства, а на етапі соціалістичної революції – диктатура пролетаріату. «Демократичний централізм», «демократична диктатура» – на таких оксиморонах трималася вся ленінська теорія революції.

Третьою тезою В. Ленін прописував своїй партії «режим вичікування». Він навіть не згадував про спроби лівого флангу більшовиків пропагувати негайне утворення уряду з партій революційної демократії. Це пояснювалося не тільки безперспективністю таких спроб в умовах, коли більшовицькі депутати становили незначну меншість у радах. Головним, як показали подальші події, було інше: Ленін не бажав утворювати уряд разом з меншовиками та есерами. Він прагнув вивести свою партію з табору революційної демократії і забезпечити їй самостійне місце в палітрі політичних сил з тим, щоб у слушний час прийти до влади не в коаліції, а самостійно. Адже диктатура несумісна з багатопартійністю.

Ленін мав намір вичікувати, як розвиватимуться події і куди заведе союз революційної і ліберальної демократії в опанованій радами країні. Тому суть третьої тези формулювалася у вигляді гасла: «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові». Про негайне повалення уряду не йшлося.

Четверта теза ленінського документа настільки важлива, що варто її процитувати майже повністю: «Роз'яснення масам, що Р.Р.Д. (ради робітничих депутатів. – С. К.) є єдино можлива форма революційного уряду і що тому на-

шим завданням, поки цей уряд піддається впливові буржуазії, може бути лише терпляче, систематичне, наполегливе, пристосовуване особливо до практичних потреб мас роз'яснення помилок їх тактики. Поки ми в меншості, ми ведемо роботу критики і вияснення помилок, проповідуючи в той же час необхідність переходу всієї державної влади до Рад робітничих депутатів, щоб маси досвідом позбулися своїх помилок»³⁸.

«Ми – в меншості», – говорив Ленін, але в цих словах відчувалася впевненість у тому, що більшовики оволодіють радами. Ради і більшовики однаковою мірою прагнули знищити великих власників, їм було по дорозі. Меншовиків та есерів охоплював жах, коли вони дізнавалися про підпали і грабунки маєтків селянами, які ненавиділи поміщиків звіриною ненавистю. Навпаки, більшовики розпалювали класову ненависть. Законослухняні робітники і селяни чекали поліпшень у своєму житті від уряду, але не могли дочекатися і звертали свої погляди в бік більшовиків. Ось чим пояснювалася ленінська тактика вичікування. Ось чому більшовики висували гасло «Вся влада – Радам!» навіть тоді, коли ради були есеро-меншовицькими.

Уважно вчитуючись у «Квітневі тези», ми не знаходимо тієї сили, яка по-вадила самодержавство, – рад солдатських депутатів. Це не випадково. Ради солдатських депутатів були організаціями мобілізованих на війну селян і робітників. У рамках марксистської теорії їх ніби не існувало. Проте ради солдатських депутатів і солдатські комітети звертали на себе найпильнішу увагу більшовиків. Тільки більшовики створювали озброєні загони бойовиків при радах робітничих депутатів («Червона гвардія») і військові організації («воєнки») РСДРП(б) на фронтах та у великих тилових гарнізонах. Для встановлення диктатури потрібна військова сила.

З четвертої тези випливала ще одна ленінська новація, прямо в ній не названа: поняття «двовладдя». Революційна демократія ставилася до рад як до громадських організацій, покликаних контролювати державну владу. Навпаки, Ленін розглядав ради як державну владу, а співробітництво між Тимчасовим урядом і радами – як двовладдя.

Есеро-меншовицький блок передав владу, яку він мав завдяки контролю над радами, Тимчасовому уряду. Цим він виключив можливість двовладдя, яке загрожувало країні анархією. Поки меншовики та есери контролювали ради, не було й мови про двовладдя.

Ленінська стратегія революції полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, після чого скинути уряд ліберальної демократії і поставити свій – радянський.

³⁸ Там само. – С. 6.

Обираючи таку стратегію, більшовики турбувалися не про ради, а про себе. Захоплення контролю над радами було одним з елементів диктатури. Здійснюючи її, ленінська партія мала намір доручити радам справи поточного управління на всіх рівнях – від управління державою до місцевого самоврядування. Доручити радам означало доручити самим собі. Більшовики не збиралися залишити в радах представників інших партій. Влада радянських органів повинна була перетворитися на органічний елемент диктатури.

Маючи на меті цей задум, В. Ленін формулював п'яту тезу таким чином: «Не парламентарна республіка, – повернення до неї від Р.Р.Д. було б кроком назад, – а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»³⁹. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, яка відбилася навіть у більшовицькій партійній програмі.

Установчі збори повинні були створити парламентську республіку, спираючись на волю населення, виявлену шляхом вільних демократичних виборів. А п'ята теза ленінського документа заперечувала суверенне право народу на формування органів влади. Вона віддавала цю функцію радам, які були класовими організаціями й утворювалися волевиявленням порівняно незначної частки населення. З цим волевиявленням теж виходило не все як слід. Намір більшовиків контролювати ради вимагав утручання в процедуру виборів. Партія, яка здійснювала диктатуру за допомогою радянських органів влади, не могла дозволити собі підірвати її, пустивши на самоплав формування персонального складу рад. Ось який підтекст приховувався за заявою Леніна про переваги радянської республіки перед демократичною. Радянська республіка була потрібна більшовикам, а не народу.

«Квітневі тези» Леніна не відразу були сприйняті і схвалені в самій більшовицькій партії. Про це навіть у радянській історіографії говорилося досить багато. Лідери партій революційної демократії висловлювалися проти них у гострій формі, але вони не досягнули всієї небезпеки, яка корінилася в карбованих формулюваннях цього стислого документа. Однак вони розуміли підтекст, який випливав зі сформульованих положень.

Друга половина «Квітневих тез» (з шостої по десяту) формулювалася настільки туманно, що опоненти майже не звернули на неї увагу. Туманність формулювань не була випадковою. В. Ленін викладав у цій частині той план дій, який мав бути реалізований після завоювання рад і встановлення в країні більшовицької диктатури.

У другій половині «Квітневих тез» накреслювалися комуністичні соціально-економічні перетворення, які мали бути здійснені радянським урядом. Ідея ко-

³⁹ Там само. – С. 7.

мунізму була несумісною з приватною власністю на засоби виробництва. Вона означала відмову від товарно-грошових відносин, ринкового обміну виробленою продукцією і капіталістичних методів господарювання. Вона означала також, що більшовики мали намір ліквідувати дрібну приватну власність десятків мільйонів селян, ремісників і кустарів, щоб позбавити їх економічної незалежності. Жодна з суспільних верств тогочасної Росії, не виключаючи пролетаризованих селян (які марили про ділянку поміщицької землі з живим і мертвим реманентом) не була б у захваті від такого «соціалізму». Саме тому положення «Квітневих тез» формувалися так завуальовано.

В. Ленін ставив у «Квітневих тезах» вимогу, щоб партія була названа не соціал-демократичною, а комуністичною. Це була його давня ідея. Ще в грудні 1914 р. він опублікував гостру полемічну статтю в газеті «Социал-демократ». У ній обстоювалася теза про «перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську». Ленін полемізував зі своїми опонентами в європейському соціал-демократичному русі, які закликали захищати свою батьківщину від ворога, – К. Каутським і Г. Плехановим. «Чи не краще відмовитися від забрудненої і приниженої ними назви соціал-демократів, – писав він, – і повернутися до старої марксистської назви комуністів?»⁴⁰. Ця пропозиція була реалізована у березні 1918 р. VII партійним з'їздом.

У «Квітневих тезах» ішлося також про прийняття нової, комуністичної програми партії – друга програма РКП(б) була прийнята в березні 1919 року VIII партійним з'їздом. Показово, що у «Квітневих тезах» також висувалася вимога про створення «держави-комуни». Ленін бачив свою партію не просто урядовою, а державною. Якщо державна партія мала намір стати комуністичною, то країна теж мусила стати такою. Отже, *привид комуністичної революції навис над Росією уже в квітні 1917 року, за рік до її початку*. Проте тоді ще ніхто не міг його розглядіти. У країні не існувало людей, навіть у партії більшовиків, які могли б уявити собі довгострокові наслідки ліквідації класів і приватної власності на засоби виробництва. Ідея будівництва комунізму в дрібноселянській країні визрівала лише в головах невеликої групки людей у найближчому оточенні В. Леніна.

⁴⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 26. – С. 95.

2.7

Криза Тимчасового уряду

Один з лідерів есерівської партії В. Чернов у спогадах, опублікованих у 1934 р., засвідчив, що ініціатор радянського рішення про передачу влади цензовій демократії меншовик М. Суханов цілком свідомо залишив питання про ставлення до війни за колом нав'язаних вимог. Пізніше Суханов признавався Чернову: «Інакше цензова демократія могла б відмовитися від створення уряду, що веде політику миру, й у владу довелося б уступити радянській демократії в умовах, при яких мирна політика неминуче стала б найбільш ударним пунктом її програми, – а між тим питання про війну було тоді чимось на кшталт квадратури кола»⁴¹.

Держави Антанти визнали Тимчасовий уряд майже негайно після його утворення. Проте союзники більше не розглядали Росію як рівноправного члена коаліції. Революційні події й особливо «Наказ № 1» привели до істотного послаблення боєздатності російської армії. Послабилася, як доповідали своїм урядам посли Антанти, ефективність державного управління. Нарешті, Росія все більше потрапляла у фінансову залежність від союзників.

19 березня уряд Г. Львова у зверненні до населення сформулював зовнішньополітичну програму в таких виразах (наводимо цитату мовою оригіналу): «Правительство верит, что дух высокого патриотизма, проявившийся в борьбе народа со старой властью, окрылит и доблестных солдат наших на поле брани. Правительство, со своей стороны, приложит все силы к обеспечению нашей армии всем необходимым для того, чтобы довести войну до победного конца. Правительство будет свято хранить связывающие нас с другими державами союзы и неуклонно исполнит заключенные союзниками соглашения»⁴².

На цю декларацію мало хто звернув увагу тільки тому, що головними подіями березня були докорінні зміни внутрішньополітичного становища, пов'язані з поваленням самодержавства. Однак пізніше виконком Петроради поставив перед урядом вимогу чітко заявити про те, що Росія прагне укласти мир без анексій і контрбукцій. Під його тиском уряд виступив з новою декларацією (9 квітня), в якій ця

⁴¹ Чернов Виктор. Рождение революционной России. Февральская революция // Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 223.

⁴² Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы. – М., 1957. – С. 425.

вимога була врахована. Слід підкреслити найважливіше: уперше з початку Світової війни одна з воюючих країн заявила про відмову від імперіалістичних цілей.

Друга урядова декларація про зовнішньополітичну мету Росії була помічена за кордоном і викликала невдоволення. Перевага Антанти у війні в 1917 р. проявилася дуже чітко, тож її лідери бажали воювати до переможного кінця, щоб поставити Німеччину на коліна, відібрати у неї частину території і змусити заплатити за війну (так само, як після поразки Франції у 1870 р. Німеччина наклала на переможеного ворога колосальну контрибуцію, яка допомогла їй побудувати розвинутий воєнно-промисловий комплекс). Виконуючи прохання союзників надати офіційний текст декларації від 9 квітня, міністр закордонних справ П. Мілюков 1 травня надіслав їм супровідну ноту. В ній міністр запевняв союзників про «всенародне прагнення довести світову війну до вирішальної перемоги».

Нота Мілюкова була відправлена союзникам без узгодження з виконкомом Петроради. Виник конфлікт, який став відомим за межами Таврійського палацу. Керівники есеро-меншовицького блоку не знали, як діяти в ситуації, що склалася. За спогадами одного з лідерів меншовиків І. Церетелі, які були опубліковані у 1963 р., керівники блоку боялися відставки уряду. «Радянська демократія, – писав Церетелі, – була досить сильною, щоб повалити Тимчасовий уряд. Але вона не мала ні досить міцного впливу в усіх верствах населення, ні підготовлених демократичних кадрів, щоб власними силами організувати другий уряд, який був би беззаперечно визнаний більшістю населення і виявився б здатним забезпечити задоволення нагальних економічних і політичних інтересів країни»⁴³.

Нота П. Мілюкова була опублікована в петроградських газетах 3 травня. У день публікації в столиці відбулася стихійна демонстрація. Робітники з околиць організували демонстрацію в центрі міста під антивоєнними лозунгами. Фінляндський полк, діючи цілком самостійно, оточив резиденцію уряду – Маріїнський палац. Тоді головнокомандувач Петроградського військового округу генерал Л. Корнілов наказав військовим частинам вийти на площу перед Зимовим палацом з артилерією. Деякі частини зайняли позиції на площі, інші відмовилися вийти і звернулися до виконкому Петроради. Щоб попередити збройний конфлікт між військовими підрозділами, виконком змушений був узяти на себе урядові функції і наказав генералу відвести війська в казарми. Корнілов підкорився, але подав у відставку.

4 травня на заклик соціалістичних партій на вулиці Петрограда вийшло близько 100 тис. робітників і солдатів. Демонстрації протесту пройшли в Києві, Харкові,

⁴³ Церетелі І. Г. Воспоминания о Февральской революции // Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 258–259.

Катеринославі, Луганську та інших містах України. Багатолюдні демонстрації йшли під гаслом «Геть імперіалістичну війну!» Одночасно з антивоєнними демонстранти висували інші лозунги – «Землю – селянам!», «Фабрики і заводи – робітникам!». У Києві колона робітників «Арсеналу» йшла під лозунгом «Вся влада – Радам!».

Увечері 4 травня Петрорада обговорила роз'яснення уряду і визнала конфлікт вичерпаним. П. Мілюков і воєнний міністр О. Гучков подали у відставку. Тривалі переговори між Петрорадою і Тимчасовим урядом закінчилися 18 травня. У ситуації кризи виконком Петроради скасував своє рішення заборонити соціалістам входження в уряд. До першого коаліційного уряду увійшли шість міністрів-соціалістів: воєнний міністр О. Керенський (есер), юстиції – П. Переверзев (трудолик), продовольства – О. Пешехонов (народний соціаліст), праці – М. Скобелев (меншовик), пошт і телеграфів – І. Церетелі (меншовик), землеробства – В. Чернов (есер). На посаді міністра закордонних справ П. Мілюкова замінив М. Терещенко.

Своїм входженням в уряд партії революційної демократії взяли на себе важкі зобов'язання за стан справ у країні. Тепер вони не могли виступати перед масами у ролі критиків уряду. *Таку роль залишили за собою тільки більшовики.* Після квітня їх чисельність зростала з подвоєною силою. На I Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів, який працював у Петрограді з 16 червня до 7 липня, було представлено 822 делегати з вирішальним голосом. Про свою партійну приналежність заявили 777 делегатів, з них 290 меншовиків, 285 есерів і 105 більшовиків. З'їзд обрав Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) рад з 320 осіб. 242 місця в цьому представницькому органі одержали меншовики та есери, 58 місць – більшовики.

У книзі «Воспоминания о Февральской революции» І. Церетелі підкреслював, що роль більшовицької партії у квітневих подіях була незначною. Цьому можна повірити. У квітні більшовики тільки засвоювали, причому з великими для себе труднощами, ідеї «Квітневих тез». Проте в червні партія вже була відмобілізована. Тепер вона розуміла боротьбу за владу в дусі «Квітневих тез» – як боротьбу за диктатуру.

Готуючись до збройного повстання, більшовики робили ставку передусім на війська Петроградського гарнізону і прифронтові частини. 28 квітня вийшов перший номер газети «Солдатская правда», тираж якої з часом досяг 75 тис. прим. У Кронштадті з'явилася газета «Голос правды», а в Ризі – «Окопная правда». Щоденно у війська направлялося до 100 тис. примірників газет. Це означало, що будь-яка рота в 12-мільйонній армії щодня одержувала одну більшовицьку газету.

Ці цифри не були таємницею для комуністичної історіографії, вони й запозичені звідти⁴⁴. Але радянські історики не могли вказати на фінансові джерела, завдяки яким розгорталася організаторська і публіцистична діяльність у масштабах, незіставних з діяльністю всіх інших партій, разом узятих. Західні історики це питання дослідили на архівних першоджерелах. Розібравшись у спеціально заплутаних схемах передачі грошей, вони дійшли висновку, що основна частина коштів надходила з Німеччини. Р. Пайпс наводить підсумкові дані про кошти, які були виділені Німеччиною більшовикам у 1917–1918 рр. для захоплення й утримання влади і про які повідомив Едуард Бернштейн у 1921 р. *Це сума, еквівалентна 9 тоннам золота*⁴⁵. Слід підкреслити, що кайзерівський уряд співробітничав з більшовиками у приховуванні і заплутуванні процедур передачі грошей і не вимагав від них нічого конкретного. Наприклад, жодних даних шпигунського характеру, в чому потім звинувачували В. Леніна. Метою уряду була підривна діяльність у країні, з якою Німеччина воювала, і ця мета успішно реалізувалася. Німецький воєначальник Е. Людендорф стверджував у своїх спогадах: «У квітні і травні 1917 року, незважаючи на наші перемоги на Ен і в Шампані, нас рятувала тільки російська революція»⁴⁶. Можна навести не менш переконливе свідчення, яке міститься у виданому в 1958 р. професором Оксфордського університету З. Земаном збірнику таємних документів МЗС кайзерівської Німеччини. 29 вересня 1917 р., тобто за п'ять тижнів до більшовицького перевороту, статс-секретар МЗС Ріхард фон Кюльман доповідав міністру: «Воєнні операції на Східному фронті, підготовлені у великому масштабі й виконані з великим успіхом, були підтримані значною підривною діяльністю всередині Росії, яку провадило Міністерство закордонних справ. Нашою головною метою у цій діяльності було подальше посилення націоналістичних і сепаратистських настроїв і забезпечення підтримки революційних елементів. Ми й зараз продовжуємо цю діяльність і завершуємо угоду з політичним відділом Генштабу в Берліні (капітан фон Хюльзен). Наша спільна праця дала вагомі результати. Без нашої постійної підтримки більшовицький рух ніколи не зміг би досягнути такого розмаху і впливу, який він зараз має. Все говорить за те, що цей рух ростиме й надалі»⁴⁷.

Щоб покінчити з дражливою темою «німецьких грошей» у Російській революції, слід навести свідчення О. Керенського, яке він дав у Парижі в серпні 1920 р. з приводу знищення царської сім'ї: «Роль Леніна як людини, пов'язаної в липні

⁴⁴ Будников В. П. Большевицкая партийная печать в 1917 г. – Харьков, 1959.

⁴⁵ Пайпс Річард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 85.

⁴⁶ Цит. за кн.: Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М., 2000. – С. 23.

⁴⁷ Див.: Z. A. B. Zeman. Germany and the Revolution in Russia. 1915–1918/ Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. – London, Oxford University Press, 1958. – P. 94.

і жовтні 1917 року з німцями, їхніми планами і грошима, не підлягає будь-якому сумніву. Але я повинен також визнати, що він не агент у “вulgарному” розумінні. Він має свою мету, заперечуючи одночасно всяке значення моралі у питанні про засоби, які ведуть його до цієї мети»⁴⁸.

Історія «Великої Жовтневої соціалістичної революції» завжди викладалася в тисячах книг однаково: як певна послідовність подій, що невідворотно і за наростаючою наближали день 7 листопада 1917 року. Попередні невдалі спроби більшовиків захопити владу не акцентувалися або взагалі розчинялися серед величезної кількості другорядних фактів. Насправді все було інакше.

Уперше спробу захопити державну владу більшовики зробили під час роботи I Всеросійського з'їзду рад. Планувалося захопити владу в разі успіху 40-тисячної збройної демонстрації солдатів і червоногвардійців, яка повинна була підійти 23 червня до резиденції Тимчасового уряду – Маріїнського палацу. За добу до призначеної дати більшовицькі агітатори пішли в казарми і на фабрики, щоб мобілізувати й організувати учасників демонстрації. Наступного дня вранці газета «Солдатская правда» опублікувала інструкції для її учасників.

Делегати з'їзду дізналися про демонстрацію вдень 22 червня з листівок, розклеєних більшовиками. Вони негайно проголосували за скасування демонстрації і вислали агітаторів у робітничі квартали і в казарми, щоб проінформувати про рішення з'їзду рад. Більшовики змушені були підкоритися волі з'їзду і відкласти демонстрацію. На засіданні з'їзду 23 червня І. Церетелі поставив вимогу роззброїти лєнінську партію. Однак революційна демократія не зважилася на радикальні заходи. Було прийнято рішення провести контрдемонстрацію 1 липня з покладенням вінків на могили жертв революції, похованих на Марсовому полі. 500-тисячна демонстрація відбулася, і більшовики взяли в ній активну участь. У підручниках та енциклопедіях, виданих у Радянському Союзі, підкреслювалося, що ця демонстрація пройшла під більшовицькими гаслами: «Вся влада Радам!», «Геть 10 міністрів-капіталістів!» та ін. Звичайно, такі транспаранти несли більшовики і робітники та солдати, які їм співчували. Але були й інші гасла.

Лєнінська партія не робила таємниці щодо планів захоплення влади. Коли І. Церетелі у промові на з'їзді 23 червня заявив, що в країні нема партії, яка може взяти владу й утримати її, В. Лєнін з місця вигукнув: «Є!» Цей епізод став легендарним у комуністичній історіографії. А після провалу внесеної Церетелі резолюції про роззброєння більшовиків газета «Правда» в номері від 13 червня ст. ст. роз'яснила, як більшовики розуміють свій лозунг «Вся влада Радам!»: «Ми вважаємо за необхідне заявити, що, входячи в Раду і борючись за перехід в її руки всі-

⁴⁸ Волкогонов Д. Лєнін. Политический портрет. – Кн. II. – С. 207.

єї влади, ми ані на хвилину не відмовлялися на користь принципово ворожої нам більшості Ради від права самостійно і незалежно користуватися всіма свободами для мобілізації робітничих мас під прапором нашої класової пролетарської партії. Ми категорично відмовляємося накладати на себе такі антидемократичні обмеження й надалі. Якби навіть державна влада цілком перейшла в руки Ради, – а ми за це стоїмо – і спробувала б накласти заборону на нашу агітацію, це могло б змусити нас не пасивно підкоритися, а піти назустріч тюремним та іншим карам в ім'я ідеї інтернаціонального соціалізму, які нас відділяють від вас».

«Нас відділяють від вас» ... Більшовики зазвичай намагалися не увиразнювати ту обставину, що їхній соціалізм іншого ґатунку, ніж есєро-меншовицький. Але тут довелося.

1–2 липня розпочався наступ російської армії на фронті. Його довго готував О. Керенський, який узяв на себе непід'ємний тягар обов'язків военного міністра. Головний удар був націлений на Львів. Однак успішним виявився наступ тільки 8-ї армії під командуванням Л. Корнілова, яка зайняла Галич, Станіслав і Калуш. Інші армії Південно-Західного фронту зупинилися через кілька днів. Солдати мали свою думку, коли їм треба наступати, коли відступати. Вони відмовлялися воювати на території іншої держави – Австро-Угорщини. Після того, як німецькі війська прийшли на виручку австро-угорським, російські армії, у тому числі й 8-а, відступили далеко за лінію розмежування збройних сил, що існувала до початку наступальної операції. Провал липневого наступу яскраво показав неспроможність російської армії протистояти ворогу. Він став особистою катастрофою для О. Керенського і підштовхнув В. Леніна до чергової спроби захоплення влади.

Ця спроба була прискорена рішенням уряду відіслати частини Петроградського гарнізону на фронт у зв'язку з очікуваним контрнаступом ворога. Відсилалися частини, на підтримку яких більшовики розраховували, тож вони розгорнули шалену пропагандистську кампанію, закликаючи солдатів відмовлятися йти на фронт. Подібні заклики до бунту у воєнний час стали можливими внаслідок розвалу державного управління.

3 липня в найбільшу частину петроградського гарнізону – кулеметний полк (11 340 рядових і близько 300 офіцерів) – надійшов наказ про відправлення на фронт 500 кулеметних розрахунків. Осередок «Воєнки» в полку, який налічував до 30 осіб, у тому числі молодших офіцерів, зібрав кулеметників на мітинг і підказав резолюцію: розрахунки відправляються на фронт, якщо війна матиме революційний характер, з уряду будуть виведені міністри-капіталісти, а влада перейде до рад. Петроградська рада відмовилася затвердити таку резолюцію, а більшовики порадили кулеметникам підкоритися військовим наказам. Одночасно кулеметникам

рекомендувалося переобрати всіх «угодовських» депутатів і готуватися до нових класових боїв.

16 липня кн. Г. Львов повідомив на зустрічі з журналістами про вихід з уряду представників кадетської партії. Саме цього дня в кулеметному полку був створений ревком, посланці якого пішли по гарнізонах і заводах «збурювати маси». Волинський, Литовський і Преображенський полки відмовилися брати участь у повстанні, але кронштадтські матроси і робітники багатьох підприємств готові були діяти. Утворений на I з'їзді рад Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) і виконком Всеросійської ради селянських депутатів у цей час обговорювали в Таврійському палаці питання про нову урядову коаліцію. Поставши перед новою спробою більшовицького повстання, ВЦВК припинив засідання, а його учасники відправилися у військові частини і на підприємства, щоб заспокоїти маси.

В. Ленін з 12 липня до ранку 17 липня переховувався у Фінляндії, де був недосяжний для російської міліції. Більшовиків попередили, що уряд збирався зробити публічну заяву із звинуваченням їхнього лідера у шпигунстві на користь Німеччини. Проте відсутність Леніна в Петрограді не означала, що він самоусунувся від керівництва подіями. Згодом, напередодні жовтневих подій він також переховувався у Фінляндії.

Пізно ввечері повстанці перейшли через міст із Виборзької сторони в центр міста і рушили до Маріїнського і Таврійського палаців. По дорозі вони зупинилися біля палацу Кшесінської, де знаходився ЦК РСДРП(б). Тут їм повідомили, що демонстрація переноситься на ранок 17 липня.

На VI з'їзді РСДРП(б), що відбувався з 8 по 16 серпня, Й. Сталін заявляв, що ЦК виступив проти збройної демонстрації. Л. Троцький підтвердив його заяву. Йшлося про рішення, прийняте о 16-й годині 16 липня. Але після 23-ї години, коли стало ясно, що посланцям ВЦВК не всюди вдалося заспокоїти маси, ЦК РСДРП(б) прийняв резолюцію, текст якої наводить Р. Пайпс⁴⁹: «Обговоривши події, які відбуваються нині в Петербурзі, засідання знаходить: криза влади, яка виникла, не буде розв'язана в інтересах народу, якщо революційний пролетаріат і гарнізон твердо й виразно негайно не заявить про те, що він за перехід влади до Р.Р. і Сел. Деп. З цією метою рекомендується негайний виступ робітників і солдатів на вулицю для того, щоб продемонструвати виявлення своєї волі».

Петроградська «Военка» на чолі з М. Подвойським усю ніч на 17 липня мобілізувала робітників і солдатів на демонстрацію, визначала маршрути руху і ключові точки міста, які треба було захопити. Уранці в місті висадилося від 5 до

⁴⁹ Пайпс Річард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 100.

6 тис. озброєних кронштадтських матросів. Коли 60-тисячна процесія матросів і тих, хто до них приєднався, досягла вул. Садової на шляху до Таврійського палацу, з верхніх поверхів будинків її обстріляли снайпери. Момент розпорошення демонстрації під пострілами був сфотографований, фото друкувалося потім у незліченній кількості видань.

У другій половині дня 17 липня десятки тисяч озброєних солдатів і робітників розосередилися по всьому місту, але не знали, що їм робити. Після бездоганно здійсненої організації повстання в ніч на 17 липня цілковита відсутність керівництва повстанням удень була вражаючою. Пізно ввечері до Таврійського палацу, де безперервно засідав ВЦВК в очікуванні подальших подій, підійшли Ізмайловський, Преображенський і Семенівський полки. Вони раніше не втручалися в події, а тепер виступили на захист ВЦВК. О. Керенський, який перебував на фронті, дав наказ надіслати в Петроград військові частини з Північного фронту. 18 липня ці війська ще перебували в дорозі, але життя в столиці вже увійшло в нормальне рчище.

Сучасники подій не розуміли, що відбулося. Уявити рух десятків тисяч людей стихійним було неможливо, він потребував ретельної координації, і вона існувала до певного моменту, після чого все розсипалося. Г. Зінов'єв у 1927 р. розповідав, що Ленін весь час упродовж цих двох днів роздумував: пора чи не пора?⁵⁰ Врешті-решт вирішив, що не пора. Ради ще перебували під впливом меншовиків та есерів. Більшовики не контролювали армію за межами столиці. Навіть у столичному гарнізоні, навіть у кулеметному полку далеко не всі співчували більшовикам, розуміли їхні гасла, приймали їх за свої, йшли за ними.

І Ленін почав приховувати прямі докази участі ЦК РСДРП(б) в організації путчу. Оскільки путч від початку був задуманий як нібито стихійний спалах політичної активності народних низів, це було не так складно.

Головний урок, який В. Ленін виніс із липневих подій, полягав у *необхідності завоювання периферійних рад*. Це завдання вимагало неординарних рішень, і вони були знайдені. Але перед тим країна потрапила у вир правого путчу.

19 липня Тимчасовий уряд наказав заарештувати В. Леніна і ще десятох більшовиків, звинувачуючи їх у «державній зраді й організації збройного заколоту». Впродовж шести діб Ленін переховувався в Петрограді, двічі на день міняючи місце перебування, а потім покинув місто. Військові частини, які брали участь у липневому путчі, були роззброєні і розформовані. Редакція і друкарня газети «Правда» були розгромлені, штаб більшовиків у палаці Кшесінської розігнаний. Усього було заарештовано близько 800 путчистів.

⁵⁰ «Пролетарская революция». – 1927. – № 8–9. – С. 62.

Проте Всеросійська рада робітничих і солдатських депутатів та її виконком не вважали більшовиків контрреволюціонерами. Виконком поставив вимогу перед урядом, щоб більшовицька партія не переслідувалася, а всі заарештовані у зв'язку з путчем випущені на волю.

Есери та меншовики турбувалися про себе. Меншовицька газета «Новая жизнь» (у номері від 9 липня за ст.ст.) цитувала Фелікса Дана: «Сьогодні викрито більшовицький комітет, завтра під підозру візьмуть Раду Робітничих Депутатів, а там і війну з революцією оголосять священною». Як ми знову пересвідчуємося, революційна і ліберальна демократії перебували в одному човні, але це було єдине, що їх об'єднувало. Для повноти картини слід додати, що човен шалено хитало на хвилях розбурханого моря, а ті, хто в ньому сидів, веслували у протилежних напрямках.

20 липня кн. Г. Львов пішов у відставку, і ВЦВК призначив О. Керенського міністром-головою уряду, залишаючи за ним пости військового і морського міністра. Уряд Керенського ВЦВК оголосив «урядом порятунку батьківщини і революції». За ним були визнані необмежені повноваження.

О. Керенський мав сформувати новий склад уряду. У 1932 р. він згадував, що лідери соціалістичних партій прагнули, щоб поповнення уряду після відставки Г. Львова обійшлося без партії «народної свободи», як почали називати себе кадети після революції. Проте Керенський прийняв принципове і цілком зважене рішення, яке пояснював так: «Порожнє місце, що залишилося, коли уряд покинули троє міністрів з партії к.-д., мали заповнити люди, які висловлювали ті ж самі політичні й соціальні настрої. У липні місяці це було б навіть більш необхідне, ніж у квітні чи травні, тому що тепер за спиною партії к.-д. організувалися політичні й соціальні елементи, що представляли інтереси заможних класів, вищого командування і залишків старої бюрократії, частково навіть аристократії. Цим я зовсім не хочу звинуватити партію народної свободи, яка мала у своєму минулому величезні заслуги перед російським визвольним рухом, в тому, що вона по суті «зрадила свою програму і перейшла на службу реакції», як висловлювалися тоді не одні тільки більшовицькі демагоги. Все в ідеології конст.-демократичної партії залишилося на своєму місці. Тільки людський матеріал, що наповнював її лави, дуже різко змінився. Адже всі партії, що існували до революції і займали місце справа від ліберального центру, – всі ці партії зникли. Сама ж кадетська партія стала правим флангом російської громадськості після революції»⁵¹.

⁵¹ Керенский А. Ф. Политика Временного правительства// Современные записки (Париж). – Т. 50–52, 1932. Цит. за кн.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 328.

У день призначення міністром-головою Керенський поїхав на фронт, де перебував тиждень. Він скористався надзвичайними повноваженнями, щоб 23 липня оголосити про призначення Верховним головнокомандувачем генерала Л. Корнілова (офіційно генерал приступив до виконання нових обов'язків з 1 серпня). 25 липня Керенський запровадив на фронті смертну кару і ввів «військово-революційні суди» (за зразком царських військово-польових судів).

Після повернення в Петроград Керенський упродовж десяти днів провадив переговори з партіями відносно персонального складу уряду. Програма кабінету була розроблена міністрами-соціалістами ще 20 липня. Власне, ця програма і стала причиною відставки Г. Львова, після чого ВЦВК призначив Керенського головою уряду.

Основним завданням уряду вважалася організація виборів до Установчих зборів. Під впливом липневої кризи Тимчасовий уряд уперше оголосив конкретний термін виборів – 30 вересня. 22 серпня Керенський відклав вибори на 25 листопада. Перенесення строку рекомендувалося Всеросійською у справах виборів до Установчих зборів комісією, завданням якої була технічна підготовка виборів. Управи міських дум і земств, які склали раніше списки виборців в органи місцевого самоврядування, тільки у вересні стали складати списки виборців в Установчі збори.

Урядова програма передбачала підготовку на розгляд Установчих зборів проекту земельної реформи, в основу якої закладався принцип переходу землі в руки тих, хто її обробляв. Передбачалася підготовка законів про 8-годинний робочий день, охорону праці, соціальне страхування. У питанні про мир уряд не обіцяв нічого нездійсненого. Він зобов'язувався просити союзників зібратися на конференцію, щоб виробити умови мирних переговорів з Центральними державами.

6 серпня другий коаліційний уряд був остаточно сформований. До нього ввійшли чотири кадети (О. Карташов, Ф. Кокошкін, С. Ольденбург, П. Юренєв), два радикальні демократи (І. Єфремов, М. Некрасов), позапартійний М. Терещенко, три есери (М. Авксент'єв, О. Керенський, В. Чернов), два меншовики (О. Нікітін, М. Скобелєв), два народні соціалісти (О. Зарудний, О. Пешехонов) і позафракційний соціал-демократ С. Прокопович. Радикально-демократична партія утворилася влітку 1917 р. з частини колишніх прогресистів. Використовуючи тогочасну лексику, можна сказати, що в уряді налічувалося сім міністрів-капіталістів і вісім міністрів-соціалістів.

Характеризуючи у 1932 р. другий коаліційний уряд, О. Керенський вважав за необхідне підкреслити, що його члени були формально позбавлені залежності від партійних комітетів і рад. «Більше не було ні “думських”, ні “радянських” міністрів, – писав він. – Були міністри Російської Держави!» Однак тут же він називає

трьох міністрів, які декларували свою незгоду з коаліцією ліберальної і соціалістичної демократії: Юренев і Кокошкін стояли за виключно буржуазний, а Чернов – за виключно соціалістичний уряд⁵².

Спроби О. Керенського об'єднати навколо Тимчасового уряду всі верстви суспільства знайшли свій вияв і в скликанні в Москві Державної наради. Постанова про скликання наради «через винятковість подій, що переживаються, і з метою єднання державної влади з усіма організованими силами країни» була опублікована 13 серпня.

Однак єднання політичних сил не вийшло. Перед Державною нарадою відбувся Всеросійський торговельно-промисловий з'їзд і була створена на постійній основі Нарада громадських діячів, яка закликала ліквідувати ради. Есеро-меншовицький ВЦВК виключив більшовицьку фракцію зі своєї делегації, сформованої для участі в Державній нараді, «щоб не порушувати єдності волі демократії». Нарешті, більшовики, готуючись до цієї події, організували страйк, у якому взяло участь понад 400 тис. робітників Москви і приміської зони.

Державна нарада відкрилася у Большому театрі і тривала з 25 по 28 серпня. На ній були присутні близько 2500 осіб, у тому числі 488 депутатів Державної Думи всіх скликань, 313 – від кооперативних організацій, 150 – від торговельно-промислових кіл і банків, 176 – від профспілок, 147 – від міських дум, 188 – від земств, 117 – від армії і флоту, 129 – від рад селянських депутатів, 100 – від рад робітничих і солдатських депутатів (делегатія ВЦВК), 99 – від наукових організацій, 58 – від національних організацій, 24 – від духовенства, 33 комісари і 15 членів Тимчасового уряду.

Розповідаючи про перебіг московської наради у 1932 році, О. Керенський зупинився на такому епізоді: «Найбільш гострою, найбільш напруженою хвилиною з'їзду був виступ Верховного головнокомандувача генерала Лавра Корнілова. Для лівої частини театру це був символ майбутньої “контрреволюції”, для правої – живий “національний герой”, який мав повалити “безвольний, перебуваючий у полоні Рад Тимчасовий уряд” і утвердити “сильну владу” в державі». Схарактеризував Керенський і ту політичну силу, яка стояла за найбільш талановитим у російській армії генералом, – Нараду громадських діячів. За його оцінкою, це був політичний центр «білої» Росії, яка тільки народжувалася. За аналогією з червоною Радою він назвав цю політичну силу білою Радою. «Коли позначилися ля нього сприятливі умови – писав він, – Біла Рада і діяти почала методами Червоної Ради перших тижнів революції»⁵³.

⁵² Там само. – С. 332.

⁵³ Там само. – С. 335, 337.

Генерал А. Денікін присвятив Л. Корнілову другий том своїх п'ятитомних мемуарів «Очерки русской смуты». Його свідчення мають тим більшу ціну, що він співчував Корнілову і не відокремлював його поглядів і дій від власних. Разом із цим Денікін засвідчував, що Корнілов прагнув встановити одноосібну диктатуру⁵⁴.

Екстремізм радянського начала в революції породжував екстремізм у діях тих верств російського суспільства, які мали намір припинити анархію і хаос. Революція породжувала контрреволюцію. За цих умов невинно скорочувалася соціальна база того начала, яке уособлювалося ліберальною та соціалістичною демократіями і яке проголосило своєю метою вихід з революції цивілізованим шляхом – скликанням Установчих зборів. Після двох спроб Леніна встановити диктатуру власної партії надійшла черга для спроби встановити диктатуру з боку представників «Білої ради». Ця сила ще не викристалізувалася політично, але вона завжди була об'єднана корпоративно – офіцerstvo дворянського походження.

Об'єднання відбулося навколо блискучих генералів російської армії – Михайла Алексеєва, Антона Денікіна і Лавра Корнілова. О. Керенський підкреслював, що всі троє прийшли з низів і пробилися на вершини військової ієрархії власними зусиллями. «Виховані на копійки, – писав він через півтора десятиліття, – вони відчували на собі всю вагу армійської, офіцерської лямки при старому режимі. Усі троє вони до привілейованого гвардійського середовища ставилися вкрай негативно. Усі троє блискуче закінчили Академію Генерального штабу. А обстановка війни, коли зазнало краху стільки блискучих, зроблених у придворних вітальнях і міністерських почекальнях кар'єр, швидко стала просувати всіх трьох уперед»⁵⁵.

16 серпня Л. Корнілов прибув у Петроград, щоб вручити Тимчасовому уряду свою записку про заходи щодо зміцнення обороноздатності Росії. Він вважав, що має бути три армії: одна в окопах, яка воює, друга на заводах, які працюють для фронту, і третя – на залізницях, які підвозять до лінії фронту все необхідне. Робітничі і залізничні армії мали бути підпорядковані такій самій дисципліні, яка встановлювалася для армій фронту. Записка вимагала поширення смертної кари на тил, створення концтаборів для розформованих військових частин, що бунтували, оголошення воєнного стану на залізницях і у промисловості, яка працювала для фронту.

О. Керенський висловив принципову згоду зі змістом записки, але разом з керуючим військовим міністерством Б. Савінковим (з ініціативи якого Корнілова призначили Верховним головнокомандувачем) умовив генерала почекати

⁵⁴ Деникин А. И. Очерки истории русской смуты. – Т. 2. – М., 1991. – С. 35.

⁵⁵ Керенский А. Ф. Политика Временного правительства // Современные записки (Париж). – Т. 50–52, 1932. Цит. за кн.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 343.

з офіційним поданням. Однак уже 17 серпня записка опинилася у редакційному портфелі «Известий ВЦИК», а наступного дня газета почала друкувати уривки з неї, супроводжуючи їх цитуванням Верховного головнокомандувача.

За свідченням А. Денікіна, на Державній нараді в Москві Керенський намагався позбавити Корнілова слова, але це не вдалося⁵⁶. Проте Корнілов у виступі обмежився загальними фразами і не зупинився на своїх незгодах з головою уряду. Те, що не сказав він, сказав його підлеглий – донський отаман О. Каледін. Цей генерал прямо запропонував ліквідувати ради робітничих і солдатських депутатів⁵⁷.

8 вересня Верховний головнокомандувач через довірену особу запропонував Керенському і Савінкову прибути до нього в ставку для переговорів про формування нового уряду. У відповідь на цей нечуваний крок Керенський негайно звільнив Корнілова з поста Верховного головнокомандувача. Корнілов не підкорився наказу і 9 вересня послав війська на Петроград.

На багатьох сторінках свого двотомника «Російська революція» Р. Пайпс доводить, що «заколоту Корнілова» не існувало: насправді політично недосвідчений генерал був спровокований Керенським. Версія Пайпса обґрунтована багатьма джерелами і виглядає зовнішньо переконливо, проте спростовується текстом відозви Корнілова, розісланої командирам усіх фронтових частин російської армії. У відозві, яку теж цитує Р. Пайпс, було сказано: «Змушений виступити відкрито, я, генерал Корнілов, заявляю, що Тимчасовий уряд під тиском більшовицької більшості Рад діє у цілковитій згоді з планами німецького Генштабу й, одночасно з висадкою ворожих сил на Ризькому узбережжі, що має відбутися, вбиває армію і розхитує країну зсередини... Я, генерал Корнілов, син козака-селянина, заявляю всім і кожному, що особисто мені нічого не потрібно, крім збереження великої Росії, і клянусь довести народ шляхом перемоги над ворогом до Установчих зборів, на яких він сам вирішить свою долю й обере уклад свого нового державного життя»⁵⁸.

Відозва містила необґрунтовані звинувачення ВЦВК та Петроградської ради у проведенні більшовицької політики. А. Корнілов займав достатньо високу посаду, щоб розуміти цю необґрунтованість. Були у відозві й зовсім безглузді твердження про зв'язок Тимчасового уряду з німецьким Генеральним штабом. Клятву скликати Установчі збори давав (і виконав її) й Ленін, але це не відвернуло більшовицької диктатури. В усякому разі, назвати збройний заколот простим непорозумінням неможливо.

⁵⁶ Деникин А. И. Очерки истории русской смуты. – Т. 2. – С. 21.

⁵⁷ Из истории борьбы за власть в 1917 году. Сборник документов. – М., 2002. – С. 51.

⁵⁸ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 133–134.

Інша справа, що заколотники діяли нерішуче й непослідовно. Проте як інакше вони могли діяти, коли всі пересування військ паралізувалися залізничниками? У Ставці і в штабах фронтів були заарештовані 13 вересня генерали А. Денікін, І. Ерделі, А. Корнілов, О. Лукомський та ін. Генерал О. Кримов застрелився.

Найбільше від невдалого заколоту Корнілова виграли більшовики. Щоб зупинити частини генерала Кримова, які підходили до Петрограда, ВЦВК створив Комітет для боротьби з контрреволюцією. Виявилося, що в його розпорядженні є тільки більшовицька бойова організація. *Так більшовики опинилися в ролі керівників збройних формувань Петроради.* Зважаючи на заслуги більшовиків у придушенні заколоту, їх почали випускати з тюрем. Напередодні жовтневого перевороту в тюрмах залишалося тільки 27 членів РСДРП(б), звинувачуваних у підготовці липневого путчу. Всі інші вийшли з тюрем і діяльно готувалися до третьої спроби захоплення влади.

Робітники, солдати і матроси тим часом покидали партії есерів та меншовиків і переходили до більшовиків. Чисельність РСДРП(б) у жовтні дійшла до 350 тис. членів. Почалася більшовизація рад. У вересні Петроградська, Московська і Київська ради вперше прийняли більшовицькі резолюції «Про владу». Як і в 1905 р., головою Петроради став А. Троцький. Газета «Известия ВЦИК» 18 жовтня за ст. ст. писала, що одразу після завоювання більшості в Петрораді партія більшовиків «перетворила її в свою партійну організацію і, спираючись на неї, повела партійну боротьбу за захоплення всієї радянської організації у всеросійському масштабі».

2.8

Радянські гасла в арсеналі більшовиків

Кризи Тимчасового уряду показали, що реальними претендентами на владу були або червоногвардійці В. Леніна, або білогвардійці А. Корнілова. Не треба завчасно оголошувати білогвардійців контрреволюціонерами через те, що вони протистояли революціонерам. Вони мали намір приборкати анархію рад, організувати вибори до Установчих зборів і відновити боєздатність армії. Армія розкладалася під пресом німецької зброї і руйнівної діяльності більшовиків, здійснюваної, знову ж таки, на німецькі гроші. Не слід також поспішати, оголошуючи більшовиків революціонерами. Адже вони були націлені на захоплення диктаторської влади і шукали шляхів для виведення з гри Установчих зборів. Нарешті, не варто наголошувати, що перемога білих або червоних відповідала національним інтересам Росії. На жаль, утворений після падіння самодержавства союз

ліберальної і соціалістичної демократії, що міг бути єдиним нормальним виходом з ситуації, не дав ради проблемам, які в Росії нагромаджувалися століттями.

Та більшовиків не можна кваліфікувати і як контрреволюціонерів. Ця партія швидко зростала в 1917 р. через те, що її вожді організували блискучу пропаганду, знову ж таки, на німецькі гроші. В іншому донесенні вже згаданого Р. фон Кюльмана, яке датувалося 3-м грудня 1917 р., вказувалося: «Лише тоді, коли більшовики стали отримувати від нас постійний приток фондів через різні канали і під різними вивісками, вони спромоглися поставити на ноги свій головний орган “Правду”, провадити енергійну пропаганду і значно розширити вузький на початку базис своєї партії».

Залишається з'ясувати, яким чином вожді більшовиків маніпулювали свідомістю революційних мас, об'єднаних у ради робітничих і солдатських депутатів, до якої революції вони закликали після повалення самодержавства.

Має сенс знову проаналізувати сформульоване Л. Троцьким запитання «Як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 р.?» – цього разу під іншим ракурсом. Доречно уточнити: якої саме революції?

Мабуть, Троцький сам не усвідомлював ту мету, яка відрізняла Російську демократичну революцію від революції комуністичної. Для нього революційний процес був органічним переростанням першої революції в другу. Ленін цю якісну відмінність усвідомлював. Про це свідчить *маскувальний характер гасел*, якими він озброював свою партію, і заміна гасел, які випливали з комуністичної революції, на радянські гасла, коли виявилось, що перші не «працюють».

Коли лідер меншовиків Л. Мартов програв політичний двобій вождю більшовиків, він пояснив свою поразку відривом від народних мас (щоправда, звинувачуючи аж ніяк не себе), а перемогу суперника – двозначністю кинутих ним у маси гасел: «Ми завжди вказували, що чарівність, яку в очах селянських і відсталोї частини робітничих мас мало гасло “Вся влада Радам!”, значною мірою пояснювалася тим, що в це гасло вони вкладали примітивну ідею панування місцевих робітників або місцевих селян над певною територією, так само як у гасло робітничого контролю вкладається ідея захоплення певної фабрики, а в гасло аграрної революції – захоплення певним селом певного маєтку»⁵⁹. Цей аналіз був запізнілим (стаття в газеті «Новый луч» датується 31(18) січня 1918 р.), але точним. Справді, в ході революції Ленін, хоч і не відразу, але навчився розмовляти мовою мас.

Річарду Пайпсу належить найбільш фундаментальне за новаторськими ідеями дослідження з історії Російської революції (найбільше за обсягом створив радянський академік Ісаак Мінц). Пайпс уперше визначив механізм взаємодії рад і ле-

⁵⁹Цит. за: Пайпс Річард. Русская революция. Часть вторая. – М., 1994. – С. 187.

нінської партії під час жовтневого перевороту. Зокрема, він вказав на те, що після завоювання більшості в робітничій секції Петроради та її виконкомі (солдатська секція залишалася в руках есерів) більшовики перестали зважати на ВЦВК, який був обраний Всеросійським з'їздом рад і знаходився в руках партій революційної демократії. Ігноруючи ВЦВК, В. Ленін приступив до *створення власної паралельної псевдонаціональної організації, яка об'єднувала лише ті ради, де більшовики були в більшості*.

Справді, більшовики активно використовували у своїх політичних комбінаціях завоювані ними ради. Після корніловського путчу їм стало легше завоювати ради і збивати їх у подобу загальнонаціональної радянської організації, яка пізніше дала свою назву і владі, встановленій ленінською партією, і країні, де була встановлена ця влада, і людям, які населяли цю країну.

Але чим пояснити те, що більшовикам вдавалося завоювати ради? Р. Пайпс твердить: відбувся загальний спад інтересу до рад, тож байдужість, зростаюча серед народу, давала їм можливість проникати в ради і маніпулювати ними⁶⁰. Хоч учений аргументує цей висновок цифрами і судженнями сучасників, з ним важко погодитись. Пайпс не взяв до уваги принципову відмінність між політичними партіями, які є структурованими організаціями з чіткою програмою дій, і радами. Останні були, за його ж власною характеристикою, органами досить безладно обраними і погано структурованими.

Довгі десятиліття у нашій свідомості існувало нероздільне поняття «радянської влади», хоч насправді вона була симбіозом різних за походженням понять – партійної диктатури і влади радянських органів. Цей симбіоз брав свій початок у 1917 році. Якщо ми хочемо зрозуміти суть подій, треба *відділити ради від партій, які прагнули ними маніпулювати*.

Народ проявляв байдужість не до самих рад, а до симбіозу рад з партіями революційної демократії. Ради під управлінням меншовиків та есерів покладали реалізацію радянських гасел на Установчі збори. Проте йшов місяць за місяцем, а Установчі збори залишалися абстрактною ідеєю. Щоб витіснити меншовиків та есерів з рад, більшовикам треба було привласнити радянські гасла. Це означало, що вони мусили на період завоювання влади відмовитися від власних гасел. Відстежуючи хід подій, ми повинні зробити висновок, що В. Ленін зробив такий тактичний хід у серпні, тобто одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Головним питанням Російської революції було питання про війну. Країна не витримувала тягара війни, який прискорив революцію. Але різні політичні сили

⁶⁰ Там само. – С. 142–144.

бачили вихід з війни по-різному. Ліберальна демократія бажала завершити її перемогою разом з країнами Антанти. Центральні держави воювали з уже вичерпаними ресурсами, тоді як у квітні 1917 р. у війну на боці Антанти вступили Сполучені Штати. У перемозі Антанти тепер ніхто не сумнівався, і російська торговельно-промислова еліта бажала скористатися її плодами. Навпаки, революційна демократія мала намір якнайшвидше вийти з війни, але не знала, як це зробити.

Більшовики з серпня 1914 р. дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Вони розуміли, що завоювати владу можуть тільки таким чином. Перспектива громадянської війни їх не лякала, хоча вони передбачали її наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, – писав В. Ленін, – навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»⁶¹. Але йти на завоювання влади з таким гаслом було неможливо.

На I Всеросійському з'їзді рад 22 червня В. Ленін сказав: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо»⁶². Стояти за мир, але не визнавати сепаратного миру – яка тут логіка? Чи могли маси це зрозуміти? Тому наприкінці вересня В. Ленін узяв на озброєння народну вимогу негайного припинення війни⁶³.

Не менш популярним у народі було гасло «Землю – селянам!». Селяни вимагали зрівняльно поділити землю між тими, хто на ній працює. Навпаки, більшовики заперечували зрівняльний поділ землі, хоча погоджувалися з селянами у необхідності ліквідації поміщицького землеволодіння. У програмі РСДРП 1903 р. передбачалося створити на селі велике виробництво у формі державних господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств на основі селянських засобів виробництва. Коли в червні 1917 р. партія есерів включила зрівняльний поділ землі в свою програму, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. А в серпні більшовики привласнили цей есерівський, а насправді – селянський лозунг.

Третє популярне гасло революції «Фабрики – робітникам!» пролетарські маси і більшовики розуміли по-різному. Ради робітничих депутатів вимагали експропріації власності капіталістів і приватизації її робітничими колективами. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, тобто перетворення їх на власність нації (а фактично – контрольованої ними держави). «Величезним перекирчуванням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму, – го-

⁶¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 183.

⁶² Там само. – Т. 32. – С. 279–280.

⁶³ Там само. – Т. 34. – С. 221.

ворив В. Ленін після жовтневого перевороту, – є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»⁶⁴. До завоювання влади Ленін не дозволяв собі таких відвертих висловлювань.

Більшовики завжди пропагували переваги централізованої держави. Наприклад, у праці «Критичні нотатки з національного питання» (1913 рік) В. Ленін писав: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»⁶⁵. Однак уже на I з'їзді рад у червні 1917 р. він кинув фразу: «Нехай Росія буде союзом вільних республік»⁶⁶. Після цього в його промовах і статтях залунала вимога федералізації Росії. Більшовики активно працювали в Україні, але впритул не бачили її. І раптом 22 серпня вони вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Вивчаючи динаміку революційних гасел ленінської партії, ми бачимо, що напередодні збройного повстання вона поміняла, подібно хамелеону, своє забарвлення, щоб злитися за кольором з радами. Ця зміна *тактичних гасел партією, яка прагнула диктаторської влади, вплинула на подальші події незрівнянно більше, ніж провальний корніловський заколот*. Проте колосальну популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична й антикомуністична історіографія Російської революції пов'язують тільки з діяльною участю більшовиків у боротьбі проти корніловського путчу.

Якби лише історики так помилялися! Справа в тім, що навіть противники більшовиків, які вийшли з однієї з ними партії соціал-демократів, *не помітили* (іншого слова не добереш) присвоєння Леніним радянських гасел. У книзі Д. Аніна «Революція 1917 року очима її керівників» є добірка цитат з петроградських газет, які вийшли за чотири дні до жовтневого перевороту. Жодна з газет, які належали до таборів ліберальної або соціалістичної демократії, не вірила в те, що більшовики зможуть захопити владу в усій країні (Петроград – інша справа). Дивуючись їхній наполегливості у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, центральний орган меншовиків «Рабочая газета» писала тоді: «Хіба не бачать ці люди, що ніколи ще петроградський пролетаріат і гарнізон не були так ізольовані від усіх інших суспільних верств? Хіба вони не бачать, що і серед робітників та селян маси не підуть за ними, і що їх гасла здатні виштовхнути на вулицю лише невеликі купки збуджених робітників і солдатів, які неминуче будуть розгромлені?»⁶⁷.

⁶⁴ Там само. – Т. 36. – С. 452.

⁶⁵ Там само. – Т. 24. – С. 139.

⁶⁶ Там само. – Т. 32. – С. 278.

⁶⁷ Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 484–485.

Меншовики добре знали гасла більшовиків, але не спромоглися помітити, що ті їх більше не висувають.

16 і 17 липня В. Ленін ще зводив з рішенням здійснити переворот у Петрограді, хоча місто готове було піддатися більшовикам. Він так і не наважився зробити рішучий крок, бо перемога в Петрограді не гарантувала перемоги в усій країні. На початку листопада ситуація стала іншою. Більшовики завоювали багато периферійних рад завдяки тому, що *тимчасово перестали бути більшовиками і перевтілилися в радянців*. Радянська революція в Росії мала шанси на перемогу.

2.9

Більшовицький переворот під радянськими гаслами

У день арешту А. Корнілова ВЦВК розглянув проблему влади. О. Керенський був залишений головою уряду, але його склад мала визначити Демократична нарада. Делегатами її стали 1582 представники від різних організацій – обласних і міських рад, армійських комітетів, профспілок, кооперації, національних установ тощо. Частина делегатів була позапартійною, а серед представників партій переважали есери (532), меншовики (172) і більшовики (136).

На нараді, що відкрилася 27 вересня, вперше відкрито проявився розкол найбільш численної партії Російської революції – соціалістів-революціонерів (на правих і лівих). Він зумовив провал спроб керівників меншовицько-есерівського блоку відновити коаліцію з ліберальною демократією. Запропонована резолюція набрала тільки 183 голоси. Тоді учасники Наради вирішили утворити постійно діючу Всеросійську демократичну раду з 313 осіб. Склад ради визначався пропорційно чисельності фракцій і груп, представлених на Нараді. Вона мала скласти свої повноваження за тиждень до скликання Установчих зборів, тобто 4 грудня 1917 р. До цього терміну Тимчасовий уряд був відповідальним перед нею. Список членів ради Демократична нарада затвердила на останньому засіданні 5 жовтня.

6 жовтня відбулося перше і єдине засідання Демократичної ради. На ньому було розглянуто і затверджено угоду есеро-меншовицького блоку з кадетами про формування третього коаліційного уряду. Через два дні О. Керенський сформував склад останнього Тимчасового уряду, в якому налічувалося десять «міністрів-соціалістів» і шість «міністрів-капіталістів». Одночасно голова уряду різко обмежив права і функції Демократичної ради. Вона стала дорадчим органом при уряді з новою офіційною назвою – Тимчасова рада Російської республіки, і неофіційною – Передпарламент. Чисельність Передпарламенту збільшилася до 555 осіб за рахунок включення представників так званих цензових організацій та уста-

нов – кадетської партії, Наради громадських діячів, Союзу земельних власників, торговельно-промислових об'єднань тощо.

Тим часом більшовики, спираючись на виконком Петроради, розгорнули кампанію за скликання II Всеросійського з'їзду рад. Есерово-меншовицький ВЦВК, більшість виконкомів місцевих рад і армійських комітетів зустріли цю ідею неохвадно. По-перше, з'їзд збігався з Установчими зборами. По-друге, для революційної демократії існувала загроза, що у складі делегатів з'їзду більшовики могли б завоювати більшість. ВЦВК розіслав запит у 169 рад і армійських комітетів для виявлення їхнього ставлення до дострокового скликання з'їзду. 14 жовтня «Известия ВЦИК» опублікували результати опитування: тільки 8 з 63 рад, які надіслали відповіді, погоджувалися з достроковим скликанням з'їзду.

18 жовтня ЦК РСДРП(б) виніс рішення про скликання в Петрограді з'їзду рад Північної області. Бюро ВЦВК висловило протест з цього приводу: по-перше, політична партія не могла брати на себе повноваження скликати з'їзди рад; по-друге, при скликанні цього з'їзду не були дотримані формальні процедури. Протест було проігноровано, а ефемерний орган, який займався підготовкою з'їзду, запросив до участі в ньому тільки ті ради, в яких більшовики мали перевагу. На з'їзді був створений Північний обласний комітет, до якого увійшли 11 більшовиків і 6 лівих есерів.

29 жовтня цей орган розіслав телеграми радам і армійським комітетам усієї Росії на рівні полків, дивізій і корпусів. У них повідомлялося про початок роботи II Всеросійського з'їзду рад 2 листопада. У телеграмах містилося також розпорядження негайно переобрати ради й армійські комітети, які виступали проти скликання II з'їзду рад.

«Известия ВЦИК» надрукували 19 жовтня за ст. ст. заяву вищого органу рад між з'їздами, яка підтверджувала, що тільки його бюро має повноваження скликати Всеросійський з'їзд рад: «Жоден інший комітет не уповноважений і не має права брати на себе ініціативу скликати з'їзд. Тим менше має на це право Північний обласний з'їзд, скликаний з порушенням усіх правил, встановлених для обласних з'їздів, і такий, що представляє випадково і довільно підібрані Ради». Далі в заяві говорилося, що більшовики порушили встановлені процедури, які вимагали висування депутатів на армійських зібраннях, а в разі неможливості їх скликання – у комітетах на рівні армій, за квотою один представник від 25 тисяч солдатів. Ігнорування комітетів армійського рівня пояснювалося тим, що їхнє негативне ставлення до скликання позачергового з'їзду рад було добре відоме.

Через три дні «Известия ВЦИК» повідомили, що більшовики не тільки скликають незаконний з'їзд, але й грубо порушують існуючі норми представництва. Правила вимагали, щоб ради, які представляли менше 25 тисяч осіб, не посилали

делегатів на з'їзди загальноросійського рівня, а ради, які представляли від 25 до 50 тисяч осіб, посилали двох делегатів. Організатори II з'їзду, говорилося у повідомленні для прикладу, попросили одну раду надіслати від 500 осіб двох делегатів, а іншу від 1500 осіб – п'ятьох.

У «гімалаях» книг, присвячених історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», нема відповідей на зовсім прості запитання: *хто скликав II Всеросійський з'їзд рад та як більшовики досягли кількісної переваги серед делегатів?* Але факти з газети «Известия ВЦИК», яка виходить у Росії й досі, спростувати неможливо. Їх використав Р. Пайпс в своїй книзі «Російська революція».

Диктатура, що має форму демократії, завжди застосовує «спеціальні» виборчі технології. У цьому пересвідчилися три покоління радянських людей. Але Р. Пайпс не дав відповіді на запитання, чому бюро ВЦВК, маючи за собою контрольований Тимчасовим урядом державний апарат, після оголошення II Всеросійського з'їзду рад незаконним і неподставницьким, усе-таки дозволило йому зібратися. Бюро ВЦВК поставило для цього тільки дві умови: по-перше, з'їзд мав розпочати роботу п'ятьма днями пізніше, тобто 7 листопада, щоб делегати з провінції встигли прибути в Петроград; по-друге, порядок денний мав бути обмежений обговоренням поточної ситуації в країні, підготовкою до Установчих зборів і перевиборами ВЦВК. Капітуляція ця дивна і її неможливо пояснити, зауважував Пайпс⁶⁸.

Мабуть, існує тільки одне пояснення, яке підтверджується численними фактами: *лідери соціалістичної демократії боялися повторення корніловщини більше, ніж приходу до влади більшовиків.* У тому човні, де вони сиділи разом з лідерами ліберальної демократії, були більшовики, але не було тих, кого вони вважали контрреволюонерами. Це тільки в комуністичній історіографії говорилося, що Корнілов був підручним Керенського, а той бажав задушити революцію руками генерала. Насправді ж керівники ВЦВК навіть не виключали більшовиків з табору революційної демократії. Більшовики самі виключили себе з їхнього середовища, назвали себе справжніми революонерами, а всіх інших, включно з однопартійцями-меншовиками, оголосили контрреволюонерами.

6 листопада О. Керенський у Передпарламенті поставив вимогу виявити йому цілковиту довіру для рішучої, у тому числі збройної боротьби з наступом більшовиків. У відповідь лідери соціалістичних партій тільки порекомендували йому заявити про готовність приступити до мирних переговорів з Центральними державами і про негайний початок земельної реформи. Такі заяви вибили б ґрунт з-під ніг більшовицьких агітаторів, – запевняли вони Керенського.

⁶⁸ Пайпс Річард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 151.

7 листопада створений більшовиками *Воєнно-революційний комітет* розпочав операцію по захопленню Петрограда. Пізно ввечері відкрився II з'їзд рад. Опівночі більшовики зайняли Зимовий палац і заарештували Тимчасовий уряд (за винятком О. Керенського).

II з'їзд рад прийняв Декрет про мир. Це був заклик до воюючих держав розпочати переговори для досягнення миру без анексій і контрибуцій. Було прийнято також декрети про землю і про утворення уряду, названого *Радою народних комісарів*. Раднарком підпорядковувався ВЦВК, до складу якого тепер входили 62 більшовики і 29 лівих есерів.

Так виглядає конспективний виклад подій жовтневого перевороту. Безглузда поведінка лідерів соціалістичної і ліберальної демократії напередодні перевороту пояснювалася вочевидь тим, що країну вже заповонила «червона смута», не залишаючи місця для демократичних реформ. Центральна Росія вже поділилася на поляризовані табори білих і червоних. Білогвардійський табір формувалася з великим запізненням і не здобув шансів на оволодіння ситуацією. Перемогла інфікована більшовицькими агітаторами радянська «червона смута». *Жорстко централізована партія більшовиків стала внутрішнім кісткою цієї розпливчастої бунтівної маси. Щоб стати ним, більшовикам довелося тимчасово відмовитися від своїх програмних установок.*

Правду кажучи, на ці установки була орієнтована лише незначна частка більшовиків. Партія, яка багатократно збільшила свою чисельність у 1917 р., вже складалася переважно з представників народних низів. Вони не могли поділяти ідеологічні настанови більшовизму, але вважали себе більшовиками. Причина була тільки в тому, що партія Леніна озброїлася їхніми гаслами.

В. Буддаков наводить «крик душі» людини з освітою, яка перебувала в епіцентрі подій, але залишалася стороннім спостерігачем: «Хай провокатори, негідники, німецькі агенти, честолюбці, хай терор і насилля, але ж в основі лежить справжнє “повстання низів”»⁶⁹. Мабуть, важко дати більш містку і переконливу характеристику «Великій Жовтневій соціалістичній революції».

Радянська революція перемогла. Та одночасно це була перемога більшовиків – партії, яка привласнила радянські гасла, щоб прийти до влади, але не збиралася відмовлятися від комуністичної доктрини. Тому перемога радянської революції стала одночасно її поразкою.

7 листопада став неможливим дальший розвиток Російської революції за демократичним сценарієм. Через кілька місяців встановлена в Росії диктатура більшовиків припинила революційний процес. Це засвідчила доля Установчих зборів.

⁶⁹ Буддаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – С. 689.

2.10

Агонія Російської революції

«Установчі збори» – це були чарівні слова в лексиці всіх діячів Російської революції від В. Леніна до Л. Корнілова. Надто багато сподівань пов'язувалося з ними в усіх верствах суспільства.

В. Ленін вимагав, щоб більшовики здійснили збройне повстання до 25 листопада – останньої дати виборів до Установчих зборів. «Невже важко зрозуміти, що *при владі* в руках Рад Установчі збори *забезпечені* і їх успіх *забезпечений?*» – підкреслював він зі здоровим цинізмом⁷⁰. Вибори за «чотирихвісткою» були для більшовиків цілком програвні в країні, населення якої складалося переважно з селян. Зміною гасел вони могли вплинути на ради робітничих і солдатських депутатів, але не на село, яке звично йшло за есерами. Розколом есерівської партії в даному разі більшовики тут не могли скористатися: списки виборців і кандидатів у депутати були складені раніше. Лише після встановлення диктатури партія Леніна могла вплинути якщо не на результат виборів, то на хід роботи Установчих зборів.

На II Всеросійському з'їзді рад більшовики грали роль законослухняних політиків. Усі декрети, які прийняв з'їзд, вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. У тексті Декрету про мир зникло посилання на Установчі збори. Тому В. Ленін, коли виступав на з'їзді, пообіцяв: «Ми всі пропозиції миру подамо на висновок Установчих зборів»⁷¹. У текст Декрету про землю була внесена ремарка: «Питання про землю, в усьому його обсязі, може бути розв'язане тільки всенародними Установчими зборами». У написаній В. Леніним і затвердженій з'їздом резолюції про Раднарком вказувалося: «Утворити для управління країною, аж до скликання Установчих зборів, Тимчасовий робітничий і селянський уряд, який буде називатися Радою Народних Комісарів»⁷². *У перший день своєї роботи (9 листопада) Раднарком підтвердив, що вибори в Установчі збори відбудуться, як було запропоновано, 25 листопада.*

Вибори показали, що більшовицька партія мала популярність лише у великих містах. Через різні причини вибори були проведені в строк лише в 39 (з 79) виборчих округах. У ряді місць вони відбулися на початку грудня, а в кількох окру-

⁷⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т.34. – С.382.

⁷¹ Там само. – Т. 35. – С.19.

⁷² Там само. – С. 26.

гах – на початку 1918 року. Всього було обрано 715 депутатів за списками, що збереглися. За даними 54 округів, за більшовиків проголосувало менше 25 відсотків виборців, а в Україні – 10 відсотків. Усього в Установчі збори було обрано 370 есерів, 175 більшовиків, 40 лівих есерів, 17 кадетів, 15 меншовиків, 2 народних соціалісти, 86 – від національних груп (у тому числі українці).

Раднарком створив для роботи Установчих зборів настільки «сприятливі» умови, що на дату скликання, призначену ще Тимчасовим урядом, у Петрограді перебувало лише 172 депутати. У цей день, 11 грудня, кадети і праві есери організували демонстрацію в резиденції Установчих зборів – Таврійському палаці. Але Раднарком за два дні до цієї дати прийняв декрет про умови відкриття Установчих зборів – тільки за наявності щонайменше 400 депутатів.

11 грудня ввечері В. Ленін підписав декрет «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Декрет оголошував кадетських лідерів «ворогами народу». В ту ніч і наступного дня в Петрограді відбувалося справжнє полювання на діячів кадетської партії. Були заарештовані навіть деякі депутати Установчих зборів – О. Шингарьов, Ф. Кокошкін, Ф. Родичев та ін. Шингарьова і Кокошкіна матроси вбили в тюремній лікарні, інших депутатів незабаром випустили. Це був перший випадок, коли більшовики поставили поза законом політичну партію.

12 грудня роботу Всеросійської у справах виборів до Установчих зборів комісії (Всевибори) очолив М. Урицький. Згідно з декретом ВЦВК про право виборців відкликати депутатів, які не виправдали довіри, деякі лідери кадетської і есерівської партій були позбавлені депутатських мандатів. Їм не пояснили, як можна було не виправдати довіри до початку роботи Установчих зборів. Не пояснили й того, чому вони були відкликані не тими, хто їх обирав, а селянськими й армійськими з'їздами рад.

Керівники більшовицької фракції в Установчих зборах, які займали високе становище в партії (Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, О. Риков, Д. Рязанов та ін.), вважали їх символом і завершальним етапом Російської революції. Тому вони пропонували не чинити перепон діяльності Установчих зборів. На пропозицію Леніна всі вони були усунуті Центральним комітетом РСДРП(б) з бюро фракції. Натомість ЦК схвалив тези Леніна про Установчі збори, в яких відкидалася думка про можливість передачі влади партії правих есерів, яка виграла вибори. Одночасно Раднарком ухвалив відкрити Установчі збори за наявності кворуму 18 січня 1918 р.

Раднарком зробив усе можливе, щоб відкласти скликання Установчих зборів. Перші місяці після перевороту були потрібні, щоб приборкати радянську стихію, прибрати до рук важелі влади і поширити її на периферію. Однак до 18 січня справитися з цими завданнями ще не вдалося. 18(5) січня газета «Правда» вийшла з аншлагом «Сегодня гиены капитала и их наемники хотят вырвать власть из рук

Советов». Петроград був оголошений у стані облоги. Для охорони Таврійського палацу були викликані команда з крейсера «Аврора» і дві роти з броненосця «Республіка». Маніфестація на підтримку Установчих зборів, яка зробила спробу пробитися до палацу, була зупинена військами і розпорошена пострілами в натовп. Жертви (повідомлялося про вісім смертей, в іншому джерелі – 21) були урочисто поховані 22(9) січня на Преображенському цвинтарі, поряд із жертвами 1905 року. У своїй газеті «Новая жизнь» М. Горький написав гнівну передовицю, в якій порівнював розстріл маніфестації з Кривавою неділею 9 січня 1905 р.

Опівдні 18 січня близько 410 депутатів Установчих зборів увійшли в Білий зал Таврійського палацу, в якому раніше проводила свої засідання Державна Дума. Серед депутатів найбільше було есерів-центристів на чолі з В. Черновим, більшовиків і лівих есерів.

Змістовну і сміливу промову виголосив один із найбільш яскравих діячів Російської революції Іраклій Церетелі: «Установчі збори збираються, – говорив він, – коли вся країна охоплена пожежею громадянської війни, не існує ні недоторканності особи, ні житла, ні свободи слова, зборів, ні союзів, ні навіть свободи страйків, коли тюрми переповнені в'язнями, випробуваними революціонерами і соціалістами, навіть членами самих Установчих зборів, коли нема правосуддя і всі гірші форми сваволі й безправ'я, здавалося б, навіки поховані славною лютневою революцією, знову одержують права громадянства»⁷³. Це був точний діагноз того стану, в якому перебувала Російська революція після жовтневого перевороту.

О 5-й годині ранку 19 січня до голови Установчих зборів В. Чернова підійшов начальник охорони Таврійського палацу матрос А. Железняков. Він сказав, що «караул устал» і всі присутні повинні залишити приміщення. На цій побутово-принижений ноті Російська революція остаточно згасла. У ніч на 20 січня 1918 р. ВЦВК затвердив написаний задалегідь В. Леніним декрет про розпуск Установчих зборів.

⁷³ Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). Перепечатка стенографического отчёта, изданного по распоряжению Председателя Учредительного Собрания. – Одесса, 1918. – Репринт: К., 1991. – С. 44.

ПОЧАТОК КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

3.1

Постановка проблеми

Російська революція почалася з повалення самодержавства. З ліквідацією способу правління, який залишився у спадщину від середньовіччя, були згодні майже всі соціальні верстви і політичні сили.

За відсутності царського адміністративно-поліцейського апарату відбулася швидка поляризація політичних сил, яка відбивала наявні в країні глибинні соціальні суперечності. Гострота соціально-класового протистояння, якої не спромігся пом'якшити за багато десятиліть царський режим, накладалася на згубний вплив війни, що проявився в революційних подіях у двох площинах: по-перше, в обуренні народних низів викликаним війною зубожінням та в їхньому небажанні віддавати життя на фронтах за імперіалістичні цілі верхів; по-друге, Світова війна вперше організувала розпорошені селянські маси у великі колективи і дала їм у руки зброю. Так з'явилися ради робітничих і солдатських депутатів – класові організації народних низів, які бачили кінцеву мету своєї діяльності в ліквідації великих власників – поміщиків та буржуазії. Безкомпромісність і екстремізм рад загрожували країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією і хаосом.

У цій ситуації склався протиприродний союз ліберальної і соціалістичної демократії. Політичні сили, які боролися одна з одною в часи самодержавства, вимушені були діяти спільно, щоб протистояти екстремізму рад і закласти основи державності, побудованої на засадах парламентаризму. Скликання Установчих зборів стало єдиним спільним знаменником у програмах політичних партій, які в усьому іншому кардинально різнилися.

Виходячи із сказаного у попередньому розділі, вододіл між політичними силами на перших етапах революції проліг між партіями ліберальної та соціалістичної демократії, з одного боку, і радами – з другого. Специфіка ситуації полягала в тому, що соціалістичні партії впливали на поведінку рад, змушуючи їх дивитися в майбутнє,

коли революція буде легітимізована Установчими зборами. Охоплені революційним нетерпінням радянські маси вимагали «все і негайно» попри ситуацію жахливої війни, в якій людство опинилося вперше в своїй історії. Більшовицькі агітатори підігривали це нетерпіння мас. Власне, партія Леніна надала організаційний притулок багатьом десяткам тисяч таких нетерплячих, і вони почали висувати свої вимоги вже з середини більшовицьких лав, які зростали мов на дріжджах.

Незважаючи на те, що ліберали і соціалісти опинилися по один бік барикади, корінні суперечності між ними заважали їм ставати на спільні позиції. Це призводило до затягування в організації виборів до Установчих зборів і бездіяльності Тимчасового уряду, який постійно відкладав розв'язання нагальних проблем – виходу з війни, аграрно-селянської, національної.

Ради були стихійним породженням революції і самі по собі не могли діяти координовано. Координація їх дій забезпечувалася тільки політичними партіями. Поки партії меншовиків та есерів контролювали ради, революційний процес просувався вперед за демократичним сценарієм. Скликання Установчих зборів, як показував увесь попередній досвід людства, було нормальним виходом з революції.

З приїздом у Росію вождя більшовиків В. Леніна почав народжуватися інший варіант розвитку революції – в напрямі побудови не демократичної, а комуністичної держави. Цей варіант не був органічно властивий будь-якій політичній силі й тим більше – будь-якій суспільній верстві. Він заявив про себе вже у першому документі, який сформулював В. Ленін після приїзду до Петрограда – «Квітневих тезах». Навіть рядові члени партії більшовиків не могли собі уявити суспільства, заснованого на цілковитій ліквідації приватної власності на засоби виробництва і диктатурі однієї партії.

Поляризація політичних сил, задіяних у Російській революції, відбувалася під впливом визрівання екстремістських сил протилежної орієнтації. Вона знайшла свій вияв у спробах ленінського і корніловського переворотів. Це визрівання відбувалося також унаслідок об'єктивних причин на тлі наростання суперечностей між партіями ліберальної і соціалістичної демократії. Суперечності між обома демократіями теж мали об'єктивний характер і заважали їм досягати спільних позицій в державотворчому процесі.

На першому етапі революції ради робітничих і солдатських депутатів поступово відходили в тінь завдяки нейтралізації їхніх свавільних дій есеро-меншовицьким блоком. Проте в період липневої і серпневої криз вони знову, як при поваленні самодержавства, показали свою силу. Зростаюче значення рад у революції пов'язувалося зі зміною їхнього партійного складу. Неспроможність Тимчасового уряду реалізувати гасла народних низів у революції приводила до зменшення впливу на ради есеро-меншовицького блоку і відповідного зростання впливу

більшовиків. У серпні, коли партія більшовиків узяла курс на збройне повстання, з ініціативи В. Леніна відбулося її *програмне злиття з радами*. Щоб захопити політичну владу за допомогою рад, більшовики тимчасово відмовилися від власних програмних гасел.

Жовтневий переворот був більшовицьким у тому розумінні, що дав політичну владу більшовикам. Однак за своєю суттю це був *радянський* переворот. Саме він і зробив неможливим розвиток Російської революції за демократичним сценарієм. У жовтні перемогли ради, а разом з ними і на їхніх плечах до влади прийшла партія більшовиків.

Ради робітничих і солдатських депутатів, які уособлювали в революції анти-державне начало, були оголошені більшовиками і справді стали органами державної влади. Чи маємо ми вважати парадоксальною таку еволюцію більшовицького державотворення? Ні, все пояснюється просто. Ті ради, які були заповнені більшовиками, за допомогою грубої сили знищили ще не більшовизовані ради, а точніше – партії меншовиків і правих есерів, які визначали їхню поведінку. Холоднокрівно і точно В. Ленін здійснював свій стратегічний план, з яким він приїхав у революційну Росію: *за рахунок радянських елементів наростити м'язи своєї нечисленній, але добре організованій партії підпільників і перетворити ради на другу форму її існування*. Пропагувати за поповнення партії не було потреби, оскільки вона висунула на перший план радянські гасла. Діючи силою, більшовики залишили від колишніх рад саму оболонку. Робітничі й солдатські колективи позбулися можливості щоденно змінювати своїх депутатів у радах: меншовика – на есера, есера – на більшовика, більшовика – на меншовика. Дуже швидко слідом за кадетами зійшли в небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Поширення більшовицької диктатури зі столиці на периферію зайняло кілька місяців. У комуністичній історіографії цей процес назвали «тріумфальною ходою Радянської влади». Коли партія більшовиків цілком опанувала основну частину колишньої імперії, вона почала реалізацію *власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств*. Народна революція зійшла нанівець з розгоном Установчих зборів у січні 1918 р.

Ленін аніскільки не крився, визначаючи побудову комунізму як кінцеву мету соціально-економічних перетворень, розпочатих у перші місяці 1918 р., тобто відразу після захоплення влади на місцях. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд назвав партію комуністичною – РКП(б), залишивши меншовикам стару назву – РСДРП. У написаній ним резолюції – дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми – вказувалося цілком певно: «Центр

ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»¹. Таким чином, соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б).

Такий самий висновок можна зробити порівнянням прийнятого цим з'їздом у березні 1919 р. тексту програми РКП(б) з опублікованою за рік до того популярною брошурою М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)»: ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом. Урешті-решт, до весни 1918 р. відноситься і стаття Леніна «Чергові завдання Радянської влади». У ній комуністичні перетворення було названо *черговими завданнями*.

Відродження вибухової радянської стихії, яка вперше проявила себе в Російській революції 1905–1907 рр., різні політичні діячі чекали з надією або панікою – залежно від своєї позиції – ще до спалаху революції в березні 1917 р. Коли вона почала проявляти свою руйнівну силу, немало людей сприйняли її як апокаліптичне явище – без кордонів і національних особливостей. Чудовою ілюстрацією таких очікувань може служити висловлювання противника більшовизму, датоване жовтнем або листопадом 1918 р.: «Наша революція виглядатиме певною забавкою перед тим, що повинно спалахнути на Заході й закінчитися тільки в Америці... Заслуг у вождів нашого більшовизму нема, як нема заслуг у бомби, яка вибухає. Робити те, що вони роблять, я по совісті не можу... Але я не йду і не піду проти них: вони виконавці волі Божої і правлять Росією якщо не Божою милістю, то Божим гнівом і потуранням»². Справді, вміння більшовиків підлаштовуватись під настрої й очікування найбільш екстремістських кіл суспільства в робітничих і солдатських радах робило їх виразниками не стільки народних інтересів, скільки народного гніву. Це дозволяло в ситуації силового тиску на суспільство втілювати в життя заходи, далекі від інтересів представників радянських верств, не кажучи вже про інші суспільні верстви.

Власне, вся революційна платформа В. Леніна базувалася на останньому реченні Марксового «Маніфесту»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». *Концепція світової революції народилася одночасно зі спалахом революційних подій у Росії*. Виступаючи в цюрихському Народному домі 27 березня 1917 р., Ленін закінчив промову двома здоров'ями: «Хай живе російська революція! Хай живе всесвітня робітнича революція, що почалася!»³

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 56.

² Звенья. Исторический альманах. Вып. 2. – М., СПб., 1992. – С. 372.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 31. – С. 75.

Лютневу революцію в Росії Ленін розглядав як органічну частину світової революції, якою повинна була закінчитися імперіалістична війна, що охопила мало не весь світ. Концепція світової революції впливала з висунутого ним у 1914 р. гасла про перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що світова революція повинна бути пролетарською, тобто комуністичною. Він сподівався на те, що вона започаткує встановлення комунізму в європейському масштабі подібно до того, як спрямована проти абсолютизму революція 1848–1849 рр. у провідних країнах континенту утвердила капіталізм.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що слідом за Росією спалахнуть революції по всій Європі, показують дебати навколо Брестського миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії небезпека німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити партійне керівництво прийняти прихильні умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нетривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний Всеросійський з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітничка революція не за горами». Текст цієї заяви належав Леніну⁴.

А чого варта зарозуміла заява В. Леніна, виголошена на Першому Всеросійському з'їзді рад народного господарства у березні 1918 р.: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»⁵. Вождь російських більшовиків контролював територію колишньої імперії, звужену в цей час до кордонів початку XVII ст., але бажав розпоряджатися долею сотень мільйонів людей у суміжних країнах Європи.

Про тогочасний умонастрій компартійно-радянської верхівки можна дістати уявлення і з виступу заступника голови Вищої ради народного господарства В. Мілютіна на Другому Всеросійському з'їзді рад народного господарства у грудні 1918 р.: «Єдиний шлях до рятунку – це збройне повстання пролетаріату Західної Європи і створення єдності цього виступу, злиття в одне радянської Німеччини, Франції і Англії. Ось картина, з якої ми повинні виходити у побудові наших перспектив»⁶.

⁴ Там само. – Т. 36. – С. 117.

⁵ Там само. – С. 356.

⁶ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря – 27 декабря 1918 г.). Стенографический отчет. – М., 1919. – С. 9.

Сподівання використати ресурси радянізованих країн Європи не проявлялося в документах більшовиків у відкритій формі. Але за фразами про міжнародну пролетарську солідарність приховувався тверезий розрахунок на присвоєння нагромаджених європейською буржуазією багатств. Інакше не можна зрозуміти, наприклад, розрахунки наркома фінансів радянської Росії М. Крестинського на фінансову допомогу Заходу. Визнавши у травні 1919 р. на Всеросійському з'їзді завідувачів фінвідділів украй важке становище Російської республіки, нарком відзначив, що його відомство вживає заходів, котрі, як він сподівався, «віддалять момент остаточного краху нашої грошової системи і допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході»⁷.

Наївно думати, що більшовики ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. Ленін завжди заперечував можливість експорту революції – однак прискіпливе вивчення його висловлювань доводить протилежне. У день жовтневого перевороту він заявив: «У Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка переможе все і доведе пролетаріат до світової революції»⁸. Звідси ясно, що більшовики сподівалися не на допомогу західноєвропейського пролетаріату, а на «силу масової організації» безпосередньо в Росії, яку вони контролювали, тобто на свою здатність мобілізувати людські й матеріальні ресурси для «визвольного походу» до Європи. У радянських газетах Ленін і Троцький стали величатися «вождями світового пролетаріату».

Цей розділ має досить вузькі хронологічні рамки: від перших кроків на шляху реалізації задекларованої В. Леніним у «Квітневих тезах» політики комуністичного будівництва до затвердження програми РКП(б) у березні 1919 р. На доступній їм території Центральної Росії більшовики поставили сміливий експеримент і прийняттям партійної програми оголосили *urbi et orbi* про свій намір продовжити його, незважаючи на перешкоди. Прийняття програми РКП(б) збіглося з розширенням території, на якій розгортався комуністичний експеримент: під владу більшовиків підпала Україна.

Політика радянського уряду України почала визначатися за критеріями програми РКП(б). Тому так важливо простежити практичні результати першого року комуністичного будівництва, на підставі яких була вироблена ця програма.

В. Ленін вніс інтригу в розгляд цієї проблеми, коли відмовився від безпосереднього комуністичного будівництва навесні 1921 р. і оголосив нову економічну політику. Аби не плямувати комуністичну доктрину, він назвав попередню політику

⁷ Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. – М., 1919. – С. 30.

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 35. – С. 3.

не те щоб помилковою, а викликаною форс-мажорними обставинами: громадянською війною та іноземною військовою інтервенцією. Так виникло облудне поняття «воєнний комунізм», яке тримається силою звички навіть у пострадянській історіографії. Отже, ключовим завданням цього розділу мусить бути встановлення справжніх причинно-наслідкових зв'язків між подіями першого року радянської історії: чи комуністичні перетворення викликали руйнівну громадянську війну, чи, навпаки, війна стала причиною формування політики воєнного комунізму.

Похідним від концепту «воєнного комунізму» є поняття сталінізму, яке народилося на Заході й було з готовністю запроваджене в радянську історіографію «перебудовної» доби⁹. Якщо ленінський курс 1918–1920 рр. розглядати як *комуністичне будівництво*, то повернення до нього з 1929 р. не дає підстав протиставляти політику наступних володарів Кремля ленінізму. Якщо ж цей курс 1918–1920 рр. розглядається як *нав'язаний радянській владі зовнішніми обставинами*, тобто як «воєннокомуністичний», а не комуністичний, то сталінську політику із загальновідомою характеристикою «революції згори» доведеться характеризувати як сталінізм.

Ленін створював свою державу-комуну з єдиною метою: щоб побудувати з її допомогою комуністичне суспільство випробуваними в російській історії методами «революції згори». Навесні 1918 р. він закликав свою партію не шкодувати для побудови соціалізму і комунізму диктаторських прийомів, посилаючись на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства¹⁰.

В одному місці своєї останньої (першовидання 1979 р.) книги «Російська революція від Леніна до Сталіна (1917–1929)» Едвард Карр назвав «воєнний комунізм» двозначним поняттям, а в другому зазначив, що керівники більшовиків вкладали в це поняття різний зміст. Схоже, що й сам Карр не зміг виробити однозначного погляду на суть цієї політики, оскільки стосовно осені 1920 р., тобто періоду, коли поняття «воєнний комунізм» ще не існувало, зробив такий висновок: «Ані теорія, ані практика воєнного комунізму не могли вказати, як запустити механізм виробництва та обміну, який зовсім не працював»¹¹.

Якісно інший підхід до політики воєнного комунізму продемонстрував Мартін Маліа. Він чітко відділяв народну за своїм характером революцію 1917 р. від комуністичної революції, яка почалася тільки у 1918 р. Започатковану з 1929 р.

⁹ Я теж віддав данину поняттю сталінізму. Див.: Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., Едмонтон, 1991. – 344 с.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 284.

¹¹ Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929. – М., 1990. – С. 29, 36, 39.

генеральну лінію партії він назвав апогеєм радянського експерименту, а ленінський військовий комунізм цілком справедливо охарактеризував як перший начерк майбутнього порядку¹².

Починаючи своє дослідження, Малія поділив англо-американську історіографію на два етапи щодо ставлення до оцінки радянського комунізму. На першому, суто антикомуністичному етапі історіографія не припускала вірогідності того, що комуністична революція була лихом від самого свого початку. З другої половини 60-х років історію Радянського Союзу почали писати, виходячи з «оптимістичної» соціальної перспективи. Мовляв, Жовтнева революція була автентично пролетарською революцією, породженою класовою поляризацією робітничих мас і капіталістів, а вдавання Леніна до повсюдної націоналізації в роки воєнного комунізму визнавалося засобом тимчасовим, пов'язаним з умовами громадянської війни. Історики почали шукати відповідь на такі питання: в чому полягало збочення, як його можна виправити? Тут і з'явився «сталінізм». Витоки його слід було шукати, на думку ревізіоністів, не в ленінізмі. Ленінізм представлений мішаною економікою 20-х років із симпатичною й водночас трагічною постаттю Миколи Бухаріна як законного спадкоємця Леніна. Натомість витоки сталінізму і сталінської «революції зверху» треба шукати в епохах Івана IV і Петра I¹³.

Іронічна критика ревізіонізму в підсумковій праці Мартіна Малія (першовидання 1994 р.) не завжди була об'єктивною. Однак щодо розглядуваної теми ця критика є цілком зваженою і переконливою. Власне, це нам, пострадянським ученим, належить насичувати таку критику переконливістю, відмовляючись, коли треба, від нашарувань і стереотипів у власній свідомості, що залишилися від радянської доби.

Англійський історик і політолог Річард Саква, який працює в Кентському університеті, у праці, опублікованій 2010 р., сформулював більш широкий погляд на феномен воєнного комунізму. На його думку, цей феномен розвинувся частково у відповідь на необхідність здобути ресурси й утвердити владу шляхом війни, частково відбивав більшовицьку утопію – таку, як спроба ліквідувати приватну власність на засоби виробництва¹⁴. Отже, маємо відмінність від позиції М. Малія (схоже, що Р. Саква взагалі не знайомий з його працею про характер радянського комунізму, яка стала класичною). Це зайвий раз засвідчує необхідність подивитися на комуністичну доктрину комплексно і в динаміці – від її виникнення у «Маніфесті Комуністичної партії» в 1848 р. і до її втілення в програмі РКП(б).

¹² Див.: Малія Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 138, 211–212.

¹³ Там само. – С.17–19.

¹⁴ Sakwa Richard. Communism in Russia. Palgrave Macmillan, 2010. – P. 50.

Максимальний результат може дати аналіз першого року комуністичних перетворень – до прийняття VIII з'їздом РКП(б) нової партійної програми.

3.2

Перехід до реалізації комуністичної доктрини

В Ленін вважав, що цілком добре застосував «пусковий механізм» у вигляді соціальної революції для реалізації комуністичної доктрини в умовах економічно відсталої і дрібнобуржуазної за складом населення Росії. Його не турбувало, що класичний марксизм пов'язував перехід до комунізму з високим рівнем продуктивних сил і пануванням робітничого класу в соціальній структурі суспільства. Двофазний концепт комунізму дозволяв відкласти обіцянку налагодити постачання населення за потребами на неокреслене майбутнє. Настільки неокреслене, що вождь не побажав включати в офіційну програму РКП(б) яскраві описи такого розподілу матеріальних благ, наведені у виданій навесні 1918 р. популярній брошурі М. Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків».

За К. Марксом, будова матеріального виробництва в обох фазах комунізму була однаковою і характеризувалася відсутністю приватної власності, товарно-грошових відносин та вільного ринку. На відміну від другої фази, можливої, знову-таки, за Марксом, тільки в результаті колосального розвитку продуктивних сил суспільства, на першу фазу комунізму можна було вийти в короткі строки лише революційним напруженням волі. Внаслідок цього ступінь розвитку продуктивних сил і питома вага робітників у складі населення втрачали значення. На думку вождів більшовицької партії, треба було лише продовжити Жовтневу революцію, яку оголосили соціалістичною, щоб побудувати в короткі строки першу фазу комунізму. Виступаючи з промовою на Другому Всеросійському з'їзді комісарів праці 22 травня 1918 р., В. Ленін висловив цю думку в цілком переконливій для своїх слухачів формі: «На Заході проти трудящих стоїть не гнилий режим Романова і пустих хвастунів, а поголовно організована буржуазія, яка спирається на всі здобутки сучасної культури і техніки. Ось чому нам революцію було так легко почати і важче продовжувати, і ось чому там, на Заході, революцію важче почати, але буде легше продовжувати»¹⁵.

Відносно продовження революції на Заході В. Ленін виявився невдалим пророком. Практично всі спроби лівих сил наслідувати російський приклад пов'язувалися з негласним утручанням агентів Комінтерну, необхідність

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 346–347.

створення якого була запрограмована ще «Квітневими тезами». У колі однодумців здійснюване державою-комуною соціалістичне будівництво вважалося основним завданням партії, яка відмовилася бути соціал-демократичною і назвала себе комуністичною. Доречно звернутися тут до статті В. Валентинова (Вольського) «Суть більшовизму у зображенні Ю. П'якова», опублікованій у нью-йоркському виданні «Новый журнал» (1958, № 52). Меншовик Валентинов здобув ім'я своїми книгами «Зустрічі з Леніним» і «Малознайомий Ленін». Юрій (Георгій) П'яков був більшовицьким вождем третього ешелону, який залишив помітний слід в історії України. Багато хто й досі дивується, чому Ленін згадав його у знаменитому «Листі до з'їзду», де характеризувалися можливі наступники. Розмова П'якова з Валентиновим відбулася у 1928 р. в приміщенні радянського торгпредства в Парижі, яке останній тоді очолював. П'яков так сформулював принципову відмінність поглядів Леніна від постулатів ортодоксального марксизму: «Стара теорія, що влада пролетаріату приходить лише після накопичення матеріальних умов, замінена Леніним новою теорією. Пролетаріат і його партія можуть прийти до влади без наявності цих передумов і вже потім створювати необхідну базу для соціалізму. Стара теорія створювала табу, сковувала, зв'язувала революційну волю, а нова їй повністю відкриває дорогу. Ось у цьому розтоптуванні так званих "об'єктивних передумов", у сміливості не рахуватися з ними, в цьому заклик до животворної волі, яка є вирішальним і всеохоплюючим чинником – весь Ленін. Іншого нема».

П'яков формулював відмінність ленінізму від марксизму суто прагматично. Коли українські ліві есери переходили на комуністичну платформу, вони зробили спробу надати цьому переходу теоретичне обґрунтування. З ним на V з'їзді партії боротьбистів (тоді її називали партією українських есерів-комуністів) виступив один з її керівників – М. Полоз.

Слід коротко зупинитися на фігурі цього доповідача, який залишається досі «білою плямою» в українському революційному русі, хоч заслуговує на монографію, присвячену життю і діяльності. Михайло Полоз (Полозов) народився у 1890 р. у Зміївському повіті на Харківщині і був розстріляний 3 листопада 1937 р. на Соловках. У 1905 р. вступив у партію українських есерів, відсидів тюремний строк за участь у революційних подіях, на початку Світової війни був мобілізований в армію, закінчив школу авіаторів у Москві і взяв участь у бойових діях як літун. У 1917 р. – член ЦК УПСР і Центральної Ради, на IV з'їзді УПСР у травні 1918 р. став одним з родоначальників майбутньої партії боротьбистів. У 1919 р. – член Президії ВУЦВК, з 1922 р. – член ВЦВК. Працював головою Повноважного представництва уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР, з 1923 р. – голова Укрдержплану, потім – наркомфін УСРР.

Виступаючи на V з'їзді від імені політичної комісії, М. Полоз вказав, що в сфері соціальних питань найбільш популярними є дві соціалістичні системи – інтегральний соціалізм і марксизм. Інтегральні соціалісти, як він заявив, прямують до соціалізму шляхом створення умов для всебічного розвитку індивідів. У політичній сфері вони негативно настановлені до диктатури пролетаріату. Праві есери висувують гасла народоправства (через Установчі збори), а ліві – вимагають зосередження всієї влади у трудящих. Натомість марксисты вважають позитивним усе те, що сприяє розвиткові матеріального виробництва, а негативним – усе, що перешкоджає йому. Вступ до царства соціалізму марксизм мислить через підвищення продуктивності та проведення більшості людей через горнило колективної праці для виховання у них колективізму. Одна течія марксистів, а саме соціал-демократи (меншовики) гадає, що соціальний переворот стає можливим за найповнішої дозрілості промислового розвитку. Друга частина, комуністична, стає на ту точку зору, що й зараз пролетаріат може перебудувати соціальний лад, варто лише узяти в свої руки управління державою і встановити свою диктатуру. Можливість соціального перевороту вже тепер вирішується комуністами в позитивному вигляді ¹⁶.

* * *

«Революція згори» здавалася універсальною відмичкою як для царської влади, що бажала не допустити справжніх революцій, діючи методами реформ, так і для влади, яка мала намір вольовими зусиллями здійснити ґрунтовніші, ніж у звичайних революціях, соціально-економічні перетворення. Навздогінна модернізація рівною мірою була популярною як у царів, так і у вождів. У січні 1923 р. вже напівпаралізований Ленін диктував стенографістці: «Якщо для створення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний “рівень культури”, бо він різний у кожній із західноєвропейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на *основі* робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи» ¹⁷.

Коли Раднарком розпочав реалізацію комуністичної доктрини? Покладати-ся на свідчення самого В. Леніна не дуже зручно, хоча їх не бракує. У виступі на з'їзді залізничників, який працював з 18 січня 1918 р., голова РНК зауважив, що

¹⁶ Перший (п'ятий) з'їзд української партії с.-р. (комуністів) 3–11 березня 1919 р. в м. Харкові. Доклади і резолюції. – К., 1919. – С. 10–11.

¹⁷ Ленін В. І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С. 43.

соціалістична революція вже почалася¹⁸. У статті «Чергові завдання Радянської влади» він давав таку періодизацію цих завдань: спочатку – переконати більшість народу у правильності програми і тактики більшовиків (для цього, слід зазначити в дужках, був обраний найбільш ефективний шлях – тимчасовий перехід партії з комуністичних на радянські гасла); потім – завоювання політичної влади і придушення опору експлуататорів: з 25 жовтня 1917 р. до приблизно (як підкреслював Ленін) лютого 1918 р.; нарешті – найважче завдання: зробити так, щоб Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою¹⁹. Виходячи з контексту, перехід до курсу на соціалістичне будівництво Ленін датував березнем 1918 р. А в промові на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, з якою вождь партії виступав 11 грудня 1918 р., перехід до соціалістичної стадії радянського будівництва визначався більш пізнім строком – літом і осінню 1918 р.²⁰ Політика радянської влади на селі мала свої особливості.

Щоб від встановлення контролю над територією і зміцнення важелів влади перейти до системних заходів комуністичного будівництва, треба було здобути політичну стабілізацію. Як відомо, вона відбулася у березні 1918 р. завдяки схваленню VII з'їздом РКП(б) Брест-Литовського мирного договору з Центральними державами та ратифікації його IV Всеросійським з'їздом рад. Отже, цілеспрямовані дії радянської влади в напрямі комуністичного будівництва стали можливими з квітня 1918 р.

Становище радянської Росії навесні 1918 р. цілком яскраво намальоване в резолюції згаданого тут з'їзду рад: «З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності і самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють по можливості все виробництво і весь розподіл продуктів, нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, які історично неминучі, як наслідок хворобливої війни, але які одночасно становлять найпершу перешкоду [для] справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»²¹.

Ті, хто працював над цією резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у швидкому досягненні першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто робили наївну спробу будувати

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 35. – С. 296.

¹⁹ Там само. – Т. 36. – С. 162.

²⁰ Там само. – Т. 37. – С. 338.

²¹ Съезды Советов РСФСР в постановлениях. – М., 1939. – С. 69.

соціалізм за допомогою підміни термінів. Судячи з усього, вони сподівалися шляхом створення «міцних і струнких» організацій забезпечити виробництво і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей і ринкового механізму. В архівах досі зберігаються красиві схеми підпорядкованості різних організацій одна одній, які засвідчували вправність у кресленні, набуту їх авторами в дореволюційних реальних училищах. Бюрократичної мертвонародженості цих схем ніхто з них не відчував.

Через місяць після того, як ця резолюція була опрацьована й опублікована, 29 квітня 1918 р. В. Ленін на засіданні ВЦВК повчально вказував: «Завдання соціалістичного будівництва вимагають наполегливої тривалої роботи й відповідних знань, яких у нас не досить. Навряд чи й найближче майбутнє покоління, більш розвинуте, зробить повний перехід до соціалізму»²². Якщо в резолюції IV Всеросійського з'їзду рад йшлося про перемогу соціалізму як справу недалекого майбутнього, то в цьому виступі глава уряду відкладав «повний перехід до соціалізму» на далеку перспективу. Цю цитату використовували працівники ЦК КПРС у часи Л. Брежнєва, коли опрацьовували *концепт трифазного комунізму*. Запровадженням у теорію марксизму-ленінізму тривалого етапу «розвинутого соціалізму» їм треба було поставити непроникний мур між соціалізмом та комунізмом і зняти з партійного керівництва обов'язок перейти до постачання населення за потребами уже в найближчому майбутньому.

Здавалося, що заява Леніна на засіданні ВЦВК дезавуювала оптимізм укладачів резолюції IV Всеросійського з'їзду рад. Але через рік, на мітингу, що зібрався на Красній площі в Москві, Ленін запевняв присутніх, що більшість тих, кому нема 30 років, побачить «розквіт комунізму»²³.

Про що свідчить таке жонгливання датами? Мабуть, про цілковиту теоретичну безпорадність більшовиків. Вони волею випадку, а точніше – завдяки надлюдській політичній спритності свого вождя неочікувано опинилися на чолі величезної країни, яка першою спромоглася вискочити з лабетів Світової війни.

Що мали більшовики в своєму теоретичному арсеналі навесні 1918 р., крім відірваної від реальності брошури М. Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків»? Лише фразу з «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що комунізм досягається ліквідацією приватної власності і пов'язаних з нею елементів організації виробництва та розподілу – товарно-грошових відносин і вільного ринку. На додаток, у 1875 р. К. Маркс зробив коротку заувагу про двофазну структуру комунізму, яка торкалася не виробництва, а тільки розподілу. Це дозволило

²² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 262.

²³ Там само. – Т. 38. – С. 325.

марксистам назвати комунізм соціалізмом і відкласти розподіл за потребами на невизначене майбутнє.

Але ж *марксистська наука про комунізм не передбачала наслідків ліквідації приватної власності*. Звичайно, ліквідовувану приватну власність позначали привабливою назвою, але хто давав гарантію, що вона відповідатиме суті справи? Не було відповідей на те, яким механізмом замінити товарно-грошові відносини після ліквідації грошей. Не існувало рекомендацій, як організувати виробничу діяльність людей та їхнє життя без вільного ринку. Партія більшовиків могла зламати зовнішні ознаки виробничих відносин, які склалися століттями. Ламати – не будувати. Але що можна було запропонувати на заміну знищеного, окрім красивих слів? Чи не з'явилися б знову ті самі відносини між людьми в процесі виробництва, але вже під іншими назвами? Так само партія могла зруйнувати церкви й репресувати священників, які були зовнішньою ознакою релігійності населення. Та чи могла вона – терором або пропагандою – подолати релігійність як ознаку людської натури?

І все-таки більшовицькі вожді навесні 1918 р. були налаштовані зламати організаційні форми виробництва та розподілу, успадковані від минулих епох. Про це маємо авторитетне свідчення глави партії і держави, з яким він виступив після того, як зрікся (тимчасово, як тоді запевняв) намірів будувати комунізм. 29 жовтня 1921 р. В. Ленін виступив на VII Московській губпартконференції з таким знаменним визнанням: «Якщо ви пригадаєте ті заяви, офіційні і неофіційні, які робила наша партія з кінця 1917 р. і до початку 1918 р., то побачите, що у нас було й тоді уявлення про те, що розвиток революції, розвиток боротьби може піти як шляхом порівняно коротким, так і дуже довгим і важким. Але при оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадую винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, – з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва»²⁴.

6–9 січня 1918 р. В. Ленін написав статтю «Як організувати змагання?», але з невідомих причин закинув її в дальню шухляду. Стаття була опублікована газетою «Правда» тільки 20 січня 1929 р., щоб послужити початком для інспірованого партійним керівництвом народного руху за «соціалістичне змагання». Щоб збудувати, як висловлювався Ленін, «державне виробництво і розподіл на комуністичних началах»²⁵, у статті передбачалися такі заходи: конфіскація поміщицьких земель, запровадження робітничого контролю, націоналізація банків, фабрик і заводів, примусова організація всього населення в споживчі та збутові товари-

²⁴ Там само. – Т. 44. – С. 189.

²⁵ Там само. – С. 148.

ства, державна монополія на торгівлю хлібом та іншими продуктами і предметами²⁶. Ленін перелічив до десятка заходів, необхідних, на його думку, для організації виробництва та розподілу на засадах не опосередкованого грошима виробництва та розподілу. Всі ці заходи являли собою економічний фундамент давно виношуваної вождем ідеї держави-комуні, з якою він уперше виступив у «Квітневих тезах». «Треба, – писав він у цій статті, – щоб кожна “комуна” – всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання – виступили, змагаючись один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів»²⁷.

Вождю здавалося, що робітничо-селянська держава з мільйонами дрібних функціонерів може налагодити і пустити в дію такий грандіозний економічний проект, і тоді радянська влада справиться з роботою, яку при капіталізмі виконують об'єктивні закони ринку. Він твердив, що облік і контроль пролетарсько-селянської держави за кожним членом суспільства цілком може бути налагоджений, після чого залишиться тільки зробити такий оптимістичний висновок: «Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... “Хто не працює, той нехай не їсть” – ось практична заповідь соціалізму»²⁸.

У цій довгій цитаті вражає абсолютно не випадкове поєднання цілком ширих турбот держави-комуні про тепле житло і неподерту одягу з «примусовими роботами найтяжчого виду», яке за два роки обернулося в Україні ленінським ЦУЛАГом, а ще за десяток років – загальносоюзним сталінським ГУЛАГом. Коли людину звільняли від приватної власності, що давала їй засоби до існування і забезпечувала економічну незалежність від держави, то вона, обдерта й гола, потрапляла до рук вихідців з народних низів, які ставали державними функціонерами. Тоді комунізм, мов дволикий Янус, показував два взаємопоєднані обличчя – привабливий патерналізм (тепле житло, неподерта одяга) і огидні репресії (тюрма, концтабір).

Ще більше вражає в цій ленінській цитаті згадка про біблійну заповідь «Хто не працює, той нехай не їсть». Зовсім не випадково вона була включена у прийняту в липні 1918 р. першу Конституцію РСФРР (ст. 18 – «РСФРР визнає працю

²⁶ Там само. – Т. 35. – С. 190.

²⁷ Там само. – С. 197.

²⁸ Там само.

обов'язком усіх громадян республіки і проголошує лозунг: «Хто не працює, той не їсть»»²⁹. Прийнята у березні 1919 р. перша Конституція УСРР теж містила в собі цю саму норму, передану з буквальною точністю в ст. 28³⁰.

Щоб попередити крах радянської економіки, Сталін у січні 1933 р. змушений був визнати власність кожного селянина (після виплати податків) ту продукцію, яка вироблялася ним на присадибній ділянці або в колгоспі, а також право виробника реалізувати продукцію на вільному ринку. На цій межі розпочате навесні 1918 р. комуністичне будівництво було назавжди зупинене, якщо під ним розуміти виробничі відносини, а не продуктивні сили. Аж до 1991 р. «перша фаза» комунізму виглядала як державна економіка із залишками приватної власності (перейменованої з ідеологічних міркувань на особисту власність громадян) і вкрапленнями острівців вільного ринку у вигляді сільськогосподарських базарів і речових «товчків» у містах. Внаслідок цього збереглися всупереч марксистській теорії соціалізму товарно-грошові відносини між сферами державної економіки, громадянами і державою та між громадянами.

Українські селяни, так само як селяни інших регіонів, не бажали визнавати узурповане державою на початку 30-х років право власності на всю продукцію, що вироблялася в сільському господарстві. Однак вони більш цілеспрямовано й наступально використовували у боротьбі за свою власність ту зброю, яка була їм доступна, – відмову працювати в полі без матеріального відшкодування. Тому для них 13-річне комуністичне будівництво закінчилося трагедією, якої не знала вся попередня історія людства. Використовуючи приватизовану державою-комуною біблійну заповідь «Хто не працює, той не їсть», Сталін у тому ж січні 1933 р. конфіскував в УСРР і на Кубані *всі запаси* продовольства, нагромаджені в селянських садибах до нового врожаю. У цих регіонах *всесоюзний голод перетворився на страхітливий Голодомор*.

Повертаючись до реалій весни 1918 р., слід зупинитися на феномені виробничо-споживчих комун, які повинні були створюватися повсюдно і об'єднати в єдине ціле виробництво та споживання матеріальних благ. Ідею таких комун В. Ленін явно запозичив із брошури М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)», тоді ще не опублікованої. Бухарін закликав у цій брошурі: «Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями – такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у споживчі комун»³¹.

²⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К., 1937. – С. 75.

³⁰ Там само. – С. 118.

³¹ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 71.

Проте прагнення об'єднати населення у споживчі комуні – навіть за допомогою примусу, як вважав за потрібне підкреслити Бухарін, – пояснювалося не тільки логікою доктринальних умовиводів. Суть у тім, що *встановлення залежності населення від продовольчого пайка було умовою економічної диктатури*. У поєднанні з політичною диктатурою контроль партійного апарату над господарством, зокрема над фондами споживання, давав йому абсолютну, тотальну за своєю природою владу.

У творах вождів державної партії ми рідко зустрінемо визнання цієї законності, хоча вона сама собою зрозуміла. Особливу обережність виявляв Ленін. Тільки раз, виступаючи у червні 1918 р. на профспілковій конференції з промисловою, яка присвячувалася діям робітничих продзагонів на селі, він зважився на таке одкровення: «Якщо робітники навчатися розв'язувати самостійно такі завдання, – на допомогу їм ніхто не прийде, – якщо вони навчатися об'єднувати навколо себе сільську бідноту, тоді буде і перемога, і хліб і правильний розподіл праці, тому що, розподіливши її правильно, ми будемо панувати над усіма галузями праці, в усіх галузях промисловості»³². Як бачимо, тут ідеться тільки про робітничу самодіяльність і нема ані слова про партійний апарат. Але думка абсолютно прозора: *хто розподіляє конфіскований у заможних селян хліб, той має владу*.

Як завжди, більш відвертим виявився Л. Троцький. У підготовлених ним напередодні IX з'їзду партії тезах ЦК РКП(б) «Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб» останній пункт формулювався по-військовому чітко: «Організація громадського харчування промислових робітників і радянських службовців, починаючи з найбільших міських і фабричних центрів, є невідкладним завданням Народного комісаріату продовольства у співробітництві з місцевими радами, професійними спілками і з використанням відповідного апарату військового відомства. Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казана створює найбільш дійсну форму контролю над участю громадян у виробництві»³³. Ось так: громадський казан як засіб контролю над працею громадян.

Матеріальна залежність від влади у тих, хто працював по найму на одержавлених підприємствах і в установах, випливала з самої суті комуністичних виробничих відносин. Помилково було б твердити, що вона влаштовувала тільки партійно-радянський апарат. Рівною мірою вона влаштовувала й багатьох працівників, що надавало радянській владі непереборної сили. Можливість дістати певну кількість

³² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 424.

³³ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 48.

нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі мають злиденно мало, але «по справедливості», сподівання на те, що у майбутньому, коли закінчиться війна, пайок буде збільшено або, як обіцяв Троцький, громадський казан поліпшиться, – все це згуртувало мільйони працівників навколо рад і партії, яка стояла за ними.

Обопільна зацікавленість влади і мас була важливим, але не головним чинником запровадження комуністичного розподілу. Організуючи виробництво фабрично-заводської продукції та її обмін на селянську продукцію, держава повинна була утворити необхідний для розподілу запас ресурсів. Та якраз це в неї погано виходило. По-перше, зникнення індивідуальних господарів і порушення матеріально-технічного постачання призводили до катастрофічного зниження виробництва або навіть до цілковитої зупинки націоналізованих підприємств. По-друге, ресурси, які державі вдавалося все-таки зосередити в своєму розпорядженні, спрямовувалися передусім на воєнні потреби. По-третє, заміна торгівлі державним розподільчим апаратом на практиці виявилася надзвичайно складним, важко реалізовуваним заходом. Тому декрет РНК РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листопада 1918 р. мав в основному декларативний характер. Постачання армії і пролетарського населення продовольством довелося ставити на хиткий ґрунт реквізицій селянської продукції.

Враховуючи те, що одна з найбільш відомих у 30-х роках праць В. Леніна «Як організувати змагання?» залишалася у 1918 р. лише «пробою пера», під час аналізу питання про перехід до комуністичного будівництва слід звернути особливу увагу на іншу, не менш знамениту його статтю – «Чергові завдання Радянської влади».

Як правило, Ленін самостійно писав свої публічні праці, після чого вони друкувалися в газетах. Однак «Чергові завдання Радянської влади» аж ніяк не були звичайною статтею. 31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих співробітників – членів ЦК обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, – вказувалося на цьому засіданні, – що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»³⁴. Оскільки в ході обговорення виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) дав Леніну доручення «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати в ЦК». Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. Одночасно на підставі тез і обміну думками в найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст її

³⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 558.

обговорювався на засіданні ЦК 26 квітня. Було ухвалено опублікувати матеріал під назвою «Чергові завдання Радянської влади» 28 квітня в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло понад десяток видань цієї брошури. На підставі ідей, сформульованих у ній, опрацьовувалися основні лінії політики правлячої партії у 1918 р., які знайшли відбиття в програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії.

3.3

Ленінська держава-комуна

Приступаючи до створення держави-комуни, вожді більшовиків усвідомлювали, наскільки поставлена мета суперечить наявним можливостям. Державотворчий процес вимагав професійних знань, а кількість фахівців безпосередньо в партії, яка давно стала масовою, була вкрай незначною. Підбиваючи підсумки першого року «революції згори», В. Ленін у звітній доповіді VIII з'їзду РКП(б) 18 березня 1919 р. зробив висновок, який претендував на теоретичну довершеність, хоч насправді лише відбивав відірваність комуністичної доктрини від реального життя: «Доводиться руками наших ворогів створювати комуністичне суспільство. Це виглядає як суперечність, може бути, навіть як нерозв'язна суперечність, але насправді тільки таким шляхом може бути розв'язане завдання комуністичного будівництва»³⁵.

Влада обходилася з тими, хто не бажав брати участь у комуністичному будівництві, як з ворогами: «Хто не з нами, той проти нас!». З опонентами більшовики мали бути безжальними. Г. Зінов'єв висловився в петроградській газеті «Северная коммуна» (1918, 19 вересня) цілком відкрито: «Ми повинні завоювати на наш бік дев'яносто зі ста мільйонів жителів Росії під Радянською владою. Що стосується решти, нам нема чого їм сказати. Вони мусять бути знищені».

Відірваність від реального життя була вражаючою рисою всіх більшовицьких вождів. Ленін не становив винятку, радше навпаки – він задавав тон. Краще, ніж будь-хто, вождь партії розумів, що накреслені в «Чергових завданнях Радянської влади» рекомендації викличуть спротив суспільства. Хизуючись у написаному 29 січня 1919 р. листі до М. Рожкова здобутою екстерном університетською освітою, глава більшовицького уряду бажав показати, що цей видатний російський історик безнадійно відстав, намагаючись оцінити сучасну дійсність: «А тепер історія показала, що це всесвітній крах буржуазної демократії і буржуазного

³⁵ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – С. 20.

парламентаризму, що без громад[янської] війни ніде не обійтись (*volentem ducunt fata, nolentem trahunt*)»³⁶. Вождь не приховував ні від себе, ні від інших неминучих наслідків реалізації накресленої в «Чергових завданнях Радянської влади» програми соціально-економічних перетворень: «Усяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»³⁷. Однак жертви з обох боків його не обходили. Гуманність пробуджувалася тільки тоді, коли він закликав російську інтелігенцію, персоналізовану М. Рожковим, якого він поважав, перейти на бік робітничого класу, «щоб на місяці скоротити і полегшити муки породіль. А народиться, – запевняв він, – щось дивовижно гарне й життєздатне, якими б тяжкими не були ці муки»³⁸.

В. Ленін позиціонував себе як виразника інтересів робітничого класу, але не того реального пролетаріату, який народився в Російській імперії після селянської реформи, а майбутнього, що існував тільки в його уяві. «Його» робітничий клас мусив пройти крізь горнило комуністичної революції. Буквально через два тижні після більшовицького перевороту на цю особливість ленінського світогляду вказав Максим Горький – людина, яка довгі роки спонсорувала більшовиків своїми літературними заробітками. Внутрішнє чуття і знання життя переконали великого пролетарського письменника в тому, що більшовицькі вожді не хочуть брати робітничий клас таким, яким він є, а бажають змінити його природу відповідно до власних ідеологічних уподобань. У петроградській газеті «Новая жизнь», яку він видавав, Горький тоді написав (цитуюмо мовою оригіналу): «Жизнь, во всей ее сложности, не ведома Ленину, он не знает народной массы, не жил с ней, но он – по книжкам – узнал, чем можно поднять эту массу на дыбы, чем – всего легче – разъярить ее инстинкты. Рабочий класс для Лениных то же, что для металлурга руда. Возможно ли, – при всех данных условиях – отлить из этой руды социалистическое государство? По-видимому, – невозможно; однако, отчего не попробовать?»³⁹

М. Горький знайшов точний образ – руда. Для вождів більшовизму реальні громадяни були лише матеріалом, придатним для виплавлення «нової людини». Працюючи над рукописом «Економіки перехідного періоду», М. Бухарін зробив таке теоретичне узагальнення: «Пролетарське примушування в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це

³⁶ Ленін В. І. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 267.

Хто хоче йти, того доля веде, а хто не хоче – того тягне (*лат.*).

³⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 183.

³⁸ Ленін В. І. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 267.

³⁹ Горький М. Несвоевременные мысли. – М., 1990. – С.151.

не звучить, методом вироблювання комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи»⁴⁰. Читаючи книгу як перший критик, Ленін виділив підкреслену частину фрази трьома вертикальними лініями і на полях зазначив: «Саме так!»⁴¹

Діапазон засобів примушування – від розстрілів до трудової повинності – аж ніяк не обмежувався «класовими ворогами». У брошурі «Чергові завдання Радянської влади», яка стала дороговказом для функціонерів партійного апарату, містилася така рекомендація: «Від трудової повинності в застосуванні до багатих Радянська влада повинна буде перейти, а точніше, одночасно повинна буде поставити на чергу завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»⁴².

У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. М. Бухарін у своїй праці «Програма комуністів (більшовиків)» давав опуклу картину ідеального виробництва, яке було незалежне від ринку, а тому позбавлене загрози капіталістичної експлуатації. Ось вона: «Працюють разом, за виробленим і вирахованим трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що за рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, – і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо розрахованим, вираженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства»⁴³.

Отже, примусовість праці впливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового господарства. Якщо випуск чобіт, вакси і ковбаси підлягав централізованому плануванню, то й людей, які виробляли всі ці речі, треба було переміщувати по підприємствах згідно з потребами виробництва, навіть якби вони не бажали цього. Звичайно, насамперед ішлося не про ковбасу з бухарінського опису комуністичного виробництва, а про шинелі й гармати.

Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, яка ставала підприємцем-монстром, викликало з боку останньої гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ з усіма наслідками, що випливали з цього.

⁴⁰ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 198.

⁴¹ Ленинский сборник. XL. – М., 1985. – С. 424.

⁴² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 136–137.

⁴³ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 47.

За аналогією з дезертирами, тобто з людьми, які уникали військової повинності й у воєнний час могли підлягати розстрілу, з'явився вислів «дезертир трудового фронту». У статті «Як організувати змагання?» В. Ленін робив акцент на каральних санкціях, вимагаючи від державного апарату таких дій: «В одному місці посаджать в тюрму десятків багачів, дюжину шахраїв, півдюжини робітників, що ухиляються від роботи... В четвертому – розстріляють на місці одного з десятків, винних у дармоїдстві»⁴⁴.

Як видно з цих рядків, за «гегемоном революції» все-таки зберігалось привілейоване становище в суспільстві: тюрма чекала тільки півдюжини робітників, що ухилялися від роботи, тоді як в аналогічній ситуації інші класи повинні були надати для показового покарання цілу дюжину своїх представників. Вражає те, що голова радянського уряду всерйоз розглядав можливість викорінення дармоїдства за допомогою децимації – кари, яку давньоримські воєначальники застосовували до солдатів за боягузтво у бою.

Щоб зробити насилля універсальним методом державного управління, потрібно було розбудувати владу, спроможну передавати командні імпульси з одного центру на всю периферію, до кожного виробника матеріальних благ і духовних цінностей.

За 73 роки, відведені історією радянському комунізму, партія більшовиків не спромоглася реалізувати в повному обсязі вимог, передбачуваних для першої фази Марксової доктрини. Врешті-решт, утопія залишається утопією навіть тоді, коли державна влада використовує всю свою міць з метою реалізації нереального задуму. Проте немало з того, що межувало з фантастикою, було реалізоване – саме на шляхах комунізму відстала середньовічна імперія перетворилася на модернізовану наддержаву.

Відповідь на те, як це стало можливим, дає аналіз влади, побудованої В. Леніним у ході комуністичного будівництва.

По-перше, соціально-економічна утопія була спроможна втілюватися в життя тільки за двох взаємопов'язаних умов: абсолютної залежності всіх структур владної ієрархії від єдиного командного центру і цілковитої їх незалежності від волевиявлення населення. По-друге, всі горизонтальні структури громадянської самоорганізації, які забезпечують незалежне від влади волевиявлення населення, мусили бути трансформовані в залежні від неї вертикальні структури. По-третє, мусила діяти умова, без якої реалізація утопії ставала абсолютно неможливою: соціальна спорідненість представників влади з народними низами. Вожді більшовиків постійно насичували державний апарат вихідцями з робітнико-селянського

⁴⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 35. – С. 147, 148.

середовища й делегували поодинокі контрольні або навіть командні функції на громадських засадах мільйонам робітників і селян. У «Чергових завданнях Радянської влади» В. Ленін цілком недвозначно вказував: «Метою нашою є безплатне виконання державних обов'язків кожним трудящим, по відбутті 8-годинного "уроку" продуктивної роботи: перехід до цього особливо важкий, але тільки в цьому переході запорука остаточного зміцнення соціалізму»⁴⁵.

Управлінський апарат у комуністичній політико-економічній системі за означенням мусив бути велетенським. По-перше, повинні були існувати колосальні за чисельністю органи контролю за поведінкою і мисленням, здатні поширювати свій вплив на кожну людину і в зародку знищувати всі форми протесту. По-друге, держава-комуна потребувала утворення могутнього пропагандистського і виховного апарату. По-третє, мав бути розбудований величезний командно-адміністративний апарат, здатний рушити в дію економічний потенціал суспільства. За відсутності підприємців і підприємництва економіка, яку стали називати «народним господарством», залишалася мертвою до одержання директивних імпульсів ззовні.

Відсутність чіткого розмежування між державою та суспільством і поєднаність більшовицької партії з народом були не пропагандистськими гаслами, а реальними якісними характеристиками створюваного В. Леніним суспільно-політичного ладу. З одного боку, це надихало тих, хто бачив безпосередній зв'язок між карбованими строфами партійного гімну «Інтернаціонал» і дійсністю. З другого боку, це породжувало відчай у людей, здатних силою свого інтелекту усвідомити зловісну перспективу. Надивившись у Криму на методи боротьби більшовиків за «диктатуру пролетаріату», Володимир Вернадський записав у своєму щоденнику: «Ідейне в більшовизмі виявляється органічно пов'язаним з відновленням катувань, форм рабства і запровадженням смертної кари як систематичного способу управління»⁴⁶.

Уже перший рік існування розбудованої більшовиками держави-комуни показав її докорінну несхожість на всі інші знані людством форми державної організації. Держави, починаючи від найбільш примітивних, завжди піднімалися над суспільством. Навпаки, *радянська держава, зберігаючи цілковиту незалежність від населення країни, змушена була «технологічно», внаслідок самої природи комунізму як суспільно-економічного ладу, вербувати в суспільстві свої управлінські щупальця і проникати ними в народну товщу, утворюючи в ній мільйони власних міні-осередків.*

⁴⁵ Там само. – Т. 36. – С. 192.

⁴⁶ Вернадский Владимир. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. – М., 1993. – С. 208.

За цих умов контури держави ставали розмитими, а політична, економічна і психологічна залежність членів суспільства від неї – величезною.

Суспільно-економічний лад, який почав народжуватися в радянській Росії у 1918 р., можна назвати тоталітарним лише умовно. За такими зовнішніми показниками, як незалежність політичного режиму від суспільства і соціальний патерналізм, він наближався до тоталітарних державних мутацій, які з'явилися при переході від традиційного до громадянського суспільства. Однак зрощування держави з суспільством унаслідок ліквідації приватної власності у десятків мільйонів самодостатніх виробників ставило радянську державу-комуна поза рамками знаних в історії держав – традиційних, демократичних або тоталітарних.

Концентрація влади на вершині управлінської піраміди була однаково небезпечною як для суспільства, так і для держави. Історія радянського комунізму засвідчує навіть випадки геноциду з метою розв'язання проблем, небезпечних для диктатури вождів або вождя. Разом з тим вона нерідко засвідчувала пластичність радянської влади, здатність її об'єднати навколо себе основну частину суспільства й ефективно розв'язувати гострі проблеми в ситуації, однаково загрозливій для суспільства і держави.

Ленінська політична система була відлита, здавалося б, з однієї брили металу. Уперше здійснена тільки в роки горбачовської «перебудови» реальна спроба економічних і політичних реформ закінчилася блискавичним крахом радянського ладу.

3.4

Створення компартійно-радянської вертикалі влади

Ужитий В. Леніним вираз «держава-комуна» в західній історіографії має відповідник у формулі «партія-держава». Ця формула показує ключову роль партії більшовиків у суспільно-економічній системі, створеній у країні рад. Недоліком є відсутність у ній згадки про суспільство.

Логічним виглядає термін «державосуспільство», який найбільш точно позначає унікальність *комуністичного типу тоталітаризму*. Зі вступом людства в етап громадянського суспільства тоталітаризм можна пояснити як мутацію, викликану труднощами переходу від традиційного суспільства. Ми можемо називати демократичними ті країни, де суспільство панує над державою, а тоталітарними – ті, в яких держава запанувала над суспільством. У такій системі координат унікальність комуністичного тоталітаризму стає очевидною. Адже держава-комуна не височить над суспільством, а вбирає його в себе: розсмоктує всі горизонтальні зв'язки і структури, що існують, прошиває суспільство на всю його товщину влас-

ними вертикальними структурами й «атомізує» людину, ставлячи її один на один перед собою. Позбавлення людини політичної та економічної свободи змушує державу-комуну брати на себе патерналістські функції. Людина позбавляється здатності прожити без держави – і то від народження в державному пологовому будинку до останнього притулку на державному цвинтарі. Патерналізм надає державі додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством. Одночасно він влаштовує більшу частину суспільства, особливо, як показує історичний досвід, у другому і третьому поколіннях.

Незважаючи на літературну кострубатість, термін «державосуспільство» передає унікальну властивість комуністичної країни: злиття держави з суспільством шляхом ліквідації між людьми зв'язків горизонтального типу (окрім сімейних і релігійних, які славні чекісти все-таки ставили під жорсткий контроль). Отже, знищувалися всі елементи громадянського суспільства, які встигли зародитися в дореволюційній Росії. Натомість усі існуючі в державі та суспільстві організаційні структури народжувалися або переформатовувалися як вертикальні. Суть трансформації полягала в тому, що вони мусили функціонувати на засадах «демократичного централізму» – подібно партії.

У праці «Що робити?» (1902 р.) В. Ленін обґрунтував необхідність побудови організації професійних революціонерів як «партії нового типу». Сформульовані для цієї організації принципи побудови відрізняли її від звичайної політичної партії і водночас зближували з таємним товариством «Народна розправа», яке діяло за сформульованим його главою Сергієм Нечаєвим «Катехізисом революціонера» (1869 р.). Нечаєв учив, що справжній революціонер не повинен мати особливих інтересів, справ і почуттів, приватної власності й навіть власного імені. Він мусив бути абсолютно вірним революційній справі і тій організації, у якій відстоював її. Вірність організації не відділялася від вірності її керівникові.

Спровокований Леніним у 1903 р. розкол російських соціал-демократів поклав найбільш виразну межу між меншовизмом, який уособлював соціал-демократичну партію європейського типу, і більшовизмом, який являв собою «партію нового типу», будовану на засадах «демократичного централізму». Після цього аж до 1917 р. засновник більшовизму безкомпромісно боровся з усіма опортуністами й угодовцями, вся вина яких полягала в інакомисленні або в елементарному непослуху керівникові. Такий спосіб керівництва партією перетворював її на сліпе знаряддя вождя у здобутті влади.

Будова партії більшовиків на засадах «демократичного централізму» сприяла її приходу до влади. Проте сліпа покора нижчих за ієрархією партійних організацій вищим підривала її політичний статус. Суть небезпеки дуже рано відчув і описав Лев Троцький. Він зрозумів, що «демократичний централізм» провокує

неминучий переплив влади від нижчих інстанцій до вищих: «Партійна організація “заміщує” собою партію, ЦК заміщує собою партійну організацію, і, нарешті, “диктатор” заміщує собою ЦК»⁴⁷. Як бачимо, зловісне слово «диктатор» Троцький делікатно брав у лапки. У 1904 р. ніхто з російських соціал-демократів не міг собі уявити, що партія, яка сповідувала принципи демократії, могла бути очолена коли-небудь справжнім диктатором.

Побудова партії більшовиків на засадах «демократичного централізму» визначила наперед будівництво держави-комуни за такими самими засадами. Першим до цього висновку прийшов Микола Бердяєв в одному з найбільш прославлених своїх творів – «Витоки і смисл російського комунізму» (1937 р.). «Більшовицька партія, яку впродовж багатьох років створював Ленін, – підкреслив великий філософ, – повинна була дати взірць майбутній організації всієї Росії. Уся Росія, увесь російський народ виявилися підпорядкованими не тільки диктатурі комуністичної партії, її центрального органу, але й доктрині комуністичного диктатора в своєму мисленні і своїй совісті. Ленін заперечував свободу всередині партії і це заперечення свободи було перенесено на всю Росію»⁴⁸.

Таке спостереження М. Бердяєва нівелює всі наступні спроби істориків виявити «шлях більшовиків до однопартійної диктатури»⁴⁹. Цього шляху як такого, власне, ніколи не було – від самого початку, як тільки влада опинилася в руках більшовиків, їхні вожді не виявили бажання ділитися нею з представниками інших соціалістичних партій. Союз з лівими есерами (три місяці – в РНК, до травня 1918 р. – у ВЦВК, ВЧК і місцевих органах влади) був тактичним кроком, який не мав майбутнього.

Звичайно, в партії більшовиків існувала різноголосиця думок з приводу проблеми влади. Це виявилось, коли Всеросійський виконавчий комітет залізничників (ВИКЖель) висунув вимогу створити соціалістичний уряд із включенням до нього меншовиків, правих есерів і народних соціалістів. Частина більшовиків – членів Раднаркому – підтримала залізничників. Під тиском В. Леніна ЦК РСДРП(б) відкинув ультиматум, і тоді наркоми В. Мілютін, В. Ногін, О. Риков та І. Теодорович залишили свої пости. Варто вислухати їхні мотиви, що прозвучали в заяві, адресованій ВЦВК: «Ми стоїмо на точці зору необхідності утворення соціалістичного уряду з усіх радянських партій... Ми вважаємо, що поза цим є тільки один шлях: збереження суто більшовицького уряду засобами політичного терору. На

⁴⁷ Троцький Л. Д. Наши политические задачи. – Женева, 1904. – С. 54–55.

⁴⁸ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 99.

⁴⁹ Див., наприклад: Гимпельсон Е. Г. Путь к однопартийной диктатуре // Отечественная история, 1994, № 4–5. – С. 93–110.

цей шлях ступила Рада Народних Комісарів ... Це веде до усунення масових пролетарських організацій від керівництва політичним життям, до встановлення безвідповідального режиму»⁵⁰.

В. Леніну була потрібна не багатопартійна влада парламентського типу, а диктатура. Перехід до реалізації комуністичної доктрини міг бути забезпечений тільки засобами політичного терору. Не відмовляючись співпрацювати з представниками інших соціалістичних партій, він ставив перед ними тільки одну умову: поміняти партійний статус, влитися в лави більшовиків.

Майже одразу після приходу до влади, 11 грудня (28 листопада ст. ст.) 1917 р. більшовики оголосили конституційних демократів партією ворогів народу⁵¹. Капати пішли у підпілля і зникли з політичного життя. Натомість радянські партії меншовиків та есерів залишалися на легальному становищі, але перебували під постійним пресингом нових властей. Для більшовиків, які приступили до реалізації оголошеної на II Всеросійському з'їзді рад програми радянських перетворень, було важливо витіснити конкуруючі партії з рад, які стали органами влади, тобто встановити однопартійну систему правління за допомогою волевиявлення робітничих і солдатських колективів. Будучи вже урядовою партією, вони воістину витискували радянські партії з рад не грубою силою, а переважно через виборчий процес. У ці перші місяці вони навіть не називали свій прихід до влади політичним переворотом. У показовій заяві ЦК РСДРП(б), яку газета «Правда» опублікувала 20 (7) листопада 1917 р., було вказано: «Перехід уряду з рук однієї радянської партії в руки іншої партії забезпечений без усякої революції, простим рішенням Рад, простим перевибором депутатів у Ради».

Щоб інтенсифікувати процес перевиборів, ВЦВК прийняв 4 грудня 1917 р. «Декрет про право відкликання делегатів». Відповідно до нього вибори в усі представницькі установи проводилися від партій на основі пропорційної системи⁵². Організуючи в першу чергу усунення попереднього складу ВИКЖеля на надзвичайному Всеросійському залізничному з'їзді в січні 1918 р., В. Ленін підкреслив, що радянська влада дає можливість трудящим, якщо вони не задоволені своєю партією, переобрати своїх делегатів, передати владу іншій партії і змінити уряд, без найменшої революції⁵³.

Вибудовування владної вертикалі після жовтневого перевороту зводилося до оголошення рад органами влади і «виштовхування» з них

⁵⁰ Протоколи ЦК РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 136.

⁵¹ Декреты Советской власти. – Т.1. – М., 1957. – С. 432.

⁵² Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 119.

⁵³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 35. – С. 294.

представників конкуруючих соціалістичних партій. Стратегія В. Леніна полягала в тому, щоб перетворити ради на філіал власної партії і заповнити владну вертикаль більшовиками. Саме під таким кутом зору слід оцінювати написану Леніним показову відозву Раднаркому до населення від 18(5) листопада 1917 р., яка була опублікована наступного дня газетою «Правда»:

«Товариші трудящі! Пам'ятайте, що ви самі тепер управляєте державою. Ніхто вам не допоможе, якщо *ви самі* не об'єднаєтесь і не візьмете *всі справи* держави в *свої* руки. *Ваші* ради – віднині органи державної влади, повноважні, вирішальні органи. Встановіть найсуворіший революційний порядок, нещадно придушуйте спроби анархії з боку п'яниць, хуліганів, контрреволюційних юнкерів, корніловців і тому подібне. Беріть *усю* владу в руки *своїх* Рад»⁵⁴.

Щоб оцінити повною мірою розроблену В. Леніном стратегію завоювання влади, слід врахувати, що його партія не мала підтримки більшості народу навіть після того, як взяла на озброєння популярні радянські гасла. Вибори до Установчих зборів, які відбулися вже після жовтневого перевороту, показували справжню міру популярності більшовиків серед населення. Вони змогли досягти істотних результатів у столицях, але в губернських центрах і гарнізонах, зокрема в Україні, наслідки виборів були, як правило, для більшовиків несприятливі. Рейтинг популярності основних загальноросійських партій виявився таким (у процентах до всіх, хто взяв участь у голосуванні)⁵⁵:

	Місто			Гарнізони		
	за більшовиків	за есерів	за кадетів	за більшовиків	за есерів	за кадетів
Петроград	45,3	16,7	26,3	79,2	12,0	5,8
Москва	50,1	8,5	35,9	79,5	6,2	9,8
Київ	16,8	4,2	10,3	–	–	–
Харків	27,8	16,7	25,2	53,4	35,9	5,1
Катеринослав	26,4	8,4	11,7	19,5	15,9	3,3
Житомир	10,3	4,9	14,9	13,4	17,4	19,1
Одеса	28,6	5,5	16,2	44,9	10,7	9,1

У цілому по країні більшовики зібрали менше 24 % голосів, а в українських губерніях – тільки 10%⁵⁶. При такому співвідношенні сил Установчі збори загрожували владі більшовиків, тож після першого засідання їх розігнали.

⁵⁴ Там само. – С. 63, 62.

⁵⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 550.

⁵⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 570.

Більшовики не могли перемогти конкурентні політичні партії у відкритих електоральних боях, тобто під час парламентських виборів. Натомість витискувати суперників з рад було реально, бо ситуація відпрацьовувалася в кожній з них окремо. Все стало зовсім просто після того, як в руках партії опинилися урядові важелі. В. Ленін це зрозумів задовго до революції, і саме через це він назвав у «Квітневих тезах» метою більшовиків не парламентську республіку, а республіку рад. Розкриваючи природу майбутньої радянської влади на конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р., він підкреслював цілком відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»⁵⁷. Диктатуру він називав «диктатурою пролетаріату», але не робив таємниці з того, як розуміє термін, що існував від часів «Маніфесту Комуністичної партії»: «Диктатура робітничого класу проводиться тією партією більшовиків, яка ще з 1905 р. і раніше злилася з усім революційним пролетаріатом»⁵⁸.

Привілей «злитися з революційним пролетаріатом» мали тільки більшовики. Меншовиків або есерів, якщо вони затримувалися в радах через те, що колективи не бажали міняти їх на більшовиків, або вони самі не бажали ставати більшовиками, – чекали репресії.

20(7) грудня 1917 р. декретом Раднаркому була створена Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією та саботажем (ВЧК) на чолі з Феліксом Дзержинським. Через тиждень, 28 грудня ВЧК оприлюднила в газеті «Известия ВЦИК» циркуляр, адресований місцевим радам. У ньому пропонувалося присилати в комісію «всі відомості й дані про організації та окремих осіб, діяльність яких спрямована на шкоду революції і владі народу». Містилася в циркулярі й пропозиція створювати аналогічні комісії на місцях.

Раднарком і ВЦВК надали чекістам майже абсолютні повноваження. Вони мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Улітку 1918 р. в радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК – губернські, транспортні, військові. Деякий час функціонували навіть повітові ЧК.

Коли IV надзвичайний Всеросійський з'їзд рад ратифікував Брест-Литовський мирний договір, ліві есери відкликали своїх наркомів з уряду. У квітні 1918 р. японці висадилися у Владивостоці. Стало відомо, що союзники мають намір висадитися і в Європейській Росії, щоб покінчити з владою, яка уклала сепаратний мир з їхнім ворогом. Під впливом таких очікувань праві есери на своїй конференції в Москві у травні 1918 р. проголосили політику, спрямовану на «ліквідацію більшовицької партійної диктатури і перехід влади в руки уряду, що спиратиметься на

⁵⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 31. – С. 341.

⁵⁸ Там само. – Т. 39. – С. 148.

загальне виборче право, уряду, який у війні з Німеччиною зможе прийняти воєнну допомогу союзників»⁵⁹.

У стані меншовиків загострилися суперечності між «оборонцями» та «інтернаціоналістами». Однак обидві течії зайняли ворожу позицію щодо більшовицького режиму. У відповідь 14 червня ВЦВК виключив правих есерів та меншовиків зі своїх лав і рекомендував усім іншим радам наслідувати його приклад.

Висадка військ Антанти в Мурманську і вбивство 6 липня лівими есерами німецького посла в Москві графа Мірбаха різко загострили політичну ситуацію. Делегати від партії лівих есерів, які прибули в Москву на V Всеросійський з'їзд рад, були заарештовані. Після кількох днів затримки, пов'язаної з арештами лівих есерів, з'їзд відновив роботу й ухвалив вивести з рад робітничих і селянських депутатів представників цієї партії. 10 липня він затвердив Конституцію РСФРР, у якій ані слова не було сказано про наявність у країні партії більшовиків, яка здійснювала «диктатуру пролетаріату». Проте на цей час партія уже існувала у двох своїх вимірах: як урядова структура зі своєю власною вертикаллю влади від ЦК РКП(б) до місцевих партійних комітетів і як сукупність партизованих депутатів рад різних рівнів разом з безпартійними, але «співчуваючими» урядовій партії депутатами.

Конституція РСФРР затверджувала таку конструкцію Всеросійського з'їзду рад: представники міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари⁶⁰.

Американський фахівець з історії Росії Р. Пайпс сформулював суть радянської влади таким чином: «Державна влада в країні формально належала ієрархічно організованам, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»⁶¹. Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом, систему державного устрою «РКП(б)–ради», елементи якої (партійні комітети і виконавчі комітети рад) у кожній ієрархічній ланці являли собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкомі рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покла-

⁵⁹ Карр Едвард. Большевицкая революция 1917–1923. – Т. 1–2. – М., 1990. – С. 141.

⁶⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 38. – С. 343.

⁶¹ Пайпс Річард. Россия при большевиках. – М., 1997. – С. 183.

далися у повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну і всеохопну владу, нерозривно зрошену з організаційною структурою партії. Саме вони надавали РКП(б) статусу державної партії.

Хоча партія більшовиків перетворилася на державну структуру, вона зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія». Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. При цьому в партійних документах підкреслювалася небажаність злиття партійних і радянських установ. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не замінити їх»⁶².

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Унаслідок її побудови за принципом «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів.

Диктатура системи «РКП(б)–ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх – такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. *Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення.* Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

ЦК РКП(б) та підлеглі йому установи розподілили в компартійну і радянську вертикалі влади за період з листопада 1917 р. до початку березня 1919 р. 200 тис. членів партії⁶³. Уславлений англійський математик і філософ Бертран Рассел мав тоді можливість побувати в радянській Росії та оцінити наслідки кадрової революції, здійсненої під загальним керівництвом секретаря ЦК РКП(б) Я. Свердлова. Правлячу верству комуністів Б. Рассел поділив на дві частини. «Це, по-перше, стара гвардія революціонерів, випробуваних роками переслідувань. Ці люди займають більшу

⁶² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 2. – С. 75.

⁶³ Известия ЦК КПРС. – 1989, № 6. – С. 194.

частину найвищих постів. Тюрми і заслання зробили їх незламними та фанатичними і до певного ступеня відірвали їх від власної країни. Це найчесніші люди з найглибшою вірою в те, що комунізм відродить весь світ». Услід за ними, за Расселом, йшла група «кар'єристів, які стали ревними більшовиками з причини матеріального успіху більшовиків». До третьої групи вчений відніс людей, «які не були ревними комуністами, але які згуртувалися навколо уряду, оскільки він виявився стабільним»⁶⁴.

Схема Б. Рассела досить проста, але вона засвідчувала, що більшовикам вдалося головне: *створити працездатну вертикаль влади, якої в країні не існувало від часів повалення самодержавства.*

3.5

Соціально-економічні перетворення

Окремі події або твердження, якщо розглядати їх поза контекстом, можуть хибно оцінюватися не тільки учасниками революційних подій, але й істориками. Ось багатократно розтиражована в радянські часи заява В. Леніна на I Всеросійському з'їзді рад 17(4) червня 1917 р. про готовність партії більшовиків узяти владу в свої руки негайно. Один із лідерів меншовиків Микола Суханов (Гіммер) побачив у ній лише непослідовність і нетерпеливість представника конкуруючої партії, а тому відреагував у своїх «Записках про революцію» іронічно: «Більшовицький вождь закликав учитися бути в меншості, мати терпіння, завойовувати Ради, добиватися в них більшості й передати їм всю владу в центрі й на місцях. Нині Ленін, не маючи терпіння, не добившись більшості, не завоювавши Рад, вимагає проти їх волі всієї влади, вимагає диктатури для однієї своєї партії»⁶⁵.

Якщо уважно простежити ставлення В. Леніна до рад від їх виникнення у 1905 р. до проголошення радянської влади в листопаді 1917 р., то ми не побачимо в його заяві на з'їзді непослідовності або нетерпіння. Побачимо лише те, що меншовики та есери персонально й сукупно, тобто як політичні партії, оцінювали потенційні можливості рад у революції зовсім не так, як їх оцінював вождь більшовиків. Тому вони й програли.

Цікаво, однак, як відреагував на ленінську заяву і сухановський коментар один із провідних учених Інституту російської історії РАН Єфім Гімпельсон у 1994 р. Він побачив у заяві Леніна лише бажання більшовиків спрямовувати діяльність «держави Рад» і надію на те, що така держава втілюватиме в життя їхню програ-

⁶⁴ Рассел Б. Практика и теория большевизма. – М., 1991. – С. 45–46.

⁶⁵ Суханов Н. Н. Записки о революции. – Т. 2. – Кн. 3–4. – М., 1991. – С. 261.

му. Хоча між 1917 і 1994 рр. пролягла вся історія ленінсько-сталінського комунізму, Є. Гімпельсон не усвідомив докорінних відмінностей між комуністичною доктриною і більш-менш примарними уявленнями учасників «червоної смуги» про завтрашній день. Не усвідомивши цього, вчений зробив у своїй статті такий парадоксальний висновок: «Тоді (тобто в червні 1917 р. – С. К.) більшовики ще не передбачали, що їхня партія, підмінивши Ради, сама буде здійснювати державні функції, перетвориться в “партію-державу”, не передбачали, що “диктатура пролетаріату” зведеться до диктатури їхньої партії»⁶⁶.

У процитованому уривку прозвучала цілком правильна теза про підміну рад партією і помилкова – про непослідовність (а насправді геніальність!) ленінської стратегії завоювання диктаторської влади. Наявність протилежних за знаком тез в одному реченні засвідчує лише те, що автор не набув стереоскопічного погляду на глибинну суть радянської влади навіть після того, як на його очах унаслідок конституційної реформи М. Горбачова розвалився Радянський Союз. Не варто критикувати його одного, коли сотні членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР на пропозицію М. Горбачова (а точніше – О. Яковлева) обрізали в 1988 р., самі того не розуміючи, ту пуповину, яка поєднувала дві форми існування державної партії, – партійні комітети та виконавчі комітети рад. Позбувшись державного статусу, партія пустилася у вільне плавання і практично одразу перетворилася на тонучий корабель, з якого почали тікати шукачі хлібних посад – пасажери.

Цей екскурс у 1917 і одночасно в 1988 роки допоможе зрозуміти дещо парадоксальну соціально-економічну політику Раднаркому на першому етапі після завоювання влади більшовиками. У тогочасному російському суспільстві дістала широкий розголос промова, що з нею глава радянського уряду виступив 5 лютого (23 січня ст. ст.) 1918 р. перед агітаторами, яких посиляли в провінцію. Він заявив, що війна зовнішня закінчилася або закінчується (йшли переговори про укладення сепаратного миру з Центральними державами), але на черзі – війна внутрішня: експропріація експропріаторів. Аби агітатори та їхня аудиторія зрозуміли значення запозиченого з «Маніфесту Комуністичної партії» іншомовного словосполучення, вождь вдався до прикладу з повсякденного життя. «Правий був, – зазначив він, – старик-більшовик, який пояснив козаку зі станиці Каменської на Північному Кавказі, в чому суть більшовизму. На запитання козака: а чи правда, що ви, більшовики, грабуєте? – старик відповів: так, ми грабуємо награбоване»⁶⁷.

⁶⁶ Гімпельсон Е. Г. Путь к однопартийной диктатуре // Отечественная история, 1994, № 4–5. – С. 94.

⁶⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 35. – С. 313, 314.

На цей пропагандистський пасаж В. Леніна М. Горький схвилювано відгукнувся в своїй газеті «Новая жизнь» 16(3) березня 1918 р. (цитуюмо мовою оригіналу): «Мы совершаем опыт социальной революции – занятие, весьма утешающее маньяков этой прекрасной идеи и очень полезное для жуликов. Как известно, одним из наиболее громких и горячо принятых к сердцу лозунгов нашей самобытной революции явился лозунг: “Грабь награбленное!” Грабят – изумительно, артистически; нет сомнения, что об этом процессе самоограбления Руси история будет рассказывать с величайшим пафосом... Продается все, что можно продать, в Феодосии солдаты даже людьми торгуют: привезли с Кавказа турчанок, армянок, курдков и продают их по 25 руб. за штуку»⁶⁸.

Один із найбільш ерудованих фахівців з історії радянського комунізму Річард Пайпс у своїй класичній праці «Російська революція» (першопублікація 1990 р.) називає цю політику «дуванною». Козацьке слово «дуван» проникло в російську (й українську – додам від себе) мови з турецької й означало розподіл здобичі, яким займалися козаки після набігів на турецькі й перські поселення.

Восени і взимку 1917/1918 рр. предметом «дувану» стала, як підкреслює Р. Пайпс, уся Росія. Особливо жадано здобиччю були орні землі, віддані для перерозподілу селянським общинам Декретом про землю від 8 листопада 1917 р. Поділом земель між селянськими дворами відповідно до норм, які кожна община сама для себе встановлювала, селянство було поглинуте аж до весни 1918 р.

Подібні процеси спостерігалися і в промисловості. Більшовики передали управління промисловими підприємствами фабрично-заводським комітетам, члени яких, робітники і рядові конторські службовці, знаходилися під впливом синдикалістських ідей. Комітети ці передусім відсунули від управління власників та менеджерів підприємств і взяли їх у свої руки. Одночасно вони скористалися можливістю і присвоїли майно заводів, поділивши між собою доходи й устаткування. Посилаючись на редагований М. Горьким журнал «Новая жизнь», Р. Пайпс стверджує, що робітничий контроль зводився до «розподілу доходів даного промислового підприємства між робітниками цього підприємства»⁶⁹.

Перед тим, як відправитися додому, солдати-фронтовики ламали замки в арсеналах, забираючи собі все, що могли потягти, і продаючи решту місцевим жителям. Посилаючись на «Красную газету» (1918, 2 лютого н. ст.), Р. Пайпс розповідає про нараду в солдатській секції Петроградської ради, на якій виявилось, що в багатьох частинах солдати забирали додому військову форму і зброю зі складів⁷⁰.

⁶⁸ Горький М. Несвоевременные мысли. – С. 170.

⁶⁹ Новая жизнь, 1918, 7 февраля (25 января). Кореспонденція Б. Авілова.

⁷⁰ Пайпс Річард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 185.

Намальовану картину можна нескінченно довго домальовувати яскравими фактами з усієї російської периферії. Можна проілюструвати цей «всеросійський дуван» матеріальних цінностей ще й художніми творами, які з'явилися в ті часи або згодом. *Усе це тривало до весни 1918 р.* Потім «червона смута» увійшла в береги, і все заспокоїлося.

Незвичний феномен «дувану» перебував під контролем вождів більшовицької партії і вимагає пояснень. Р. Пайпс пояснював справу так: «Звичайно, неможливо було розтрощити “до основанья” соціальний, політичний та економічний уклад, створюваний століттями, в країні з більш ніж стомільйонним населенням, спираючись тільки на партійців. Необхідно було запрягти в цю справу “маси”, але, оскільки робітники і селяни в масі своїй нічого не знали про соціалізм і диктатуру пролетаріату, їх треба було спонукати до дії, поставивши перед ними мету зрозумілу і привабливу»⁷¹. Звідси – «дуван».

Так, В. Ленін брався будувати комунізм руками людей, які нічого не знали про цей лад, окрім того, що в майбутньому все розподілятиметься за потребами. Якщо чесно, то він і сам не дуже знав, з якого кінця підступатися до справи – адже йшлося про створення суспільства з невідомими параметрами виробництва і розподілу матеріальних благ. Відомо було тільки те, що звичних для всіх параметрів приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку не могло бути ні в другій, ні в першій фазах комунізму.

Незрозуміло, однак, якщо аналізувати пояснення Р. Пайпса, до яких дій треба було спонукати солдатів, робітників і селян. Якщо, згідно з «Інтернаціоналом» – *знищити* світ насилля, то жодного спонукання не вимагалось, «червона смута» знала свою справу краще за більшовиків або принаймні не гірше за них (беручи до уваги, що масова ленінська партія формувалася в цей час із радянського середовища). Якщо *будувати* новий світ («мы свой, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем»), то яким способом? Тут самі більшовики роками просувалися вперед методом проб і помилок, аж доки не наштотхнулися на загальносоюзний голод початку 30-х років. Ні, «загальноросійський дуван» кінця 1917 – початку 1918 рр. мав у своїй основі проблему влади, а не доктрини. Йдеться про радянську владу, яку формували в цей час більшовики.

У попередньому підрозділі було згадано, що через два тижні після жовтневого перевороту ЦК РСДРП(б) виступив з публічною заявою про перехід уряду з рук однієї радянської партії в руки іншої «без всякої революції», шляхом зміни партійного складу рад. Було показано також, що більшовики назвали декрети II Всеросійського з'їзду рад про мир, землю і утворення Раднаркому тимчасовими,

⁷¹ Там само. – С. 184.

які підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. Вибори в Установчі збори, запевняв Раднарком у перший день своєї роботи (9 листопада), мали відбутися, як і передбачалося раніше, 25 листопада.

Р. Пайпс додає до цього, що доктринальна забарвленість більшовицького перевороту 7 листопада в перші дні теж приховувалася, причому цілком усвідомлено. У начерку декларації про повалення Тимчасового уряду В. Ленін використав гасло «Хай живе соціалізм!», але після деяких роздумів викреслив його. Слово «соціалізм» у написаному Леніним офіційному документі вперше з'явилося тільки 15 листопада 1917 р.⁷² «Велика Жовтнева соціалістична революція» відбувалася тихою сапою, майже нелегально.

Розгін Установчих зборів історики датують, як правило, одним днем – 18(5) січня 1918 р. Насправді він розпочався ще до виборів депутатів. Утворити Військово-революційний комітет для повалення Тимчасового уряду і створити сприятливий склад депутатів II Всеросійського з'їзду рад шляхом маніпуляцій з нормами представництва – це була половина справи або менше ніж половина. Політично активну частину суспільства й передусім – об'єднані в ради революційні народні низи треба було переконати в тому, що Росія має стати радянською, а не парламентською республікою, і в радах мусять працювати більшовики, а не меншовики з есерами.

У написаному перед жовтневим переворотом творі «Держава і революція» В. Ленін приділив багато уваги перевагам безпосередньої демократії перед представницькою. Ця думка не була аж такою новою. Будь-які форми демократії мають свої вади і переваги. Ще Жан-Жак Руссо у творі «Про суспільний договір» називав справжньою тільки демократію прямої дії: «У той момент, коли народ віддає себе в руки своїх представників, він перестає бути вільним». Спираючись на попередників, В. Ленін писав: «При соціалізмі багато що з “примітивної” демократії неминуче оживе, бо вперше в історії цивілізованих суспільств *маса* населення підійметься до *самостійної* участі не тільки в голосуваннях і виборах, *але й у повсякденному управлінні*»⁷³.

Слабо орієнтуючись у тому, як будувати управління виробництвом після усунення приватних власників, В. Ленін усе-таки розумів, що до справи доведеться залучати в масовому порядку тих, хто працює, – робітників та службовців. Цілком зрозуміло, що залучати працівників до управління виробництвом мусила присутня в радах партія більшовиків. Щоб здобути довіру працівників та утвердитися в радах, вона повинна була шукати популярності в масах. **В. Ленін обрав парадоксальну форму безмежного популізму, яка, зрештою, спрацювала:**

⁷² Там само. – С. 177.

⁷³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 33. – С. 111.

«дуван». Це дозволило приборкати «червону смуту» і розбудувати обидві вертикалі влади: компартійну і радянську. На додаток при мережі компартійних комітетів розбудовувалася формально підпорядкована радянським органам влади чекістська вертикаль.

Гасло «Грабуй награвоване!» видалося цинічним не тільки М. Горькому. Відповідаючи опонентам, В. Ленін у заключному слові по доповіді про чергові завдання радянської влади на ВЦВК (29 квітня 1918 р.) не знайшов у цьому виразі нічого неправильного. Мовляв, якщо ми вживаємо вираз «експропріація експропріаторів», то чому ж не можна обійтись без латинських слів? Проте тут же уточнив: гасло проявило себе без всяких обмежень у діяльності рад, але тепер на сцену вступає пролетарська революція, яка диктує: награвоване порахувати і розтягати його не давай, а якщо тягтимуть до себе прямо чи опосередковано, то таких порушників дисципліни розстрілюй⁷⁴.

Починаючи після зміцнення влади «революцію згори», голова Раднаркому мусив теоретичними міркуваннями підкріпити свої погрози розстрілом. Звичайна впродовж кількох місяців практика розтягування майна була охарактеризована як «анархо-синдикалізм». В. Ленін з цього приводу висловлювався, не добираючи слів: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»⁷⁵.

Спроби трудових колективів буквально реалізувати гасло радянської революції про передачу фабрик робітникам підривали економічну диктатуру, і партія використала всі засоби впливу на «гегемона революції», щоб у корені ліквідувати їх. У країні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізована власність на засоби виробництва – це і є загальнонародне надбання.

У грудні 1917 р. була створена Вища рада народного господарства як центральний орган, покликаний «узгоджувати і об'єднувати» діяльність усіх економічних структур. Уже на першому засіданні бюро ВРНГ 27(14) грудня з'явилось рішення про націоналізацію приватних банків. На цьому засіданні був присутній В. Ленін, який вніс законопроект про націоналізацію не тільки банків, але й усіх промислових підприємств. Більшість членів бюро визнала цю ідею передчасною. Держава не мала змоги взяти на себе виплату заробітної плати працюючому персоналу⁷⁶.

⁷⁴ Там само. – Т. 36. – С. 253–254.

⁷⁵ Там само. – С. 452.

⁷⁶ Карр Эдвард. Большевицкая революция 1917–1923. – Т. 1–2. – Кн. 1. – С. 465.

У травні 1918 р. головою ВРНГ був призначений Олексій Риков, який взяв курс на системну націоналізацію промисловості. 28 червня з'явився декрет про націоналізацію всієї великої промисловості. Завдання організації управління націоналізованими підприємствами доручалося ВРНГ та його секціям. Якщо секції не були готові взяти на себе управління, підприємства розглядалися як передані у безвідплатну оренду колишнім власникам.

У ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, що в них залишалося, – робочу силу. В економіці комуністичного типу право на розпорядження робочою силою переходило до держави, і робітники ставали *подвійними пролетарями*. Але суть справи корінилася навіть глибше.

У дореволюційні часи робітники могли апелювати до держави, прагнучи обмежити сваволю підприємців. Для держави вони були, поряд із підприємцями, однією зі сторін у конфліктах. Звичайно, державна влада частіше за все співчувала підприємцям, а до революції 1905–1907 рр. навіть забороняла робітникам об'єднуватися у профспілки для колективного захисту своїх прав. Та якщо держава прибирала до рук «командні висоти» економіки й одержавлювала навіть профспілки, то робітники ставали беззахисними, коли спалахували трудові конфлікти.

Комуністичні перетворення негативно позначилися на становищі пролетарів, від імені й за підтримки яких здійснювалася націоналізація «командних висот». Та її згубні наслідки цим не обмежувалися. Націоналізація не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва, але ліквідувала господаря-власника. Новий хазяїн в особі державного органу не мав матеріального інтересу, був безликим до абстрактності й нездатним щоденно займатися конкретним виробництвом. Тому з'явилася об'єктивна потреба у розробці таких критеріїв і нормативів, які можна було б прикласти до всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розробка кошторисів, планів та звітів, організація поопераційного контролю і постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців і контролерів.

Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь Вищої ради народного господарства), центрів, трестів і кушів. Уся ця система, спрямована на втілення у життя ідеальних схем безтоварної економіки, намагалася здійснити нездійсненне – налагодити управління з одного центру всією масою підприємств. Вона дістала назву «главкізму». В РСФРР восени 1918 р. налічувалося 18 главків і центрів.

Руйнування ринку призводило до зникнення у виробників матеріальної зацікавленості в результатах праці. На передній план у комуністичному будівництві випливала позаекономічна примусовість. Теоретики російського комунізму це чудово розуміли.

Що ж реально виникало, якщо абстрагуватися від умоглядних доктринальних настанов, на руїнах ринкової економіки? Відроджувалося, хоч і в новій формі, те, що існувало раніше, – кріпосництво. Ведучи країну нібито вперед, до комунізму, більшовики насправді зіштовхували її на манівці історичного процесу. *Народам Росії нав'язувалося державне кріпосництво*. Ця прикра закономірність комуністичного будівництва особливо яскраво виявлялася у взаємовідносинах між державою і селянством.

Суперечності між містом і селом існували за будь-яких режимів і розв'язувалися залежно від ідеології та політики владних структур, ринковими або позаринковими засобами. Під час Світової війни, коли розвинулася інфляція, вони особливо загострилися. Селяни не поспішали віддавати хліб за гроші, купівельна спроможність яких дедалі більше падала. Внаслідок цього міста відчували зростаючий дефіцит продовольчого постачання. Лютнева революція, як відомо, почалася з хлібних черг у Петрограді. Торкнувшись проблеми постачання, В. Ленін у травні 1917 р. визнав справедливим запитання, яке ставили селяни, відмовляючись від знецінених рублів: «Навіщо нам гроші?» Він пропонував вирішити проблему в дусі комуністичної доктрини: безгрошовим продуктообміном, укладаючи відповідні угоди між радами робітничих і селянських депутатів⁷⁷. Не кажучи вже про технічну нездійсненність бартеру в масштабах цілої країни, реалізувати таку пропозицію могли тільки власники продукції, а існуючі в місті та селі ради тоді не претендували на розпорядження власністю.

Продовольство потрібне людям щодня, і його виробники мали «фору» перед містом. Уважаючи ціни на фабрично-заводську продукцію не вигідними, селяни відкладали свої закупівлі на невизначений час. Держава одержувала від них тільки грошові податки, тягар яких не відчувався селом через інфляцію. Придбати продовольство на ринку ставало дедалі важче.

Жовтневий переворот дав Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з сільськими товаровиробниками через ринок. Ця держава зобов'язалася нагодувати голодні пролетарські центри за допомогою простих рішень, заснованих на насиллі. Походження об'єктивних у своїй основі продовольчих труднощів у пропагандистських цілях стали пояснювати «куркульським страйком». Разом із тим документи свідчать, що державний апарат добре розумів суть справи. Наркомпрод доповідав урядові у березні 1918 р., що селяни відмовляються давати хліб за не забезпечені товарами гроші, і тільки постачання села предметами першої необхідності здатне «витягти на світло» сховане зерно⁷⁸.

⁷⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 32. – С. 96.

⁷⁸ Гимпельсон Е. Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. – М., 1973. – С. 114.

У пошуках виходу з продовольчої кризи В. Ленін навесні 1918 р. вирішив здійснити, як тоді казали, товарообмінну операцію між містом і селом, тобто реалізувати свої пропозиції річної давності. Нова держава вважала себе власником промислової продукції незалежно від того, чи були вже націоналізовані підприємства, які її виробляли. Та фабрично-заводської продукції під товарообмін виявлялося зовсім мало в порівнянні з потребами міста й армії у продовольстві. Тому Наркомпрод, який здійснював цю операцію, міг «отоварити» лише чверть вартості хліба, що підлягав здаванню за набагато нижчими від ринкових цін державними розцінками. Селяни у своїй масі відмовлялися мати справу з державою на вкрай невигідних для себе умовах. Реакція була негайною: 9 травня 1918 р. ВЦВК спеціальним декретом оголосив продовольчу диктатуру. Назва декрету говорить сама за себе – «Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». В декреті проголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. *Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна.*

Надзвичайні повноваження Наркомпроду полягали у наданні його органам права на конфіскацію виявленого у селян хліба. Конфіскація, яка називалася, як і раніше, заготівлею, здійснювалася за допомогою приданих наркомату військових формувань. Організовані Наркомпродом і профспілками продзагони робітників при сприянні сільських комітетів бідноти, а в необхідних випадках – і військ, здійснили влітку 1918 р. вилучення хліба у потрібній кількості без будь-якого товарного покриття. Поки українські селяни розгортали боротьбу з німецькими й австро-угорськими грабіжниками, у центральних губерніях Росії визрівала значно досконаліша система грабунку сільського товаровиробника, яка ґрунтувалася на розпалюванні об'єктивно існуючих суперечностей між робітничим класом і селянством, а також між заможними і пролетаризованими верствами самого селянства.

Запроваджену ще при цареві хлібну монополію більшовики розуміли своєрідно: як надання державі права вільно розпоряджатися продуктами селянської праці. *Хоч у селян поки що не відбирали засобів виробництва, одержана за їх допомогою продукція вважалася власністю суспільства, інтереси якого представляла державна партія.* Характерний зразок аргументації, якою пояснювався масовий похід робітників у село за хлібом, містився в доповіді В. Леніна на конференції профспілок і фабзавкомів Москви, зроблений 27 червня 1918 р.: «Хлібна монополія, але треба подумати про те, що це значить. Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що ні один пуд хліба, який не потрібен господарству селянина, не потрібен для підтримання його сім'ї і худоби, не потріб-

бен йому для посіву, – що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави»⁷⁹.

Щоб мати уявлення про суть взаємовідносин, нав'язуваних робітничому класу та селянству, треба розібратися у змісті терміна «надлишок». Він уживався того-часними політиками для означення продовольчої продукції, що підлягала вилученню, а в наступні десятиріччя міцно увійшов у радянську історіографію. Насправді ж, коли держава визначала масштаби вилучення, її турбувало те, скільки вона одержить продовольства для армії та міст, а не скільки залишиться селянам і яким буде їхнє становище. Вилучення продукції у розмірах, що не перевищували звичайної норми споживання, було скоріше винятком, ніж правилом. Адже система відносин між державою та селянами ґрунтувалася на насиллі, а не на ринкових засадах. *На відміну від купівлі-продажу, вилучення є не добровільною угодою, а силовим актом.*

Архівні матеріали радянського часу подають нам безліч фактів конфіскації вагомої частки, а інколи – навіть усіх селянських продовольчих запасів. Тут доцільніше навести узагальнюючий висновок наркома продовольства РСФРР О. Цюрупи, зроблений у березні 1921 р., тобто вже після повернення державної партії до ринкових взаємовідносин з селянами: «Через різке зменшення виробництва хліба все, що ми повинні дістати для нужд і для задоволення потреб пролетарських центрів і голодуючих районів Росії, все треба було брати із звичайної норми споживання селян»⁸⁰. Головною причиною зменшення виробництва хліба була *система заготівель*, яка жодною мірою не відповідала інтересам селянства. Висновок, який робив Цюрупа з цього факту, не вдаючись до його причин, є безсумнівний.

Організований улітку 1918 р. похід робітничих загонів у село вважався надзвичайним заходом. Розуміючи незручність силових методів у відносинах між містом і селом, керівництво радянської Росії ще не наважувалося перетворити їх у норму. Оскільки через інфляцію грошові податки з селян нічого не давали, було зроблено спробу натуралізувати податкове обкладення. 30 жовтня 1918 р. ВЦВК видав декрет «Про обкладення сільських господарів натуральним податком у вигляді відрахувань частини сільськогосподарських продуктів». Одночасно розпочалася друга товарообмінна операція. У грудні 1918 р. В. Ленін поставив завдання «збільшити товарообмін утричі, вдесятеро, ніж він іде зараз»⁸¹.

Не кажучи вже про теоретичну утопічність спроб налагодження натурального обміну продуктами праці між містом і селом, держава не мала достатнього обсягу

⁷⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 420–421.

⁸⁰ Десятий съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографич. отчет. – М., 1963. – С. 416.

⁸¹ Ленін В. І. Повне збір. творів – Т. 37. – С. 381.

фабрично-заводської продукції, щоб запропонувати її селянам. Директива щодо десятикратного розширення товарообміну залишилася на папері.

Декрет про натуральний продподаток теж не спрацював. Необкладуваний податком мінімум продовольства встановлювався на рівні насінневих, харчових і фуражних нормативів, а серед виснажених війнами господарств виявилось небагато таких, що мали товарні лишки, незважаючи на галас газет про куркульську небезпеку. Нечисленні товарні господарства не могли задовольнити потреби держави, які різко зросли.

Чому вони зросли? Річ у тім, що радянський уряд зробив другий, після націоналізації «командних висот», крок у напрямі докорінної реорганізації виробничих відносин у дусі комуністичної доктрини. 21 листопада 1918 р. було прийнято декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він покладав на державу в особі Наркомпроду обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно набувало через торгівлю.

Положення декрету від 21 листопада виходили далеко за рамки існуючого суспільно-економічного ладу і в поєднанні з націоналізацією «командних висот» руйнували саму основу ринкової економіки. Щоб реалізувати декрет про комуністичний розподіл і зменшити соціальну напругу в голодуючих пролетарських районах, уряд чинив величезний тиск на свої заготівельні органи. Не маючи товарів, за допомогою яких можна було б «витягти на світло» селянський хліб, і не задовольняючись жалюгідним контингентом розрахованого за нормативами продподатку, заготівельники почали вже з осені 1918 р. накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи із своїх потреб, а потім розкладати (російською мовою – раверстывать) їх по повітах, волостях і селах. Отже, поява «продрозверстки» була обумовлена самою логікою комуністичного будівництва.

З 30 грудня 1918 р. до 6 січня 1919 р. у Москві працювала Всеросійська нарада продпрацівників, скликана урядом для обговорення проекту декрету про продрозверстку. У доповіді заступника наркома продовольства М. Брюханова різниця між продподатком і продрозверсткою пояснювалася так: хлібна монополія і тверді ціни, за якими Наркомпрод одержує хліб, залишаються, але при визначенні кількості закупуваного зерна треба виходити не з нормативних потреб селянського господарства, а з потреб держави. «Лишком», отже, ставала та кількість продовольства, яку село, волость, повіт і губернія повинні були здати. «Розверстка, подана на волость, уже сама по собі є визначенням лишків», – так визначав суть проблеми пояснювальний циркуляр ЦК РКП(б) на адресу губкомів партії⁸².

⁸² Гимпельсон Е. Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. – С. 59.

Декрет про хлібну і фуражну продрозверстку з'явився 11 січня 1919 р. Розверстка поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини. Вона не являла собою торговельної операції, хоча й мала такий вигляд, бо держава платила за вилучену продукцію символічну ціну. Не була вона й податком, оскільки не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному відсотку. Величина продрозверстки визначалася тільки двома факторами: по-перше, потребами держави у продовольстві та сировині безвідносно до потреб самих селян; по-друге, здатністю державних заготівельних органів вилучити те, що їм було потрібне. Інакше кажучи, *продрозверстка була реквізицією*.

Знищення ринкових відносин, яке становило центральний пункт комуністичної доктрини, було тісно пов'язано з цілковитою ліквідацією приватної власності на засоби виробництва. Тобто завдання, що стояло перед державною партією, виходило далеко за рамки експропріації буржуазії та поміщиків. Партія поставила собі за мету відібрати засоби виробництва, які давали можливість існувати переважній більшості населення – селянам, кустарям, ремісникам, дрібним торговцям. Йшлося про ліквідацію дрібних власників, які застосовували в основному родинну працю й обходилися без постійного використання найманої робочої сили. Таких власників більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією».

У систему комуністичних виробничих відносин будь-які власники засобів виробництва не вписувалися. Торкаючись долі дрібних виробників і дрібних землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁸³. Отож вимагалось знайти інші методи, але звільнитися від них!

Починаючи навесні 1918 р. соціально-економічні перетворення, яких іще не бачив світ, вождь російських комуністів усвідомлював, що може спиратися на підтримку надто нечисленного прошарку суспільства – робітників великої промисловості. Та й то далєбі не всіх. «Ми можемо розраховувати, – підкреслював він, – тільки на свідомих робітників, уся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйки, проти нас, вони не вірять в новий порядок»⁸⁴. Але суть справи полягала не в тому, вірили чи не вірили робітники в комунізм. Зрозуміло, що підтримка робітників забезпечувалася їх об'єктивним становищем у суспільстві: вони нічого не втрачали в комуністичній революції, окрім своїх кайданів. Однак виявилось, що робітники у будованому більшовиками суспільстві все-таки втрачали дещо дуже істотне:

⁸³ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 38.

⁸⁴ Там само. – Т. 36. – С. 348.

право вибору місця праці за власним бажанням. Тобто тепер вони ставали *абсолютними* пролетарями, в усьому залежними від підприємця, яким виступала держава – правда, проявилось це тільки згодом. У селян же комуністична доктрина вимагала *негайної відмови* від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей. Розуміючи, що така відмова буде болючою, партія у своїх програмних документах погоджувалася на перехідний етап, протягом якого дрібним товаровиробникам дозволялося «звикати» до централізованого планового керівництва, перебуваючи в формально незалежних від держави колективних господарствах. Робітникам же такого «послаблення» не дали: керівники більшовицької партії рішуче виступили проти перетворення відібраних у капіталістів фабрик і заводів на спільну власність трудових колективів. Щоправда, селяни так само не могли розраховувати на перетворення поміщицької власності у спільну власність сільської громади.

Ще в перших програмних документах початку ХХ ст. більшовики проголошували: після експропріації поміщиків їхні господарства треба обов'язково зберегти і поставити під управління рад, утворених із пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» – радянське господарство). У «Програмі комуністів (більшовиків)» Бухарін писав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гноювик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці по можливості в найбільш великому розмірі. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків*, по-друге, *організацією трудових сільськогосподарських комун*»⁸⁵. Працюючи над текстом офіційної програми РКП(б), Ленін висловлювався обережніше, але по суті так само. В партійній програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці. Програма вимагала від членів партії якомога повнішого запровадження в життя заходів, спрямованих на організацію великого соціалістичного землеробства⁸⁶. Великі сільськогосподарські підприємства у формі радгоспів і комун розв'язували, на думку теоретиків російського комунізму, проблему налагодження нетоварної змички сільської економіки з націоналізованими «командними висотами».

Бухарін не випадково у процитованих вище рядках згадував тільки селян-бідняків, які могли б, на його думку, стати комунарами. Декларації про те, що майно комуні належить усім комунарам й одночасно кожному з них, на селян-власників

⁸⁵ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 59.

⁸⁶ КПРС в резолюціях ... – Т. 2. – С. 52.

не діяли. Вони відчували, що власність фактично відчужується. Статус комунарів означав для них перетворення з господарів у найману робочу силу.

Не дивно, що більшовики не розраховували на підтримку своїх планів «дрібною буржуазією». Їхньою соціальною опорою могло бути тільки пролетаризоване або комунізоване село. Аграрна революція на засадах омріяного поколіннями селян «чорного переділу» партію не влаштовувала, бо парцеляція поміщицьких маєтків зробила б центральною фігурою села не бідняка-пролетаря, а середняка-власника.

Враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянських мас, партія Леніна взяла на озброєння гасло есерівської програми про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку. Однак більшовики не приховували того, що їхні погляди не збігаються із проголошеною в Декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». На II Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. з приводу прийнятого Декрету про землю Ленін заявив: «Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоча б ми з нею були незгодні»⁸⁷.

Проте все-таки обійшли. 27 січня (9 лютого) 1918 р. ВЦВК видав нібито в додаток до Декрету про землю «Основний закон про соціалізацію землі». Сам термін «соціалізація землі» був з есерівського політичного словника й означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами, котрі провадили своє господарство власною працею. Зміст соціалізації більшовики вивернули навиворіт. Замість неіснуючих органів самоуправління земля переходила в розпорядження державних органів. Врешті-решт, сам Ленін визнав, що замість соціалізації вийшла націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки⁸⁸. Якщо соціалізація не суперечила приватній власності на землю й цілком укладалася в ринкову економіку, то націоналізація перетворювала основний у сільському господарстві засіб виробництва на власність держави, яка всіх переконувала в тому, що є робітничо-селянською, але насправді була далекою від інтересів селян. Це показали найближчі події.

Після більшовицької революції структури нової влади у центрі й особливо на місцях не спромоглися протистояти колосальному тиску селянських мас, які домагалися зрівняльного поділу землі. Поки в Україні П. Скоропадський відновлював поміщицьке господарство, в радянській Росії основну частину маєтків поділили, і лише деякі з них були перетворені на радгоспи або комуни. Панівною фігурою села став селянин-середняк, тобто селянин-власник.

⁸⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 35. – С. 24.

⁸⁸ Там само. – Т. 37. – С. 311.

Та поділена земля тепер належала державі, яка мала намір негайно комунізувати село. Проблема власності на землю була розв'язана, і на передній план вийшла проблема землекористування. У декреті про землю вказувалося ясно: форми користування землею повинні бути цілком вільні, як це вирішать в окремих селах – подвірне, хутірське, общинне, артільне. А у прийнятому через три місяці законі про соціалізацію цю ключову проблему оповили зловісною мовчанкою. Вказувалося тільки, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. державна партія розкрила свої карти: за безпосередньої участі В. Леніна уряд підготував *третій земельний декрет*, характер і мета якого розкривалися самою назвою: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті його була знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуці і відживаючі»⁸⁹.

Зважаючи на велику вибухову силу закладених у декреті положень, Раднарком не зважився ввести його в дію за усталеною процедурою, тобто шляхом публікації. Було вирішено апробувати його на спеціально скликаному в Москві Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Представників селян-власників, з якими радянська влада була тепер в офіційному союзі, проігнорували. Та, власне, й організацій, які представляли б їхні інтереси, не існувало.

З'їзд, на якому переважали нові радянські чиновники, прийняв резолюцію «Про колективізацію землеробства», яку газета «Правда» опублікувала 19 січня 1919 р. Мета декрету в газетному коментарі визначалася цілком певно: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього суспільного господарства». Згодом Всеросійський з'їзд рад без істотних змін схвалив текст декрету. 14 лютого 1919 р. його було опубліковано.

Якими матеріалами можна проілюструвати економічні й політичні підсумки першого року будівництва держави-комуні партією більшовиків? Праці В. Леніна, який керував цим будівництвом, не дадуть рельєфної картини, хоча вождь партії ніколи не вагався гостро позначити проблему, якщо вона вимагала негайного розв'язання. На початку 1919 р. перед мешканцями Кремля виявилось надто багато тяжких проблем, пов'язаних з господарською руїною. Руїна стрімко поглиблю-

⁸⁹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 126.

валася внаслідок занепаду продуктивних сил під впливом зовнішніх та внутрішніх війн і розпаду звичного економічного порядку, викликаного втручанням держави в існуючі виробничі відносини.

Більш-менш об'єктивну картину ситуації, яка склалася, можуть дати матеріали другого Всеросійського з'їзду рад народного господарства, який працював у Москві наприкінці грудня 1918 р. Російська економіка перебувала в такому стані, що потребувала допомоги. Большевики завжди вважали, що комуністична революція в Росії є частиною світової революції. Сподівання на допомогу посилилися після того, як восени 1918 р. спалахнули революції в Німеччині й Австро-Угорщині. «Нам нема чого приховувати від себе, що наше економічне становище гірше, ніж минулого року, – заявив на з'їзді один із тодішніх керівників російських профспілок Д. Рязанов. – Наша єдина надія – це соціалістична революція на Заході. Жодної іншої надії нема»⁹⁰. У доповіді заступника голови ВРНГ В. Мілютіна «Світове становище й економічне становище Росії» тема міжнародної допомоги була ключовою. «Єдиний шлях до порятунку – це збройне повстання пролетаріату Західної Європи, – підкреслив він, – злиття в одне Радянської Німеччини, Франції і Англії»⁹¹.

Тим часом практика комуністичного будівництва в Росії почала жахати навіть ортодоксальних марксистів Заходу. Один із керівників СДПН Карл Каутський написав одну за одною дві книги про комуністичну революцію в Росії: «Диктатура пролетаріату» (1918 р.) і «Тероризм і комунізм» (1919 р.). Якщо в першій він ще плакав ілюзії щодо доброї волі большевиків, які піддалися, мовляв, анархічним імпульсам мас і виявили неспроможність створити свій власний, не радянський, а демократичний уряд, то в другій книзі Каутський уже сприймав лєнінізм без жодних ілюзій. Большевицькі методи ведуть, писав він, «лише до такої форми соціалізму, яку ми звикли називати азійською, але це несправедливо, бо Азія породила Конфуція і Будду. Тому краще цей соціалізм називати татарським»⁹². Мова йшла, зрозуміло, про монголо-татар XII ст., які зруйнували високорозвинуті цивілізації Сходу і Заходу, але не створили нічого оригінального, крім могутньої армії.

К. Каутський доклав усіх зусиль, щоб керований Кремлем Комінтерн не надав радянських рис західноєвропейським революціям. Протиставляючи європейський соціалізм большевицькому комунізму, він ставив перед соціал-демократами

⁹⁰ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря – 27 декабря 1918 г.). – М., 1919. – С. 23.

⁹¹ Там само. – С. 9.

⁹² Цит. за: Валіцький Анджей. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. – К., 1999. – С. 200.

вимогу дистанціюватися від більшовизму. В іншому разі, заявляв він, моральна катастрофа більшовизму стала б «катастрофою соціалізму взагалі»⁹³.

3.6

Програма РКП(б) 1919 р.

У «Квітневих тезах» 1917 р. В. Ленін поставив перед своїми однодумцями на період після завоювання політичної влади чотири завдання: 1) перейменувати партію на комуністичну, 2) прийняти нову, комуністичну програму, 3) створити новий, комуністичний Інтернаціонал і 4) побудувати державу-комуни. До реалізації останнього гасла більшовики приступили негайно після того, як накреслений у «Квітневих тезах» план був схвалений VII партійною конференцією. Побудова держави-комуни шляхом завоювання більшості в радах і вигнання з рад представників конкурентних партій була попередньою умовою розгортання комуністичної «революції згори».

У березні 1918 р. VII екстрений з'їзд РКП(б) перейменував партію. Через рік, 18–23 березня 1919 р. в Москві відбувся VIII з'їзд РКП(б). З'їзд вирішив створити Комінтерн і, спираючись на вже річний досвід комуністичного будівництва, прийняв нову програму РКП(б). З доповідями на цю тему виступили М. Бухарін і В. Ленін. Для остаточного редагування програми була створена комісія у складі: В. Ленін (голова), О. Бубнов, М. Бухарін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Є. Преображенський, Г. П'ятаков, П. Смидович і Й. Сталін.

«У нас не було жодних папірців, – підкреслював Бухарін у своїй доповіді, – та все ж партія здійснювала програму революційного комунізму». Програму, яку мав затвердити з'їзд, він назвав «обов'язковою інструкцією для кожного члена партії, відступ від якої є порушенням нашої партійної дисципліни»⁹⁴. В. Ленін більше наголошував на пропагандистському значенні цього партійного документа: «Ми повинні пролетарям і трудящим селянам сказати і довести, що комуністична революція неминуча»⁹⁵.

Партійна програма визначала завдання комуністичного будівництва у різних галузях життя – загальнополітичній, національних відносин, військовій, судовій, народної освіти, релігійних відносин, економічній, сільськогосподарській, розподільчій, грошовій, банківської справи, фінансовій, житлового питання, охорони праці, соціального забезпечення, охорони здоров'я.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – С. 35.

⁹⁵ Там само. – С. 100.

М. Бухарін указував, що політичні противники звинувачували більшовиків у прихильності до солдатського споживацького комунізму, до загальної зрівняльної дільби. Справді, більшовики не зупинялися перед популізмом без усяких берегів, коли йшлося про завоювання робітничих і солдатських рад. Коли ж ради були завойовані, Раднарком зайнявся відбудовою продуктивних сил, передусім для забезпечення потреб Червоної армії, яка завдяки масовим мобілізаціям перетворювалася на потужну збройну силу. У повоєнний період, заявляв Бухарін, партія є прибічником виробничого комунізму⁹⁶. У програмі проголошувалося: «Як головне й основне, те, що визначає собою всю господарську політику Радянської влади, поставити всемірне підвищення продуктивних сил країни»⁹⁷.

Основоположники марксизму вважали комунізм *наслідком здійснюваного буржуазією колосального піднесення продуктивних сил і підсумком об'єктивного процесу усупільнення виробництва*. Натомість більшовицька програма закликала спочатку довести до кінця експропріацію буржуазії і перевести засоби виробництва у власність Радянської республіки (що було рівнозначне, як тут же підкреслювалося, спільній власності всіх трудящих) з тим, щоб на цій основі *організувати* піднесення продуктивних сил, адекватне встановленню комунізму. Отже, проблема ставилася з ніг на голову. Комунізм доводилося будувати.

У галузі сільського господарства програма визнавала обов'язком радянської влади влаштування радянських господарств (радгоспів), підтримку громад і товариств для спільного обробітку землі, підтримку сільськогосподарських комун як цілком добровільних громад землеробів для ведення великого спільного господарства. *Поява великого колективного землеробства була єдиною можливою метою радянської влади в галузі сільського господарства*. Разом із тим у програмі підкреслювалося, що дрібне селянське господарство буде існувати ще довго, а тому обов'язком влади проголошувалося сприяння піднесенню продуктивності праці таких господарств шляхом упорядкування землекористування, поширення агрономічних знань, влаштування прокатних пунктів, дослідних станцій і зразково-показових полів, меліорації земель тощо. Програма рекомендувала широкі і планомірне залучення промислових робітників до комуністичного будівництва в землеробстві⁹⁸.

У галузі національних відносин програма РКП(б) виявилася небагатослівною, хоча під час обговорення цього питання на з'їзді точилися найбільш гострі дискусії. Варто проаналізувати не тільки «сухий залишок» дискусій, який відклався

⁹⁶ Там само. – С. 42.

⁹⁷ Там само. – С. 402.

⁹⁸ Там само. – С. 406.

в тексті програми, але й ту еволюцію поглядів на національну політику, яку пройшли вожді більшовиків за два роки, починаючи з VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) 1917 р.

Ще напередодні цієї конференції між більшовиками та есерами спалахнула полеміка з приводу побудови багатонаціональної Росії. В одному з перших номерів есерівської газети «Дело народа» з'явилася стаття І. Окулича «Росія – союз областей». Автор статті вважав найкращим розв'язанням національного питання перехід до федеративної побудови країни. Загальноросійськими повинні були залишитися тільки армія, валюта, зовнішня політика і верховний суд. Й. Сталін укрив негативно сприйняв ці пропозиції, як показала його стаття «Проти федералізму», опублікована газетою «Правда» 25 березня 1917 р. А на Квітневій конференції більшовики заявили, що вони – за унітарну державу. Щоправда, визнавався лозунг про право націй на самовизначення аж до відокремлення. Це право, роз'яснювали вони, не можна ототожнювати з питанням про доцільність відділення будь-якого народу в будь-який момент часу. Питання про відокремлення вимагалось розв'язувати, виходячи в першу чергу з інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм. Г. П'ятаков і Ф. Дзержинський цілком обґрунтовано вважали таку постановку питання ухильною і вимагали визнати гасло національної незалежності реакційним. В. Ленін, однак, не бажав протиставляти класову боротьбу національній, щоб уникнути боротьби більшовиків на два фронти⁹⁹.

Коли В. Ленін оцінив усю силу національно-визвольного руху пригноблених народів Росії, він визначив свою позицію чіткіше. На I Всеросійському з'їзді рад у червні 1917 р. він співчутливо поставився до есерівської резолюції з національного питання, яку прийняв Всеросійський селянський з'їзд: перетворити «єдину і неподільну» Росію на федеративну республіку. Разом із тим аналіз усієї сукупності заяв Леніна на Всеросійському з'їзді рад не дозволяє твердити, що вождь більшовиків перейшов на есерівські позиції в національному питанні¹⁰⁰.

Переглядаючи гасла своєї партії у серпні 1917 р., В. Ленін уже цілком визначено висловився за перетворення Росії в союз вільних республік. Й. Сталін найбільш точно визначив нову позицію вождя партії, яка обґрунтовувалася в праці «Держава і революція» – у написаній в грудні 1924 р. примітці до статті «Проти

⁹⁹ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. – М., 1958. – С. 214–215, 220.

¹⁰⁰ Силницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. – Мюнхен, 1978. – С. 70–71.

феодалізму» (необхідність такої примітки була викликана включенням цієї статті у черговий том «Творів») він охарактеризував еволюцію поглядів Леніна як «перший серйозний крок до визнання припустимості федералізму як перехідної форми до централістичної республіки»¹⁰¹.

На VI з'їзді РСДРП(б), що відбувся в липні–серпні 1917 р., працювала секція з перегляду партійної програми. На її пропозицію було прийнято рішення скласти у жовтні 1917 р. позачерговий з'їзд партії, спеціально присвячений опрацюванню нової програми. Постановою ЦК від 18(5) жовтня з'їзд було відкладено, після чого Ленін опублікував у журналі «Просвещение» вже написані до з'їзду нотатки у вигляді статті «До перегляду партійної програми». Ця невелика стаття була цілком присвячена праву націй на самовизначення. «Ми хочемо *революційно-пролетарської* єдності, з'єднання, а не розділення, – писав він. – Ми хочемо вільного з'єднання і тому ми зобов'язані визнати свободу відокремлення (без свободи відокремлення з'єднання не можна назвати вільним)»¹⁰². Пояснюючи свою позицію, яка здавалася занадто радикальною для більшовиків, що відстоювали (як і він) побудову централізованої держави-комуні, Ленін додавав: «Ми хочемо, щоб республіка російського (я не від того, щоб сказати навіть: великоруського, бо це правильніше) народу *привертала* до себе інші нації, але чим? Не насильством, а виключно добровільною угодою»¹⁰³.

Написана за два тижні до взяття більшовиками Зимового палацу, ця стаття була перехідною від загальних малопереконалих декларацій у галузі національного питання до перших практичних кроків у побудові держави-комуні. Склалося цілком визначене (хоч і помилкове) враження, що Ленін щиро відстоював шлях до об'єднання народів Росії через їх розділення. Слід врахувати, однак, дві обставини. По-перше, восени 1917 р. Росія вже розпадалася безвідносно до того, бажали цього більшовики чи ні. По-друге, і це більш важливо, за позірної ширими закликами і гаслами приховувався цілком тверезий розрахунок популістського політика на збереження «єдиної і неподільної» Росії в умовах більшовицької диктатури.

В. Ленін будував державу-комуни як двоєдину структуру: з одного боку, централізовану й унітарну партію з жорсткою дисципліною, а з іншого, її філіал у вигляді рад, з домішками співчуваючих безпартійних (чия присутність була обов'язковою, щоб позірною відділити партію від рад). Партія мала здійснювати диктатуру, а радянські органи влади – займатися повсякденною управлінською діяльністю. Це означало, що статус території, на яку поширювалася влада, названа

¹⁰¹ Сталін Й. Твори. – Т. 3. – С. 29–31.

¹⁰² Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 34. – С. 359.

¹⁰³ Там само. – С. 359–360.

радянською, об'єктивно ставав подвійним. З одного боку (по партійній лінії), ці території являли собою централізовану унітарну державу, в якій панувала цілком незалежна від населення диктатура. З другого боку (по радянській лінії), ці території могли бути організовані як сукупність самостійних, федеративних і/або автономних республік, у тому числі національних. *Контрольована більшовиками країна залишалася унітарною, навіть якщо вона складалася з сукупності абсолютно незалежних за конституціями республік.*

Отже, до державотворчого процесу в національних регіонах колишньої імперії більшовики змушені були поставитися позитивно, але тільки в тому разі, якщо він розгортався під радянськими прапорами. Зрозуміло, радянським будівництвом повинні були займатися більшовицькі партійні комітети. Будь-якої самодіяльності тут не допускалося, щоб не виникли ради, які не мали нічого спільного з ленінською партією.

В. Ленін чудово розумів, наскільки зручною була та модель держави-комуні, яка з'явилася в його голові, щоб уникнути лобового зіткнення з національно-визвольним рухом. Це можна твердити напевно, аналізуючи обставини появи радянської УНР у грудні 1917 р. Люди з його оточення ще не зорієнтувалися у перевагах радянської моделі влади, і Леніну, як ми побачимо далі, доводилося відкритим текстом пояснювати особливості національно-державного будівництва в Країні рад.

Через тиждень після жовтневого перевороту, 15(2) листопада 1917 р. була опублікована Декларація прав народів Росії за підписами голови РНК В. Ульянова-Леніна і наркома у справах національностей Й. Джугашвілі-Сталіна. У ній підкреслювалося, що I Всеросійський з'їзд рад у червні 1917 р. проголосив право народів Росії на вільне самовизначення, а II з'їзд рад підтвердив це невід'ємне право рішучіше і чіткіше. Виконуючи волю цих з'їздів, РНК покладав в основу своєї діяльності у питанні про національності такі засади:

- 1) рівність і суверенність народів Росії;
- 2) право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави;
- 3) скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень;
- 4) вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, які населяють територію Росії¹⁰⁴.

Раднарком мав намір відновити державну єдність імперії, що розпалася, у слушний час. Але він контролював тільки її центральні регіони і не зміг попередити

¹⁰⁴ Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С. 34.

появи нових незалежних держав: 6 грудня 1917 р. – Фінляндії, 11 грудня – Литви, 12 січня 1918 р. – Латвії, 22 січня – України, 24 лютого – Естонії, 22 квітня – республік Закавказзя, 3 листопада 1918 р. – Польщі. Під контролем Кремля залишала-ся лише населена переважно великоросами територія Росії в кордонах середини XVII ст.

Реакція Раднаркому на суверенізацію національних окраїн була наступальною. 31(18) січня 1918 р. III Всеросійський з'їзд рад прийняв «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Її перший пункт складався з двох частин і виглядав підступно просто:

«I. 1) Росія оголошується Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим радам.

2) Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік»¹⁰⁵.

Якщо уважно вчитатися в цей текст, то можна побачити, що Раднарком не визнавав тих форм державності, які виникли або могли надалі виникнути в колишній імперії. Росія – вся Росія в кордонах 1917 р. – оголошувалася республікою рад, і можна було не сумніватися, що Кремль претендуватиме на керівництво процесом радянського будівництва. За кілька тижнів до оприлюднення цієї Декларації, 17(4) грудня 1917 р. Верховний головнокомандувач Росії М. Криленко передав у Київ підписаний В. Леніним, Л. Троцьким і Й. Сталіним «Маніфест до українського народу», в якому урочисто заявлялося: «Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними. Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно». І тут же, буквально в наступному абзаці, комісари заявляли: Центральна Рада, прикриваючись національними фразами, веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні рад і радянської влади в Україні. Внаслідок цього, робили висновок комісари, ми не маємо можливості визнати Раду повноважним представником трудящих і експлуатованих мас Української республіки¹⁰⁶. Наступного дня голова Генерального секретаріату В. Винниченко і генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин у відповіді на ультиматум заявили: «Генеральний секретаріат у заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення” і в той же час

¹⁰⁵ Там само. – С. 55.

¹⁰⁶ В. І. Ленін про Україну. – Частина II, 1917–1922. – С. 38.

робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилась, як це робить “Совет народных комиссаров” Великої Росії щодо Народної Української Республіки»¹⁰⁷.

Вчитуючись у другий пункт першого розділу «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу», ми знаходимо не менш дивовижну суперечність із здоровим глуздом. Радянська Росія оголошувалася федеративною республікою. Проте в цьому документі, так само як у прийнятій 10 липня 1918 р. Конституції РСФРР (до якої Декларація прав трудящого й експлуатованого народу увійшла складовою частиною), не роз'яснювалося, що означає слово «федерація». Це слово використовувалося у заяві про те, що Російська радянська республіка утворюється як федерація радянських національних республік. Уживалося воно в тезі про право робітників і селян кожної нації ухвалювати самостійні рішення про те, брати чи не брати участь у федеральному уряді і в решті федеральних радянських установ. Нарешті, воно фігурувало в офіційній назві країни. Все! Красномовною мовчанкою оминалося питання про права кожного суб'єкта федерації, які не могли бути оспорені федеральним центром. Адже федеральний центр здійснював диктатуру, тобто мав право втручатися у вирішення будь-яких питань на підвідомчій йому території.

«Декларація прав трудящого й експлуатованого народу» була прокоментована її натхненником і автором В. Леніним у таких піднесених виразах: «Я глибоко переконаний, що навколо революційної Росії все більше й більше групуватимуться окремі різні федерації вільних націй. Цілоком добровільно, без брехні і заліза зростатиме ця федерація, і вона незламна»¹⁰⁸. Оптимізм вождя породжувався його вірою в безмежні можливості тієї політичної системи, винахідником якої був він сам. «Навіть федерація, – зазначав В. Ленін у первинному варіанті статті “Чергові завдання Радянської влади”, – нітрохи не суперечить демократичному централізму»¹⁰⁹.

Радянський федералізм прокоментував і щирий прихильник федералізму, лідер УНР М. Грушевський. Його коментар був аж надто песимістичний: «Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Ленін і Троцький, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Ленін і Троцький вважають себе, а під сим “федералізмом” лежить в дійсності самий поганий і терористичний централізм»¹¹⁰.

¹⁰⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том І. – К., 1996. – С. 512.

¹⁰⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 35. – С. 277.

¹⁰⁹ Там само. – Т. 36. – С. 143.

¹¹⁰ Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. – К., 1991. – С. 78.

Програма РКП(б) в галузі національних відносин налічувала лише чотири короткі пункти. Вона починалася твердженням, яке для Росії втратило актуальність після її завоювання більшовиками: «За основу береться політика зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей для спільної революційної боротьби за повалення поміщиків і буржуазії»¹¹¹. Адаже програма РКП(б) мала бути взірцем для всіх партій створюваного на цьому з'їзді Комуністичного інтернаціоналу.

Наступний пункт програми закликав комуністів знищувати всілякі привілеї будь-яких національних груп і здійснювати повну рівноправність націй. За колоніями і нерівноправними націями визнавалося право на державне відокремлення. Поєднання цих двох тверджень означало, що за націями всередині Росії як цілком рівноправними таке право не визнавалось. Опосередкованим підтвердженням такого умовиводу була перша частина першого пункту Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, яким Росія (не Радянська Російська республіка, яка фігурувала в другій частині першого пункту, а Росія) оголошувалася Республікою рад.

Третій пункт партійної програми в галузі національних відносин стосувався тільки радянської Росії і РКП: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»¹¹². Усе, що можна сказати про федерацію радянського типу, сказано вище.

Нарешті, четвертий пункт роз'яснював питання про те, хто є носієм волі нації до відокремлення. Таким носієм при переході від буржуазної до радянської демократії визначався пролетаріат¹¹³.

Найцікавішим у програмі РКП(б) було те, що найбільш істотне в галузі національних відносин було винесене за межі цієї тематики і сховане в зовсім іншій резолюції. П'ятий пункт резолюції «З організаційного питання (Національні організації партії)» був таким: «У теперішній час Україна, Латвія, Литва і Білорусія існують як особливі Радянські республіки. Так розв'язане в даний момент питання про форми державного існування. Проте це аж ніяк не означає, що РКП повинна, у свою чергу, організуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій. Восьмий з'їзд РКП ухвалює: необхідне існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, який керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для

¹¹¹ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – С. 397.

¹¹² Там само. – С. 398.

¹¹³ Там само.

всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»¹¹⁴.

У програмі РКП(б) не існувало обмовок або випадкових слів, вона була ретельно відредагована. Тому *держава, яка об'єднувала РКП(б), КП(б)У та інші національні комуністичні організації, була названа цілком точно – РСФРР*. Назва держави, яку придумала собі КП(б)У, була відсутня в програмі РКП(б) 1919 р.

.....
¹¹⁴ Там само. – С. 425.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

4.1

Постановка проблеми

У цьому, вже четвертому, розділі вперше торкнемося теми комунізму в Україні. Проаналізуємо не власне комуністичні перетворення, а обставини, що сприяли утвердженню в Україні тієї політичної сили, яка мала намір здійснювати їх. Чи виправдані такі довгі підступи до заявленої теми дослідження?

У пошуках відповіді на поставлене запитання можемо спертися на синтетичну працю вчених Інституту історії України НАН України, опубліковану в 2011–2012 рр. і присвячену історії Української революції¹.

Відштовхування від цієї праці не є полемічним (що виглядало б навіть дивним з мого боку як члена редколегії і авторського колективу цих нарисів). Суть проблеми полягає в необхідності зіставити – спочатку тільки в теоретичному плані – ленінський етап комуністичного штурму з тією революцією, яка в Росії тривала від повалення самодержавства у березні 1917 р. й до розгону Установчих зборів у січні 1918 р., а в Україні – *набагато довше, аж до остаточного утвердження радянської влади в кінці 1920 р.*

У першому наближенні здається, що на революції в неросійських регіонах слід дивитися як на національний вимір єдиної в колишній імперії соціальної революції. Однак те, що революція в Центральній Росії згасла набагато раніше, ніж в Україні, вказує на істотну відмінність між ними. *Революція в Росії зійшла нанівець під тиском внутрішніх обставин. Натомість в Україні вона була припинена зовнішнім чинником.* Те, що внутрішні обставини і зовнішній чинник в Україні збіглися, не має жодного значення. На Україну треба дивитися як на відособлений від Росії історико-географічний регіон. Можливо, що в закордонних істориків вистачить

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Голова редакційної колегії В. Смолій, керівник авторського колективу В. Верстюк. – Книга 1. – К., 2011; Книга 2. – К., 2012.

розуміння для такого погляду на Україну. Окремішність її від Росії за всі часи, починаючи з 1654 р., оплачена життям багатьох мільйонів громадян.

Нарешті, назву те найголовніше, що не дає можливості подивитися на Українську революцію лише як на національний вимір Російської: соціальне і національне в революціях завжди становлять інтегральну єдність, їх неможливо розділити територіально. Національне і соціальне присутні як в Українській, так і в Російській революціях.

Після цієї вступної зауваги варто придивитися до того, як професор Владислав Верстюк розмежовує і поєднує в «Нарисах історії Української революції» історичні події 1917 р. в центрі й на периферії. Ось фрагмент із його теоретичного вступу:

«Взаємозв'язок Української революції з Лютневою російською революцією, розвиток першої в контексті другої та вихід за її рамки цілком очевидні. Зовсім інший характер мали відносини Української революції з Жовтневою російською революцією. Вони розвивалися самостійно і паралельно, хоч і мали потужні взаємовпливи. На державно-інституційному рівні це було військово-політичне протистояння, як правило, інспіроване більшовицькими агресіями. Поразки українців оберталися встановленням на їхніх землях радянських режимів, дещо закам'юльованих в автохтонно-етнічні шати. Недооцінка керманичами Української революції соціально-визвольного компонента нерідко породжувала вияви прихильності українського селянства до популярних гасел більшовиків»².

Можна було б погодитися з кожним реченням, якщо розглядати його окремо від інших. Проте, коли ми: а) об'єднаємо Лютневу революцію з Жовтневою в одну і б) відокремимо Російську революцію від комуністичної, – то картина подій 1917–1920 рр. стане іншою. Саме для того, щоб вона стала іншою – можливо, більш відповідною реальній, і довелося перші розділи цієї монографії присвятити: а) аналізу комуністичної доктрини з усіма її видозмінами від 1847 до 1917 рр., б) деконструкції концепту «Великої Жовтневої соціалістичної революції» та в) вивченню перших місяців комуністичного штурму в Центральній Росії.

Поділ Російської революції на буржуазно-демократичну і соціалістичну зробили люди, які вірили в комуністичну перспективу. Якби не вірили, то не виникло б поділу на два етапи, що згодом переросли в історіографії у дві окремі революції. Кадети, наприклад, побачили у 1917 р. лише одну революцію. Щоб переконатися у цьому, досить взяти в руки книгу блискучого російського історика і за сумісництвом – лідера партії кадетів Павла Мілюкова «История второй русской революции» з описом подій від повалення самодержавства до захоплення влади

² Там само. Книга 1. – С. 10.

більшовиками в Петрограді й Москві – першою, як відомо, була революція 1905–1907 рр.³ Чи не наспіла пора перейти нам на позицію кадетів – з тією поправкою, що друга російська революція тривала до розгону більшовиками Установчих зборів у січні 1918 р.? На початку ХХІ ст. мало хто вірить у те, що комунізм – це «світле майбутнє» людства.

Отже, паралельне вивчення динаміки Української і Російської революцій потрібне, але з прив'язкою до дій конкретних сил, які опинялися на авансцені політичного життя на тому чи іншому етапі.

Аналізуючи перебіг Української революції, треба придивитися в першу чергу до дій більшовиків. І тут виникає запитання: де закінчується народна революція і починається принципово інша, породжена комуністичною доктриною? Вожді більшовиків пов'язували початок комуністичної революції зі здійсненням ними жовтневим переворотом. Їм конче треба було довести, що ідея «світлого майбутнього» випливала з прагнень робітничих та селянських мас, тобто була наслідком народної революції. З точки зору інтересів більшовицьких вождів така інтерпретація фактів зрозуміла. Проте постає одне очевидне запитання: чи потрібно історикам ХХІ ст. й далі просуватися цим «битим» шляхом більшовицької історії?

Не варто доводити прихильність українського селянства до популярних гасел більшовиків – її не було, цієї прихильності. У джерелах та в історіографії постійно згадується *прихильність селян до більшовиків, поєднана з лютою ненавистю до комуністів*. Треба віддати більшовикам належне: лише вони з усіх соціалістичних партій пішли назустріч екстремістським вимогам об'єднаних радами народних низів. Цей екстремізм – *більший у Центральній Росії, менший – в Україні*, був наслідком гострого соціального протистояння, ще й багатократно підсиленого Світовою війною. Селянство виявляло прихильність до своїх власних гасел – тих, які більшовики привласнили собі, щоб здобути підтримку народних низів і захопити владу. Вже потім, зміцнившись при владі, більшовики розпочали свою «революцію зверху», але зазнали поразки: в Україні раніше – влітку 1919 р., а в усіх без винятку регіонах відновленої імперії – на початку 1921 р. Поразка більшовиків тоді, на жаль, не стала остаточною. Народом радянської імперії довелося багато десятиліть торувати собі шлях, як виявилось, – на Голгофу, задратовану принайними шатами спочатку двофазного, а потім трифазного комунізму.

За сотні років спільного існування в Україні і Центральній Росії склалися майже тотожні соціально-економічні умови. Ця схожість впливала на перебіг революційних подій. Тож висновок В. Верстюка про розвиток Української

³ Миллюков П. Н. История второй русской революции. – Т. 1, вып. 1–3. – София, 1921–1924. Перевидання: М., 2001.

революції в контексті Російської не можна оспорювати. Під цим кутом зору доречно подивитися на еволюцію есерівських партій – як загальноросійської, так і української. Різне ставлення до українського питання поділило есерів на дві окремі партії, але доля обох була схожою, що зайвий раз підтверджує єдність соціального і національного в кожній революції. Есери були передусім селянською партією, а селянство відіграло в цій революції визначальну роль. Імперія мобілізувала мільйони селян до участі у воєнних діях, тобто *вперше в історії організувала їх та ще й вклала їм у руки зброю*. Коли більшовики тимчасово відмовилися від власних гасел і взяли на озброєння селянські, есери постали перед вибором: або підтримати «червону смуту» революційних рад, або не допустити руйнування підвалин державного життя в ситуації Світової війни. Розкол обох есерівських партій полегшив більшовикам прихід до влади. Союз із більшовиками обернувся для обох партій лівих есерів, які діяли в Україні, їх знищенням як партій, а з часом – знищенням і членів цих партій. Вступ до партії більшовиків не порятував українських боротьбистів і борбистів від фізичного знищення в роки сталінського терору.

Внаслідок подібності соціально-економічних умов палітра політичних партій у Центральній Росії і Україні була майже ідентичною. Подібно есерам, однакові за соціальними програмами партії розділися в Україні за ознакою ставлення до українського питання. *Натомість більшовики в Україні залишалися більшовиками незалежно від свого національного походження*. Цей виняток із правила став наслідком політики вождя більшовиків – людини, завжди орієнтованої на однопартійну диктатуру і готової з цинічною байдужістю використовувати національні гасла під декларативною ширмою «соціалістичного інтернаціоналізму». В. Ленін спрямовував одностайних на дотримання вірності виключно партії – у будь-якому національному середовищі. Через це здійснювана ним національна політика була строго прагматичною. Принципи «демократичного централізму» застосовувалися В. Леніним і в національній політиці, де вибудовувалася своєрідна ієрархія титульних націй у масштабах країни, регіону, району. Більшовики з готовністю приймали в свої лави людей усіх національностей, якщо вони поділяли їхню програму. Проте більшовики не вступали в коаліційні союзи з іншими партіями (за винятком тактичного союзу з лівими есерами, який і допоміг їм взяти владу). Член Революційної української партії (РУП) і один із засновників УСДРП Л. Юркевич (Рибалка) свідчив: «Коли українська соціал-демократія, остаточно сформувавшись програмово й організаційно на своєму установчому з'їзді в 1905 р., висловилася за об'єднання з російською демократією на основі автономії, то російські соціал-демократи протягом довгих, декілька разів відновлювальних переговорів

з нами найрішучішим способом заперечували об'єднування, пропонуючи нам *злиття*»⁴.

Визнаючи на словах прагнення кожного народу на самовизначення аж до відокремлення, В. Ленін залишав за собою можливість боротися всіма засобами, у тому числі силою зброї, проти демократичних держав, які формувалися після повалення самодержавства. «Ми скажемо українцям, – говорив він у грудні 1917 р., тобто за три тижні до проголошення у зайнятому російськими військами Харкові маріонеткової радянської УНР, – як українці, ви можете влаштовувати в себе життя як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії»⁵.

Більшовицькі парткоми, які вільно діяли на території України, проводили антиурядову пропаганду і навіть організовували збройні повстання на допомогу наступаючим російським військам. Поеднання соціальної демагогії з реалізацією радянських гасел і збройним наступом давало потрібний результат. Прагнучи уникнути лобового зіткнення з національно-визвольним рухом пригноблених народів, ленінський Раднарком встановлював радянську владу, закамуювану, як пише В. Верстюк, в автохтонно-етнічні шати.

Такий камуфляж став можливим через те, що радянська влада мала подвійну структуру – як *тандем компартійних органів, що здійснювали диктатуру, та радянських органів з управлінськими функціями*. Усієї підступності ленінського гасла «Вся влада Радам!» не усвідомлювали ані противники більшовиків, ані ті, хто перебував на високих посадах у радянській системі влади. 28 листопада 1918 р. політбюро ЦК РКП(б) санкціонувало створення Робітниче-селянського уряду України, а наступного дня Ленін змушений був пояснювати сенс цього вчинку головному Червоної армії І. Вацетису: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁶.

Одразу після жовтневого перевороту В. Ленін почав перетворювати здобуту владу на диктатуру і відцурався від зовнішніх ознак демократизму навіть у назві своєї партії. Диктатура мала бути встановлена на всій території

⁴ Рыбалка Л. Русские социал-демократы и национальный вопрос. – Женева, 1917. – С. 30.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 35. – С. 112.

⁶ Там само. – Т. 37. – С. 224.

імперії, що розпалася. Більшовики взяли на себе історичну роль творців нової імперії, хоч мали намір будувати її на принципово інших засадах – як державу-комуну. Натомість лідери Української революції не врахували якісної зміни політичної ситуації у Східній Європі після приходу до влади більшовиків. Вони звикли вважати їх соціал-демократами і ставили ленінський Раднарком в один ряд з іншими урядами, які утворилися на руїнах романівської Росії. Це були прикрі помилки, але загибель створеної ними Української Народної Республіки визначили не їхні суб'єктивні дії, а об'єктивні обставини. Щоб переконатися, досить порівняти історичні долі УНР і Другої Речіпосполитої.

У свідомості поляків державницькі традиції могутньої Речі Посполитої XVI – XVII ст. залишалися живими. Дві програні у XIX ст. війни з царизмом тільки зміцнили їхнє прагнення до незалежності. Соціальна демагогія і готовність більшовиків одягнути на відроджувану Польщу «автохтонно-етнічні шати» не спрацювали, і третя війна польського народу за незалежність у 1920 р. закінчилася його перемогою.

На відміну від поляків, державницькі традиції в національній пам'яті українців не були усталеними. На початку XX ст. українська політична нація тільки формувалася. Якщо дореволюційна імперія розглядала поляків як більш небезпечного внутрішнього ворога, що сприяло польській антиімперській мобілізації, то ставлення імперських кіл до українців було поблажливо-спокійним, аж до заперечення їх існування як окремішнього від росіян етносу. Багатовікова політика імперських властей дала прикрі наслідки: українське населення в масі своїй не мало чіткої національної самосвідомості, хоч зберігало рідну мову і культуру. Відсутність чіткої національної самосвідомості робила українців сприйнятливими до соціальної і національної демагогії більшовиків.

І все ж національно-визвольна боротьба неминуче набувала в Україні політичних форм одразу після падіння самодержавства. З ініціативи Товариства українських поступовців була створена Центральна Рада – представницький орган національно-визвольного руху, який швидко поширювався в українських губерніях, а також на всіх фронтах і в тилкових гарнізонах. На початку червня 1917 р. у Києві відбувся військовий з'їзд за участі делегатів від 1,7 млн солдатів та офіцерів укрainізованих частин. Спираючись на цю силу, Центральна Рада проголосила себе органом, здатним приймати конституційні акти – універсали. У прийнятому під час військового з'їзду Універсалі утверджувалося право українського народу на самостійне порядкування своїм життям.

Петроградський Тимчасовий уряд, контрольований кадетами, меншовиками та есерами, відсував розв'язання кардинальних проблем пореволюційного устрою до скликання Всеросійських установчих зборів. Але лідери Української революції

сумнівалися в тому, що цей орган, коли буде скликаний, співчутливо поставиться до проблем пригноблених народів. Вони виступили проти того, щоб майбутні Установчі збори Росії видавали закони для України. *Відповідна норма I Універсалу Центральної Ради просто-таки руйнувала імперську побудову Російської держави.*

Сучасні історики та публіцисти цілком обґрунтовано висувають низку зауважень щодо діяльності українського проводу (В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри та інших керівників Центральної Ради і її уряду – Генерального секретаріату) в розгортанні національно-визвольного руху. Проте федералізм лідерів української революції лише на перший погляд видається регресивним у конкретних умовах 1917 р. порівняно, наприклад, із самостійницькою позицією М. Міхновського. А крім того, і поняття федералізму, і поняття самостійності по-різному розумілися тоді й тепер. Ми найчастіше сприймаємо терміни «федералізм» і «автономія» через реалії радянського життя, підсвідомо пам'ятаючи, що федеративна форма побудови не перешкоджала Радянському Союзу залишатися суворо централізованою унітарною державою. Між тим лідери національної революції вкладали в ці терміни інший зміст. Автономія, за уявленнями М. Грушевського, «більш-менш» наближалася до державної незалежності. Ця точка зору відображена в тексті I Універсалу Центральної Ради⁷.

Керівні кола демократичної Росії добре усвідомлювали вибуховий заряд цього Універсалу. Подібно до царських чиновників, вони не бажали визнавати за українським народом право на власну державу. Демократизм не перешкоджав їм у цьому, бо для них більше важили державні інтереси Росії. Ставлення Раднаркому до Центральної Ради теж було негативним, але, на відміну від Тимчасового уряду, він не обмежувався словесним протистоянням. Спочатку В. Ленін зробив спробу «переобрати» персональний склад Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад. Коли у Києві така спроба провалилася, більшовики зробили ставку на військове захоплення території України. 25 (12) грудня 1917 р. на з'їзді рад у Харкові було утворено радянський уряд. Дальше просування більшовиків в Україну здійснювалося під його прикриттям.

Раднарком заявив, що поважає незалежність України і не має стосунку до боротьби, яка точиться між харківським і київським урядами. Лицемірна тактика витримувалася навіть у термінології: радянська псевдодержава в Україні і собі прибрала назву *Українська Народна Республіка* (УНР), а харківський кишеньковий уряд назвали *Народний секретаріат* – за подібністю не до московського Раднаркому, а з київського Генерального секретаріату.

Тільки тоді, коли радянська Росія розв'язала проти Центральної Ради оголошену війну, керівні діячі українського національного руху пішли на

⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Том VI. – К., 2001, – С. 252.

проголошення незалежності. 25 (12) січня 1918 р. М. Грушевський оголосив четвертий універсальний закон Центральної Ради, згідно з яким УНР ставала цілком самостійною і ні від кого не залежною державою. Нас не повинна вводити в оману заява Універсалу про те, що питання федеративного зв'язку з народними республіками колишньої імперії належить розв'язати Установчим зборам, які мали зібратися через кілька тижнів. Мала Рада, яка розробляла і приймала Універсал, не могла не заявити, що остаточне рішення – за Установчими зборами⁸. Проте варто пам'ятати, що керівні діячі Центральної Ради ще в I Універсалі потурбувалися про те, щоб життєві для українського народу закони приймали Українські установчі збори, а не Всеросійські.

Як це не прикро звучить, але мусимо визнати, що головною причиною поразки Української революції була недостатня національна свідомість народних мас. Попри чималі зусилля інтелігенції, українці не досягли успіху в побудові національної держави, бо синдром «малоросійства» внаслідок цілеспрямованої ідеологічної обробки населення адептами «православ'я, самодержавства і народності» надто глибоко проник у народну товщу. Позиція більшості українського селянства, яка до певної міри персоніфікується в діяльності Нестора Махна, характеризувалася істотним інтересом до соціальних проблем революції при незначній заангажованості в її національних аспектах.

Однак українське селянство виявило колосальну відпорність здійснюваній державою-комуністичною політиці розселяння, яка виступала основною формою комуністичного будівництва. У доповіді на III конгресі Комінтерну в липні 1921 р. В. Ленін твердив, що більшовицька пропаганда була цілком успішною серед селян центральних губерній Європейської Росії, але не сприймалася на окраїнах. Справді, радянській історіографії не вдавалося, відповідно до обов'язкових методологічних схем, переконливо показати конструктивну роль українського селянства в подіях 1917–1920 рр. Навпаки, величезний фактичний матеріал засвідчує контрреволюційні, з точки зору більшовиків, дії селянських мас. У згаданій доповіді В. Леніна було зроблено чесний висновок: «У Сибіру і на Україні контрреволюція могла тимчасово перемагати, тому що буржуазія там мала за собою селянство, тому що селяни були проти нас»⁹.

Селяни України, подібно до російських та українських селян і козаків Північного Кавказу або Сибіру, перебували в іншому становищі, ніж селяни центральних російських губерній. У них було набагато більше доброї землі і вони не мали общинних порядків, які в Центральній Росії обплутували всіх і кожного на селі

⁸ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 104.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 40.

міцним мереживом кріпосницьких пережитків. Цілком зрозуміло, що спроби більшовиків комунізувати селянство наштотувалися в Україні та Сибіру на особливий, просто-таки шалений опір.

Чи зміцнював цей спротив українського селянства комуністичному режиму перспективи національної революції в Україні? Якщо й зміцнював, то порівняно незначною мірою. Свідому участь у боротьбі за утвердження УНР брала невелика частина одягнутих у солдатські шинелі селян або селянських повстанців. Як правило, повстанські загони воювали поблизу своїх осель з будь-яким противником. Махновці інколи примудрялися одночасно воювати проти всіх воюючих між собою сил – петлюрівців, денікінців і червоноармійців.

Готуючись після падіння гетьманського режиму до захоплення території України, керівництво РКП(б) вивчало питання про те, як побудувати в ній систему влади. Розглядалися різні варіанти – від повторення спроби утворити псевдонезалежну республіку до цілковитого злиття України з Росією. Збереглася написана в грудні 1918 р. записка Леніна до О. Жарка – одного з майбутніх членів українського радянського уряду: «Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи *проти*?» Жарко відповів так: «Їм необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають»¹⁰.

Справді, селяни бажали, щоб поміщицькі маєтки, які більшовики планували в Україні перетворити на радгоспи, були ліквідовані, а земля й реманент – поділені «по справедливості», тобто зрівняльно. Вони виступали проти реквізицій продовольства (продрозверстки), вимагаючи від влади повноцінної оплати своєї продукції. Проблема організації державної влади була для них надто абстрактною, і при великому бажанні її можна було інтерпретувати як схильність до злиття радянських республік.

Однак з весни 1919 р., коли стало зрозумілим, що більшовики не виправдали сподівань і розгорнули в Україні радикальні перетворення за накресленнями своєї партійної програми, настрої селян різко змінилися. В інформаційному зведенні Київського губвиконкому за квітень 1919 р. вказано: «Загальні характерні риси становища по губернії такі: приблизно до середини березня – більш-менш сильне революційне піднесення на селі. З середини березня накреслюється перелом і майже в усіх повітах губернії мають місце контрреволюційні виступи, керовані ватажками збройних погромних банд. Ці виступи в селах проходять під гаслами “Хай живе незалежна Україна! Не дамо хліба в Московію!”»¹¹.

¹⁰ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 209, 689.

¹¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1918–1928). – С. 36.

Щоб нарешті звернути свій погляд на ідею незалежності України, селянській масі треба було спочатку розчаруватися у владі, яка так не дала їй обіцяного миру і землі. Однак плодами цього розчарування скористався А. Денікін. Причина проста: селянство, яке не встигало за зигзагами аграрно-селянської політики Кремля, підтримувало більшовиків, але при цьому лаяло... комуністів.

Участь нечисленного порівняно з селянством робітничого класу мала в революційних подіях набагато помітнішу вагу. Тільки робітничий клас був організований в силу самої специфіки великого машинного виробництва. Але в Україні робітники цікавилися національною складовою революційного процесу ще менше, ніж селяни. Причини цього корінилися не тільки в синдромі «малоросійства», а й у тому, що українські робітники нерідко втрачали мову, культуру і національну самосвідомість, потрапляючи з села у великі міста з переважно російським населенням. Урешті-решт, національна революція гальмувалася внаслідок переважно неукраїнського складу населення великих міст України.

Цей історичний феномен мав свої причини. Міське населення поповнювалося за рахунок селянства, але головним чином *не українського, а з центральних російських губерній*. У дореформену епоху російські селяни перебували здебільшого на оброці, шукаючи заробітків у містах, натомість українських селян поміщики тримали в маєтках на панщині. Після скасування кріпосного права українські хлібороби, яким не вистачало землі, віддавали перевагу переселенню за Волгу, ніж праці у промисловості поблизу від свого села. У 1917 р. частка росіян в населенні Миколаєва дорівнювала 66,3% (відповідно українців – 7,5%), Харкова – 62,8% (українців – 26%), Одеси – 47,4% (українців – 9,2%), Києва – 54,5% (українців – 21%) тощо¹². Подібні співвідношення у національному складі населення великих міст дають можливість зрозуміти закономірність, визначену П. Христюком у його праці про українську революцію таким чином: «Міста на Україні з самого початку революції в більшості зайняли ворожу до українського відродження позицію або, в ліпших випадках, позицію повної негації, ігнорування»¹³.

Ця закономірність яскраво відбивалася в чисельності й діяльності політичних соціалістичних партій, членська маса яких поповнювалася майже виключно за рахунок міського населення. Найбільш впливовими в Україні були есери та меншо-

¹² Реєнт О. П. Робітництво України і Центральна Рада. – К., 1993. – С. 22.

¹³ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Т. 1. – Відень, 1921. – С. 19.

вики. Поряд з місцевими відділеннями цих всеросійських партій сформувалися окремі національні партії – УПСР і УСДРП. Центральне керівництво російських есерів та меншовиків ігнорувало наявність українського питання, маючи в цьому цілковиту підтримку з боку своїх місцевих відділень в Україні. Чисельність цих відділень, які спиралися на російський або русифікований робітничий клас, набагато перевищувала чисельність національних партій. Зокрема, в середині 1917 р. УСДРП налічувала не більше 5 тис. членів, удесятеро поступаючись місцевим меншовикам. Найчисленніша серед національних партій УПСР восени 1917 р. налічувала до 75 тис. членів, тоді як російські есери тільки на Катеринославщині мали близько 100 тис.¹⁴

Низький рівень національної самосвідомості українців уміло використовувався силами, які прагнули відновити імперську Росію. Застосовувана тактика була нехитрою: спрямувати національно-визвольний рух у річище культурницької боротьби і зробити певні послаблення в сфері культури, щоб тим вірніше відсікти рух від політичних гасел. Навіть А. Денікін відійшов у своїх деклараціях від притаманного царським чиновникам українофобства. У серпні 1919 р. він опублікував відозву «До населення Малоросії», в якій зобов'язався «цілковито відрізняти від зрадницького руху, спрямованого на поділ Росії, діяльність, викликану любов'ю до рідного краю та його особливостей, до його місцевої старовини і його місцевої народної мови». Він заявив, що вважає неприпустимим і забороняє переслідування «малоруської народної мови» в місцевих адміністративних та судових установах і в земствах¹⁵.

Ще гнучкішою була тактика більшовиків. У грудні 1919 р., коли три армії Л. Троцького увірвалися в Україну на плечах денікінців, VIII Всеросійська конференція РКП(б) заявила, що «стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР». Перед членами РКП на території України вона ставила вимогу «на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»¹⁶. Отже, Україні забезпечувався статус республіки, в якій повинна була безперешкодно розвиватися національна мова і культура.

Істотною причиною поразки національної революції в Україні була також багатократна перевага її противників у збройній силі і військовому спорядженні. Спочатку для Центральної Ради все складалося добре: мільйони мобілізованих

¹⁴ Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – К., 1993. – С. 128.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 22.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1979. – С. 120.

до царської армії українців гаряче відгукнулися на заклик відновити державність пригнобленого народу. Спираючись на українізовані полки, які мали зброю і воєнний досвід, Центральна Рада проголосила І Універсал.

Однак стара армія швидко втрачала боєздатність під впливом революційних подій. Після прийняття II Всеросійським з'їздом рад декретів про мир і землю дезертирство з фронту різко посилося. Переодягнені в солдатські шинелі селяни десятками тисяч розходилися по своїх домівках ділити землю. Стару армію вже ніхто не міг використати. «Од „мільйонів багнетів“, – згадував Д. Дорошенко, – залишився в потрібний момент один лише спомин»¹⁷. *У ситуації, що склалася, перевагу одержував той, хто своєчасно потурбувався про створення власних збройних сил.*

Більшовики були першою політичною партією, яка почала створювати свої власні загони бойовиків. Збройні робітничі дружини з'явилися у них ще під час подій 1905–1907 рр. Незважаючи на протидію Тимчасового уряду і меншовиків (з якими вони нерідко перебували в одних соціал-демократичних організаціях), більшовики у 1917 р. створили загони Червоної гвардії в усіх великих містах, у тому числі в Києві, Катеринославі, Одесі й Харкові. Ця військова сила дала їм змогу після перевороту в лічені місяці здійснити «тріумфальну ходу Радянської влади». У січні 1918 р. М. Муравйов очолював війська, які рвалися до Києва не тільки з північного напрямку, але й з Харківщини та Катеринославщини.

Образно кажучи, з Червоної гвардії постала Червона армія. Одержавлення «командних висот» і мілітаризація економіки дали можливість Раднаркомову спрямувати максимум ресурсів на спорядження величезних збройних сил, створених методом мобілізацій. Восени 1920 р. Червона армія налічувала 5,5 млн осіб, що перевищило сукупну чисельність збройних сил провідних країн Західної Європи. Значна її частина була зосереджена на території України: 4-а, 6-а, 12-та, 13-та, 14-та й І Кінна армії. У них налічувалося 21 стрілецька і 14 кавалерійських дивізій, 2 стрілецькі і 8 кавалерійських бригад, технічні і спеціальні частини загальною чисельністю до 1,2 млн осіб¹⁸. *Маючи багатократну кількісну перевагу над противниками, радянській Росії вдалося вийти переможницею як у громадянській війні, так і у війнах з УНР.*

Соціальна база Української революції була надто вузькою. Сама динаміка соціальної боротьби йшла врозріз з інтересами національної революції, зіштовхуючи між собою у двобої її найактивніших учасників.

¹⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле /Український історичний журнал. – 1993, № 1. – С. 135.

¹⁸ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 40.

Найбільш переконливою ілюстрацією до цього може бути еволюція політичних платформ есерівських партій, яка відбивала об'єктивно існуючі суперечності у селянстві. Істотна частина селянства прагнула здійснити негайний зрівняльний розподіл землі та інших засобів виробництва на конфіскаційній основі, – причому не лише поміщицьких, але й своїх заможних односельців. Селяни, звичайно, не розуміли, що плондрування підвалин приватної власності в дусі стихійного комунізму незабаром вдарить безпосередньо по них.

Більшовиків такий «вибірковий» комунізм не влаштовував, але їм було по дорозі з настроєними по-екстремістськи селянськими масами та політичними силами, що їх підтримували. В Україні більшовики пішли на союз із лівими елементами серед українських соціал-демократів і з екстремістськими течіями серед обох есерівських партій. Надалі певна частина боротьбистів і борбистів була організаційно поглинута філіалом РКП(б) в Україні, а всі інші – зничені.

Еволюція українських лівих есерів і соціал-демократів у бік комунізму трагічно позначалася на їхній здатності відстоювати національні інтереси українського народу (хоч сама по собі вона тільки віддзеркалювала процеси, що відбувалися в народних масах). В історії громадянської війни є прикрі епізоди, такі, наприклад, як взаємовищення петлюрівських і боротьбистських збройних формувань на очах наступаючих в Україні російських військ – радянських або білогвардійських. Щоправда, останні теж займалися взаємовищенням.

Аналізуючи причини поразки національної революції, треба розглянути також питання про несприятливі міжнародні умови, в яких точилася боротьба за виживання УНР. Ще недавно серед істориків не існувало проблем з визначенням таких понять, як «громадянська війна» або «іноземна воєнна інтервенція». Погляд на історичні події був одновимірний – з точки зору Москви і з позиції більшовиків. Та якщо поглянути на події, маючи на увазі сукупність українських земель у двох імперіях, які воювали одна з одною, безвідносно до інтересів імперій, то самі поняття внутрішніх (громадянських та міжнаціональних) і зовнішніх війн виявляться розмитими. Розмитими стануть і похідні від них поняття інтервенції та окупації. Звідси випливає, що треба домовлятися про наповнення згаданих термінів змістом, який узгоджується з національними інтересами українських народних республік (УНР і ЗУНР).

Найбільш незвичним є поняття міжнаціональних війн. Словосполучення «українсько-російська війна» звучало настільки дико для людей навіть пострадянської доби, що в деяких підручниках війна в зимові місяці 1917–1918 рр. була названа українсько-більшовицькою. Тим часом це була війна, яку створений під час революції російський центральний уряд провадив, щоб знищити такий же революційний уряд у національному регіоні з метою відновити імперські кордони

Росії. Якщо війну 1917–1918 рр. з боку України назвати українською, то війну, проваджену Раднаркомом, логічно треба називати не більшовицькою, а російською. Коли відштовхуватися від назви народів, які контролювалися політичними режимами, то війну доводиться називати українсько-російською. Ця назва є синонімічною назві на рівні політичних сил (війна між Центральною Радою і Раднаркомом). Зрозуміло, однак, що воювали між собою збройні сили, а не уряди. При цьому деякі частини збройних сил під контролем Раднаркому, які протистояли Армії УНР, формувалися на території самої України.

Війну зимових місяців 1918–1919 рр. набагато важче ідентифікувати як українсько-російську, проте вона є такою за своїм внутрішнім змістом. Селянські повстанські загони, які виникли під час австро-німецької окупації України, після втрати Центральними державами окупаційних функцій увійшли до сформованої Директорією регулярної армії відродженої УНР. Однак у цій армії швидко поширилися більшовицькі настрої. В. Ленін тоді цілком справедливо зауважив: «Завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став до певної міри національним рухом»¹⁹. Армія УНР танула на очах, тоді як створена урядом відновленої радянської України Червона армія швидко зростала за її рахунок. *Кремль захоплював Україну шляхом клонування своїх власних інструментів влади – партії, уряду й армії.*

Третю війну 1919–1920 рр. називати українсько-російською взагалі неможливо. У ці роки воювали між собою білогвардійці і червоноармійці, частково на території України, тобто мова йшла про російську громадянську війну. Після денікінської окупації червоні війська взяли на себе місію рятувальника українського народу від білогвардійців.

Якщо звернутися до українців – підданих Габсбургів, то їхня доля після розпаду Австро-Угорщини виявилася не менш трагічною. Вони теж мусили боронити свою етнічну територію від сусідів. Поляки вважали українські землі своїми, тому що втратили за кілька попередніх століть власні землі на Заході, і впродовж кількох поколінь переселялися на українсько-білорусько-литовський Схід. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. була типовою міжнаціональною війною.

Наступальна тактика підтриманих Антантою поляків Ю. Пілсудського увінчалася успіхом. Проте вже в 1920 р. вони опинилися під загрозою втрати здобутої державності. Польща відроджувалася під парасолькою збройних сил Антанти на землях колишньої Речі Посполитої у складі Росії, Австро-Угорщини і Німеччини. Через це польсько-радянську війну 1920 р. слід віднести до категорії зовнішніх війн. Однак у радянській пресі 1920 р. і пізніше в радянській історіографії поляків Ю. Пілсудського не випадково називали білополяками (так само, як фінів К. Ман-

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 479.

нергейма – білофінами). Політичне ототожнення цих народів з росіянами-білогвардійцями безпомилково засвідчує спосіб мислення більшовиків, які опанували Кремль і зайнялися «збиранням» Російської імперії. Протистояння відродженої Польщі й Радянської Росії мало в собі ознаки як зовнішньої, так і внутрішньої війни. Називати його громадянською війною не випадає. Це була міжнаціональна війна. Участь українців у ній на боці як поляків, так і росіян засвідчує лише те, що вони вже втратили самостійну роль у подіях, які розгорнулися у Східній Європі після розпаду імперій.

Вторгнення військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри в радянську Україну у квітні 1920 р. мало всі зовнішні ознаки інтервенції. Однак з боку Ю. Пілсудського це був крок, спрямований на попередження вторгнення армій Л. Троцького в Польщу, а через Польщу – в розбурхану революцією Німеччину. Жодних інших причин для війни з могутнім східним сусідом, який уже мав відмобілізовану багатомільйонну армію, у «білополяків» не було. Вони знали, що до польсько-радянської лінії розмежування сил (кордону ще не існувало) В. Ленін стягував найбільш боєздатні війська, які звільнялися після розгрому білогвардійських армій.

З боку С. Петлюри участь у вторгненні польських армій в Україну була спробою за всяку ціну продовжити боротьбу за виживання УНР. У травні 1920 р. ЦК УПСР дав таку оцінку протиприродного польсько-українського альянсу: «Спроба голови бувшої Директорії С. Петлюри при допомозі Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою контрреволюцію польську і російську, порушує соборність українських земель, не має під собою ніякого сталого ґрунту, а тому можливий її успіх буде тимчасовим і приведе українську державу до нової, ще страшнішої катастрофи і руїни»²⁰.

Українське питання не було вичерпане успішними для поляків війнами 1918–1920 рр. Доля Східної Галичини (з 1923 р. – Західної України в дещо інших кордонах, із включенням Західної Волині та Північного Полісся), а також так званого Закерзоння (Холмщини, Підляшшя, Посяння і Лемківщини) вирішувалася впродовж трьох десятиліть, аж до 1947 р. включно. Тоді рішення було знайдене угодою між великими державами-переможницями в ході Другої світової війни. Польська держава відроджувалася у 1945 р. в середньовічних кордонах династії П'ястів. Звичні для поляків обриси Речі Посполитої XVI–XVIII ст. були ліквідовані шляхом депортацій або напівдобровільного переселення багатьох мільйонів німців, поляків і українців.

Вихід України і Росії зі Світової війни на початку 1918 р. істотно порушив status quo у перебігу воєнних дій. Турбуючись про свої власні інтереси, Центральні

²⁰ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 42.

держави і країни Антанти включно з Японією вдалися до воєнної інтервенції на територію колишньої Російської імперії. Намагаючись уникнути окупації України радянськими військами в період українсько-російської війни 1917–1918 рр., Центральна Рада запросила в Україну австро-німецькі війська, чим, власне, і визначила наперед свою власну загибель.

Режим гетьмана П. Скоропадського, який постав невдовзі в Україні – через кілька місяців німецької окупації та урядування Центральної Ради, що повернулася до Києва, – і досі є предметом дискусії в пострадянській українській історіографії. В. Верстюк, характеризуючи гетьманат як форму державності, підкреслює консервативно-ліберальний зміст реформ П. Скоропадського і реставраційний характер тієї доби в соціально-економічному плані, але вважає, що немає достатніх підстав виключати його з контексту Української революції²¹. Справді, правління гетьмана випало на період між двома термінами існування УНР – добою Центральної Ради і добою Директорії. Мабуть, зрозуміти характер гетьманату можна лише тоді, коли ми візьмемо до уваги, що від початку і майже до кінця він існував в умовах іноземної окупації. Чи був цей режим контрреволюційним? Щоб відповісти на це питання, треба ще раз повернутися до суспільно-політичних особливостей Російської революції.

Російська революція була спрямована проти середньовічного режиму, який не бажав щось змінювати у кризовій ситуації. Імператор був позбавлений свого сану внаслідок негативного ставлення з боку низів, які пам'ятали криваві події 1905 та наступних років, а в умовах Світової війни опинилися озброєними. Але імператорську мантию з Миколи II скинули керівні кола Державної Думи й командувачі фронтів. Російська буржуазія, хоча й була економічно залежна від урядових кіл, проте виступила в тандемі з партіями соціалістичної демократії. Цей *тандем зберігся і після більшовицького перевороту*, коли розпочалися, згідно з прогнозом П. Дурново, «погроми владних класів». Тож чи можна назвати контрреволюціонерами тих, хто вдавався до військової сили, щоб перешкодити реалізації «Квітневих тез» В. Леніна? Л. Корнілов, А. Денікін, П. Врангель, П. Скоропадський, Г. Маннергейм і Ю. Пілсудський виступили проти більшовиків та сил, що їх підтримували, проти тих, хто мав намір здійснити комуністичний (соціалістичний) експеримент над населенням імперії, що розпадалася. Якби вони перемогли більшовиків, були б урятовані мільйони життів – на жаль, історія не знає умовного способу дії...

У національному контексті подій, що відбувалися в той період у Росії, названих політичних діячів треба позиціонувати інакше: Ленін, Корнілов, Денікін, Вран-

²¹ Нариси історії Української революції 1917–1920 років. – Кн. 1. – С. 9.

гель – з одного боку, а Скоропадський, Маннергейм, Пілсудський – з другого. Перші докладали всіх зусиль, щоб відновити імперію, а другі прагнули утвердити на її руїнах свої національні держави. Тож і появу «Федеративної грамоти» П. Скоропадського варто оцінювати в контексті конкретних політичних умов її появи. Оскільки гетьман не міг більше спиратися на підтримку Берліна і Відня, він мусив заручитися підтримкою Парижа і Лондона.

В. Ленін, як і білогвардійські генерали, у своїй національній політиці фактично відстоював єдину і неділиму Росію, хоча при цьому й закликав боротися з тими комуністами, в яких «сидів великоросійський шовінізм»²². Створений вождем більшовиків диктаторський режим користувався колосальним мобілізаційним потенціалом *по-комуністичному організованого* суспільства. Завдяки цьому комуністичні вожді спромоглися подолати всіх суперників на полі бою, здійснити технічну реконструкцію господарства в мирний час і перетворити країну на наддержаву. Після того, як до влади в Центральній Росії прийшли більшовики, Українська революція була позбавлена шансів на успіх. Здавалося, що більш успішними, ніж УНР, у захисті своєї незалежності були країни Балтії, Фінляндія і Польща. Фіни навіть двічі спромоглися захистити свою незалежність – у 1917 і в 1940 рр. Однак після Другої світової війни всі ці країни разом з багатьма іншими опинилися, якщо скористатися терміном Вінстона Черчілля, за «залізною завісою».

Секрет геополітичних успіхів російського комунізму корінився не тільки в мобілізаційних можливостях вождів, які заволоділи країною з невичерпними матеріальними і людськими ресурсами. Його здатність до експансії була наперед визначена національною політикою Кремля. Вожді спромоглися *перетворити російський комунізм на радянський, тобто інтернаціоналізувати його*. В. Леніна аніскільки не турбував розпад багатонаціональної Росії після повалення самодержавства. Його турбувало лише те, щоб нові держави, які виникали на руїнах імперії, були радянськими, тобто комуністичними. **Саме в цій радянськості корінилася запорука збереження єдиної і неподільної Росії.** Виступаючи 5 грудня (22 листопада) 1917 р. перед військовими моряками, він підкреслив: «Нам кажуть, що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитися не станемо. Для нас важливо не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй»²³.

Національна політика Кремля апробувалася і вдосконалювалася в ході радянізації України – великої країни, яка економічно була найбільш тісно пов'язана з Росією.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 38. – С. 178.

²³ Там само. – Т. 35. – С. 111.

Вожді більшовиків не шкодували воєнних зусиль і готові були йти на далекосяжні поступки у розв'язанні українського питання, щоб силою і пропагандою утримати цю Україну під своїм контролем. Зробити це їм вдалося тільки з *третьої* спроби.

УНР доби Центральної Ради, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР, відроджена УНР доби Директорії, об'єднана УНР після Акту зауки 1919 р. – всі ці державні утворення були продуктом Української революції, а загинули вони в ході зовнішніх та внутрішніх війн. Найбільших зусиль для їх загибелі доклала саме РСФРР. Історичні факти спростовують поширювану в радянській історіографії легенду про те, що український народ здобув у ХХ ст. свою національну державність завдяки допомозі братньої Росії.

Фактом, однак, залишається те, що після всіх революцій і війн 1917–1920 рр. утвердилася *формально* незалежна Українська держава, зобов'язана своїм існуванням радянській Росії. У серпні 1918 р., тобто ще задовго до того, як завершилися воєнні дії, Євген Чикаленко записав у своєму щоденнику: «Дякуючи большевицькому перевороту повстала самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине й Українська Держава»²⁴.

Так, можна вважати, що комунізм прийшов в Україну з Півночі й залишався в ній чужорідним явищем. І в тексті цього підрозділу знайдуться цитати на користь такого твердження – починаючи від адресованих І. Вацетісу слів В. Леніна про окупаційний характер його влади в національних регіонах колишньої імперії. Можна інтелектуально відгороджуватися від радянського комунізму, вперто називаючи його *російським* комунізмом. Можна, нарешті, просто спорудити мовний бар'єр між комуністичною РСФРР і національно-демократичною УНР («совітський, Ленін»). Але ми не зможемо відгородитися від комунізму, бо безліч фактів підтверджує його *автохтонність у будь-якій охопленій системною кризою країні* – Росії, Україні, Китаї тощо. Національне ніколи не зводиться до соціального, і навпаки. Центральна Росія, будучи осердям імперії, а не національною державою, виявилася менш захищеною від вірусу комунізму, ніж Україна. Україна, своєю чергою, виявилася менш захищеною, ніж Польща, яка економічно й політично була менше часу включена в імперію. Перелік можна продовжувати далі. **Загальною закономірністю є те, що привид комунізму набував плоті й крові там і тоді, де і коли цьому сприяли певні внутрішні або зовнішні обставини.**

Радянська влада в західних областях України аж до 1991 р. залишалася чужою для переважної більшості населення, тому що *прийшла туди цілком сформованою*

²⁴ Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919). У двох томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 98. З ширшого контексту зрозуміло, що автор мав на увазі українську державність як таку, а не Українську Державу, яка була офіційною назвою гетьманату П. Скоропадського.

і нав'язувала себе тільки грубою силою – «Прийшли ради, і нема на те ради», – сказав тоді композитор Станіслав Людкевич. Але в основній частині України комунізм мав аборигенні риси, які тільки зміцнювалися з кожним новим поколінням. Треба солідаризуватися з таким висловлюванням великого українського мислителя ХХ ст.: «У першу чергу потрібна інтелектуальна чесність, готовність бачити речі такими, якими вони справді є. Але серед нашої громадськості панує протилежний нахил: замикати очі на небажані факти. І так заперечують існування комунізму як української політичної течії. Комунізм, мовляв, виступає в історії України тільки як форма чужоземної, російської інтервенції й окупації, а українські комуністи – це просто агенти Москви»²⁵. Цю тезу І. Лисяк-Рудницький сформулював у 1976 р. Чи змінилася ситуація радикально через третину століття?

Хоча національне не зводиться до соціального і навпаки, їхній взаємовплив є безсумнівним. **Багаторічна боротьба УНР за виживання закінчилася поразкою. Але вона – і тільки вона! – покликала до життя УСРР. Без цієї боротьби неминуче виникав інший варіант організації радянської влади в Україні – механічне злиття з Росією.**

Хоча радянська форма української державності виявилася фіктивною, на карті світу все-таки з'явилася країна з чітко окресленими кордонами. Це був найважливіший наслідок національно-визвольної боротьби українського народу. В ході її формувалася і зміцнювалася національна самосвідомість пригнобленого народу.

4.2

Україна і українці напередодні революції

На початку ХХ ст. України на карті Європи не існувало. Ніхто не знав точних меж території розселення українців, яка знаходилася в різних адміністративно-територіальних одиницях двох імперій – Російської і Австро-Угорської. Ця територія складалася з корінних етнічних земель, де українці сформувалися як народність, і безпосередньо прилеглих до них колонізованих земель, де вони становили більшість населення.

Один з найвідоміших діячів українського визвольного руху, соціолог за професією М. Шаповал визначив територію розселення українців і національний склад населення в її межах на підставі першого в Росії перепису 1897 р. та інших даних демографічної статистики. Вона виявилася такою²⁶:

²⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Історичне есе. – Том 2. – С. 446–447.

²⁶ Шаповал М. Засади української визвольної програми. – Прага, 1927. – С. 6–7.

	Правобережжя (Росія)	Лівобережжя (Росія)	Степ (Росія)	Західні землі (Австро-Угорщина)	Україна в цілому
територія тис.кв.км	221	203	241	74	739
населення	15 853	12 940	10 810	6 408	46 012
у %	100	100	100	100	100
Українці у тис.осіб	11 531	10 498	6 476	4 157	32 662
у %	72,7	81,1	59,9	64,9	71,0
Росіяни у тис.осіб	770	2 005	2 599	3	5 377
у %	4,9	15,5	24	0,05	11,7
Євреї у тис.осіб	2 048	285	659	804	3 796
у %	12,9	2,2	6,1	12,5	8,2
Поляки у тис.осіб	740	7	62	1 270	2 079
у %	4,7	0,05	0,6	1,8	4,5
Німці у тис.осіб	354	63	39	88	871
у %	2,2	0,5	3,4	1,4	1,9

До Правобережжя М. Шаповал відніс Київську, Волинську й Подільську губернії, прилеглі до них південні повіти Гродненської, Мінської і Могилівської губерній, де переважало українське населення, Холмську губернію, створену з українських повітів Люблінської і Седлецької губерній, а також Хотинський повіт Бессарабської губернії. Лівобережжя складалося з Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній з прилеглими південними повітами Курської і Воронежської губерній та західними районами Області Війська Донського. До Степу входила Херсонська губернія з двома прилеглими повітами Бессарабської губернії – Аккерманським та Ізмаїльським, Катеринославська і Таврійська губернії, а також заселені в основному українцями райони Кубані і Ставропілля. До західних земель відносилися більша частина австрійської провінції «Королівство Галиції і Лодомерії» (Східна Галичина), а також Північна Буковина і Закарпаття.

Суцільна територія, на якій українці становили більшість населення, дорівнювала, за оцінкою М. Шаповала, 739 тис. кв. км, що істотно перевищує сучасну територію України (604 тис. кв. км). За оцінкою видатного українського демографа В. Кубійовича, територія розселення дорівнювала 718 тис. кв. км, з яких

75,5 тис. знаходилося в Австро-Угорщині (10,5%), а решта – в Росії²⁷. Сучасні оцінки російського демографа В. Кабузана майже збігаються з розрахунками М. Шаповала²⁸.

Якщо порівняти територію розселення українців з площею найбільших європейських країн (за винятком євразійських держав – Російської та Османської імперій), то виявиться, що вона була більшою, ніж Австро-Угорщина (673 тис. кв. км, з урахуванням наявних в ній українських земель), Німецький райх (541 тис. кв. км), Іспанія (506 тис. кв. км.). За чисельністю населення територія розселення українців перед Першою світовою війною поступалася тільки трьом європейським країнам – Німеччині (68 млн осіб), Австро-Угорщині (53 млн осіб, разом з населенням українських земель) і Великій Британії (47 млн осіб)²⁹.

Контури українського етнографічного масиву в межах Російської імперії офіційно вперше були визначені Всеросійським переписом, проведеним у січні 1897 р. Графи «національність» у переписних анкетах не існувало, тож етнічна приналежність визначалася за рідною мовою. Певна кількість українців за походженням назвала рідною мовою не «малоросійську» (як вона фігурувала в анкетах), а російську мову. Отже, реальна кількість українців була більшою, ніж виявляв перепис.

Перепис показав, що українці переважали всі інші національності, разом узяті, в дев'яти російських губерніях³⁰:

Губернія		Чисельність українців в тис.	Відсоток в усьому населенні
I. Правобережжя			
1	Подільська	2 442, 8	80,9
2	Київська	2 819,1	79,2
3	Волинська	2 095,6	70,1
II. Лівобережжя			
4	Полтавська	2 583,1	93,0
5	Харківська	2 009,5	80,6
6	Чернігівська	1 526,1	66,4

²⁷ Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. – Том 1. – К., 2005 (факс. перевидання). – С. 19.

²⁸ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. – М., 2006.

²⁹ Литвин Володимир. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С. 13.

³⁰ Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. – К., 1905. – С. 7.

III. Степ			
7	Катеринославська	1 456,4	68,9
8	Херсонська	1 462,0	53,5
9	Таврійська	611,1	42,2

У восьми з перелічених губерній українці становили абсолютну більшість населення. Абсолютною була їх більшість і в трьох материкових повітах Таврійської губернії (60,6%).

Губернії Правобережжя, а також Полтавська і Чернігівська відносилися до корінних етнічних земель українського народу. Чотири північних повіти Чернігівщини були заселені переважно росіянами, а в інших повітах частка українського населення становила від 86 до 98 %. Харківська і три губернії Степу відносилися до колонізованих земель (починаючи з XVII ст.). Тут відсоток українців був меншим, ніж на корінних землях, бо колонізація колишнього Дикого поля здійснювалася спільними зусиллями українських і російських селян, а в деяких місцевостях істотну роль відігравала здійснювана у XVIII ст. урядова колонізація (силами німців, болгар, сербів тощо).

У Кубанській області українці становили за переписом 1897 р. 47% населення (1270,6 тис. осіб), тобто відносну більшість. Водночас у Темрюцькому відділі цієї області частка українців доходила до 75%, Єйському – 74%, Катеринодарському – 52%³¹.

У Бессарабській губернії, на південному заході українських етнографічних земель, українців було 379,7 тис., що становило 19,7% усього населення. При цьому вони переважали у Хотинському повіті (56%) і становили відносну більшість в Аккерманському (26%)³².

На крайньому сході, в Донській області проживало 719,7 тис. українців, що дорівнювало 28,1% населення області. У Таганрозькому повіті українці становили абсолютну більшість (61%), а ще в трьох – Ростовському (31%), Донецькому (38%) та Сальському (28%) – значну частку місцевого населення. Основним населенням були українці і в Новогригоріївському повіті Ставропольської губернії – 50%. Ще в двох повітах цієї губернії – Медвеженському (45%) та Олександрівському (38%) українці вже не становили абсолютної більшості³³.

³¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Том 65. Кубанская область. – СПб., 1905. – С. 60.

³² Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. – С. 7.

³³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Том 12. Область Войска Донского. – СПб., 1905. – С. 78.

Велика кількість українців за межами основних дев'яти губерній проживала на північному сході. У Курській губернії проживало 527,8 тис. українців (22,3%). У Гайворонському повіті вони становили 58%, Новооскільському – 51%. Тут варто назвати й повіти, де українці становили значну частку й проживали здебільшого у волостях, які межували з українськими повітами. Це Судженський повіт (48%), Рильський (36%), Корочанський (34%), Белгородський (21%)³⁴. У Воронежській губернії мешкало 915,9 тис. українців, причому в найбільшому повіті – Богучарському вони становили 82% населення, в Острогозькому – 90%, Бірючейському – 71%, Валуйківському – 51%. Безпосередньо межувало з українськими повітами й українське населення Павлівського повіту (42%)³⁵.

На північному заході, у Гродненській губернії мешкало 262,5 тис. українців (22,6%). При цьому частка українців у Кобринецькому повіті становила 80%, Брестському – 63%, Більському – 39%. У Люблінській губернії проживало 196,5 тис. українців (16,9%). Вони переважали у Грубешівському (60%) та Томашівському (50%) повітах, становили значну частину населення в Холмському (33%) та Белгорайському (20%) повітах³⁶. У Седлецькій губернії жило 107,8 тис. українців (14%), зосереджених переважно у Влодавському повіті (56%). Дещо менше їх було у Костянтинівському (36%) та Більському³⁷ (38%) повітах³⁸. З метою нейтралізації польських впливів на території повітів Люблінської та Седлецької губерній, заселених переважно українцями, в червні 1912 р. було утворено Холмську губернію, 50% населення якої становили українці.

В Австро-Угорщині понад 4 млн українців проживали суцільною смугою в трьох регіонах – Закарпатті, Північній Буковині та Східній Галичині. При визначенні етнічного складу населення дослідники посиляються передусім на дані перепису 1900 р. Основним критерієм для визначення національності населення Східної Галичини та основної частини Закарпаття була конфесійна приналежність (українці – греко-католики), а для Північної Буковини та комітату Мармарош у Закарпатті – рідна мова (греко-католиками на цих територіях були не лише українці). Питання про національність у перепису відсутнє, і тому дані мають певну неточність не на користь українців. Згідно з переписом 1900 р. в угорській частині імперії (Транслейтанії) проживало 470 тис. українців. Вони

³⁴ Там само. Том 20. Курская губерния. – СПб., 1905. – С. 102.

³⁵ Там само. Т. 9. Воронежская губерния. – СПб., 1905. – С. 68.

³⁶ Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. – С. 9–10.

³⁷ У Більському повіті Седлецької губернії проживало 29 тис. українців, а в однойменному повіті Гродненської губернії – 64 тис.

³⁸ Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. – С. 9.

становили відносну більшість у чотирьох північних закарпатських комітатах: Мармарош (46,4%), Берег (45,7%), Угоча (39,3%), Унг (36,4%)³⁹.

Переважна частина українців Дунайської імперії (близько 3,7 млн осіб) проживала в Австрійській частині (Ціслейтанії). 297,8 тис. українців становили 40,8% населення Буковини – окремого коронного краю, при цьому українське населення концентрувалося у північній його частині. Набагато більше українців проживало в «Королівстві Галіції та Лодомерії» – тут їх налічувалося 3 019,6 тис. (62,7%). Вони становили таку частку населення у складі східногалицьких повітів: Львівський – 37,5%, Саноцький – 52,1%, Перемильський – 54,7%, Тарнопільський – 54,9%, Золочівський – 62,5%, Жолкевський – 66,1%, Бережанський – 66,3%, Чортківський – 66,5%, Станіславівський – 67,4%, Самбірський – 70,1%, Стрийський – 73,8%, Коломийський – 76,1%⁴⁰.

Українці були нацією хліборобів. 74% населення в російській частині українського етнографічного масиву і понад 90% – в його австро-угорській частині мешкали на селі і займалися сільським господарством. Аграрне перенаселення постійно виштовхувало сільську молодь за межі території проживання, тому ті, хто обирав сферою своїх занять хліборобство, змушені були шукати вільні землі. Оскільки в Австро-Угорщині вільних земель не було, з 1890 р. галицькі, буковинські і закарпатські селяни почали від'їжджати за океан – невдовзі в Канаді і США за кілька десятиліть сформувалася велика і досить згуртована українська діаспора. У Російській імперії українці мали можливість освоювати вільні землі східних регіонів. На початку XX ст. чисельність і питома вага українців серед населення цих регіонів були такими⁴¹:

	<i>Регіон</i>	<i>Тис. осіб</i>	<i>У відсотках</i>
1	Казахстан	790	10,5
2	Нижнє Поволжя	546	6,3
3	Далекий Схід	427	21,7
4	Західний Сибір	376	5,7
5	Східний Сибір	96	4,7

³⁹ Чорний С. М. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1900. – К., 2002. – С. 39.

⁴⁰ Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981, № 5. – С. 20, 25.

⁴¹ Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття). – К., 2004. – С. 172–173.

Швидкий розвиток промисловості й залізничного транспорту в російській частині України викликав прискорене зростання робітничого класу, який формувався переважно за рахунок прийшлого люду. Внаслідок цього за кілька десятиліть після скасування кріпосного права утворився великий перекіс між сільським і міським населенням за національною ознакою. Села, як і маленькі міста (за винятком єврейських штетлів), залишалися здебільшого українськими, натомість великі міста ставали переважно російськими. За переписом 1897 р. частка українців у містах не перевищувала 30 %. При цьому в містах з числом жителів до 10 тис. українці переважали – 53% загальної чисельності. Натомість у містах з населенням понад 100 тис. (таких було чотири – Одеса, Київ, Харків, Катеринослав) їх частка опускалася до 17%⁴².

Перепис 1897 р. дає можливість виявити соціально-економічну структуру населення, в тому числі за національними групами. За підрахунками Л. Личкова, соціально-професійна структура найбільш численних національних груп Правобережної України (Волинська, Подільська і Київська губернії) була такою (у відсотках)⁴³:

<i>Види занять</i>	<i>Українці</i>	<i>Євреї</i>	<i>Поляки</i>	<i>Росіяни</i>
землеробство і добувна промисловість	90,0	2,5	50,0	18,4
обробна промисловість	3,6	31,5	13,8	21,0
транспорт і торгівля	0,9	47,5	5,8	13,5
інтелігентні і вільні професії	0,7	4,5	3,3	17,0
інші категорії	4,8	14,0	27,1	30,1

Ми бачимо, що українці різко відрізнялися від усіх інших національних груп майже одноставною орієнтацією на хліборобську працю. Подібний результат при вивченні матеріалів перепису одержав визначний земський статистик, у минулому член Старої громади О. Русов, коли аналізував професійну структуру українського населення по 19 південних губерніях Європейської Росії. За його даними, 88% українців займалися сільським господарством, менше 1% були зайняті на транспорті і в торгівлі, близько 0,5% працювали у науковій сфері, охороні здоров'я, мистецтві та літературі, інших видах інтелігентської діяльності⁴⁴.

⁴² Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 17.

⁴³ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. – К., 1905. – С. 46.

⁴⁴ Русов А. Несколько слов о территории и населении Украины / Украинские вести. – 1906, № 4. – С. 223.

Як носій мови і культурних традицій, українські селяни були основною базою національної революції. Проте внаслідок особливої гостроти класових суперечностей вони більшою мірою прислухалися до соціально-економічних, а не національно-політичних гасел революції.

Будучи здебільшого російського походження, робітничий клас і буржуазія залишалися байдужими до гасел національної революції. Українська революція могла здобути підтримку тільки серед робітництва дрібних підприємств і досить малочисленного прошарку буржуазії. За підрахунками В. Сарбея, в українських губерніях Росії налічувалося близько 100 тис. носіїв української мови, які жили за рахунок прибутків від капіталу та нерухомості або займалися торговельною діяльністю⁴⁵.

Провідну роль у революційних подіях відігравала інтелігенція. Тому важливо встановити її розміщення на території дев'яти українських губерній Росії, а також кількісне співвідношення між інтелігентами в різних національних групах у розрізі місто–село. Відповідні обрахунки за даними перепису 1897 р. (без членів родини) зробив Г. Касьянов⁴⁶:

Губернії	Українці	Євреї	Поляки	Росіяни
Правобережжя				
Київська губ.				
місто	2 932	1 683	933	5 912
село	4 084	2 285	564	1 752
Волинська губ.				
місто	852	1 582	67	2 494
село	2 339	2 507	698	1 902
Подільська губ.				
місто	1 313	1 175	369	1 848
село	3 178	2 437	624	1 907
Лівобережжя				
Полтавська губ.				
місто	3 888	1 057	141	1 791
село	3 397	278	53	636
Харківська губ.				
місто	2 865	336	356	5 245
село	3 123	13	35	1 469

⁴⁵ Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991, № 5. – С. 5.

⁴⁶ Касьянов Георгій. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. – К., 1993. – С. 42.

Чернігівська губ.				
місто	1 183	749	167	2 008
село	2 225	668	75	1 414
Степ				
Катеринославська				
місто	1 878	833	198	2 566
село	1 924	368	119	1 721
Херсонська губ.				
місто	1 788	1 726	1 163	9 978
село	1 732	813	126	1 607
Таврійська				
місто	492	478	204	4 256
село	1 045	240	84	1 748
Всього по Україні				
місто	17 191	9 619	4 215	36 098
село	23 047	9 609	2 378	14 156
У % до загальної кільк. інтелігенції				
місто	13,7	7,6	3,4	28,7
село	18,3	7,6	1,9	11,3

Слід пам'ятати, що більша частина людей розумової праці в Російській імперії перебувала на державних або контрольованих державою земських посадах. Залежність від держави породила як специфічний для Російської імперії термін «інтелігенція», так і не менш специфічний вираз «особи вільних професій», матеріальне становище яких визначалося умовами ринку (люди творчих професій, лікарі, адвокати тощо). Працевлаштовуючи представників неросійської інтелігенції, імперський уряд добивався, щоб вони переходили на російську мову (стосовно євреїв вимагалася й відмова від іудаїзму). Демонстративне використання українською інтелігенцією своєї рідної мови у повсякденному спілкуванні було викликом ідеології «самодержавства, православ'я і народності».

Аналізуючи свою таблицю, Г. Касьянов встановлює певний взаємозв'язок між територіальним розподілом української інтелігенції і тією роллю, яку вона відігравала в суспільно-політичному житті. Той факт, що переважна більшість національної інтелігенції зосереджувалася на селі, свідчив, що вона практично була виключена з процесу організації національно-визвольного руху: цей рух, як і будь-яка інша суспільно-політична діяльність, народжувався в містах. І все ж, – і Касьянов справедливо не бачить тут суперечності – русифіковані міста, передусім Київ, Харків, Полтава, стали базовими осередками українського визвольного

руху. В них зосереджувалася та частина інтелігенції, яка мала безпосередній стосунок до розвитку національної культури, а до неї тягнулися вихідці з селян, які здобували середню і вищу освіту. Та відчуженість, яка спостерігалася між містом і селом, не стосувалася української інтелігенції. Нечисленна міська інтелігенція підтримувала тісні зв'язки з сільською. Шукаючи ширшого соціального підґрунтя для національно-визвольного руху, вона орієнтувалася на селянство. Сільські вчителі, лікарі, агрономи, кооператори виступали сполучною ланкою між національно-політичним проводом і селянством⁴⁷.

4.3

Виникнення Центральної Ради

17(4) березня 1917 р. у приміщенні Київської міської думи була утворена Рада об'єднаних громадських організацій у складі представників від губернської, міської та повітових управ, Земського союзу, Союзу міст, Воєнно-промислового і Біржового комітетів, кооперативів тощо. Виконавчий комітет цієї ради у перші пореволюційні місяці вважався найвищою владою в місті.

Подібні громадські ради та їх виконкоми виникли в усіх губерніях. Вони розглядалися як представницькі органи місцевої влади. Панівне становище в них зайняли представники торговельно-промислових кіл і управлінської бюрократії. Партійний склад комітетів був переважно кадетський.

Виконавчу владу на місцях, яка до революції належала губернаторам і повітовим справам, Тимчасовий уряд передав своїм комісарам. Ними майже автоматично ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Управлінський апарат у містах зберігся практично без змін. У волостях замість старшин, які користувалися всією повнотою влади, почали функціонувати виборні виконавчі комітети. До їх складу уряд рекомендував комісарам залучати місцевих землеволодільців і всі інтелігентські сили села.

Після першої російської революції міжпартійний політичний блок «Товариство українських поступовців» (ТУП) був єдиною організацією всеукраїнського масштабу. Її керівництво (А. Вязлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Є. Чикаленко, Ф. Штейнгель та ін.) вирішило скористатися рекомендацією Тимчасового уряду створювати на місцях ради об'єднаних громадських організацій як представницькі органи влади, щоб утворити за таким зразком раду не міського або губернського, а всеукраїнського масштабу.

⁴⁷ Там само. – С. 43.

Отже, одночасно з Київською радою об'єднаних громадських організацій по-стала Українська Центральна Рада. У № 1 газети «Вісті з Української Центральної Ради», яка почала виходити з 1 квітня (19 березня) 1917 р., вказувалося: «Українська Центральна Рада організувалася 4 марта, об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальній автономії України з державною українською мовою, із забезпеченням прав національних меншостей – росіян і інших. Тимчасовий склад Ради з представників: Українське наукове т-во, Українське технічне агрономічне товариство, Українське педагогічне т-во, Національний український союз, кооперативи, студентство усіх вищих шкіл м. Києва, Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-демократичних груп і ін»⁴⁸. Організації Ради передувала досить напружена полеміка між керівництвом ТУП і лідером українських соціал-демократів Д. Антоновичем.

Найбільшим моральним авторитетом для українських політичних діячів був Михайло Грушевський. Він народився в 1866 р. у Холмі, де його батько вчителював у гімназії. У 20 років став студентом історико-філологічного факультету університету Св. Володимира в Києві. Активна діяльність у місцевій громаді не перешкодила навчанню, яке він успішно поєднував з науковою роботою на кафедрі В. Антоновича. Після закінчення університету його залишили на кафедрі для підготовки до здобуття професорського звання. Коли йому минуло 28 років, він за рекомендацією В. Антоновича зайняв кафедру історії у Львівському університеті. Перебуваючи в Австро-Угорщині, Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність, яка в умовах конституційного ладу давала незрівнянно вагоміші результати для українського національного відродження, ніж у самодержавній Росії. Разом з тим він палідно працював над фундаментальною багатотомною «Історією України-Руси» і виявив себе як талановитий організатор науки на чолі Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). У 1908 р. М. Грушевський повернувся в Київ. Коли вибухнула Світова війна, його вислали спочатку в Симбірськ, потім у Казань і, нарешті, в Москву. Із заслання він повернувся тільки 26 (13) березня 1917 р. й енергійно зайнявся розгортанням діяльності Центральної Ради.

В. Верстюк вказує, що ініціатива створення Центральної Ради належала не керівникам ТУП, як про це на загал стверджувалося в переважній більшості праць, присвячених цій темі, а групі Д. Антоновича. Однак реалізована вона була саме в рамках переговорів з ТУП, за яким треба все-таки визнати пріоритет усвідомлення потреби створення єдиного українського фронту⁴⁹. Про перші

⁴⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – К., 1996. – С. 44–45. Під назвою Український національний союз фігурує Товариство українських поступовців.

⁴⁹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Книга 1. – С. 105.

дні діяльності Центральної Ради Д. Дорошенко писав так: «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю, і та, і друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було зарезервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра»⁵⁰.

Гноблена царизмом українська інтелігенція раптом відчула своє політичне значення: за нею стояв народ. У протоколі першого засідання ми натрапляємо на таку знаменну ухвалу Центральної Ради: «У свій час реквізувати бувший царський палац, а поки що домагатись, щоб ЦР передано Педагогічний музей»⁵¹. На цьому засіданні, що відбулося 22 (9) березня, Рада прийняла звернення до українського народу, яке починалося з таких високих слів: «Уперше, Український тридцяти-мільйонний народ, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю»⁵².

25 березня російська столиця вперше побачила «українське питання» у матеріалізованому вигляді: відбулася багатотисячна маніфестація з приводу чергових Шевченкових роковин. Учасники її несли портрети поета, транспаранти з гаслом «Хай живе вільна Україна у вільній Росії!», десятки національних синьо-жовтих прапорів. Поряд зі студентами, представниками інтелігенції та робітництва в поході взяли участь солдати. Очоловав марш загін кубанських козаків колишнього царського конвою у мальовничих червоних жупанах, із січовим прапором і запорозькими бунчуками. У лавах українців ішли зі своїми прапорами представники інших поневолених народів – фіни, поляки, естонці, литовці.

Цей перший після повалення самодержавства вияв сили й глибини національного руху став справжньою подією в політичному житті колишньої імперії. Центральний орган кадетської партії газета «Речь» у передовій статті з приводу маніфестації нагадувала: «Немає жодного національного руху в Росії, щодо якого старий лад поведився б з таким цинізмом і байдужістю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 року було заборонено, часом без будь-яких винятків, друкувати щось українською мовою. Від початку цієї війни українську пресу заборонено. До неї було застосовано заборону раніше, ніж до німецької. Аж до самої ре-

⁵⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Ч. 1. – С. 72.

⁵¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – С. 39.

⁵² Там само. – С. 38. У тексті цього збірника документів і матеріалів помилка, вказано: «тридцятип'ятимільйонний народ». виправлено за виданням: Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 43.

волюції української школи не дозволяли, і навчання українською (малоруською) мовою вважалося злочином. Бюрократичні неукі не соромилися у своїх неофіційних актах висміювати українську мову, яка має свою історію, свою літературу – один з найбільших духовних витворів найближчого нам по крові й походженню слов'янського племені, невідривно сполученого з нами історичними зв'язками». Як бачимо, в гармонії співчуття, переданого такою довгою цитатою, дисонансом прозвучали тільки останні півдесятка слів. Адже безсумнівна близькість по крові й походженню не була достатньою підставою для «невідривності» народу, тобто його довічного позбавлення державних прав. Однак цей дисонанс як показали наступні події, становив підґрунтя, на якому будувалася політика всеросійських партій щодо України.

Через кілька днів після петроградської маніфестації українська делегація у складі М. Корчинського, О. Лотоцького, М. Славинського, М. Чечеля та ін. відвідала голову Тимчасового уряду кн. Г. Львова і вручила йому пам'ятну записку. «Новий уряд, – говорилося в ній, – повинен спинити свою увагу на інтересах величезної по території країни, з надто добрими умовами задля матеріального розцвіту, але пригніченої економічно, – на інтересах 30-мільйонної людності, з великими природними здібностями, але духовно підупалої, яка майже зовсім не відчула вигід нового парламентського ладу Росії, бо через виборчий закон 3 червня (1907 р. – С. К.) вона представлена в російському парламенті реакційними елементами, котрі гальмують поступовий хід державного життя»⁵³. Г. Львов обіцяв усіляке сприяння українцям і висловив надію на підтримання постійного зв'язку з їхніми організаціями, коли вони постануть. 1 квітня 1917 р. в Петрограді була створена Українська національна рада на чолі з О. Лотоцьким. До її складу ввійшли представники від ТУП, УСДРП, Української радикально-демократичної партії, Української фракції Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та інших політичних і громадських організацій. О. Лотоцький і М. Корчинський представили Г. Львову новоутворену організацію як виразницю інтересів Центральної Ради перед Тимчасовим урядом і обговорили кандидатури на посади комісарів уряду до українських губерній⁵⁴.

Через тиждень після петроградської маніфестації, 1 квітня, Центральна Рада влаштувала урочисту ходу в Києві. У ній взяли участь близько 100 тис. осіб, у тому числі десятки тисяч солдатів-українців. Їхню участь у маніфестації забезпечив Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка, який постав

⁵³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 57.

⁵⁴ Там само. – С. 946.

29 березня на установчих зборах представників Київського гарнізону. Ця громадська організація на чолі з М. Міхновським вважала головною метою своєї діяльності консолідацію українців російської армії під гаслом федеративної перебудови Росії при забезпеченні автономії України.

Похід під 320 національними прапорами пройшов від Володимирського собору через Фундуклеївську вулицю по Хрещатику. З балкона міської думи (яка знаходилася на сучасному Майдані Незалежності) маніфестантів вітали голова Центральної Ради М. Грушевський, члени Київського комітету об'єднаних громадських організацій, начальник військового округу генерал Н. Ходорович. Потім по Трьохсвятительській вулиці маніфестанти вийшли на Софійський майдан до пам'ятника Б. Хмельницькому, де відбулося віче, яке прийняло таку ухвалу: «Зажадати від Тимчасового правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людину її до всяких жертв, для чого негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало б потребу широкої автономії української землі і поробило би одразу всі заходи, щоб надати український національний характер публічним установам з захованням прав національних меншостей»⁵⁵.

У першій відозві Центральної Ради до українського народу кінцева мета національно-визвольного руху викладалася в абстрактній формі: готуватися до всенародних Установчих зборів, на яких має бути поставлене питання про автономію України у перебудованій на федеративних засадах Росії. Вимоги національної програми ставилися переважно в культурницькій площині: закладати українські школи, відновлювати й засновувати «Просвіти», гуртуватися в політичні товариства, культурні й економічні спілки, підтримувати українську пресу.

7 квітня (25 березня) в Києві відновився випуск щоденної газети «Рада», яку царський уряд закрив на початку війни. Вона почала виходити під назвою «Нова Рада». На чолі редколегії став А. Ніковський, який редагував цю газету перед закриттям. Перший номер відновленого видання відкривався публікацією М. Грушевського «Велика хвиля». У наступних номерах були надруковані інші статті голови Центральної Ради – «Повороту нема», «Від слова до діла», «Чи Україна тільки для українців?» та ін. Статті мали програмний характер і визначили подальші дії Центральної Ради⁵⁶.

Голова Ради виступав проти надання національно-визвольному рухові культурницького характеру. Він твердив: не може бути нічого помилковішого, ніж витяг-

⁵⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921. – Т. 1. – С. 30.

⁵⁶ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 248–261. Ці статті М. Грушевський видав окремою брошурою в Нью-Йорку в 1918 р.

нути старі петиції й подавати їх наново урядові як сучасні українські домагання. Згадавши про декларацію Тимчасового уряду, в якій той засвідчував своє співчуття «культурно-національному самовизначенню народностей Росії», Грушевський відкидав таке «самовизначення» і заявляв: «Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який будує свою долю в нових умовах свободи. Великі події, пережиті нами, зняли гальма з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена спружина вона підноситься перед здивованими очима чужих – і своїх»⁵⁷.

У статті «Велика хвиля» висувався головний лозунг національно-визвольного руху – побудована на демократичних підвалинах національно-територіальна автономія України в Російській федеративній республіці. Історик за професією, М. Грушевський нагадував, що домагання народоправства у відокремленій, автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими слов'янськими народами, чи то з іншими областями Російської держави, – це старе гасло, підняте ще в 1840-х роках кращими синами українського народу – Т. Шевченком і кирило-мефодіївцями М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, В. Білозерським та ін.

М. Грушевський слушно передбачав, що урядові та всеросійські соціалістичні партії, які не заперечували культурної автономії, несхвально поставляться до вимоги забезпечити українському народові державні права. Але тільки державність була запорукою вільного розвитку народу. Термін «автономія» у словнику Грушевського не можна сприймати в його радянському наповненні – як відсутність державних прав при наявності поступок у мовно-культурній сфері. У статті «Повороту нема» він писав: «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку – се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенню її з боку провідників Російської держави чи керуючих кругів російського громадянства може мати тільки один наслідок – се пересунення центра ваги в бік українського самостійництва... Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б виврати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?»⁵⁸

У статті «Від слова до діла» М. Грушевський закликав не чекати Всеросійських Установчих зборів, щоб з їхніх рук одержати автономію України. Він вважав, що для українського народу це питання життя або смерті, і його неприпустимо ставити в залежність від того, якою виявиться більшість на Установчих зборах –

⁵⁷ Там само. – С. 249.

⁵⁸ Там само. – С. 252.

централістською чи автономно-федералістською. Борці за національну справу мали самі будувати автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування у контакті й згоді з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами й увінчуючи це об'єднання найвищим державним органом цілої автономної України. Завдання ж Установчих зборів – дати тільки останню юридичну санкцію тому устрою, який виробиться на місцях, у національних областях Росії у згоді з принципом свободи і демократизму при порозумінні місцевих національних і класових груп⁵⁹.

У статті «Народностям України» М. Грушевський з притиском підкреслював, що оборонці української національності не будуть екстремістами. Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолерантності супроти інших народностей він закликав вважати національним злочинством⁶⁰. У статті «Чи Україна тільки для українців?» він гнівно відкидав гасло «Україна – для українців».

Національно-визвольний рух мав бути організованим, а це означало, що його учасники повинні були партизуватися. Відразу після повалення самодержавства у політичному житті брали участь тільки загальноросійські партії. Незабаром, однак, політична палітра України істотно збагатилася.

У квітні провело свій з'їзд Товариство українських поступовців. Головою з'їзду тупівці обрали М. Грушевського, хоча він і не мав наміру в післяреволюційній ситуації продовжити своє членство в цій організації. На з'їзді були присутні делегати від відділень ТУП у 17 містах, у тому числі від Петрограда, Москви й Катеринослава. Вони зобов'язалися всіма засобами творити автономію України з тим, щоб Установчі збори тільки затвердили її, і визнали за доцільне внести до статуту автономії принцип забезпечення прав національних меншин. З'їзд звернувся до суспільства із закликом сприяти підготовці Українського національного конгресу. Було також вирішено назвати організацію Спілкою українських автономістів-федералістів. До складу її керівництва обрали Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського, В. Прокоповича та ін.

Незабаром члени спілки переформували її в партію соціалістів-федералістів. Соціалістичних елементів у програмі цієї партії насправді не існувало, але бренд соціалізму тоді був популярним. За політичною та ідейною спрямованістю есефи наближались до кадетів. Масовою партія не стала, але мала вплив у Центральній Раді.

Українські соціал-демократи теж провели свою конференцію у квітні. Ця партія виникла у 1903 р., але перестала існувати як цілісна організація через два роки. Лозунг автономії вона підтримувала з часу заснування, і ця програмна вимога була

⁵⁹ Там само. – С. 254–255.

⁶⁰ Там само. – С. 256–257.

мало не єдиним пунктом розходжень із загальноросійською партією меншовиків. Запрошені на конференцію представники меншовицьких організацій України заявили, що визнають принцип автономії і запропонували злиття обох партій. Однак до цього справа не дійшла, бо центральне керівництво РСДРП(м) насторожено ставилося до спроб Центральної Ради перетворитися на орган державної влади.

Визнаними лідерами українських соціал-демократів були В. Винниченко і С. Петлюра. Володимир Винниченко після здобуття середньої освіти в Єлисаветградській гімназії почав навчатися на юридичному факультеті університету Св. Володимира в Києві. Ще студентом у 1902 р. він опублікував своє перше оповідання «Краса і сила», після чого став регулярно друкуватися. Одночасно займався соціал-демократичною пропагандою серед київських робітників і півтавських селян. Заарештований, він потрапив у Лук'янівську в'язницю, але втік з неї. Опинившись за межами Росії, неодноразово перетинав кордон з вантажами революційної літератури для УСДРП. Разом із Д. Донцовим і Л. Юркевичем редагував у Львові журнал «Дзвін», а перед війною нелегально повернувся в Росію. Поряд з О. Купріним і М. Горьким він став одним з найбільш популярних у Росії письменників, але жив під чужим прізвищем у Москві. Революція дала йому можливість повернутися в Київ, і він поринув у політичну діяльність.

Симон Петлюра здобув духовну освіту, яка обійшлася його батькові дешевше, ніж коштувала б світська. Був виключений з духовної семінарії за організацію надто гарячого, на думку начальства, прийому, що його влаштували студенти композитору М. Лисенку. Деякий час навчався у Львівському університеті, працював у газеті «Рада», під час реорганізації РУП став одним з лідерів нової партії – УСДРП, редагував партійний орган – газету «Слово». Після закриття газети служив бухгалтером у Санкт-Петербурзі й Москві, з 1912 р. редагував московський журнал «Украинская жизнь». У 1916 р. став членом організації, що відала побутовими потребами армії, – Земського союзу. Після революції був обраний головою Української ради Західного фронту.

З'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) відбувався одночасно з конференцією соціал-демократів. Він мав установчий характер. Раніше цілісної партії українських есерів не існувало, хоча їхні гуртки й організації діяли з 1905 р. Із всеросійською партією соціалістів-революціонерів українські есери, подібно соціал-демократам, мали незгоди в підходах до українського питання: вони вимагали негайного запровадження широкої національно-територіальної автономії України. Організаторами партії були переважно студенти – В. Залізник, М. Ковалевський, Л. Ковалів, О. Севрюк, П. Христюк, М. Шраг. Саме з цією партією пов'язав свою політичну долю М. Грушевський. УПСР стала найбільш масовою серед українських партій, бо разом з кооператорами заволоділа селом.

19 (6) квітня у Києві відкрився Всеукраїнський національний конгрес. На нього прибуло з України та з-за її меж більше тисячі делегатів від політичних партій та різних організацій – робітничих, селянських, військових, кооперативних, економічних, культурних. Після вступної промови М. Грушевського конгрес заслухав і обговорив ряд доповідей: про принципи федералізму, шляхи формування автономного устрою України, забезпечення прав національних меншин тощо. Було прийнято рекомендацію про негайне створення Крайової Ради і висловлено думку, що ініціативу у творенні цього територіального органу влади повинна взяти на себе Українська Центральна Рада. Соціально-економічних питань конгрес практично не торкався.

Всеукраїнський національний конгрес працював у приміщенні Купецького зібрання (Володимирський узвіз, на сучасній Європейській площі). Його робота викликала величезний резонанс в українському суспільстві. Учасник конгресу, а потім член Центральної Ради та її керівного осередку – Малої ради Микола Галаган згадував через багато років: «Акт утворення українського політичного фронту, який постав із різних складових частин українського суспільства і внутрішньо сконсолідувався під час Національного Конгресу, відбувся в атмосфері піднесеного настрою всіх активних і пасивних учасників Конгресу. Реферати, прочитані на Конгресі, й різні інформації, що їх подавали на засіданнях, вислухані були присутніми делегатами, гостями й публікою на хорах з напруженою увагою, хоч акустичні умови далеко не всім присутнім уможливлювали чути слова промовців. Вираз своєму настроєві дали всі присутні на Конгресі по закінченні його засідань. З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала “Ще не вмерла Україна” та натхненно гукала “Слава!”. Людина найбільш зрівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишатися спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину»⁶¹.

На третій день роботи конгрес провів вибори нового складу Центральної Ради. За пропозицією М. Грушевського делегати прийняли такий принцип її конструювання: дві третини депутатських мандатів одержували губернії та міста, одну третину – центральні комітети партій та інші центральні установи. Три губернії Правобережжя, Харківщина, Катеринославщина і Полтавщина мали по чотири мандати, Чернігівщина і Херсонщина – по три. Двох представників у Центральній Раді мала Кубань, по одному – Бессарабія і Дон. Окремо від регіонів представництво в Раді здобули найбільші міста – Катеринослав (3), Харків (3), Одеса (2). Українські колонії в Петрограді, Москві й Саратові мали по одному представни-

⁶¹ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – С. 210.

ку. 20 місць відводилося київським громадським, професійним, науково-освітнім і військовим організаціям⁶².

Головою Центральної Ради конгрес обрав таємним голосуванням, але майже одноголосно М. Грушевського, його заступниками – В. Винниченка і С. Єфремова. До складу Ради увійшли такі знакові фігури національного руху, як Х. Барановський, В. Веселовський, Д. Дорошенко, М. Ковалевський, В. Леонтович, І. Луценко, Ф. Матушевський, М. Міхновський, А. Ніковський, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, М. Ткаченко, І. Шраг, О. Шульгин, Є. Чикаленко. Всього було обрано 115 членів Центральної Ради⁶³. Конгрес надав Раді право розширити свій склад на 15% з тим, щоб охопити в ході її перетворення на орган крайової влади представників національних меншин. На цьому організаційний період українського національно-визвольного руху завершився.

4.4

Проголошення автономії України

Український національний рух був строкатим у своїх соціально-економічних вимірах, але всі політичні сили від найбільш правих до лівих об'єднувала спільна вимога про надання Україні національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. Не відмовляючись бачити Україну в перспективі цілком суверенною державою, М. Грушевський у статтях «Велика хвиля» і «Повороту нема» сформулював, як уже підкреслювалося, гасло широкої автономії як негайну й одностайну вимогу всіх верств українського народу. Вимога автономії здавалася на перший погляд мінімальною. Та її можна було задовольнити тільки в тому разі, якби Росія стала федеративною державою. Чи була така перспектива реальною?

Провідні діячі Центральної Ради поділяли сумніви М. Грушевського щодо цього. Розглянемо, наприклад, позицію одного з керівників Української соціал-демократичної спілки Михайла Ткаченка, який відіграв велику роль у відновленні УСДРП, після чого був обраний до Центральної Ради й увійшов до її керівного осередку за квотою цієї партії. Він чудово розумів взаємозалежність автономії і федерації. У статті, опублікованій «Робітничою газетою» 12 квітня (30 березня), він закликав утворювати автономну Україну на власних Установчих зборах, «входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи

⁶² Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – С. 115.

⁶³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – С. 63–65.

Російську федеративну демократичну республіку». Сумніваючись у готовності провідних політичних сил Росії зробити країну федерацією, він усе-таки був готовий розглянути всі варіанти. Якщо Росія стане федерацією, вважав Ткаченко, то «не будемо зараз створювати власної, незалежної від неї держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку». Федеративна республіка, як її розумів Ткаченко, «се значить республіка, складена зі сполучених окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядові».

Так само селянський з'їзд Київської губернії 11 травня затвердив наказ для Всеросійського селянського з'їзду, що мав зібратися в Петрограді з такими рекомендаціями відносно майбутнього політичного ладу: «Найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів, що заселяють Росію. Для повного розвитку сил українського народу являється необхідним заведення національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей. З'їзд вимагає, щоб Временне Правительство негайно, привселюдно признало право Українського народу на національно-територіальну автономію»⁶⁴.

Позиція Тимчасового уряду в життєвому для українців питанні про автономію проявилася під час Всеукраїнського національного конгресу. Виступаючи 20 квітня з вітальним словом, київський губернський комісар М. Суковкін вибачився за те, що не зможе виголосити його «вашою чудовою співучою мовою», після чого наліпив на вуха делегатів таку словесну локшину, яку варто процитувати в оригіналі: «Не за горами то Учредительное собрание, к которому Временное правительство бережливо ведет свободный народ, и ему будет принадлежать последнее слово для окончательного закрепления государственного строя. Но если последнее слово принадлежит Учредительному собранию, всеми нами одинаково ожидаемому, которому все мы беспрекословно подчинимся, то, поверьте, первое слово принадлежит вам, представителям украинского народа. Вы здесь на украинском своем Национальном съезде обсудите все с тою мудростью и государственным смыслом, каким всегда отличался украинский народ, и разнесете свои постановления по всему лицу великой Украины, дабы во всеоружии встретить тот счастливый миг, когда раздастся первый благовест о созыве Учредительного собрания. Мне же как представителю Временного правительства остается лишь низко вам поклониться и просить всемерно поддержать это правительство, дабы оно могло безболезненно довести страну до этого счастливого момента»⁶⁵.

⁶⁴ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. – С. 262.

⁶⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том I. – С. 56.

Беззмистовна тріскотнява, яка пояснювалася нездатністю Тимчасового уряду силою придушити національно-визвольний рух, призначалася для політично малоосвічених людей. Кадети, які визначали політику Тимчасового уряду, у власному колі розмовляли аж ніяк не високим стилем. 22 травня, тобто в день відкриття чергового з'їзду партії конституційних демократів, петроградська газета «Речь» вийшла з редакційною статтею «Автономія». У ній аналізувалися два варіанти можливого розвитку подій, які були однаково неприйнятними для кадетів. Перший – це негайна федералізація Росії, що «вимагала такого напруження сил, якого вона (Росія. – С. К.) навряд чи зможе витримати в цей грізний час». Другий варіант для кадетів був так само неприйнятний: «Повернення до старих форм державної влади». В цій ситуації газета вимагала від з'їзду розв'язати одразу два питання: «З одного боку, зберегти єдність і сили Російської держави, з другого – забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широку місцеву самобутність її областей». Пропонувалася й відповідь, одна на обидва питання: Установчі збори повинні запровадити територіальну автономію, суть якої мала визначатися розширенням прав місцевого самоврядування, передусім у галузі національних мов і культурних традицій.

На цьому з'їзді кадетів дискусій з приводу національного питання не виникло, всі були однодумцями. У заключному слові голова партії П. Мілюков сказав з цього приводу лише кілька слів: «Збереження державної єдності Росії – це та мета, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім збігатися з прагненням деяких із російських національностей (тобто громадян Росії неросійської національності. – С. К.). Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії»⁶⁶.

Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, яка перебувала під есеро-меншовицьким впливом, не відрізнялася від кадетів за своїм ставленням до національного питання. Перебираючи на себе функції всеросійського координаційного центру діяльності рад, вона бажала для зручності своєї роботи мати справу не з поодинокими радами, а з великими обласними утвореннями. Даючи відповідні директиви щодо цього, виконком Петроради накреслив конфігурацію таких утворень, яка не збігалася з етнографічними кордонами. Зокрема, об'єднувалися ради Херсонської, Таврійської, Бессарабської і частини Подільської та Волинської губерній, які входили в Одеський військовий округ, а також ради Румунського

⁶⁶ Речь (Петроград), 1917, 10 мая.

фронту й Чорноморського флоту. Координуючим органом цього об'єднання став Румчород (Центральний виконавчий комітет рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу). Харківський виконавчий комітет рад об'єднував території Харківської та Катеринославської губерній, а також Область Війська Донського. Центром третього на території України утворення став Київ. Київський обласний виконком об'єднував ради п'яти губерній – Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської і Воронежської. Таким чином, територія України була розчленована на три частини, до яких долучалися неукраїнські землі.

У ситуації, що склалася, Центральна Рада діяла обережно, щоб не наразитися на закони воєнного часу, але рішуче. Було зрозуміло, що орієнтуватися треба не на декларації і петиції, а на силу. І ця сила існувала: мільйони мобілізованих в армію українських селян і робітників.

22 березня, тобто ще за кілька днів до приїзду М. Грушевського в Київ з московського заслання, група солдатів і офіцерів міського гарнізону на установчому засіданні утворила Українську військову раду на чолі з полковником М. Глинським. У прийнятій резолюції вона висловила сподівання на те, що російський уряд «вчинить для України ще до скликання Установчих зборів (Учредительного собрания) такий самий правний акт, який вже видано для Фінляндії і підтвердить за Українським Народом всі права і вільності, яких він має право домагатися»⁶⁷.

24 березня ця військова рада зібрала в гарнізоні віче, яке ухвалило організувати з добровольців полк ім. Богдана Хмельницького. Наступного дня в Петрограді відбулася українська маніфестація, серед учасників якої переважали солдати і матроси. 13 квітня Українська військова рада виникла в Одесі. Повноваження її поширювалися на частини Одеського військового округу, Румунський фронт і Чорноморський флот.

Перші здобутки українського руху в армії були проаналізовані В. Винниченком у статті «Український мілітаризм», яка з'явилася в «Робітничій газеті» 25 квітня. Автор статті ставив таке завдання: «Всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу».

18–21 травня у Києві зібрався I Військовий з'їзд, делегати якого представляли 900 тис. українців, мобілізованих в армію. Його роботою керували М. Грушевський, В. Винниченко, М. Міхновський і С. Петлюра. У резолюції «Про автономію України» було висунуте завдання «вимагати від Тимчасового Правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим

⁶⁷ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. – С. 49.

актом принципу національно-територіальної автономії України»⁶⁸. З'їзд обрав Генеральний військовий комітет, який у погодженні з російським Генеральним штабом мав проводити українізацію армії. До його складу ввійшли В. Винниченко, М. Міхновський, С. Петлюра, голова Української військової ради при Румчороді І. Луценко, колишній начальник повітряної оборони царської Ставки полковник В. Павленко, начальник полку ім. Б. Хмельницького підполковник Ю. Качкан, авіатор – прапорщик М. Полоз та ін. Завданням комітету було надання організованих форм стихійному процесу виділення старшин і солдатів-українців в окремі національні частини. На Балтиці комітет мав укомплектувати українськими командами окремі кораблі, а на Чорному морі – українізувати весь військовий флот. Як показали даліші події, комітет не спромігся довго працювати як цілісний орган. Деякі його члени з різних причин вибули, і вся робота по українізації армії поступово зосередилася в руках С. Петлюри.

Центральна Рада, виконуючи постанови військового з'їзду, нею ж і сформульовані, в кінці травня 1917 р. надіслала для переговорів з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів делегацію на чолі з В. Винниченком. Суть вимог зводилася лише до того, щоб російська державна влада офіційно заявила про своє прихильне ставлення до автономії України. Делегація озброїлася великою кількістю документів, у тому числі офіційними посвідками з Академії наук, що підтвердили існування довго заперечуваної панівними колами Росії української нації. Особливу увагу на переговорах було приділено найгострішому питанню – визначенню кордонів майбутньої автономії у відповідності з етнографічним принципом. Російський уряд не став довго розмовляти на цю тему і передав документи на розгляд експертів. Позицію, що її зайняли професори-експерти, Винниченко охарактеризував у своїх спогадах з властивим йому уїдливым гумором: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономію. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та й хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та

⁶⁸ Там само. – С. 279.

які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науки своїй напаявали в лице й, як нетактовне цуцня, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав йому тримати й не пускати ці багатства»⁶⁹.

Центральна Рада визначила дату скликання першого селянського і другого військового з'їздів з таким розрахунком, щоб мати до їх відкриття відповідь Тимчасового уряду на її вимогу надати Україні автономію. Однак минав тиждень за тижнем, а Винниченко все не одержував відповіді. Становище української делегації стало принизливим. Тим часом російський уряд організував в Україні петиційну кампанію, яка мала засвідчити, що «малороси» та «югороси» не поділяють позиції Центральної Ради. Так званий «Південноросійський демократичний союз» засипав центральні органи телеграмами, в яких твердив, що справу автономії можуть вирішувати тільки Установчі збори. Київські установи (Комітет об'єднаних громадських організацій, Рада робітничих депутатів, Рада солдатських депутатів, Рада коаліційного студентства) запротестували проти «сепаратних» переговорів Центральної Ради з російським урядом.

Втративши надію одержати відповідь, українська делегація поспішила з Петрограда додому, щоб взяти участь у роботі селянського з'їзду. Відповідь надогнала її уже в Києві. Тимчасовий уряд повідомляв, що не може визнати Центральну Раду виразницею справжньої волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України, а тому слід почекати до Установчих зборів.

Всеукраїнський селянський з'їзд відкрився у Києві 10 червня. На ньому були представлені по одному делегату від волосних і по два – від повітових та губернських комітетів Селянської спілки. Роботою з'їзду керували В. Винниченко, Б. Мартос, М. Осадчий, П. Христюк. Найбільше уваги й часу з'їзд приділив обговоренню доповіді української делегації про переговори з Тимчасовим урядом. Делегації дорікали, що вона обрала роль покійного прохача. У деяких виступах пролунали заклики оголосити самостійність України. Коли ж з Петрограда надійшло повідомлення про те, що О. Керенський, який у новому складі уряду став військовим міністром, наважився заборонити з'їзд делегатів від українізованих військових частин, гніву селянських делегатів не було меж. У резолюції, складеній у рішучих

⁶⁹ Винниченко В. Відродження нації. Частина I. – Київ–Відень, 1920 (препринт: К, 1990). – С. 167–168.

виразах, вони цілком солідаризувалися з позицією Центральної Ради й закликали всі військові та громадські організації, а також державні установи допомогти їй у побудові автономного ладу.

З'їзд обрав Раду селянських депутатів та її виконавчий орган – ЦК Селянської спілки. Було ухвалено, щоб уся Рада селянських депутатів разом з комітетом увійшла в Центральну Раду. Це рішення мало принциповий характер, бо поклало початок переформатуванню Центральної Ради в орган представництва за класами. Отже, селянський з'їзд ділом відповів на виклик Тимчасового уряду, який засумнівався в тому, що Центральна Рада є виразницею волі українського народу.

Після з'їзду Центральна Рада зібралася в поновленому складі й розглянула політичну ситуацію, що склалася. Було визнано, що Тимчасовий уряд свідомо ігнорує волю українського народу і заперечує проголошене ним самим право націй на самовизначення. Рада в цій ситуації вирішила звернутися безпосередньо до українського народу з універсалом, у якому б визначалися основоположні принципи автономного ладу. Поки йшла робота над текстом, наспів час скликати новий військовий з'їзд.

Заборона цього з'їзду О. Керенським під приводом його «невчасності» викликала негативну реакцію в усій країні. Ніколи раніше уряд не забороняв з'їздів, і вони відбувалися мало не щодня. У Петрограді якраз тоді працював польський військовий з'їзд і готувався загальноросійський з'їзд робітничих і солдатських депутатів. Таким чином, дискримінація щодо України була очевидною. В. Ленін виступив у газеті «Правда» із статтею «Недемократично, громадянине Керенський!». У ній містилися такі знаменні рядки: «Своєю “великодержавною” націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті “сепаратистські” прагнення, проти яких Керенські та Львови хочуть боротися»⁷⁰. Цей висновок збігався з попередженням М. Грушевського, зробленим на початку революції: спроби загальмувати справу автономії призведуть тільки до поширення самостійницьких настроїв.

Військовий з'їзд відкрився в Києві 18 червня. Його делегати представляли близько 2 млн військовослужбовців фронтових і тиллових частин армії. Вони прибували з усіх регіонів країни, включаючи Туркестан та Омську область. Після відкриття з'їзду делегати прийняли резолюцію, в якій визнали його повноважним. «Право зборів і з'їздів, – зазначалося в ній, – належить українцям, як й іншим вільним народам, а через те й заборона з'їзду військовим міністром Керенським являється незаконною»⁷¹.

⁷⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 32. – С. 249.

⁷¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. 1. – С. 70.

Перед початком роботи делегати зібралися на Софійському майдані і в присутності десятків тисяч киян, після молебну й урочистого виконання українського гімну, заприсяглися: не повертатися до своїх частин без автономії матері-України. Керівникам з'їзду – Винниченкові й Петлюрі лише ціною великих зусиль вдалося вгамувати розбурхані пристрасті та мітинговий запал. Вони своєчасно викрили провокаційні чутки про винесення з'їздом рішень захопити губернську контору Держбанку та інші державні установи й зупинили делегатів від спроби заарештувати провокаторів. Незгоди з керівництвом місцевого гарнізону, яке тільки й шукало зачіпки, щоб розігнати з'їзд, загрожували перетворити мирний розвиток національно-визвольного руху на збройний міжнаціональний конфлікт.

З'їзд запропонував Центральній Раді у згоді з національними меншинами негайно приступити до втілення в життя підвалин автономного ладу. Зі свого боку, він зобов'язався забезпечити Раді найактивнішу підтримку. Було підтверджено постанову першого з'їзду про українізацію армії і затверджено статут найвищої української військової установи – Генерального комітету, який очолив С. Петлюра. З'їзд обрав Раду військових депутатів і прийняв ухвалу про входження її складовою частиною до Центральної Ради.

Після з'їзду українізація армії посилилася. На всіх фронтах, не виключаючи Кавказького, виникли українські військові ради і комітети. Вони керували роботою з'їздів солдатів-українців, випускали газети й листівки, створювали національні земляцтва, громади і клуби. Вищі військові командири і ради солдатських депутатів, що перебували під контролем загальноросійських соціалістичних партій, неприхильно ставилися до «українізації багнета», але цей процес уже було неможливо спинити.

23 червня виконавчий комітет Центральної Ради схвалив текст Універсалу і доручив В. Винниченку оголосити його на військовому з'їзді, який того дня завершував свою роботу. Стоячи, делегати вислухали документ з урочистою назвою – «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Спираючись на волю свого народу, який скинув імперське ярмо, Центральна Рада цим документом оголошувала себе органом, здатним приймати акти конституційного значення – універсали.

Універсал проголошував: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням В с е н а р о д н і У к р а ї н с ь к і з б о р и (С о й м). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші У к р а ї н с ь к і з б о р и »⁷².

⁷² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 101.

В Універсалі висловлювалася надія на те, що неукраїнські народи, які живуть в Україні, разом з українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям у краї. Українським організаціям доручалося прийти до згоди й порозуміння з демократично обраними організаціями інших національностей і купі-творити нове життя. Центральна Рада закликала український народ наполегливо боротися за свої права, щоб гідно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівним.

Талановитий письменник, В. Винниченко залишив нам схвильований опис того ефекту, що його справило на делегатів військового з'їзду читання Універсалу: «За-смажені, загартовані в боях, у крові, в стражданнях обличчя кривились від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не знаної радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок фотелів, многи кулаками, руками “гімнастюр-ок” витирали сльози; деякі суворо зіцплювали зуби, щоб не закричати в екстазі»⁷³.

Універсал справив величезне враження й на суспільство. З місць на адресу Центральної Ради надходили сотні телеграм, у яких висловлювалися солідарність і за-певнення у щирій підтримці. Вітаючи її як найвищий державний орган, україн-ський народ вітав власне національне відродження.

4.5

Утворення Української Народної Республіки

Протягом кількох днів Тимчасовий уряд тримав паузу, не висловлюючись із приводу самочинного проголошення Центральною Радою автономії України. Висловилася тільки юридична нарада при уряді, в якій переважали кадети. Висновок наради був сформульований у найбільш сильних виразах: «Представники українських партій не зупинилися перед актом відкритого зако-лоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару росій-ській демократії»⁷⁴.

Слова про заколот набували особливої гостроти, враховуючи ту обставину, що Росія перебувала у стані війни. Кадетська газета «Речь» 27 червня вислови-лася не менш грізно: «Вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань»⁷⁵.

⁷³ Винниченко В. Відродження нації. – Частина I. – С. 225.

⁷⁴ Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального во-проса в России и СССР в XX веке. – Т. 3. – М., 1930. – С. 60–61.

⁷⁵ Речь (Петроград), 1917, 14 июня ст. ст. (27 июня н. ст.).

М. Грушевський признавався потім, що під час проголошення Універсалу його не покидав острах, «чи не повезуть мене й компанію за цей Універсал як за поклик до бунту»⁷⁶.

Центральний орган меншовиків-оборонців «Рабочая газета» теж сприйняв Універсал Центральної Ради як дію, спрямовану на підриг державної єдності Росії. Опублікована 28 червня стаття так і називалася: «Отложение Украины». Есерівська газета «Дело народа» 29 червня опублікувала статтю лідера партії В. Чернова під назвою «Помилковий висновок з правильної передумови». Російські есери визнавали принцип самовизначення націй, але його конкретний прояв у вигляді Універсалу назвали «ленінством у національному питанні». Під «ленінством» Чернов розумів екстремізм. Того ж дня меншовицька газета «Единство» опублікувала статтю Г. Плеханова. Старійшина російських соціал-демократів міг собі дозволити критику російського уряду (на відміну від Чернова, він не був міністром), але з приводу появи Універсалу висловився так: «Якщо на Тимчасовий уряд випадає досить істотна частка відповідальності за українські події, то іншу, не менш істотну частку несе Центральна українська рада». На думку Плеханова, Центральна Рада не мусила вдаватися до крайнощів.

Висловлювання лідерів основних загальноросійських партій з приводу дій Центральної Ради свідчили, що автономію України вони сприймали як спробу перереформувати багатонаціональну імперію, щоправда, вже без імператора, на федеративну республіку. **Проте до федерування країни, в якій вони народилися і прожили більшу частину життя, ці люди не були готові, хоча й очолювали політичні сили, які репрезентували Російську революцію. Як бачимо, головна заслуга М. Грушевського в Українській революції полягала в тому, що він не покладав надій на завершальну подію Російської революції – скликання Установчих зборів. Щоб одержати державні права, українському народу треба було покладатися тільки на власні сили. Центр ваги документа, який так схвилював лідерів загальноросійських партій, припадав лише на одне речення з Універсалу: «Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські збори».**

На п'ятий день після оголошення Універсалу голова уряду князь Г. Львов скликав нарешті засідання кабінету і поставив на обговорення проблему, що виникла. Уряд ухвалив створити комісію з найбільш авторитетних у країні людей, не заангажованих у політиці, яка мусила б виїхати в Україну й ознайомитися з потребами і побажаннями місцевого населення. Були названі прізвища В. Вернадського, В. Короленка, П. Кропоткіна, С. Ольденбурга, С. Урусова та ін. Од-

⁷⁶ Див.: Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. – С. 155.

нак усі ці люди відмовилися брати участь у місії, кінцева мета якої здавалася їм незрозумілою⁷⁷.

Кабінет порекомендував також Г. Львову звернутися з посланням до українсько-го народу і переконати його у хибності політики Центральної Ради. Наступного дня в газетах з'явилася відозва Тимчасового уряду до «братів-українців», яку варто процитувати мовою оригіналу: «Не идите же гибельным путем раздробления сил освобожденной России. Не отрывайтесь от общей родины, не раскалывайте общей армии в минуты грозной опасности. Не вносите братоубийственной резни в народные ряды как раз тогда, когда напряжение всех сил народных необходимо для защиты страны от военного разгрома, для преодоления внутренних препятствий. В нетерпеливом стремлении теперь же закрепить формы государственного устройства Украины не наносите смертельного удара всему государству и самим себе, ибо гибель России будет гибелью и вашего дела»⁷⁸.

Г. Львов переконував українців почекати рішень Всеросійських установчих зборів, але нічого не казав про їхній можливий перебіг. Та можна було здогадатися, що представлені в Тимчасовому уряді політичні партії не побажають федералізувати країну, якщо глава уряду вважає цю дію рівнозначною загибелі держави. Вчитуючись у відозву, можна було здогадатися також, що загальноросійські партії мають намір розв'язувати назрілу проблему на шляхах «культурного самовизначення» і забезпечення прав національних меншин «у місцевому управлінні і самоуправлінні, в школі і суді»⁷⁹.

Була, однак, одна загальноросійська політична сила, яка діяла не в унісон з іншими – партія більшовиків. «Українському питанню» вождь більшовиків присвятив у той час три статті в газеті «Правда». Про першу з них («Недемократично, громадянин Керенський!») уже йшлося. Стаття «Україна» з'явилася 28 червня і присвячувалася оцінці Універсалу Центральної Ради. У третій статті В. Леніна від 30 червня – «Україна і поразка правлячих партій Росії» – аналізувалася реакція політичних партій коаліційного уряду на Універсал

У статті «Україна» Ленін визнавав, що більшовики не є прихильниками дрібних держав, але поважають право України на вільне відокремлення від Росії. Тут же він звертав увагу на те, що, судячи з тексту Універсалу, «в даний час український народ відокремлення від Росії не хоче». Далі він зауважував, що царизм усе зробив «для взаємовідчуження народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання,

⁷⁷ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Книга I. – С. 154–155.

⁷⁸ Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т. 3. – С. 92–93.

⁷⁹ Там само. – С. 92.

і характером, і історією». Нарешті, він закликав визнати «право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, *а завойовуючи* її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»⁸⁰.

Третю статтю Ленін закінчував закликом, адресованим не конкурентним партіям, а суспільству: «Поступіться українцям – це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш. Поступіться українцям – ви відкриєте тоді шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх, як рівних!»⁸¹

«Брати-українці» фігурували і в князя Львова, і в Леніна. Обидва, однак, негативно ставилися до ідеї української автономії, а протилежна оцінка Універсалу пояснювалася різним баченням державного ладу в пореволюційній Росії. **Погляд Львова був традиційним: централізована країна з демократичним конституційним устроєм, а в національних регіонах – з культурно-національною автономією і самоуправлінням на рівні місцевих громад. Натомість Ленін виношував план створення держави-комуні, яка мусила мати подвійну структуру: на рівні партійних органів – диктатуру однієї партії, прикриту фіговим листком конституції, а на рівні радянських органів (тих же партійних, але перелицьованих у радянські), – демократичну владу, що спиралася на регульоване партійними органами волевиявлення населення. Подвійна владна конструкція дозволяла робити голосні заяви про народне волевиявлення, залишаючись у рамках диктатури.**

Оголошенням Універсалу Центральна Рада брала на себе державні функції. Українська громадськість визнала це і почала звертатись до неї з різноманітними справами. Щоб розв'язати їх, Рада повинна була утворити виконавчий орган так і не визнаної Петроградським урядом влади.

Для поточної роботи між сесіями Центральної Ради Всеукраїнський національний конгрес утворив Комітет, до складу якого входили голова Ради і два його заступники (обрані конгресом), 17 членів (обиралися на сесійному засіданні) та голів комісій Ради – не більше 8 осіб (обиралися Комітетом). Комітет мав право поповнюватися шляхом кооптації до повного свого складу, затвердженого в кількості 33 осіб. Щомісяця він скликав сесії Ради, а в разі потреби – надзвичайні сесії. Оскільки партійний склад Комітету повторював склад Ради, його почали називати Малою радою, і ця назва закріпилася. Мала рада була законопідготовчим і навіть певною мірою законодавчим органом. В екстрених випадках вона приймала закони, які не потребували надалі затвердження всім складом Центральної Ради, тобто на її сесійних засіданнях.

⁸⁰ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 19–20.

⁸¹ Там само. – С. 22–23.

Покладати на цей орган ще й виконавчі функції було недоцільно. Тому на закритому засіданні Комітету (щоб зайвий раз не наразитися на конфлікт з Тимчасовим урядом) 28 червня був утворений виконавчий орган влади – Генеральний секретаріат. У газеті «Народна воля» 30 червня було надруковане лише коротке повідомлення про орган, «який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються». Подія, однак, була надзвичайною: починав функціонувати перший у ХХ ст. український національний уряд.

Генеральний секретаріат утворювався у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря. Секретарства, які ще не мали свого апарату, були прообразом майбутніх міністерств. На чолі уряду став В. Винниченко. Він же взяв на себе обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Генеральним писарем став П. Христюк, генеральним секретарем фінансів – Х. Барановський, міжнаціональних справ – С. Єфремов, військових справ – С. Петлюра, земельних справ – Б. Мартос, судових справ – В. Садовський, продовольчих справ – М. Стасюк, народної освіти – І. Стешенко.

Український есер Павло Христюк народився 1890 р. на Кубані в родині заможного козака, навчався в Київському політехнічному інституті, потім працював у газеті «Рада», брав активну участь у кооперативному русі.

Христофор Барановський (1874 р. народження) походив з селян Київської губернії. Він не мав спеціальної освіти, але показав себе талановитим фінансистом на посаді директора Київського кооперативного банку. У політичному житті раніше участі не брав.

Сергій Єфремов народився у 1876 р. в сім'ї священика на Київщині. Закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира, активно співробітничав в українських виданнях, успішно займався науковою роботою в галузі історії української літератури. Кар'єра вченого не перешкодила йому займатися політичною діяльністю. Він багато разів ув'язнювався в царських тюрмах, був одним із засновників Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців, потім став соціалістом-федералістом.

Борис Мартос народився 1879 р. Походив зі старовинного козацько-дворянського роду на Лубенщині. Після закінчення математичного факультету Харківського університету вчителював, брав участь у кооперативному русі, служив у Полтавському губернському земстві на посаді інспектора кооперації. Належав до Революційної української партії, потім став членом УСДРП.

Валентин Садовський (1886 р. народження) був сином священика з Волині. Закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира, потім навчався

на економічному факультеті Петербурзького університету. Працював адвокатом у Києві, брав участь у політичному житті як член УСДРП.

Микола Стасюк народився в сім'ї урядовця на Катеринославщині, навчався в Санкт-Петербурзькому гірничому інституті, але курсу не скінчив. У 1905 р. поїхав на Катеринославщину, взявся за організацію селянських спілок, за що відсидів рік у тюрмі. Належав до РУП, у подальшому був активним діячем УПСР. Працював у кооперативних установах Катеринослава і Києва.

Іван Стешенко (1873 р. народження) походив з Полтавщини. Закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира. Вільно володів французькою, німецькою, іспанською, італійською, багатьма слов'янськими мовами. Вчителював, але за участь у нелегальних українських гуртках його позбавили права викладати і видворили з Києва. У 1906 р. повернувся в Київ, займався викладацькою і науковою роботою. Активної участі у політичному житті не брав, хоча був членом УСДРП.

Незважаючи на те, що в українському політичному житті на передній план відразу висунулася есерівська партія, у першому складі уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи. На відміну від есерів, ця партія мала в своєму розпорядженні фахівців високого класу. У такій ситуації формування уряду за професійною ознакою, тобто включення до його складу найбільш кваліфікованих і досвідчених спеціалістів, зумовило посилення політичних позицій соціал-демократів в українському визвольному русі. Однак значення цього чинника ослаблювалося суперництвом усередині УСДРП, яке найбільше виявилось між В. Винниченком і С. Петлюрою.

10 липня на сесії Центральної Ради були внесені персональні зміни в керівництво: замість В. Винниченка і С. Єфремова, які пішли працювати в уряд, заступниками М. Грушевського стали есер М. Шраг, соціал-демократ С. Веселовський, трудовик Ф. Крижанівський і соціаліст-федераліст А. Ніковський. Ця сесія створила дві комісії: з підготовки статуту автономії України та скликання з'їзду тих народів, які прагнули перетворити Росію на федеративну державу. Центральна Рада не бажала втратити час даремно.

Тим часом у Петрограді досить довго – з 16 червня до 7 липня працював I Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. У ньому брали участь 1090 делегатів, від України – близько 100. Цілковита перевага меншовиків і есерів у радах відбилася на прийнятих з'їздом рішеннях. З'їзд висловив довіру Тимчасовому уряду, підтримав наступ на фронті і заперечив можливість переходу влади до рад. Під час з'їзду і з його санкції в Петрограді відбулася грандіозна демонстрація.

Напередодні з'їзду в Київ прибув нібито з приватним візитом один з провідних діячів Петрограда, меншовик М. Лібер. Він пересвідчився на місці, що після прого-

лошення Універсалу Центральна Рада стала найбільш впливовою в Україні силою. На Всеросійському з'їзді рад Ліббер керував національною секцією. В ній лунали гострі звинувачення з боку української фракції на адресу Тимчасового уряду. Під час роботи з'їзду ускладнилися справи з Фінляндією і Литвою, які вимагали незалежності. Завдяки підтримці меншовиків та есерів резолюція з'їзду з національного питання виявилася неочікувано гострою. З'їзд висловився за якнайшвидше скликання Установчих зборів і негайну децентралізацію управління країною⁸².

Червнева політична криза, невдалий наступ на Південно-Західному фронті й рішення Всеросійського з'їзду рад з національного питання змусили Тимчасовий уряд шукати шляхи до порозуміння з українською владою. 3 липня на засіданні уряду було вирішено направити в Київ урядову комісію для з'ясування становища. 5 липня з'їзд рад прийняв спеціальну резолюцію з українського питання. Вказавши на те, що автономія остаточно може бути здійснена тільки Всеросійськими установчими зборами, з'їзд підтримав усе-таки пропозицію УЦР про «негайне створення тимчасового органу, який би репрезентував демократії всіх націй, що населяють Україну»⁸³. Після цього вже прийняте урядом рішення трансформувалося в інше: надіслати в Київ відповідальних міністрів для негайного врегулювання конфлікту з Центральною Радою.

10 липня делегація у складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі виїхала з Петрограда в Київ. Її шлях пролягав через Могилів, де вона зустрілася в Ставці з Верховним головнокомандувачем О. Брусиловим. Останній висловився за якнайшвидше порозуміння з Центральною Радою. Це ще більше зміцнило міністрів у думці знайти компроміс в українському питанні⁸⁴.

У ході дводенних переговорів міністрів з керівництвом Центральної Ради і Генерального секретаріату вдалося виробити основні засади компромісу, якого однаковою мірою потребували обидві сторони. Потім відбулася зустріч міністрів з усією президією Центральної Ради та генеральними секретарями. На ній було затверджено текст угоди і порядок її реалізації. Найголовніше для українців було те, що *Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду крайовим державним органом влади негайно, не чекаючи Установчих зборів*.

Досягнута угода текстуально оформлялася у двох однакових за змістом, але різних за формою документах. Документ російського уряду називався проектом постанови «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада побажала оформити його як II Універсал. Обидва документи повинні були

⁸² Верстюк Владислав. – Українська Центральна Рада. – С. 159.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – С. 160.

оголошуватися одночасно. Оскільки три міністри не мали повноважень діяти від імені уряду, вони повезли опрацьований документ до Петрограда, звідки повинні були повідомити про його затвердження телеграфом. Після цього Центральна Рада діставала можливість оприлюднити II Універсал.

15 (2) липня Тимчасовий уряд заслухав звіт двох міністрів (Керенський з Києва поїхав на фронт) про переговори і досягнуту угоду. Засідання виявилось бурхливим і призвело до урядової кризи, яка вже назрівала між кадетами і радянськими міністрами з інших причин. Три міністри від партії кадетів категорично виступили проти надання українцям автономного устрою і на знак протесту вийшли з уряду. Міністр шляхів М. Некрасов проголосував за угоду, але мусив вийти з партії кадетів.

Наступного дня, 16 (3) липня, у Київ надійшла телеграма з постановою «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада затвердила текст II Універсалу і негайно опублікувала його українською, російською, єврейською і польською мовами.

В Універсалі вказувалося, що найближчим часом Центральна Рада поповнить-ся представниками від інших народів, які живуть в Україні, після чого стане єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Крім того, поновлена Центральна Рада виділить із свого складу відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, і представить його на затвердження Тимчасовому уряду як носія найвищої виконавчої влади в межах України. У згоді з національними меншинами, підкреслювалося в Універсалі, Центральна Рада готуватиме закон про автономний устрій України для внесення його на затвердження Установчих зборів. До прийняття цього закону Рада зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономії України. При кабінеті військового міністра, генеральному штабі та Верховному головнокомандувачеві, зазначалося далі в документі, Рада матиме своїх представників, які займуться комплектуванням окремих частин виключно українцями, здійснюючи цю роботу так, щоб не порушити боєздатності армії. Остаточне слово в цьому разі залишалося за військовим міністром.

Зміст нового Універсалу свідчив, що Центральна Рада зробила істотні поступки урядові, який прагнув обмежити національно-визвольний рух певними рамками. Для українців цінність укладеної угоди істотно знижувалася тим, що в ній не була окреслена територія, на яку мала поширюватися влада Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не уточнювалися й повноваження останнього, особливо в його стосунках з місцевими органами Тимчасового уряду, які також продовжували існувати в краї.

І все ж політичні здобутки лідерів українського визвольного руху не варто недооцінювати. Виступаючи на засіданні Ради, М. Грушевський сказав: «Ви вислу-

хали II Універсал Центральної Ради, в якому говориться про нову стадію українського життя. Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органами – Радою і Секретаріатом. Ми повинні пам'ятати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм власті ми перейшли до правової власті»⁸⁵.

Історичне значення узгодженого в усіх пунктах з Тимчасовим урядом II Універсалу переконливо підтверджує гостро негативна реакція на нього кадетської партії – найпослідовнішого охоронця цілісності імперії: вона відкликала своїх міністрів з уряду, який «принизився» принциповими поступками на користь національно-визвольного руху. Ініціатор київських переговорів, один з лідерів РСДРП(м) І. Церетелі пояснював міністерську кризу небажанням кадетів рахуватися з національним питанням у багатонаціональній країні. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, згадував Церетелі через багато років, «вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських народних масах і знайти серед цих останніх в сфері національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу»⁸⁶.

Причини, якими пояснювалася позиція кадетів, переконливо показав у своїй роздатованій статті в центральному органі партії кадетів газеті «Речь» (від 20 (7) липня) член ЦК партії, професор Петроградського університету, один з провідних членів юридичної наради при уряді барон Б. Нольде. «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було, – писав він. – Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами й подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинута [Центральну] Раду Україні, але й Україну – Росії». Стаття барона Б. Нольде завершувалася таким гірким сарказмом: «Ні сіло ні впало уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: нашвидкуруч, поміж двома поїздами, три російські міністри і професор Грушевський порозумілися в справі утворення української держави».

Започаткована II Універсалом Центральної Ради криза Тимчасового уряду в наступні дні перетворилася на загальну політичну кризу вже з інших причин. Постійне погіршення продовольчого становища і поразка на фронті вивели на вулиці великих міст сотні тисяч людей. Прем'єр-міністр Г. Львов унаслідок гострих міжпартійних незгод 20 (7) липня подав у відставку. Уряд очолив, зберігаючи за

⁸⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921. – Т. 1. – С. 95.

⁸⁶ Церетелі І. Г. Воспоминания о Февральской революции. В 2-х кн. – Кн. 2. – Париж, 1963. – С. 161.

собою пост воєнного міністра, О. Керенський. Після тривалих зусиль йому вдалося порозумітися з кадетами і 6 серпня створити другий коаліційний уряд, у якому портфелі міністрів розподілялися між соціалістичними і буржуазними партіями порівну. Есери-меншовицька більшість Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету рад надала урядові необмежені повноваження, сподіваючись припинити сповзання країни в безодню анархії.

24–27 липня в Києві працював Всеукраїнський робітничий з'їзд. Самою своєю чисельністю він засвідчив новітній для національної революційної демократії розвиток подій. Скликанням з'їзду М. Грушевський планував завершити процес переформування Центральної Ради в орган класового представництва. Роботу, пов'язану з проведенням з'їзду, взяла на себе українська фракція Київської ради робітничих депутатів. На зібрання було запрошено представників усіх українських робітничих організацій, що тоді існували, а також українських фракцій загальноросійських організацій. Однак делегати представляли не більше як 40 тис. робітників, переважно сільськогосподарський пролетаріат, хоча загальна чисельність українського робітничого класу доходила до 3,5 млн осіб⁸⁷. З'їзд обрав Всеукраїнську раду робітничих депутатів у кількості 100 осіб (70 членів УСДРП і 30 – УПСР). Уся вона увійшла до складу Центральної Ради, де вже працювали на правах окремих фракцій Рада селянських і Рада військових депутатів.

Передбачені II Універсалом переговори про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнської революційної демократії завершилися успішно. 25 липня відбулося перше засідання Малої ради у поновленому складі (40 членів – від українських організацій, 18 – від національних меншин). У своєму розширеному складі Центральна Рада заново затвердила призначених раніше генеральних секретарів на чолі з В. Винниченком, а також створила чотири нові секретарства. На чолі секретарства шляхів став український есер, син священника з Поділля, інженер шляхів В. Голубович. Секретарство пошт і телеграфу очолив російський есер, викладач університету Св. Володимира О. Зарубін. Секретарем міжнаціональних справ став соціаліст-федераліст, син відомого українського історика і сам історик, викладач Петроградського університету О. Шульгин. Секретарство державного контролю віддали представнику Бунду (єврейської соціал-демократичної робітничої партії), перукарю за професією М. Рафесу.

Наприкінці липня Винниченко, Барановський і Рафес виїхали в Петроград, щоб узгодити з Тимчасовим урядом повноваження Генерального секретаріату як крайового органу виконавчої влади. Їм довелося чекати, поки сформується другий склад коаліційного уряду, а потім почалися виснажливі переговори. Найбільш

⁸⁷ Нариси історії Української революції. – Кн. 1. – С. 125.

конфліктною виявилася, як і слід було чекати, проблема території, на яку мала поширюватись українська автономія. Російський уряд зайняв тут безкомпромісну позицію. Минуло три тижні, і Винниченку довелося їхати в Київ на чергову сесію Центральної Ради без будь-якого результату. Вже без нього Тимчасовий уряд затвердив 17(4) серпня «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові».

У цьому документі, який підписав О. Керенський, вказувалося, що дії українського уряду поширюються на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську (без північних повітів). Відступаючи від досягнутої місяцем раніше угоди, Тимчасовий уряд оголошував Генеральний секретаріат своїм органом, а не органом Центральної Ради. Це означало, що український уряд перед Радою не відповідав, працювати разом з нею не був зобов'язаний і лише міг, якщо вважав це потрібним, подавати їй на обговорення свої пропозиції. Отже, центральний уряд бажав підірвати новонароджені елементи української державності зсередини, шляхом розпалювання конфліктів між законодавчою та виконавчою владами. Крім цього, згідно з Інструкцією, Генеральний секретаріат фактично не набував виконавчих функцій, а ставав лише передаточним органом: губерньська влада тепер мусила подавати свої заяви Тимчасовому урядові й одержувати його розпорядження не напряму, як раніше, а через Київ. Та навіть у передаточних функціях український уряд обмежувався: «у негайних і невідкладних» випадках Петроград залишав за собою право безпосередньо зноситися з місцевими органами влади. Нарешті, з компетенції Генерального секретаріату взагалі виключалися військові та продовольчі справи, пошта й телеграф, суд⁸⁸.

Перед Центральною Радою постала нелегка проблема: що робити далі? В. Винниченко назвав одержаний з Петрограда документ «жалю вартим папірцем, котрий може лише викликати обурення у кожного українця», але радив його прийняти, наголошуючи на тому, що це – тимчасова інструкція тимчасового уряду⁸⁹. Пролунали вимоги відхилити документ і перейти до збройної боротьби з центральним урядом. Однак ще не сформовані до кінця органи української державності практично не мали збройних сил. До такого повороту подій не були готові народні маси. Нарешті, протистояння з центральним урядом зруйнувало б фронт і призвело б до окупації України німецькими й австро-угорськими арміями. Після бурхливих дебатів Центральна Рада прийняла інструкцію до відома і перейшла до чергових справ.

Тимчасовий уряд тримав Генеральний секретаріат у фінансовій блокаді. Губерньська адміністрація робила вигляд, що секретарств не існує, і зносилася

⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 213–214.

⁸⁹ Там само. – Т. 1. – С. 228.

безпосередньо з Петроградом. Тому Центральна Рада та її уряд не могли впливати на соціально-економічну ситуацію в Україні. Маючи номінальний статус крайової влади, Рада змушена була діяти як громадсько-політична організація. Як і раніше, центр ваги в її діяльності припадав на проблеми національно-визвольного руху.

Найважливішою акцією в цій сфері стало проведення в Києві з'їзду народів Росії. Доцільність його скликання була обґрунтована ще в дискусіях на Всеукраїнському національному конгресі. Йшлося про те, щоб обговорити шляхи перетворення Російської централізованої держави на федерацію демократичних республік.

З'їзд працював з 21 по 28 вересня. На ньому були присутні посланці литовців, латишів, естонців, білорусів, молдаван, грузинів, євреїв, бурятів і донських козаків. Присутній на з'їзді представник Тимчасового уряду при Центральній Раді, український письменник М. Славинський вказав, що Установчі збори мають проголосити федеративний устрій Росії, а тому нарізла потреба обговорити основні принципи нової побудови держави.

У резолюції з'їзду відзначалося, що головною хібою державного устрою Росії є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади в єдиному центрі. Це зумовлювало неможливість ефективного функціонування державної машини, стримувало економічний розвиток і вело до визискування окраїн центром. Багатонаціональний склад населення Росії, різноманітність культур, народного господарства та історичного минулого її регіонів робили єдино придатною формою державного устрою саме федерацію. Національності, розпорошені по всій державі, як, наприклад, євреї, мали одержати право на екстериторіально-персональну автономію, а національності, що становили меншість населення у певному краї чи області, – на національно-персональну автономію. Надзвичайно важливим у резолюції був пункт про те, що скликання Всеросійських установчих зборів не повинно перешкоджати проведенню крайових Установчих зборів, які мають виробити форми внутрішньої організації автономних установ даного народу або краю⁹⁰. Цим самим з'їзд підтримав постанову серпневої сесії Центральної Ради, де вказувалося на необхідність якнайшвидшого скликання Установчих зборів етнографічної України, оскільки розв'язувати питання про її політичний лад та відносини з Росією могло тільки місцеве населення⁹¹.

2 листопада в Києві розпочав свою роботу III Військовий з'їзд. Він відбувався в розпал чергового конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом. На інформацію про те, що в Києві розпочалася практична підготовка до скликання Установчих зборів, у Петрограді відреагували істерично. Міністр юстиції П. Малян-

⁹⁰ Там само. – Т. 1. – С. 307–310.

⁹¹ Там само. – Т. 1. – С. 254.

тович наказав прокуророві Київської судової палати негайно розпочати слідство на предмет притягнення В. Винниченка та інших генеральних секретарів до кримінальної відповідальності. Відповіддю Центральної Ради на цей демарш стали резолюції військового з'їзду. З'їзд обговорив політичний момент і висловився за негайне проголошення Центральною Радою Української демократичної республіки в українських етнічних кордонах, взяття Радою і Генеральним секретаріатом усієї повноти влади в свої руки, скликання суверенних Українських установчих зборів, які мали затвердити республікансько-демократичні форми правління в Україні⁹².

Центральна Рада поверталася, судячи з резолюцій військового з'їзду, до тактики докнаних фактів, започаткованої І Універсалом. Важко гадати, як розвивався б цей конфлікт, але 7 листопада одна з його сторін назавжди зійшла з історичної сцени. II Всеросійський з'їзд рад, на якому переважали представники більшовицької партії, утворив новий російський уряд – Раду народних комісарів на чолі з В. Леніним.

Увечері 7 листопада, після одержання перших телеграфних звісток про події в Петрограді, Мала рада зібралася спільно з представниками інших організацій на закриті засідання, щоб утворити надзвичайний орган влади. Було прийняте узгоджене рішення про створення *Крайового комітету з охорони революції, відповідального перед Центральною Радою*. Компетенція цього органу влади визначалася одним реченням: «На всій території України Комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії і йому підчиняються в порядку охорони революції всі органи влади означеної території»⁹³. В опублікованій тільки 9 листопада відозві до українського населення Комітет заявив, що буде рішуче придушувати контрреволюційні виступи на всій підпорядкованій йому території дев'яти губерній України – Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської⁹⁴.

Єдиний фронт революційної демократії розпався вже на другий день, коли у Малій раді почали обговорювати питання про оцінку більшовицького перевороту в Петрограді. Російські есери, меншовики і бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Не маючи підстав захищати останній, українські партії висловилися проти перевороту. У резолюції, прийнятій о 2-й годині ночі, тобто вже 8 листопада, зазначалося: «Признаючи, що влада як в цілій державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук революційної демократії і вважаючи

⁹² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. – С. 871.

⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 359.

⁹⁴ Там само. – Т. 1. – С. 365.

неприпустимим перехід всієї влади до рук рад робітничих та солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії, Центральна Українська рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде завзято боротись зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні»⁹⁵.

Після засудження Центральною Радою перевороту в Петрограді керівники київської більшовицької організації В. Затонський, І. Крейсберг і Г. П'ятаков вийшли зі складу Комітету з охорони революції. Це означало, що збройні сили, які були в розпорядженні більшовиків, виводилися з-під контролю Комітету. У Києві утворилися три табори, кожний з яких протистояв двом іншим. Табір прибічників поваленого уряду складався з усіх загальноросійських партій, крім більшовицької, і мав реальною опорою штаб Київського військового округу. Більшовики спиралися на Раду робітничих і Раду солдатських депутатів. Центральна Рада, як і більшовики, протистояла штабу округу, але відстоювала своє власне право на владу.

Для таких взаємних ворогів, як Центральна Рада та більшовицька партія, існуючий державний апарат і генералітет були найбільш небезпечними противниками, оскільки мали реальну владу. Тому вони не перешкоджали одна одній у боротьбі зі штабом КВО. Своєрідність ситуації полягала й у тому, що в Україні більшовики зустрілися з додатковим противником, якого не існувало в Центральній Росії, – зародком національно-територіального органу влади. Коли В. Ленін змінив свої лозунги в національному питанні і визнав ідею федерації, більшовики увійшли до Центральної Ради, хоч не переставали вважати її своїм противником. Тому більшовицькі керівники у Києві виявляли певну розгубленість у стратегічних питаннях. Свідченням цього було одноденне перебування представників ленінської партії у створеному Центральною Радою Комітеті з охорони революції.

З трьох політичних сил більшовики виявилися найбільш рішучими в діях. 9 листопада вони скликали розширений пленум обох київських рад з участю представників військових частин, фабзавкомів та профспілок, на якому був утворений *революційний комітет – орган для керівництва захопленням влади*. Тим часом штаб КВО стягував до міста вірні йому війська з фронту. 10 листопада він блокував Маріїнський палац, де перебував ревком, і заарештував його майже в повному складі. 11 листопада більшовики обрали новий ревком, який розгорнув бойові операції на Печерську в районі заводу «Арсенал».

Тим часом київські ради, обезголовлені більшовицьким переворотом у Петрограді, мусили визначитися. 11 листопада Київська рада солдатських депутатів при-

⁹⁵ Там само. – Т. 1. – С. 363.

йняла резолюцію, яку зачитав на загальних зборах Ради М. Порш: «За відсутності зв'язку з центральною владою єдиною правлячим органом військових і громадських справ України в цей момент є Центральна Українська рада»⁹⁶.

Увечері 13 листопада бої в Києві вщухли. З ініціативи міської думи, яка зберігала нейтралітет, комісія з представників більшовицького ревкому, Центральної Ради і штабу КВО всю ніч виробляла умови припинення вогню. Керівництво штабу КВО було змушене звільнити заарештованих членів першого ревкому, вивести з міста викликані війська і розформувати офіцерські дружини. *Київ був переведений на мирний стан, а його охорона доручалася Центральній Раді.*

Як тільки стихла стрілянина, Центральна Рада зібралася 13 листопада, щоб прийняти декілька нагальних постанов. Йшлося насамперед про встановлення контролю над тилловими гарнізонами, особливо в Київському військовому окрузі. Вірні Тимчасовому уряду генерали втекли у невідомому напрямку, і тимчасовим начальником КВО було призначено члена Військового генерального комітету підполковника В. Павленка. Крім того, більшістю голосів (проти голосували українські соціал-демократи і меншовики) *Рада прийняла рішення про передачу поміщицьких і державних земель у розпорядження земельних комітетів. Також Малій раді доручалося затвердити закон про вибори до Українських установчих зборів і провести самі вибори.* Нарешті, на доповнення заяви вже ліквідованого на той час Комітету з охорони революції про кордони, України Рада прийняла таку офіційну постанову: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, частину Курщини та Воронежчини»⁹⁷. За кілька днів до більшовицького перевороту в Петрограді козацька військова рада проголосила Кубанську область окремою республікою в складі Росії. Поважаючи волю населення Кубані, Центральна Рада відмовилася від претензій на цю частину етнографічної України. Поважаючи право населення Бессарабської губернії на самовизначення, Рада не заявила претензій на її українські за складом населення частини. У той час у Кишиневі готувалося скликання бессарабського парламенту, в якому молдавани дістали 70% місць, а національні меншини, включаючи українців, – 30%.

На цьому засіданні Ради постало питання про прилучення до України Холмської губернії, окупованої на той час німецькою армією. Проти резолюції, внесеної представником холмщаків, виступили члени Ради від польської національної

⁹⁶ Там само. – Т. 1. – С. 375.

⁹⁷ Там само. – Т. 1. – С. 379.

громади. Конфліктне питання було передане на розгляд секретарству в національних справах⁹⁸.

14 листопада Рада продовжила розгляд справ, які випливали з факту усунення Тимчасового уряду з політичної арени. На пропозицію В. Винниченка були *зано-во відкриті ліквідовані у серпні секретарства* і затверджені їх глави: продовольчих справ (М. Ковалевський), військових справ (С. Петлюра), торгу і промисловості (В. Голубович), праці (М. Порш), судівництва (М. Ткаченко), шляхів (В. Єщенко), пошт і телеграфу (О. Зарубін).

Після втечі попереднього керівництва УВО у Києві склалося своєрідне двовладдя: місто одночасно контролювали збройні формування і Центральної Ради, і більшовиків. Таке становище довго тривати не могло. І знову ініціативу взяли в свої руки більшовики. 17 листопада було скликано засідання київських рад робітничих і солдатських депутатів, представників від контрольованих переважно більшовиками військових частин, які дислокувалися в місті, профспілок та фабзавкомів. На ньому Г. П'ятаков запропонував *тактику непрямого усунення Центральної Ради з політичного життя за допомогою контрольованого більшовиками виборчого процесу всередині рад*. Після відповідного інструктування запрошених на засідання більшовиків і співчуваючих їм були ухвалені резолюції, де містилися відповіді на ряд питань, пов'язаних з організацією влади. Більшістю голосів на засіданні (433 проти 119) було визнано, що влада в Росії повинна належати радам. Питання про те, хто має бути владою в Україні, розв'язувалося одноголосно: Центральна Рада. Цим більшовики нібито підтверджували свої декларації у національному питанні. Однак їх реальна політика з деклараціями не збігалася. З'ясувалося, що більшовики бажали мати справу не з тією Центральною Радою, яка вже тривалий час розвивалася й оновлювалася на ґрунті національно-визвольного руху, а з іншою установою під тією самою назвою. Голосами 389 учасників засідання було вирішено здійснити «реконструкцію» Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів⁹⁹.

Отже, поки Центральна Рада проводила підготовку до Установчих зборів, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні утвердити підвалини нового суспільного устрою України, більшовицька партія намагалася скористатися тимчасовою популярністю в масах, щоб «перетравити» Центральну Раду за російським зразком у Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) рад України. Центральна Рада прагнула віддати завойовану нею владу демократично обраним депутатам Українських установ-

⁹⁸ Там само. – Т. 1. – С. 380.

⁹⁹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 174.

чих зборів, а їх опоненти – встановити диктатуру своєї партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Керівництво Центральної Ради бачило небезпеку для України з боку більшовицької партії, яка встановила свою владу в Центральній Росії. На часі були рішучі дії, спрямовані на утвердження за українським народом державних прав. Попередня, сьома сесія Ради завершилася 15 листопада. Чекаючи чергової сесії або скликати надзвичайну сесію не залишалося часу.

Пізно ввечері 19 листопада Мала рада зібралася на надзвичайне засідання. М. Порш охарактеризував ситуацію в Києві, Україні і в усій країні. Член Малої ради від Об'єднаної єврейської соціал-робітничої партії М. Літваков запитав: з якої, власне, причини, скликано ці надзвичайні збори, бо ті відомості, які тільки що подав М. Порш, можна було б прочитати у завтрашніх газетах. Порш відповів, що фракція українських соціал-демократів мала подати надзвичайну заяву, але не подала її через те, що генеральні секретарі просили зробити невелику перерву для обміркування дуже важливої справи. Оголошуючи перерву, головуючий Порш запросив українські фракції лишитися в залі для наради. Коли засідання було відновлене, представники національних меншин уже розійшлися. З огляду на їх відсутність засідання Малої ради було перенесене на наступний день. «Дуже важливою справою» був текст III Універсалу, який українські фракції тривалий час опрацьовували, але не встигали узгодити між собою¹⁰⁰.

20 листопада Мала рада знову зібралася на надзвичайне засідання. Цього разу головував М. Грушевський. «Це, що ми досі вважали прерогативою Української Установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз, – сказав він. – Кілька днів тому назад ви чули тут постанову Третього Всеукраїнського військового з'їзду, який був представництвом 3 мільйонів озброєного люду – ця постанова домагалась проголошення Української Республіки. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились про це і тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна»¹⁰¹.

Після цього члени Малої ради, які зібралися в конференц-залі Педагогічного музею, заслухали III Універсал. Центр ваги цього документа конституційного значення містився в одному ключовому абзаці:

«Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів України вся власть

¹⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – С. 395–396.

¹⁰¹ Там само. – Т. 1. – С. 396.

творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній раді, і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України. Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і владою станемо на стороні прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії»¹⁰².

Одразу після цієї фундаментальної заяви Центральна Рада оголошувала *utri et orbi*, якими вона бачить кордони України: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»¹⁰³.

Коли імперія перетворювалася на федерацію або розпадалася, перед суб'єктами федерації або новонародженими національними державами висувалася, як найголовніша, проблема позначення себе на географічній карті. У випадку з Україною могли застосовуватися два способи виходу з імперії: історичний і етнографічний. Публікуючи в 1917 р. в Києві свою брошуру «Якої автономії і федерації хоче Україна?», М. Грушевський зупинився на етнографічному способі визначення кордонів. З такими пропозиціями очолювана В. Винниченком депутація приїхала в Петроград у травні 1917 р. Всеросійський перепис 1897 р. давав об'єктивну картину розселення українців, і обриси автономної України могли бути точно визначені. Етнографічний принцип відповідав природі демократичної революції, яка повалила самодержавство. Натомість Тимчасовий уряд пропонував історичний принцип визначення кордонів. Його експерти вважали, що Україною можна називати тільки ту територію, якою володів гетьман Б. Хмельницький, коли ставав васалом царя Олексія Михайловича. Це був явно недемократичний спосіб визначення кордонів, що ігнорував національні потреби українців у регіонах, розташованих на південь і на схід від гетьманської України XVII ст. Власне, задовго до Б. Хмельницького українці вже починали колонізацію регіонів, які залишалися небезпечними для постійного проживання мирного населення. В імперські часи найбільш інтенсивна колонізація відвойованих у Кримського ханства й Османської імперії територій здійснювалася українцями. Центральна Рада претендувала тільки на ту територію, де українці становили більшість наявного населення.

Вимога встановлення етнографічних кордонів знову пролунала у листопаді 1917 р. – тепер більш вагомо, ніж раніше, бо містилася в документі конституцій-

¹⁰² Там само. – Т. 1. – С. 398, 400.

¹⁰³ Там само. – Т. 1. – С. 400.

ного значення і була підтримана, як показав час, десятками й сотнями резолюцій мітингів, які скликалися на спірних територіях. А проте це була вимога, висунута однією із сторін. Для того, щоб вона була реалізована, вимагалася згода іншої сторони – уряду Центральної Росії. Після 7 листопада 1917 р. цим урядом став Раднарком.

III Універсал містив широку програму майбутніх перетворень в Україні. Право власності на землю поміщицьких та інших нетрудових господарств скасовувалося. Земля визнавалася власністю всього трудового народу і мала перейти до нього без викупу. Для робітників встановлювався восьмигодинний робочий день. Центральна Рада зобов'язувалася подбати про негайний початок мирних переговорів. В Українській Народній Республіці, наголошувалося в документі, забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: слова, друку, віри, зібрань, спілок, страйків, а також недоторканність особи і помешкання, можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. Вибори до Українських установчих зборів призначалися на 9 січня, а їх скликання – на 22 січня 1918 р.

Читання Універсалу неодноразово переривалося овацією. Потім присутні встали й заспівали національний гімн, а після нього – Шевченків «Заповіт». Поіменним голосуванням за затвердження Універсалу висловилися 42 члени Малої ради при п'ятьох, які утрималися. Проти не висловився ніхто¹⁰⁴. 22 листопада на Софійській площі відбулося його урочисте проголошення.

Коли минула ейфорія, викликана справді історичним здобутком – проголошенням Української Народної Республіки, виявилися слабкі сторони законотворчої діяльності Центральної Ради. За визнанням В. Винниченка, третій конституційний акт не зробив такого впливу на суспільство, як перший. Справді, у I Універсалі утверджувалася національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, а в III Універсалі накреслювалися соціально-економічні заходи, неоднаково зустрінуті в різних колах громадськості. Наприклад, під час обговорення Універсалу в Київській міській думі Центральну Раду звинуватили в капітуляції перед більшовизмом. А більшовицька преса, своєю чергою, зазначала, що Рада прийняла з деяким запізненням і з певним урізанням частину декретів, прийнятих радянською владою.

Найбільше дискусій викликало земельне законодавство. Генеральне секретарство земельних справ розіслало спеціальну відозву до населення. У ній, зокрема, роз'яснювалося, що нетрудовим є таке господарство, в якому через його розміри власник змушений постійно наймати робітників. Зазначалося, що у землевласників, які мають менше 50 десятин, землю не відбиратимуть. Таке роз'яснення розлютило безземельних і малоземельних селян, охоплених бажанням поділити

¹⁰⁴ Там само. – Т. 1. – С. 397.

всі землі «по справедливості», тобто порівну. **Класова ненависть, викликана тяжким економічним становищем люмпенізованих прошарків населення, підсилювалася більшовицькими гаслами, які в Росії уже стали державними законами.** Центральна Рада не могла цього не враховувати, балансуючи між різними верствами суспільства в обстановці зростаючого економічного занепаду і паралічу державної влади.

І все ж популярність Центральної Ради залишалася високою. Це показали вибори до Всеросійських установчих зборів, що відбулися 25 листопада. За українські списки у Волинській і Київській губерніях голосувало майже 87% виборців, у Катеринославській та Чернігівській – 54% виборців¹⁰⁵.

Визначення в III Універсалі статусу УНР як складової частини Російської Федерації істотних дискусій не викликало. М. Грушевський не помилявся, наголошуючи на тому, що ідея федерації глибоко вкоренилася в українському суспільстві. Самостійників серед українських політиків справді було небагато. Однак лідери українських партій припустилися фундаментальної помилки, коли сподівалися на те, що створювана УНР виявиться спроможною протистояти центру, імперська природа якого не змінилася ні з поваленням царя, ні з усуненням О. Керенського. Тим більше вони помилялися, розраховуючи на те, що в них вистачить сили взяти на себе ключову роль у перебудові колишньої імперії на нових – демократичних і федералістських засадах. У дусі революційного романтизму резолюцій з'їзду народів Росії вони закликали в III Універсалі «стати на стороні прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії». Такі заклики перебували у кричущій невідповідності з суворою дійсністю. Демократичний струмінь Російської революції за певних умов і обставин міг би дати життя федеративному союзу вільних народів, але він після невдалого корніловського і вдалого ленінського переворотів практично зник. **Об'єктивно складалося так, що відмовою від самостійності лідери українського національно-визвольного руху мимоволі прив'язували Україну до старого імперського центру в новій, більшовицькій оболонці.**

6 грудня Генеральний секретаріат звернувся до всіх існуючих органів крайової влади (Кавказ, Сибір, Молдавія, Крим, Башкирія тощо) з пропозицією вступити з ним у переговори відносно утворення федеративного соціалістичного уряду Росії. На думку секретаріату, тільки такий уряд мав право взяти на себе повноваження поставити перед усіма воюючими державами вимогу укласти мир без анексій і контрибуцій¹⁰⁶. На цей донкіхотський проект ніхто не відгукнувся. Тим часом

¹⁰⁵ Протасов А. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. – М., 1997. – С. 255.

¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 473–474.

Раднарком уже готувався до знищення всіх периферійних державних утворень на території колишньої імперії, не виключаючи Української Народної Республіки.

4.6

Поява в Україні радянської квазідержави

Чому на карті світу з'явилася *радянська* Україна – з власними кордонами, столицею і відокремленими від Петрограда (потім – Москви) центрами влади – партійним і радянським? Під впливом яких чинників формувалася українська радянська державність? Шукати відповіді на ці запитання треба шляхом аналізу конкретних історичних фактів. Відповіді, які давала радянська історіографія, не збігаються з реальним становищем.

Перш за все, треба розібратися в термінології. Радянську Україну видумали, зрозуміло, більшовики, щоб її протипоставити демократичній формі державності, яка народжувалася в Україні природним шляхом і була реалізована у вигляді УНР. *Радянська Україна – це була квазідержавна конструкція, прикрита мовно-культурною національною оболонкою.*

Більшовики – це загальноросійська партія, яка народилася в середовищі росіян, у тому числі в російськомовних українських містах. Тому логічно виникає спокуса назвати створювані ними національні квазідержави, не виключаючи УСРР/УРСР, російськими. Тим паче це обґрунтовується й тим, що радянським будівництвом у національних регіонах колишньої імперії здебільшого керували люди з цілком шовіністичним світобаченням. Проте все значно складніше. І вже лише те, що засновник партії більшовиків не добирав слів у багаторазовому тавруванні великоруського шовінізму (а В. Ленін не раз із притиском підкреслював небезпеку появи «грубих великоруських держиморд» у середовищі компартійно-радянського чиновництва), змушує уважніше розібратися в ситуації.

Називати радянську квазідержавність під українською або будь-якою іншою оболонкою російською означає спрощувати дійсність і не бачити усієї її глибини й складності. Більшовики будували державу-комуну як соціально-економічну конструкцію, а соціальний чинник, як ми вже зазначали, ніколи не покривається національним. **Хоча політизація етнічності була покладена в основу національної політики більшовицьких вождів, навіть більше – вони виявляли наполегливість у тому, щоб на вкрай специфічний – комуністичний – соціально-економічний зміст накласти національні форми, проте соціальне і національне у більшовиків об'єктивно залишалися різновекторними поняттями.**

Та суть дієвості більшовицької політики полягала і в тому, що партія більшовиків і будована нею держава-комуна базувалися на засадах «демократичного централізму». Це означало доведену до ступеня абсолюту концентрацію ресурсів у руках вождів. Адже суспільство було з часом перетворене на аморфну й атомізовану людську масу і не могло протистояти державі так, як воно це робило б у вигляді національних, соціальних, релігійних або інших спільнот. **Більшовицькі вожді стали незалежними від суспільства і не відчували себе виразниками інтересів будь-яких спільнот, у тому числі національних. Свої національні інтереси вони ототожнювали з інтересами диктаторської влади, яку прагнули встановити в усіх регіонах імперії Романових, а надалі – і в усій Європі.**

Найбільше зусиль на переламах 1917–1918 рр. більшовики доклали для поширення «тріумфальної ходи Радянської влади» в Україні. Їхньою ударною силою в цей час були передусім осередки самої партії, які в УНР швидко розвивалися. У листопаді 1917 р. чисельність більшовицьких організацій в українських губерніях (без фронтів) дорівнювала приблизно 50 тис. осіб. Починаючи з липня 1917 р. в Україні функціонували два досить аморфні партійно-територіальні об'єднання більшовиків – Донецько-Криворізька область і Південно-Західний край. Перше з них включало також і партійні організації Харківщини, а друге – Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини.

Обком РСДРП(б) Південно-Західного краю у листопаді звернувся до ЦК з пропозицією утворити в Україні окремий партійний центр. Секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов визнав доцільність існування обласної організації в межах України, але знайшов необхідним суворо застерегти проти будь-якої діяльності, спрямованої на утворення окремої від РСДРП(б) «особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала»¹⁰⁷. У Петроград прибув представник обкому С. Бакинський, який двічі зустрічався з В. Леніним, обговорюючи проблему всеукраїнського партійного центру. 12 грудня 1917 р. відбулося засідання ЦК РСДРП(б). У його протоколі один із пунктів порядку денного зазначений так: «Українське питання. СДРП України». Опрацювання відповідного рішення покладалося на бюро ЦК під керівництвом Леніна¹⁰⁸. З цього протокольного запису можна бачити, що партійне керівництво почало всерйоз розглядати можливість утворення територіальної партійної організації в Україні і навіть сформулювало назву цієї організації.

¹⁰⁷ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 419.

¹⁰⁸ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Авг. 1917–февр. 1918. – М., 1958. – С. 155, 157.

16 грудня в Києві відбулася обласна конференція за участю 24 місцевих організацій, які об'єднували понад 18 тис. членів партії більшовиків¹⁰⁹. Ключовим було питання про створення всеукраїнського партійного центру. Деякі делегати взагалі відкинули цю ідею. Інші, навпаки, запропонували створити окрему від РСДРП(б) партію. Пройшло рішення: об'єднатися в обласну організацію «РСДРП(б) – Соціал-демократія України».

На конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка відбулася у Харкові і представляла близько 30 тис. членів партії, ідею створення всеукраїнського партійного центру не обговорювали. У цьому регіоні більшовики не сприймали самого поняття «Україна».

Виникає запитання, чому Ленін не потурбувався надіслати до Харкова своїх емісарів, щоб домогтися рішення, ідентичного прийнятому у Києві? Очевидно, це пояснюється просто: Раднарком не відходив від рішення Тимчасового уряду поширити компетенцію Центральної Ради тільки на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську. В усякому разі, будь-яких його заяв з цього приводу не існує.

Незрівнянно більшу оперативність вожді більшовиків проявили у створенні українського радянського центру. Як було вирішено на спільному засіданні про-більшовицьких організацій у Києві ще 17 листопада, такий центр мусив усунути від влади Центральну Раду.

Мережа рад робітничих і солдатських депутатів розвивалася у 1917 р. нерівномірно: в Донбасі – динамічно, в інших регіонах України – слабо. Більше уявлення про наявність рад у дев'яти українських губерніях дає статистика II Всеросійського з'їзду рад. Усього на з'їзді було представлено 402 ради, з них 67 – з України. При цьому кожна обласна або районна рада мала повноваження кількох сусідніх. Чемпіоном виявилася Кадіївська, яка володіла мандатами 14 інших рад з найближчих робітничих селищ¹¹⁰.

Розглянемо територіальне розміщення рад, представлених на II Всеросійському з'їзді, а також ступінь їх більшовизації, який визначався ставленням до характеру влади. Більшовицьке гасло «Вся влада – Радам!» визнавали тільки ті ради, в яких вплив більшовиків був вирішальним. Губернії у наведеній тут таблиці поділені на дві групи: перша – визнані Тимчасовим урядом українськими (їх п'ять) і друга – не визнані такими (їх чотири)¹¹¹:

¹⁰⁹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – С. 221.

¹¹⁰ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р. – К., 1974. – С. 185.

¹¹¹ Там само. – С. 184–185.

	Губернії	Кількість рад	Ради, які висували гасло «Вся влада – Радам!»
I. Перша група			
1.	Київська	6	4
2.	Волинська	6	3
3.	Подільська	4	1
4.	Полтавська	5	2
5.	Чернігівська	3	1
	Всього в групі	24	11
II. Друга група			
1.	Харківська	7	5
2.	Катеринославська	27	17
3.	Херсонська	8	5
4.	Таврійська (без Криму)	1	–
	Всього в групі	43	27

Ці дані показують подвійну закономірність: на півдні і сході мережа рад була щільнішою, а ступінь їх більшовизації – вищим, ніж на заході і в центрі.

Нерівномірність територіального розміщення рад не потребує додаткових пояснень. Щоб скласти краще уявлення про вплив у радах більшовиків та лівих есерів на момент петроградського перевороту, треба додатково проаналізувати їхній партійний склад¹¹²:

Губернії	Партійна приналежність делегатів, надісланих на II Всеросійський з'їзд рад				Усього делегатів
	більшовики та ліві есери	меншовики та праві есери	укр. соціал-демократи та есери	Делегати поза партіями	
I. Визнані українськими					
Київська	12	1	7	–	20
Волинська	7	1	–	–	8
Подільська	2	1	–	2	5
Полтавська	4	1	1	2	8
Чернігівська	2	1	–	1	4
Всього	27	5	8	5	45

¹¹² Там само. – С. 184–185.

II. Не визнані українськими					
Харківська	6	5	1	–	12
Катеринославська	32	11	1	3	47
Херсонська	15	7	–	–	22
Таврійська (без Криму)	1	1	–	–	2
Всього	54	24	2	3	83
III. Разом по Україні	81	29	10	8	128

У першій групі губерній більшовики та ліві есери мали в радах п'ятикратну перевагу над своїми суперниками – меншовиками та лівими есерами. Однак у цих губерніях загальна кількість рад була невеликою, а деякі з них знаходились під контролем партій, що входили до Центральної Ради.

У другій групі губерній більшовики мали тільки двократну перевагу над меншовиками та правими есерами. Разом із тим тут майже не існувало робітничих і солдатських рад під контролем Центральної Ради, а загальна кількість рад була істотно більшою, ніж у першій групі губерній.

Є ще одна обставина, яку неможливо позначити кількісними показниками. Ми аналізуємо ради, представлені на II Всеросійському з'їзді рад, а не сукупну кількість рад, що існували в Україні. Як було показано в Розділі 2, виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, який знаходився під контролем більшовиків і готував цей з'їзд, грубо порушував встановлені процедури і затверджені норми представництва, аби забезпечити присутність якомога більшої кількості «своїх». Іншими словами, реальна картина більшовизації рад була менш оптимістичною, ніж показує таблиця, і особливо – по групі губерній, визнаних Тимчасовим урядом українськими. **Щоб за цих умов «переобрати» Центральну Раду на Всеукраїнському з'їзді рад, тобто перетворити Україну з народної республіки на радянську, слід було задіювати й ради, розташовані на півдні та сході України, – а це означало погоджуватися на кордони, яких вимагав М. Грушевський.**

29 листопада Центральна Рада затвердила закон про вибори до Українських установчих зборів. У ньому передбачалася процедура виборів на основі загального, без урахування статі, і рівного виборчого права, з таємним голосуванням і додержанням принципу пропорційного представництва. Право участі у голосуванні надавалося всім громадянам, у тому числі військовим і біженцям. *За таких демократичних виборів у більшовиків не було б шансів завоювати владу в Україні мирним шляхом.*

Наступного дня відбулися переговори по прямому проводу між, з одного боку, представником ЦК УСДРП М. Поршем і членом Київського обкому РСДРП(б) С. Бакинським та, з другого, з представником РНК Росії Й. Сталіним. Порш повідомив, що Центральна Рада призначила вибори в Українські установчі збори на 9 січня, а початок їх роботи – на 22 січня. Бакинський заявив, що треба негайно скликати Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, який повинен перебрати на себе у Центральної Ради владу до того, як будуть скликати Українські установчі збори. Й. Сталін цю пропозицію схвалив і додав нібито мимохідь: «На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Українською радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в сій справі, що є для нас маловіроєним, то скликайте його без Ради»¹¹³. Через два дні ЦО УСДРП «Робітнича газета» опублікувала текст цих переговорів тодішньою українською мовою. Коли член обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю І. Кулик запитав у Я. Свердлова про те, як більшовикам ставитися до Центральної Ради, той порекомендував прислухатися до наркома у справах національностей¹¹⁴.

У наведеному тексті заяви Сталіна, окрім Київської губернії, фігурували Херсонська, Харківська і Катеринославська. Це можна вважати першим (тільки першим!) свідченням зміни позиції Раднаркому в питанні про кордони України. «Робітнича газета» не надрукувала ту частину заяви Сталіна, де він звинувачував Центральну Раду в тому, що вона «цілком довільно і зверху анексує нові губернії»¹¹⁵. Однак логіка подій, пов'язаних із поглиненням України, змусила більшовиків усе-таки погодитися на етнографічний принцип визначення її кордонів.

Боротьба навколо скликання Всеукраїнського з'їзду рад у Києві й Харкові детально висвітлена в літературі. Оцінюючи відомі факти під кутом зору поставленої тут проблеми, можна зробити ряд важливих висновків.

По-перше, більшовики і радівці з однаковим запалом маніпулювали складом учасників з'їзду, намагаючись переіграти один одного у політичній боротьбі. Тому з'їзд не міг стати хоча б найменшою мірою представницьким ані в Києві, де взяли гору радівці, ані в Харкові, де перемогли більшовики. Київська декларація про підтримку з'їздом Центральної Ради і харківська декларація від 25 (12) грудня 1917 р. про утворення радянської України мали бути підтверджені силовою боротьбою. І справді, вже під час роботи з'їзду між радянською Росією та УНР розгорілася неоголошена війна.

¹¹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Том 1. – С. 458.

¹¹⁴ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. – К., 1992. – С. 53.

¹¹⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С. 534.

По-друге, у боротьбі проти Центральної Ради більшовики більше покладалися на військову силу, розташовану передусім поза межами України, аніж на політичну підтримку місцевих рад, які нерідко перебували під впливом меншовиків та есерів. Зокрема, контрольований останніми виконком рад Донецько-Криворізької області зігнував заклик більшовицького оргкомітету зі скликання Всеукраїнського з'їзду рад надсилати депутатів до Києва і призначив на цей самий час свій з'їзд у Харкові. Та всупереч власним розрахункам, есери-меншовицький виконком підіграв суперникам. Коли більшовицькі депутати переконалися, що не зможуть працювати в Києві, вони переїхали до Харкова і об'єдналися з депутатами обласного з'їзду в I Всеукраїнський з'їзд рад. За день до початку роботи з'їзду гарнізон Центральної Ради у Харкові був роззброєний місцевими червоногвардійцями і військами В. Антонова-Овсієнка, якому Раднарком доручив зайняти Україну силою зброї.

По-третє, утворений на з'їзді ЦВК рад України і затверджений останнім 30 грудня 1917 р. радянський уряд, який назвали Народний секретаріат, у складі 13 секретарів (з них 12 більшовиків) принципово змінив ситуацію: *в Україні утворився радянський центр*. Раднарком дістав можливість воювати з Центральною Радою анонімно, з-за його спини. Оскільки місцевого партійного центру не існувало, а Петроград був далеко, Ленін поставив над харківським урядом тимчасового надзвичайного комісара району України. Ним став відповідальний працівник центрального партійного апарату Г. Орджонікідзе. На «паритетних» засадах Народний секретаріат призначив В. Затонського своїм повноважним представником при Раднаркомі з правом вирішального голосу при розгляді питань, що стосувалися України.

Будучи наслідком розпаду імперії, протистояння між Раднаркомом і Центральною Радою мало в собі ознаки як міжнаціональної, так і громадянської війни. Ради, що виникли і в Росії, і в Україні як матеріалізована ознака крайнього ступеня соціального протистояння, роздмухували полум'я громадянської війни. Подвійний тягар війни і революції тиснув на суспільство, виштовхуючи з рад представників поміркованих соціалістичних партій і залишаючи в них більшовиків та прихильних до них безпартійних. *Більшовики діставали можливість використовувати ради як відмичку, що відкривала їм шлях до захоплення України та її матеріальних ресурсів*. Як тільки війська Раднаркому заволодівали якою-небудь українською територією, його голова вимагав від підлеглих не втрачати жодного дня для вивозу наявних ресурсів й передусім – хліба. Збереглася дуже емоційна записка Леніна від 28 січня 1918 р., адресована В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе: «Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може сконати. Окремі

поїзди і загони. Збирання і зсипання. Супроводжувати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»¹¹⁶

Наполегливо активізуючи у воєнних діях в Україні елементи громадянського протистояння, більшовики одночасно маскували його міжнародні аспекти. Український клон радянської державності позначався звичними назвами. Зокрема, маріонетковий харківський уряд назвали не Раднаркомом, за московським зразком, а Народним секретаріатом – за київським. Навіть офіційна назва проголошеної держави формально залишалася незмінною – УНР. Як згадував В. Затонський, харківський з'їзд рад іноді називали «Всеукраїнською Центральною Радою»¹¹⁷. Трохи пізніше (14 березня 1918 р.) і за інших обставин політика мімікрії стала для більшовиків особливо потрібною. Коли їм довелося відступати з України під тиском австро-німецьких військ, В. Ленін написав Г. Орджонікідзе, який керував евакуацією цінних вантажів: «Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підіривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад – отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, – він повинен називатися просто Овсієнком»¹¹⁸.

Мімікрія, однак, наштовхувалася на сувору реальність: Україну в грудні 1917 – лютому 1918 рр. захоплювали російські війська. «Наші сили були нікчемні», – визнавав В. Затонський¹¹⁹. Так само конструкторами української державності в її радянській оболонці були переважно росіяни. Харківський з'їзд рад обрав Центральний Виконавчий Комітет у складі 40 осіб. Як встановила Є. Юрійчук, серед них було тільки 13 українців¹²⁰.

Не дивно, що непризвичаєні до «дипломатичного» стилю посланці В. Леніна в Україні постійно порушували політику мімікрії. У документальних збірниках радянської доби, які друкувалися до ювілеїв УРСР, завжди ігнорувалося повідомлення харківського з'їзду з такими словами: «Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а винятково як Радянську Рес-

¹¹⁶ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 77.

¹¹⁷ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію / Літопис революції. – 1929, № 5–6. – С. 115. Передрук: Архіви України. – 1990. – № 1. – С. 54–55.

¹¹⁸ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. 1917–1922. – С. 103.

¹¹⁹ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію / Літопис революції. – 1929, № 5–6. – С. 115.

¹²⁰ Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – К., 1998. – С. 23.

публіку на території України»¹²¹. І справді, фронтально переглядаючи нечисленний масив документації радянської УНР, Є. Юрійчук найчастіше натрапляла не на офіційну назву проголошеної в Харкові держави, а на такі заміники: Українська Республіка, Радянська Україна, Українська Радянська Республіка, Українська Республіка Рад, Українська робітничо-селянська республіка¹²². Однак найбільш яскравою ілюстрацією національної чужорідності харківської республіки є часто цитований в історичній літературі наказ колишнього царського підполковника М. Муравйова, якому В. Антонов-Овсієнко доручив здобуття Києва. Підкреслюючи необхідність для населення України коритися радянській владі, Муравйов висловлювався цілком відверто: «Цю владу ми несе́мо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»¹²³.

Війська Муравйова підійшли до Києва з боку Дарниці і впродовж п'яти днів обстрілювали його з важких гармат, після чого 8 лютого оволоділи містом. Варварська стрілянина призвела до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури. У М. Грушевського згорів його будинок з бібліотекою і архівом. Пізніше він згадував, що у цьому вогні згоріли і його погляди на можливість федерування України та Росії. Голова Центральної Ради зрозумів, що проголошуваний В. Леніним і Л. Троцьким федералізм на ділі обертається «поганим терористичним централізмом»¹²⁴.

Після захоплення Києва Муравйов влаштував у місті різанину. Вбивали офіцерів та юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд, а також тих, хто розмовляв українською мовою. Серед останніх мало не загинув народний секретар В. Затонський: врятувало його тільки те, що він показав патрулю посвідку з печаткою ЦВК рад України. За далеко не повними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло 2 587 осіб¹²⁵.

Під час восьмої сесії Центральної Ради (25–30 грудня) на повний голос пролунав виступ члена ЦК УПСФ Сергія Шелухіна. Створивши на цій сесії фракцію самостійників, він заявив тоді, в колі переважної більшості депутатів – федералістів за своїми поглядами, що віднині боронитиме ідею самостійності як ступеня до федерування, бо федерація є державою, складеною з самостійних держав. Свою позицію Шелухін аргументував так: «У Переяславі ми заявляли, що “волимо під

¹²¹ Там само.

¹²² Там само. – С. 24.

¹²³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. 2. – С. 149.

¹²⁴ Грушевський М. С. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 79.

¹²⁵ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К., Львів, 1996. – С. 336.

царя восточного». Значить, під кого ми йшли? Під царя, а не під народ. Царя скинули: під ким ми? Ні під ким!» Ці слова супроводжувалися зливою оплесків¹²⁶.

Услід за соціалістами-федералістами українські соціал-демократи й есери під впливом подій теж почали відмовлятися від ідеї федералізації Росії. 2 січня 1918 р. на засіданні Генерального секретаріату В. Винниченко заявив: «Обставини в Росії складаються так, що ми стоїмо перед необхідністю проголосити незалежність України». Член ЦК УПСР, Центральної Ради і Малої ради М. Шаповал підтримав цю заяву, додавши, що самостійна Україна стане суб'єктом міжнародного права, що полегшить її позицію на переговорах з Центральними державами¹²⁷.

Петроградський Раднарком мав намір розпочати переговори про укладення миру одразу після приходу до влади. Оскільки Антанта проігнорувала його пропозиції, поставлена проблема могла розв'язуватися тільки на шляхах укладення сепаратного миру з Центральними державами. Однак Верховний головнокомандувач російської армії генерал М. Духонін відмовився від нав'язуваної йому ролі переговорника, справедливо вважаючи, що це справа дипломатів, а не генералів. Тоді В. Ленін надіслав у Ставку прапорщика М. Криленка із загоном червоногвардійців, який заарештував Верховного головнокомандувача. 22 листопада Раднарком через голову штабів звернувся безпосередньо до солдатів і надав їм право вступати у переговори з противником про укладення перемир'я на окремих ділянках фронту. Тим самим більшовики зміцнили свої позиції в країні, яка стомилася від війни, але остаточно розвалили фронт. 3 грудня у Ставці під'юджуваний прапорщиком Криленком натовп солдатів забив генерала М. Духоніна. За розпорядженням Раднаркому на цю посаду був призначений сам Криленко.

Цього ж дня головнокомандувач Румунського фронту генерал Д. Щербачов надіслав Центральній Раді телеграму, в якій повідомляв, що у погодженні з військово-революційним комітетом фронту і румунським командуванням він вирішив укласти перемир'я з противником до підписання миру центральними урядами. Розглянувши телеграму, Мала рада ухвалила надіслати представників Генерального секретаріату на фронті для ведення переговорів про перемир'я. Одночасно вона звернулася до Антанти і Центральних держав з пропозицією розпочати мирні переговори¹²⁸.

Зрозуміло, що Антанта не мала ані бажання, ані підстав реагувати на цю декларацію української влади. Натомість *більшовики уклали 15 грудня в Брест-*

¹²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К., 1997. – С. 33.

¹²⁷ Там само. – Т. 2. – С. 53.

¹²⁸ Там само. – Т. 1. – С. 469.

Литовську угоду про перемир'я, після чого Німеччина прискорила перекидання своїх військ на Західний фронт.

Керівники Центральної Ради розуміли, що пов'язувати майбутнє УНР з тими державами, які програють війну, дуже небезпечно. Однак Антанта дбала про інтереси свого союзника – центрального уряду Росії, поваленого на той час більшовиками. І вона не мала наміру визнавати більшовицький Раднарком таким центральним урядом Росії (як, до речі, і Центральна Рада). Тому союзники вважали, що визнання УНР було б недружнім актом щодо поки що не існуючого російського уряду. Після 16 грудня військові союзні місії покинули Ставку Верховного головнокомандувача у Могилеві й переїхали в Київ, проте в офіційні контакти з українським урядом не вступали. 19 грудня керівник французької військової місії в Петрограді повідомив свій уряд у Парижі: «Ми повинні підтримувати український уряд, але офіційне визнання здається передчасним»¹²⁹.

Волею обставин Центральна Рада мусила йти на переговори про сепаратний мир, щоб не втратити підтримки населення. «Ініціатива була не наша, – писав пізніше В. Винниченко. – Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскардитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням»¹³⁰. 17 грудня, через день після підписання Центральними державами перемир'я з радянською Росією, українська делегація в Брест-Литовську в складі М. Любинського, М. Левитського і Ю. Гасенка зустрілася з провідними представниками Німеччини – генералом М. Гофманом, принцом Леопольдом Баварським і бароном В. Мірбахом¹³¹.

Дипломати і військові чинники Центральних держав у Брест-Литовську розуміли, що обговорювати умови мирного договору з двома ворогуючими між собою партнерами набагато вигідніше, ніж з одним. Тому 26 грудня Центральна Рада одержала запрошення в Брест-Литовськ, після чого затвердила офіційну українську делегацію у складі В. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

Мирна конференція в Брест-Литовську відкрилася 10 січня 1918 р. Наступного дня було розглянуто статус делегації УНР. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін заявив, що Центральні держави вважають українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом УНР. Керівник російської делегації Л. Троцький повідомив, що не бачить перешкод для участі української

¹²⁹ Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів, 2004. – С. 124.

¹³⁰ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – С. 199.

¹³¹ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 2005. – С. 265.

делегатії в мирних переговорах. «Українська делегація, – підкреслив нарком закордонних справ радянської Росії, – виступає тут як самостійна делегація, і за таку визнає її делегація російська»¹³².

Заява Л. Троцького нібито не відповідала російським інтересам, і в радянській історіографії вона розглядалася як зрадницька. Насправді, однак, російська сторона теж вважала вигідним для себе виступати на переговорах двома делегаціями. Зрозуміло, не ворогуючими одна з одною, а союзними. І тут варто зіставити дві дати. 7 січня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ на Україну з кількох напрямків: від Харкова на Катеринослав і Полтаву; від Курська – на Конотоп; від Гомеля – на Бахмач і від Новозибкова – на Новгород-Сіверський. А через три дні, 10 січня Троцький зробив заяву в Брест-Литовську, в якій, між іншим, було сказано таке: самоозначення України відбувається в формі Народної Республіки; в ній нема жодних окупаційних військ, і політичне життя відбувається там вільно; на Україні є всюди вільно вибрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; не можна сумніватися, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення¹³³. Отже, Л. Троцький розраховував, що процес, розпочатий 7 січня наказом В. Антонова-Овсієнка, «знайде своє завершення...».

Завдяки радикальній політиці у земельному питанні та рішучим заходам з припинення війни, що тривала три з половиною роки, більшовики здобували підтримку в Україні. Коли війська Антонова-Овсієнка наближалися до міст, більшовицькі осередки на промислових підприємствах активізувалися і нерідко, використовуючи червоногвардійські загони, піднімали збройні повстання. Розчаровані соціально-економічною політикою Центральної Ради, селянські маси відмовлялися їй у беззастережній підтримці. Серед українських політичних партій поглиблювався розкол. Ліві елементи дедалі більше схилялися до максималістських більшовицьких гасел. Члени Центральної Ради, ліві українські есери В. Блакитний (Елланський), О. Шумський, Г. Михайличенко, лівий український соціал-демократ Є. Неронович та інші у порозумінні з харківським урядом задумали скинути Генеральний секретаріат, який не влаштував їх своєю поміркованою політикою, і встановити в Києві радянську владу. Змовники були заарештовані в самому будинку Центральної Ради під час засідання есерівської фракції.

11 січня, коли українська делегація в Брест-Литовську зайняла повноправне місце за столом переговорів, радянські війська вступили у Катеринослав. 19 січ-

¹³² Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – С. 299.

¹³³ Там само.

ня вони встановили радянську владу в Полтаві, 27 січня – в Миколаєві, 30 січня – в Одесі, 1 лютого – в Чернігові, 8 лютого – в Києві. Антонову-Овсієнку знадобився місяць, щоб окупувати майже всю Україну.

Трохи більше двох тижнів від початку наступу більшовиків в Україні знадобилося Центральній Раді, щоб опрацювати й прийняти IV Універсал. Закрите засідання Малої ради, на якому відбулося його затвердження, почалося 22 січня 1918 р. Текст цього історичного документа було вироблено на підставі проектів М. Грушевського, В. Винниченка і М. Шаповала. В ніч на 24 січня 1918 р. на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею М. Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів»¹³⁴.

Універсал був датований 9 січня ст. ст., тобто 22 січня н. ст. 1918 р. У цей день мали відкритись, але не відкрилися через воєнні дії Всеукраїнські установчі збори. Участь у голосуванні взяли 49 членів Малої ради. 39 із них голосували «за», 4 – «проти», 6 – «утрималися». Проти Універсалу висловилися Бунд і РСДРП(м), утрималися російські есери, Поалей Ціон і члени Єврейської соціалістичної робітничої партії¹³⁵.

Одночасно з IV Універсалом Мала рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію». У ньому проголошувалося, що кожна з націй, які населяють Україну, має право на самостійне влаштування свого життя незалежно від місця перебування. Люди однієї національності могли за бажанням об'єднуватися у спілки, які мали права законодавчої ініціативи і користування субсидіями з державного бюджету на національно-культурні потреби.

Незабаром під тиском міжпартійних незгод В. Винниченко подав у відставку з посади голови Ради народних міністрів. Новий уряд сформував український есер, 33-річний Всеволод Голубович. Новий прем'єр вважав першорядним завданням розбудову місцевого апарату влади, якого фактично не існувало. Однак часу для цього вже не було – до Києва підступали радянські війська.

¹³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 103.

¹³⁵ Там само. – Т. 2. – С. 102.

28 січня В. Голубович затвердив склад делегації для ведення переговорів у Бресті: голова – О. Севрюк, члени – М. Любинський, М. Левитський, радник – С. Остапенко. В цей день у Києві відкрилася дев'ята сесія Центральної Ради, яка розглянула хід мирних переговорів. Міністр судових справ М. Ткаченко повідомив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він жиє в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині Галичини, яку наш народ заселяє. Згідно з торговельною частиною мирового договору, ввіз товарів із-за кордону на Україну і вивіз їх з України є монополією української держави»¹³⁶. В. Голубович просив Центральну Раду дати Раді народних міністрів право підписати мирний договір і дістав на це згоду. Було невідомо, як далі розгортатимуться події. Центральна Рада не змогла 22 січня, як це передбачалося раніше, скласти свої повноваження перед Українськими установчими зборами через наступ більшовиків.

Переговори у Брест-Литовську відновилися після тривалої перерви 30 січня. На першому засіданні голова російської делегації Л. Троцький заявив, що українську сторону повинна представляти делегація Народного секретаріату, а не Центральної Ради, яка вже не контролює території України. О. Севрюк заявив у відповідь, що Троцький не може вирішувати, яка з двох делегацій є правомочною, оскільки Україна до складу Росії вже не входить, після чого ознайомив присутніх з текстом IV Універсалу Центральної Ради. Представники Центральних держав не визнали повноважень Народного секретаріату і продовжили переговори з делегацією Центральної Ради.

Найбільш вразливим пунктом останнього раунду переговорів була неузгодженість позицій Австро-Угорщини й УНР щодо Галичини. Починаючи переговорний процес, українська делегація на чолі з В. Голубовичем виступила з вимогою забезпечити територіальну цілісність України в її етнографічних кордонах, що означало, як вона підкреслювала, «приєднання до України Холмщини і Підляшшя і плебісцит у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»¹³⁷. Це був той самий принцип, на підставі якого Центральна Рада прагнула позначити кордони України в межах Росії. Граф О. Чернін тоді з подивом запитав: хто тут переможений і хто переможець? Він запропонував дотримуватися кордону, який існував між Австро-Угорщиною і Російською імперією. Доля Холмщини, яка

¹³⁶ Там само. – Т. 2. – С. 121.

¹³⁷ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9. II. 1928 рр.: спомини та матеріали. – Львів, 1928. – С. 151.

знаходилася в кордонах Російської імперії, його не обходила. В ході переговорів австрієць запропонував додержуватися принципу невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої.

Українці не поступалися, а Німеччина й Австро-Угорщина стояли на порозі продовольчої катастрофи. Зрештою, 2 лютого обидві держави погодилися на обговорення трьох вимог українців: визнання УНР; визначення українських кордонів із включенням Холмщини до складу УНР; підписання спеціальної таємної угоди про Галичину. Цим вимогам протиставлялася в пакеті одна вимога Центральних держав: поставка з України 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р.¹³⁸

Угода про виділення в майбутньому Східної Галичини і Північної Буковини в окремий коронний край була досягнута 8 лютого. На такий крок австрійська влада не наважувалася, починаючи від революції 1848–1849 рр. Згода на цю вимогу розчистила шлях до укладення миру. В ніч на 9 лютого Брестський мирний договір між чотирма державами й УНР був підписаний.

За день до підписання договору Київ опинився в руках радянських військ. Центральна Рада та її уряд змушені були переїхати в Житомир. Щоб вижити, УНР потребувала допомоги. 12 лютого на засіданні Ради народних міністрів М. Порш запропонував звернутися до Центральних держав за допомогою, по можливості, українськими полками. Йшлося про сформовану в Німеччині дивізію з військовополонених, а також про українських січових стрільців. М. Ткаченко висловив сумнів з приводу того, що така допомога виявиться вчасною. Розглянув він і такий варіант: «Почекати, поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо»¹³⁹.

Те, що міністр погоджувався розглянути останній варіант, засвідчувало прикрий факт: Центральна Рада сильно розійшлася з народом унаслідок своєї нерішучої соціально-економічної політики. Врешті-решт, М. Ткаченко, як і інші міністри (один утримався) проголосував за звернення по допомогу до Центральних держав.

Прохання про допомогу надійшло до німців та австрійців того ж таки 12 лютого. Йому була надана форма звернення української делегації в Бресті, що адресувалася не урядам, а народам Німеччини та Австро-Угорщини. 21 лютого німецькі війська почали просуватися в Україну залізницею Дубно–Рівне–Лунінець. Разом із ними в Київському напрямку почали наступати залишки військ Центральної Ради – близько 2 тис. бійців¹⁴⁰. 23 лютого Рада народних міністрів звернулася до

¹³⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – С. 239.

¹³⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 153.

¹⁴⁰ Там само. – Т. 2. – С. 157.

громадян УНР з повідомленням про те, що вона прийняла військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини й Австро-Угорщини. У повідомленні вказувалося, що в Україну йдуть: дивізія, сформована з українських військовополонених, січові стрільці та підрозділи німецької армії¹⁴¹.

28 лютого радянські війська залишили Київ. Український уряд почав працювати в Києві з 5 березня, а Мала рада – з 9 березня.

4.7

Гетьманат П. Скоропадського

У ніч на 2 березня 1918 р. в покинутий радянськими військами Київ першими увійшли козаки С. Петлюри і січові стрільці Є. Коновальця. Німецька армія вступила в місто через кілька годин, щоб підкреслити, що столицю УНР займає її законний уряд. Розмістившись у столиці, голова уряду В. Голубович подякував телеграмою рейхсканцлеру Німеччини Г. Гертлінгу за «допомогу» і тут же висловив сподівання на те, що німецька армія буде відкликана з України, щойно його уряд утвердиться при владі. Гертлінг люб'язно відповів: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська в Україні вже виконали свою місію, вони будуть відкликані»¹⁴².

9 березня газета «Нова Рада» опублікувала урядове повідомлення, яким оповіщала «весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо і непогнупно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції»¹⁴³. Одним із них був *земельний закон, прийнятий Центральною Радою 31 січня*, – тобто Центральна Рада, як і більшовицький ВЦВК (правда, з запізненням на 11 тижнів порівняно з більшовицьким Декретом про землю), скасувала приватну власність на землю. Попередні власники одержували право користуватися землею лише в кількості, яку могли обробити власною працею. Вся інша земля надходила без викупу у фонд для розподілу земельними комітетами серед тих, хто її потребував. Висококультурні поміщицькі господарства передавалися у користування товариствам і сільським громадам для колективного господарювання за планами, затверджуваними земельними комітетами¹⁴⁴. За своїм радикалізмом закон мало відрізнявся від Декрету про землю. У згаданому вже повідо-

¹⁴¹ Там само. – Т. 2. – С. 161.

¹⁴² Минц І. Год 1918-й. – М., 1982. – С. 433.

¹⁴³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 189.

¹⁴⁴ Там само. – Т. 2. – С. 128–130.

мленні Рада народних міністрів зобов'язувалася виконати його, але попереджала, що самочинні захвати і насильства рішуче припинятимуться, у тому числі силою зброї¹⁴⁵. Таке попередження вважалося необхідним – у сусідній Росії продуктивні сили сільського господарства підривалися в цей час безконтрольною реалізацією сільськими громадами положень Декрету про землю.

Мала рада теж звернулася до населення 11 березня з оповіщенням про те, що III та IV Універсали залишаються чинними, і поміщиків більше не буде. Вона запевнила, що Українські установчі збори скликатимуться, як і передбачалося раніше, 12 травня. «В усе це німці не мішаються, – стверджувалося у зверненні, – і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять, як наші приятелі і помічники на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки»¹⁴⁶.

У Росії ліквідація великих власників спричинила громадянську війну. В Україні здійснюваний під тиском незаможного селянства «чорний переділ» наштовхнувся на спротив з боку заможних селян і поміщиків, які мали свої – хай і недостатньо потужні – політичні організації. Не бачачи можливості захистити від грабунків свою власність силою української влади, вони почали звертатися до окупаційної адміністрації. До кінця квітня 450-тисячна австро-німецька армія окупувала всю Україну і самою своєю присутністю пригальмувала процес силового перерозподілу власності. Волею обставин військова адміністрація союзників змушена була стати на бік однієї зі сторін. Зрозуміло, що вона стала на бік заможного селянства і поміщиків, керуючись не стільки класовою солідарністю, скільки власними інтересами. Боротьба на селі за перерозподіл власності загрожувала підірвати весняну сівбу і поставити під загрозу майбутній урожай. Тим часом укладений у Брест-Литовську «хлібний мир» (Brotfrieden) міг урятувати Центральні держави від продовольчої катастрофи тільки тоді, коли український уряд залишався би спроможним виконати взяті на себе зобов'язання щодо поставки союзникам хліба та іншого продовольства.

Сумніваючись у тому, що уряд Центральної Ради виконає ці зобов'язання, командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн видав 6 квітня наказ про організацію весняної сівби. Німецьким частинам наказувалося «вплинути» на земельні комітети, які не дозволяли поміщикам проводити сівбу на відібраних у них землях. Проте внаслідок того, що селяни не могли обробити ці землі власними силами, складалася ситуація, коли значна площа під зернові культури могла залишитися незасіяною.

¹⁴⁵ Там само. – Т. 2. – С. 189.

¹⁴⁶ Там само. – Т. 2. – С. 198.

12 квітня М. Грушевський, В. Голубович і міністр закордонних справ М. Любинський зустрілися з послом Німеччини А. Муммом і заявили, що наказ генерал-фельдмаршала порушує земельний закон УНР. Наступного дня Мала рада прийняла резолюцію, в якій вимагалася «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися»¹⁴⁷. Зі свого боку, Мумм відправив того ж дня депешу в Міністерство закордонних справ Німеччини, в якій стверджував: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»¹⁴⁸.

Щоб зберегти свою популярність, Центральна Рада вирішила прийняти досить радикальний земельний закон – адже Декрет про землю і початок його реалізації в Росії сильно вплинув на *безземельне і малоземельне селянство в Україні*. Однак *питома вага заможних селян, які виробляли товарну продукцію, в Україні була істотно більшою, ніж у Росії*. Уже в квітні 1917 р. вони виявили ініціативу у створенні міліцейських формувань, а в жовтні того ж року створили всеукраїнську організацію Вільного козацтва. Її почесним отаманом став виходець із гетьманського роду, колишній флігель-ад'ютант Миколи II, командувач дислокованого в Україні 34-го армійського корпусу генерал-лейтенант Павло Скоропадський. Усунутий С. Петлюрою від командування через свою популярність у народі, генерал розпочав з перших місяців 1918 р. власну політичну діяльність. Він створив організацію під назвою «Українська народна громада» і налагодив зв'язки з Українською хліборобсько-демократичною партією (УХДП) та переважно поміщицьким Союзом земельних власників. Саме УХДП та Союз земельних власників і були тими політичними силами, які прагнули представляти заможні верстви українського села.

7 квітня 1918 р. з ініціативи УХДП у Лубнах відбувся з'їзд хліборобів, а наступного дня його делегація зустрілася з керівництвом Центральної Ради, *вимагаючи відновлення приватної власності на землю*. Не добившись бажаного, УХДП і Союз земельних власників вирішили скликати в Києві Конгрес хліборобів. А 29 квітня на Конгресі хліборобів генерал П. Скоропадський був проголошений гетьманом Української Держави.

Для кращого розуміння цієї події треба проаналізувати розвиток ситуації в Києві протягом півтора місяця – від появи повноважного представника МЗС Німеччини А. Мумма фон Шварценштейна (15 березня) та одержання надзвичайних військово-політичних повноважень начальником штабу вищого німецького командування (Оберкомандо) в Україні генералом В. Гренером (16 березня) і до

¹⁴⁷ Там само. – Т. 2. – С. 273.

¹⁴⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Под ред. М. Горького, И. Минца. – М., 1936. – С. 25.

проголошення П. Скоропадського гетьманом. У своїй підсумковій праці про гетьманат дослідник цієї проблеми Р. Пиріг здійснив ретельний аналіз першоджерел за ці шість тижнів¹⁴⁹. Не покликаючись на ці першоджерела, розглянемо наведені в цій праці аргументи, сукупність яких дає можливість оцінити наявні в літературі судження про характер гетьманату П. Скоропадського.

23 березня В. Гренер повідомив командувача Східного фронту Е. Людендорфа, що забезпечувати надходження з України хліба буде неможливо, якщо Німеччина і надалі підтримуватиме уряд Центральної Ради. МЗС рейху, своєю чергою, порадило А. Мумму спрацюватися з М. Грушевським. Керівники зовнішньополітичного відомства вважали, що не треба змінювати курс на визнання суверенітету УНР. Разом із тим послу порекомендували пояснити уряду В. Голубовича, що останній має видати розпорядження, яке спонукало б власника кожної земельної ділянки обробити її. У Берліні, мабуть, ще не здогадувалися, що український уряд не мав владної вертикалі, здатної втілювати його ж розпорядження в життя. Крім того, більша частина поміщицької землі залишалася нерозподіленою – тобто навесні, перед початком польових робіт, значна частина земельного фонду не мала користувачів. Готуючи свій наказ про сівбу, Ейхгорн врахував обидві ці обставини і зробив ставку на єдину силу, здатну успішно провести весняну сівбу, – українських поміщиків і німецьку армію.

Одразу після скандалу з наказом Ейхгорна А. Мумм організував зустріч М. Грушевського і В. Голубовича з членами німецької економічної місії в Києві. *Банкіри та промисловці спробували пояснити українським соціалістичним лідерам, що організувати сільськогосподарське виробництво без права приватної власності неможливо.* Проте зустріч завершилася провалом, що змусило німецьке МЗС серйозно розглянути питання про усунення Центральної Ради від влади. У Берліні, однак, побоювалися, що такий крок викличе антинімецькі заворушення, які не тільки вимагатимуть введення додаткової військової сили, але й поховають сподівання на одержання продовольства. Однак Мумм бачив, що існує соціально-політична сила, на яку можна було б спертися при зміні уряду.

Датою усунення Центральної Ради було визначено 28 квітня, коли мала відбутися «селянська демонстрація проти аграрної політики уряду» (тобто хліборобський конгрес). Союз земельних власників, який займався підготовкою конгресу, навіть пропонував В. Гренеру перетворити Україну в німецьке генерал-губернаторство. Однак окупаційна адміністрація дотримувалася визначеного в Берліні курсу і почала шукати політичну фігуру, яка стояла б на незалежницьких позиціях («правила б республікою самодержавно») та не підтримувала б радикальні

¹⁴⁹ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – 336 с.

експерименти в перерозподілі сільськогосподарських земель. Називалися кандидатури Є. Чикаленка, який мав великий вплив в українському середовищі, члена Центральної Ради від Одеси І. Луценка й одного з організаторів Вільного козацтва І. Полтавця-Острияниці. Говорячи про проблеми, що постали перед Гренером, Мумм повідомляв у Берлін: «Його військовому духу суперечить той факт, що він, володіючи силою, повинен бездіяльно спостерігати всі спротиви й експерименти цього слабого, утопічно комуністичного уряду, який руйнує країну і перешкоджає здійсненню наших цілей».

В. Гренер зупинився на кандидатурі генерала П. Скоропадського. 11 квітня у розвідвідділі Оберкомандо йому пообіцяли підтримку, а 13 і 15 квітня він зустрічався з німецькими військовими фахівцями, обговорюючи деталі перевороту. 23 квітня в Києві відбулося підписання загального господарчого договору між УНР, з одного боку, і Німеччиною та Австро-Угорщиною – з другого. Після цього акту уряд, який підписав Брестський мир і не зміг дати ради з проведенням земельної реформи та забезпеченням сівби, ставав німцям непотрібний. У цей же день Е. Людендорф відправив у Київ телеграму, яка давала Гренеру свободу рук. Увечері 23 квітня в його кабінеті відбулася нарада за участю вищих військових і дипломатичних членів Центральних держав, яка ухвалила рішення підтримати П. Скоропадського, а також виробила конкретні вимоги до майбутнього уряду.

24 квітня німецький гарнізон Києва одержав план нейтралізації збройних сил Центральної Ради на випадок їх спротиву. З метою попередження можливого страйку залізничників німецькі війська мали зайняти залізничні станції, майстерні й депо.

Увечері того ж дня, 24 квітня, Гренер запросив Скоропадського й узгодив з ним вироблені вимоги: визнати договір Центральної Ради з Німеччиною і Австро-Угорщиною, встановити централізований контроль за поставками продовольства, гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами в Україні, скликати сейм лише за умови дозволу німецькою владою, впорядкувати судочинство, врегулювати валютні відносини. Скоропадський прийняв вимоги і почав готувати державний переворот¹⁵⁰.

Центральні держави могли позбавити окуповану Україну будь-якої форми державності й запровадити пряме імперське правління. Але така організація влади не відповідала їхнім економічним інтересам. Перетворення України в генерал-губернаторство могло гарантувати лише вивіз наявного продовольства, але не його відтворення в новому виробничому циклі. Внаслідок цього проблема забезпечен-

¹⁵⁰ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – С. 72–82.

ня весняної сівби почала відігравати ключову роль на цьому етапі українського національного державотворчого процесу.

Життєздатність гетьманату не забезпечувалася політичними силами, які були б народжені всередині українського суспільства і мали б вагому підтримку. Українська демократично-хліборобська партія переважно залишалася регіональною організацією з основною базою на Полтавщині. Створена П. Скоропадським Українська народна громада взяла участь у державному перевороті, але потім припинила свою діяльність. Публічно гетьманський режим підтримали лише партія кадетів і об'єднання промисловців, торгівців та фінансистів (Протофіс). Партії Центральної Ради опинилися в опозиції до гетьманського режиму і, коли Центральні держави зазнали поразки у війні, повалили його.

Розглянемо тепер, спираючись на згадані нариси Р. Пирога, як оцінювалася та оцінюється Українська Держава в історіографії, але цього разу з наведенням відповідних посилань. Провідні історики діаспори говорили про відсутність підтримки режиму П. Скоропадського з боку політичних сил українського суспільства. Зокрема, М. Стахів називав гетьманський режим «типовою одноособовою самозванчою диктатурою, яка виникла шляхом державного перевороту, при чому перемогу йому при перевороті дала виключно чужа військова сила»¹⁵¹. Я. Пеленський давав подібну характеристику: «бюрократично-військова диктатура»¹⁵².

Виходячи з факту окупації України австро-німецькими військами, керівники Центральної Ради, починаючи від М. Грушевського, розглядали режим П. Скоропадського як маріонетковий. В унісон з ними висловлювався й А. Денікін, він відносив Українську Державу до «новоутворень, за примарною самостійністю яких виглядала сила німецького меча і капіталу»¹⁵³. Негативізм оцінок лідерів УНР, як підкреслює В. Литвин, цілком зрозумілий: П. Скоропадський позбавив їх влади. Потрібно нагадати, що Центральна Рада не лише співіснувала з окупантами стільки часу, скільки вони погоджувалися з нею співіснувати, а й, зрештою, саме вона запросила їх в Україну, опинившись у безвиході¹⁵⁴.

У працях В. Солдатенка, які базуються переважно на спогадах дійових осіб революційної доби, маріонетковий характер держави П. Скоропадського також не

¹⁵¹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. – Скрантон, 1962. – С. 14.

¹⁵² Пеленський Я. Передмова / Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 29.

¹⁵³ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 3. – Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май–октябрь 1918. – Минск, 2002. – С. 6.

¹⁵⁴ Литвин Володимир. Україна: доба війни і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С. 264.

піддається сумніву¹⁵⁵. Натомість дослідник з української діаспори О. Федішин, англомовна праця якого була перекладена російською мовою і видана в Москві, не вважає П. Скоропадського цілковитою маріонеткою. Здійснивши на підставі німецьких і австрійських документів ґрунтовний аналіз українсько-німецьких відносин, він прийшов до висновку, що гетьману вдавалося здійснювати власний політичний курс, хоча у всіх важливих питаннях та кадрових призначеннях Скоропадський змушений був узгоджувати свої дії з окупаційною адміністрацією¹⁵⁶.

Побудова режиму П. Скоропадського у формі гетьманату викликала в літературі особливо бурхливу дискусію. Як уже зазначалося, окупаційній адміністрації поява Української Держави у формі гетьманату була вигідною. Такий формат влади подобався і самому Скоропадському, який походив із гетьманського роду, хоча й не був прямим потомком гетьмана Івана Скоропадського. В очах імперсько-бюрократичної еліти рейху, яка прагнула надати окупованій Україні вигляд самостійної і суверенної держави, гетьманат набував *історичної* легітимності.

Деякі сучасні дослідники звернулися у своїх працях до розгляду питання історичної легітимності гетьманату. Так, В. Потульницький вважає, що гетьманат «був закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і їх прагнень, що тривали близько півтора століття до реставрації традиційної держави – Гетьманату»¹⁵⁷. Ю. Терещенко в своїх працях послідовно проводить ідею присутності козацько-старшинських традицій XVII–XVIII ст. в гетьманаті XX ст., що пояснювалося спорідненістю селянства і шляхти як носіїв однієї мови та віри¹⁵⁸. Навпаки, М. Попович дає нищівну характеристику гетьманату як «вимученій псевдомонархічній конструкції, що виявилася нежиттєздатною, оскільки не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка»¹⁵⁹.

Різні думки висловлюються в історіографії з приводу національного характеру Української Держави. В. Кучабський звертав увагу на те, що кадровий потенціал

¹⁵⁵ Див., напр.: Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки у 4-х тт. – Т. II. Рік 1918. – К., 2009. – С. 158 та ін.

¹⁵⁶ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – М., 2007.

¹⁵⁷ Потульницький В. Український консерватизм – ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьманату (1789–1914) / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 106.

¹⁵⁸ Див., напр.: Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал. – 2008, № 3. – С. 19–37.

¹⁵⁹ Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм / В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Т. 1. – К., 1998. – С. 48.

гетьманату не мав нічого спільного з українською національною традицією¹⁶⁰. Справді, у захищену австро-німецькими багнетами Україну сотнями й тисячами тікали від громадянської війни в Росії поміщики, промисловці, банкіри, чиновники, офіцери. З їх середовища гетьман набирав собі управлінські кадри, як правило – високопрофесійні. В уряді Ф. Лизогуба виявилось аж десять міністрів-кадетів: М. Василенко, Г. Афанасьєв, А. Ржепецький, С. Гербель, С. Гутник, В. Зінківський, Ю. Вагнер, В. Колокольцов, С. Завадський. Напередодні поразки Центральних держав вони звернулися до прем'єра з колективною запискою. Суть її зводилася до того, що у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації Українська Держава повинна «бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і, зокрема, Великої Росії»¹⁶¹.

Ці кадети, за винятком М. Василенка, не виявляли лояльності до української державності. В силу політичних обставин вони професійно служили й обстоювали, аж до появи «колективки», самостійність Української Держави, проте аніскільки не турбувалися про те, аби Україна і в майбутньому, тобто після двобою Антанти і Центральних держав, залишалася самостійною.

Наскільки відрізнявся сам гетьман від своїх кадетських міністрів за національною орієнтацією? П. Скоропадський пройшов довгий шлях від звичайного російського генерала українського походження до українського громадського і політичного діяча. Не можна сумніватися в тому, що він, як і підібрані ним керівники гетьманату першого ешелону – М. Василенко, Д. Дорошенко, Ф. Лизогуб, О. Рогоза, міг би відстоювати незалежність і суверенність України. Зрештою, в часи Російської імперії він завжди підкреслював свої національні корені, якими в його випадку можна було особливо пишатися. Проте, підбиваючи підсумок своєї політичної кар'єри у спогадах, які справедливо вважаються дослідниками доволі об'єктивними і навіть щирими, П. Скоропадський писав: «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо притримуватися через німців, які твердо стояли на цьому, для мене ніколи не була життєвою»¹⁶². Тому Р. Пиріг цілком обґрунтовано підкреслює еkleктичний характер будованої гетьманом державності: «На наш погляд, це був тип якоїсь змішаної державності. Української за назвою і формою, окремими аспектами внутрішньої політики, насамперед в культурно-освітній сфері. І російської – за широкими проявами імперської спадщини, яка динамічно регенерувалася в правничій практиці, засобах масової інформації, релігійному житті, використанні кадрового потенціалу, толерантному ставленні до

¹⁶⁰ Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. – Львів, 1998. – С. 161–162.

¹⁶¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – С. 261.

¹⁶² Скоропадський П. Спогади. – С. 51.

політично різнобарвної, але антиукраїнськи налаштованої російської еміграції, яка себе в такій якості (тобто як еміграція. – С. К.) зовсім не усвідомлювала»¹⁶³.

Оцінюючи характер Української Держави під кутом зору національної державності, не можна не зупинитися на аналізі одного з останніх документів гетьмана, а саме – його федеративної грамоти.

За основу своєї програми повоєнного устрою Європи країни Антанти взяли подане в січні 1918 р. послання президента Вудро Вільсона Конгресу США. Один із пунктів цього документа передбачав відновлення територіальної цілісності Росії. Напередодні підписання перемир'я в Комп'єні український посол у Болгарії О. Шульгин повідомив гетьмана про розмову з американським послом, який дав зрозуміти, що Антанта воліла б бачити Українську Державу у федеративному зв'язку з Росією. Щоб перевірити інформацію, П. Скоропадський послав свого представника, колишнього царського дипломата І. Коростовця, в тогочасну столицю Румунії Ясси, де перебували тоді послы всіх держав Антанти. Французький консул у Києві Е. Енно, який теж був у Яссах, популярно пояснив Коростовцю, що українська мова штучно створена галичанами з метою розвалити Росію, а Південна Росія ніколи не мала ані своєї історії, ані національної або етнографічної окремішності¹⁶⁴.

Енно був освіченою людиною, але озвучував позицію російських правих організацій, які емігрували в Київ з Росії після більшовицького перевороту і в цей час послали в Ясси свою делегацію з проханням до Антанти прислати війська в Україну на заміну німецьким. Делегація у складі В. Гурка, Н. фон Дітмара, О. Кривошеїна, П. Мілюкова, В. Рябушинського та ін. подала представникам Антанти пам'ятну записку, в якій стверджувалося, що з українцями неприпустимі жодні розмови, бо саме поняття «український народ» вигадане німцями. Далі в записці (припускалося, що її автором був П. Мілюков) говорилося так: «Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення російського народу більш як на третину і одріже російські землі од Чорного моря. Коли б навіть “Україна” на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремих народ, доти домагання своєї окремої держави завжди матиме ґрунт і рацію»¹⁶⁵.

14 листопада, тобто вже після революції в Німеччині, П. Скоропадський звернувся до населення України з федеративною грамотою. В ній він закликав до утво-

¹⁶³ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – С. 14.

¹⁶⁴ Пиріг Руслан. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – С. 189–190.

¹⁶⁵ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 411.

рення Російської Федерації. «В цій федерації, – говорилося в грамоті, – Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії»¹⁶⁶.

Аналізуючи федеративну грамоту П. Скоропадського, треба уникати крайніх суджень. Таких, наприклад, що Скоропадський показав цією грамотою своє дійсне нутро. Насправді декларація про входження в ще не існуючу небільшовицьку Росію була актом відчаю. Гетьман бажав показати Антанті, що вона може використати державний потенціал України для відродження Росії вже не у вигляді імперії (про що мріяли П. Мілюков та його однодумці в кадетській партії), а як федеративної держави. Інколи додають при цьому, що федеративна грамота була актом відречення від німецької орієнтації. Але стверджувати так означає оглупляти гетьмана. Рейху вже не існувало, а з тією Німеччиною, яка народжувалася після війни, ніхто не збирався рахуватися. Урешті-решт, сам П. Скоропадський не робив таємниці з причини появи федеративної грамоти. В інтерв'ю кореспонденту «Газет де Лозан» у жовтні 1920 р. він заявив: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до умови федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникала з подібного політичного домагання. Але змагаючись перш за все до вищої мети – утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусив всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією»¹⁶⁷.

Аналізуючи природу гетьманату, ми підійшли до найбільш істотного питання: чи був він однією з форм революційного державотворення, поряд з народними республіками, чи, навпаки, це був контрреволюційний переворот?

У радянській історіографії наявність Української Держави ігнорувалася. Події в Україні розглядалися тільки під кутом зору іноземної воєнної інтервенції. Діаспорна і пострадянська історіографія уникали аналізу подій згідно з дихотомією «революція-контрреволюція». Висновок у такому контексті наважився зробити В. Литвин: «Мабуть, ми маємо підстави назвати взяття влади П. Скоропадським контрреволюційним переворотом. Подібно жовтневому перевороту більшовиків, він припинив розвиток революції за демократичним сценарієм, який передбачав скликання Установчих зборів»¹⁶⁸.

Визнаний фахівець у проблематиці Української революції В. Верстюк давав таку оцінку акції 29 квітня 1918 р.: «Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил загасити полум'я революції, покласти край радикальним

¹⁶⁶ Там само. – С. 414.

¹⁶⁷ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. – С. 253.

¹⁶⁸ Литвин Володимир. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – С. 264.

соціальним настроям, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм, забезпечити право приватної власності, обстояти інтереси всіх соціальних верств»¹⁶⁹. Як бачимо, В. Верстюк не таврує П. Скоропадського як контрреволюціонера, а лише звинувачує його в спробі «загасити полум'я революції».

Якщо режим П. Скоропадського розглядати як контрреволюційний, то який революції він протистояв? Очевидно, що тій, яка розгорталася в сусідній країні і безпосередньо впливала на настрої українського селянства та земельне законодавство Центральної Ради. У Росії, як ми знаємо, розгорталася комуністична революція. Уплив її на українське селянство був вагомий. Внаслідок цього впливу відбувалася трансформація найбільш масової партії Центральної Ради – партії українських есерів. Після розколу її основна частина стала називатися по-іншому: Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б).

Ми можемо назвати комуністичну революцію в Росії експериментом, ідея якого народилася в голові В. Леніна, а форма разом з її термінологічним обрамленням була запозичена з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Але ми не можемо заперечувати того, що **Леніну вдалося створити диявольську суміш з ідеї, народженої в одній голові, і віковичної мрії малоземельного і обезземленого селянства про «справедливий», тобто зрівняльний переділ усіх наявних орних земель – «чорний переділ»**. Ці селяни навіть не звернули уваги на заперечення права приватної власності на землю, як і на всі інші засоби виробництва, що становило суть комуністичної доктрини, бо *їх цікавило не землеволодіння, а землекористування*. Тому кинута Леніним у маси в квітні 1917 р. ідея комуністичної революції поступово здобувала плоть і кров, трансформуючись для селян у жаданий «чорний переділ». Саме тому більшовики вважали за потрібне спочатку заручитися підтримкою основної частини есерівської партії, – представники якої зайняли лідируючі позиції у Тимчасовому уряді, а потім за допомогою лівих есерів скинули цей уряд. А вже взявши владу в свої руки, більшовики стали поступово відходити від тієї народної революції, яка заявила про себе поваленням самодержавства, і почали втягувати країну в зовсім іншу – комуністичну революцію.

Здійснюючи в Росії дування політику «чорного переділу», більшовики набували популярності й серед українського селянства, представленого в радах солдатських і селянських депутатів. Аби не втратити ґрунт під ногами, Центральна Рада змушена була радикалізувати земельну політику, але так і не змогла без допомоги ззовні відстояти своє існування.

¹⁶⁹ Верстюк В. Ф. Українська держава // Історія України. Нове бачення. У двох томах. – Т. 2. – К., 1996. – С. 54.

Ці процеси в історіографії ніколи не співвідносилися з оцінками гетьманської державності. Якщо оцінювати історичну роль П. Скоропадського під цим кутом зору, то його неможливо таврувати як контрреволюціонера. Роль його в Українській революції була досить вагомою. Вона була б вагомішою, якби цього генерала не витіснили з політичної арени діячі Центральної Ради наприкінці 1917 р. А у 1918 р. він протистояв не стільки Українській революції і породженій нею Центральній Раді, скільки вірусу комунізму, який поширював в Україні анархію і хаос. Не його вина, що це протистояння відбувалося в якісно іншій, ніж у 1917 р., політичній ситуації, коли Україна була окупована австро-німецькими арміями.

Українська Держава була квазідержавним утворенням. Як, до речі, й відмінні від неї за своїми соціально-економічними засадами дві українські радянські республіки – харківська УНР і народжена вже після австро-німецької окупації УСРР. Як Берлін, так і Москва, дотримуючись, правда, при цьому різних цілей, робили вигляд, що мають справу з незалежною Україною, але контролювали дії вищих українських урядовців. До подібних квазідержавних утворень не варто ставитися іронічно або скептично. Навіть формальна незалежність надавала їх керівникам певну свободу рук у цілому ряді сфер державного управління, й передусім – у національно-культурній галузі. Це було надзвичайно важливо під кутом зору перспективи. Партія П. Мілюкова мала всі підстави оцінювати українське питання як надзвичайно загрозове для існування Росії як імперії: «Поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди матиме ґрунт і рацію».

4.8

Західноукраїнська Народна Республіка

Дотримуючись принципу «поділяй і владарюй», цісарські чиновники завжди відкидали вимоги українців об'єднати їхні землі в кордонах імперії під єдиною адміністрацією. Навпаки, вони штучно культивували суперечки в місцевому самоврядуванні: у Галичині – між поляками і українцями, на Закарпатті – між угорцями і українцями, на Буковині – між румунами і українцями. Тому слід вважати сенсаційно великим завоюванням домовленість, досягнуту в Брест-Литовську між Австро-Угорщиною та УНР про поділ Галичини на українську і польську частини і об'єднання першої з Буковиною в один коронний край. Австрійський уряд зобов'язувався запропонувати імперському парламенту не пізніше 20 липня 1918 р. проект такої реорганізації і «зробити все, що тільки

в його змозі, щоб цей проект дістав силу закону»¹⁷⁰. Український уряд, зі свого боку, зобов'язувався прийняти закони, що забезпечували права німців, поляків і євреїв в УНР.

Домовленість було зафіксовано в таємному додатку до мирної угоди між УНР і чотирма союзними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія і Болгарія). Додаток написали німецькою мовою у двох примірниках за підписами міністра-президента Австро-Угорщини Е. фон Зайдлера, міністра закордонних справ графа О. Черніна, а також членів делегації УНР на переговорах у Брест-Литовську О. Севрюка, М. Любинського і М. Левитського. Один із примірників зберігався в австрійському міністерстві закордонних справ, а другий було видано на руки голові делегації УНР О. Севрюку.

Справедливо розглядаючи додаток до мирного договору як велике досягнення української делегації на переговорах, О. Севрюк під час перебування у Відні не втримався і показав таємний документ галицьким українцям. Ті теж не втрималися і перетворили документ на секрет Полішинеля. Зчинився галас, однаково неприйнятний для всіх зацікавлених сторін. Добре організовані польські депутати імперського парламенту («Польське коло») висловили недовіру голові уряду фон Зайдлеру. Поляки завжди заперечували можливість поділу коронного краю Галіції і Лодомерії на польську і українську частини, бо вважали всю Галичину польською землею. За умов, що склалися, граф О. Чернін наполіг перед урядом УНР на тому, щоб примірник української сторони зберігався в Берліні до виконання закладеного в ньому зобов'язання у погоджені терміни. Якби зобов'язання залишилося нереалізованим, німецька сторона повинна була повернути документ українському урядові.

Надалі протягом кількох місяців стосунки між Віднем і Києвом ускладнювалися через бажання цісарського уряду анулювати незручну для нього домовленість. Австрійські дипломати робили все, щоб гетьманський уряд не виступив із протестом проти визнання Віднем нечинності вже не таємного додатка до мирного договору. П. Скоропадський відступив тільки тоді, коли дізнався, що Німеччина підтримує Австро-Угорщину в цьому питанні, а примірник української сторони, що зберігався в Берліні, вже знищено¹⁷¹.

Програма врегулювання в Європі на повоєнний час, яку запропонував В. Вільсон, складалася з 14 пунктів. Пункт № 10 проголошував: «Народи Австро-Угорщини, місце яких у Лізі Націй ми хочемо бачити збереженим і забезпеченим,

¹⁷⁰ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. – С. 216.

¹⁷¹ Там само. – С. 223.

повинні дістати найширшу можливість автономного розвитку». Пункт № 13 присвячувався Польщі: «Повинна бути створена незалежна Польська держава, яка має включити в себе всі території з безумовно польським населенням, якому має бути забезпечений вільний і надійний доступ до моря, а політична і економічна незалежність якої, так само як територіальна цілісність, повинні бути гарантовані міжнародним договором»¹⁷².

У червні 1918 р. конференція союзників у Версалі підтвердила пункт № 13 Вільсонівського послання американському Конгресу, який цілком ігнорував українські інтереси. Поділ Галичини за етнічною ознакою на Західну і Східну з наступним утворенням у її східній частині автономного українського краю не передбачався. Плануючи повоєнну конфігурацію кордонів, Франція прагнула створити на схід від Німеччини дружню собі і максимально велику за територією Польську державу. Ця мета відповідала передвоєнній політиці французьких дипломатів, коли вони активно працювали над зміцненням політичних та економічних зв'язків з Російською імперією, щоб забезпечити собі союзню державу на східних кордонах Німеччини. Незважаючи на династичні зв'язки Романових і Гогенцоллернів, Росія вступила у війну на боці республіканської Франції, і Німеччині довелося воювати на два фронти.

Оточення нового австрійського цісаря Карла Габсбурга теж планувало використати 14 пунктів програми В. Вільсона, щоб забезпечити виживання переможеної Австро-Угорщини після війни. Спираючись на циркулюючу в німецьких і польських колах ідею відновлення Речі Посполитої XVIII ст. у вигляді королівства, цісар пропонував після укладення миру з'єднати унією Австро-Угорщину з Польщею і був готовий віддати полякам усю коронну землю Галиції і Лодомерії з Краковом і Львовом. Галицьким українцям австрійці обіцяли поступки у вигляді культурно-національної автономії.

На початку жовтня 1918 р. у Відні відкрилася сесія імперського парламенту, яка почала обговорювати питання про вихід Австро-Угорщини з війни і переформування імперії на засадах програми В. Вільсона. 4 жовтня в парламенті прозвучали заяви українських послів. Один із керівників Української соціал-демократичної партії С. Вітик, спираючись на гарантію забезпечення національного самовизначення народів у клаптиковій монархії Габсбургів, яка містилася в програмі В. Вільсона, висунув радикальну вимогу: «Український нарід жадає як одинокої умови між свободними державами сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну

¹⁷² Мировые войны XX века. – Т. 1. – Кн. 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – М., 2002. – С. 450, 452.

республіканську державу, яка є і остане незалежно від всіх слов'янських і других сусідніх держав»¹⁷³.

Лідери найбільш впливової у Східній Галичині партії українських націонал-демократів висловлювалися не так радикально. Голова Української парламентської репрезентації у Відні Є. Петрушевич звернув увагу на порушення зобов'язань австрійського уряду, взятих під час укладення Брестського мирного договору з УНР і поставив вимогу про негайний поділ коронного краю Галіції і Лодомерії за етнічною ознакою. Коли б ця вимога не була задоволена, Є. Петрушевич переводив питання в іншу площину: «На цей випадок ми вже нині рекламуємо найсвятіше для нас, як для кожного народу, право на з'єдинення всіх українських земель в самостійну українську державу і домогаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, отже, також української землі в Угорщині (Закарпатської України. – С. К.), до української держави»¹⁷⁴.

Є. Петрушевича підтримав голова Народного (Центрального. – С. К.) комітету УНДП К. Левицький: «Те, чого ми, українці, ждали від надходячої державно-правової перебудови Австрії, є повна національно-територіальна самоуправа на наших з'єдинених національних землях австро-угорської монархії. Сюди належить поділ несправедливо залучених коронних країв Галичини й Володимирії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським і Заторським. Поділ Галичини є для нас *condition sine qua non* (неодмінною умовою. – С. К.), і коли Австрія не може або не хоче перевести поділу Галичини, то заявляємо тут святочно, що наша дорога не веде до Варшави, але до Києва!». Закінчував К. Левицький свою промову в парламенті таким висновком: «На сей випадок мусить український нарід втратити надію на ліпшу будучність у сій державі і на основі права самовизначення піднести свій клич з'єдинення всіх українських земель в самостійній українській державі»¹⁷⁵.

Через три дні після оголошення в імперському парламенті програмних заяв українських лідерів події в Галичині набули гострого характеру. Регентська рада, яка перебувала під німецьким впливом, звернулася до польського народу з маніфестом, у якому закликала утворити незалежну Польську державу на його історичних землях. Воєнним міністром створюваного Радою уряду був призначений ув'язнений у Магдебурзькій фортеці Ю. Пілсудський, а прем'єр-міністром – представник найбільш впливової партії польських націонал-демократів Ю. Свежин-

¹⁷³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 27.

¹⁷⁴ Кутутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – К., Івано-Франківськ, 2001. – С. 77.

¹⁷⁵ Левицький К. Великий зрив. – Нью-Йорк, 1968. – С. 105.

ський. Однак основні польські партії, не виключаючи націонал-демократів, не підтримали Раду. Користуючись набутими повноваженнями, Свежинський розпустив її і доручив представляти інтереси відроджуваної Польщі на міжнародній арені Польському національному комітету (ПНК) з резиденцією в Парижі та його керівнику, лідеру польських соціал-демократів Р. Дмовському. Останній уже тривалий час розгортав пропагандистську кампанію, спрямовану на відродження Польщі в кордонах, наближених до кордонів Речі Посполитої 1772 р., тобто з українськими, білоруськими і литовськими землями.

10 жовтня відбулося зібрання Української парламентської репрезентації у Відні з участю членів Палати панів імперського парламенту митрополитом А. Шептицьким та І. Горбачевським. На пропозицію К. Левицького було вирішено терміново скликати нараду з авторитетних представників від усіх українських земель Австро-Угорщини і перетворити її на Конституанту (Установчі збори. – С. К.). Під тиском подій цісар Карл опублікував 16 жовтня маніфест «До моїх вірних австрійських народів». У ньому проголошувалося побажання утворювати національні ради, які могли б стати виразниками народної волі перед імператором та імперським парламентом. Цим самим скликана 18 жовтня у львівському Народному домі нарада набувала цілковитої легітимності.

Учасниками наради стали 26 послів до імперського парламенту від Галичини (21) і Буковини (5), 2 члени імперської Палати панів, 21 посол від буковинського (6) і галицького (15) сеймів, представники від УНДП, Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини, Української національно-демократичної партії Буковини, Української радикальної партії Буковини та ін. Серед 69 присутніх були митрополит А. Шептицький, єпископ Г. Хомишин, віце-президент імперського парламенту Ю. Романчук, письменник В. Стефаник, голова УНДП Буковини М. Василько, К. Левицький і Є. Петрушевич¹⁷⁶. Закарпатські українці не змогли своєчасно прибути у Львів і листовно повідомили, що Угорська Україна солідаризується з Галичиною й бажає увійти до складу Української держави¹⁷⁷.

Учасники цієї історичної наради на пропозицію головуючого Є. Петрушевича проголосили себе Українською Національною Радою (УНРадою), тобто вищим представницьким органом населення західноукраїнських земель з правами Конституанти. За прийнятим статутом керівним органом УНРади ставала її президія. Головою президії оголошувався ініціатор скликання УНРади, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич.

¹⁷⁶ Литвин Володимир. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – С. 339.

¹⁷⁷ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 29.

Пізно ввечері установча сесія УНРади трансформувалася в Конституанту. Доповідь секретаря Народного комітету УНДП С. Барана «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?» супроводжувалася бурхливими дебатами, які затягнулися до ранку наступного дня. Один із лідерів соціал-демократів М. Ганкевич і більша частина радикалів висловлювалися за возз'єднання всіх українських земель в одній державі. Однак дві третини членів УНРади належали до партії націонал-демократів, яка займала більш обережні позиції в цьому питанні. Націонал-демократи розуміли, що український державотворчий процес великою мірою визначатиметься зовнішніми обставинами. Адже у Вільсонових «14-ти пунктах» народам Австро-Угорщини гарантувалося право на самовизначення, натомість Росія розглядалася як єдина і неділима держава. З цього випливало, що возз'єднання з Українською Державою П. Скоропадського загрожувало втягненням західноукраїнської держави в кордони Росії.

Переважною більшістю голосів членів УНРади була ухвалена «Прокламація». Її першим пунктом окреслювалися кордони утворюваної держави: «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, – зокрема, Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцілну українську територію»¹⁷⁸.

У цьому документі вказувалося, що УНРада запрошує до свого складу представників усіх національних меншин у кількості, яка відповідає їх питомій вазі у населенні. Рада розглядала себе як повноважного представника населення створеної на цій території держави і мала намір взяти участь у конференції з урегулювання повоєнного світового порядку.

19 жовтня у Народному домі зібрався скликаний Українською парламентською репрезентацією з'їзд «мужів довір'я». Львівська газета «Діло» писала (в номері від 22 жовтня): «З'їхалися до Львова кілька тисяч селян, робітників, міщан і інтелігенції, всі віднійші діячі зі Східної Галичини і Буковини, відпоручники академічної молодіжі і жіночих організацій, щоби одобрити утворення Української Національної Ради як української Конституанти. Прибули митрополит і оба єпископа. Велика зала Народного дому, всі коритарі, бічні убікації, всі сходи і площа перед входом були битком набиті учасниками. Всюди панував святковий настрій. Кожний задавав собі справу, що є свідком історичної хвили проголошення Української держави».

На з'їзді «мужів довір'я» були схвалені «Прокламація» і склад президії УНРади. З'їзд висловив згоду з утворенням загальної делегатури у Відні під керівни-

¹⁷⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – К., 2001. – С. 373.

цтвом Є. Петрушевича для підтримання зв'язків з австрійським урядом, а також галицької делегатури у Львові на чолі з К. Левицьким і буковинської під головування О. Поповича.

Упродовж останньої декади жовтня віденська делегатура не змогла знайти в імперській столиці високих посадових осіб, охочих передати владу УНРаді на окресленій нею території. Імперія агонізувала, і їй не було діла до українців. Реального противника українці зустріли в Галичині. Заручившись підтримкою США й Антанти, Польський національний комітет створив 28 жовтня в Кракові Ліквідаційну комісію, яка попередила імперську владу у Відні й австрійського намісника у Львові К. фон Гуйна, що перебирає на себе владу в Галиції і Лодомерії. Приїзд комісії у Львів був запланований на 1 листопада¹⁷⁹.

Львівська делегатура не стала чекати згоди імперського уряду на передачу влади і в ніч на 1 листопада 1918 р. заволоділа містом силами січових стрільців. Упродовж 1 і 2 листопада влада УНРади була встановлена на всій території Східної Галичини. Український крайовий комітет утвердився при владі в північній частині Буковини. Успішним діям Буковинської делегатури заважало те, що дислоковані в краї загони січових стрільців були відкликані у Львів.

Починаючи з 3 листопада польські легіонери робили спроби заволодіти центром Львова. Прибуття січових стрільців з Чернівців допомогло українцям на деякий час утримувати місто. Бої за Львів тривали до останньої декади листопада.

5 листопада в Київ прибула делегація УНРади у складі О. Назарука і В. Шухевича, яка звернулася до гетьмана з проханням надати збройну допомогу в боротьбі за Львів. П. Скоропадський не мав змоги надати таку допомогу і порадив звернутися до дислокованих у Білій Церкві січових стрільців під командуванням Є. Коновальця – він знав, що це була головна збройна сила тих політичних сил, які готувалися скинути його владу. Коли делегація УНРади зустрілася з Коновальцем, той пояснив ситуацію, і галичани повернулися до Львова ні з чим¹⁸⁰.

9 листопада УНРада затвердила склад Державного секретаріату. Головою уряду і секретарем фінансових справ став К. Левицький, внутрішніх справ – Л. Цегельський, земельних справ – С. Баран, продовольчих справ – С. Федак, закордонних справ – В. Панейко, судових справ – С. Голубович (усі – націонал-демократи), військових справ – Д. Вітовський (радикальна партія), охорони здоров'я – І. Куровець (безпартійний)¹⁸¹. Одночасно було затверджено назву нової держави – Західноукраїнська Держава і герб – золотий лев на синьому тлі.

¹⁷⁹ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 257–258.

¹⁸⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1921. – С. 7.

¹⁸¹ Макаруч С. Українська республіка галичан. – Львів, 1997. – С. 61.

13 листопада на пропозицію М. Лозинського назва держави була змінена на таку: Західноукраїнська Народна Республіка. Галичани зрозуміли, що гетьманський режим доживає останні дні, і треба сподіватися в обороні держави тільки на власні сили. У цей день УНРада оприлюднила закон про мобілізацію.

Чисельність Української галицької армії (УГА) до весни 1919 р. дійшла до 125 тис. солдатів і офіцерів. В УГА воювали багато талановитих командирів з російської і австрійської армій. Командував армією генерал М. Омелянович-Павленко, начальником штабу був Є. Мишківський, обидва – з російської армії.

В умовах українсько-польської війни було неможливо проводити соціально-економічні реформи, й УНРада гарантувала правомочність законодавства Австро-Угорщини. Зростаюче соціальне напруження взимку 1918–1919 рр. матеріалізувалося, за російським прикладом, у вигляді непередставницьких революційних організацій – *рад робітничих і солдатських депутатів*. У Дрогобичі, Калуші, Косові, Стебнику виникли ради робітничих депутатів, в Коломиї, Станіславові та Стрию, де розміщувалися частини УГА, з'явилися ради солдатських депутатів.

Поряд із радами почали функціонувати комуністичні осередки – у Львові, Дрогобичі, Станіславові, Стрию і Тернополі. У лютому 1919 р. на конференції в Станіславові вони утворили Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ). Сама назва партії свідчила про те, що комуністи не визнали утворення Західноукраїнської Народної Республіки. У суспільстві, вже розколотому за національними ознаками, загострення класової боротьби створювало додаткові перепони на шляху завоювання незалежності українськими землями колишньої Австро-Угорщини.

У ніч на 14 квітня 1919 р. комуністи підняли збройне повстання в Дрогобичі. Рада робітничих і солдатських депутатів надіслала вітання радянським урядам України та Угорщини і проголосила уряд УНРади поваленим. Однак розрахунки на поширення повстання не виправдалися. Після короткого кровопролитного бою урядові війська зайняли Дрогобич.

Наприкінці червня – на початку липня 1919 р. добре оснащені Антантою польські війська окупували всю територію Східної Галичини і Західної Волині по річку Збруч. Було ліквідовано всю структуру української державності, включно з органами місцевого самоврядування. Будь-який опір польським військам нещадно придушувався.

Через тиждень після проголошення Української незалежної держави у Чернівцях відбулося перше засідання Буковинської делегатури. 25 жовтня вона конституювалася в Крайовий комітет на чолі з Омеляном Поповичем і організувала п'ять комісій, які повинні були забезпечити встановлення і діяльність національної влади на

українській частині Буковини¹⁸². У Румунії, однак, наполягали на «історичній і географічній цілісності Буковини» як румунського краю. 27 жовтня у Чернівцях був скликаний румунський крайовий з'їзд, який виніс резолюцію про об'єднання всієї Буковини з Румунією і створив Румунську національну раду. У відповідь Крайовий комітет організував 3 листопада в Чернівцях 10-тисячне народне віче. На ньому була визначена національна територія у складі Чернівців, чотирьох повітів (Заставнівського, Кіцманського, Вашківського і Вижницького), а також частин п'яти повітів (Чернівецького, Серетського, Радивецького, Сучавського та Кимполунзького), де українське населення становило більшість. Ця територія була визнана під юрисдикцією УНРади. Одночасно українське крайове віче висловило бажання приєднати всі українські землі у складі Австро-Угорщини до Великої України¹⁸³.

Наступного дня до румунського уряду в Яссах була відряджена делегація Румунської національної ради з проханням надіслати військову допомогу – і за кілька тижнів румунська армія окупувала всю Буковину.

Закарпаття упродовж сотень років перебувало під угорською адміністрацією. У листопаді 1918 р. край увійшов до складу Угорської Народної Республіки. Ліберальний уряд М. Карої опублікував указ про право всіх неугорських народів на самовизначення і виступив з ініціативою утворення в складі Угорщини автономної одиниці під назвою Руська Країна. Однак ця автономія виглядала як культурно-національна і не задовольнила українців Закарпатської України.

Багатонаціональність населення низинних районів зробила Закарпаття об'єктом суперечок сусідніх держав. Користуючись слабкістю угорського уряду, Чехословаччина з дозволу Антанти на початку 1919 р. захопила західну частину краю з містом Хуст, а Румунія – південно-східну. Однак корінне населення прагнуло до возз'єднання з Україною. Колишні солдати австро-угорської армії, які повернулися з України, де вони служили у складі окупаційних військ, розповідали про революційні організації – ради, про їхню боротьбу за землю з поміщиками, гетьманською вартою і окупаційною армією.

Народні ради, які виникали по всьому краю як органи низового самоуправління, з кінця 1918 р. почали підготовку до всенародних зборів, які мали відбутися в Хусті. Обирався один делегат від кожної тисячі жителів. У призначений день 21 січня 1919 р. в Хуст прибуло 420 делегатів від 175 населених пунктів (з понад 400) у чотирьох комітатах – Марамороському, Березькому, Угочанському і Ужанському¹⁸⁴.

¹⁸² Новосіаський І. М. Українська державна влада на Буковині. – Нью-Йорк, 1964. – С. 11.

¹⁸³ Попик С. Д. Політичний рух на Буковині / Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 5. – К., 2003. – С. 560.

¹⁸⁴ Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С. 66.

Всенародні збори в Хусті сформували делегацію у складі Є. Пузи, І. Климпуша і С. Клочурака, яку прийняв Є. Петрушевич. Від імені закарпатських українців делегація висловила «тверду волю приєднати до України землю, на якій вони споконвічно живуть, як невід'ємну частку України»¹⁸⁵.

21 березня 1919 р. в Будапешті була проголошена радянська республіка. На не окупованій Чехословаччиною та Румунією частині Закарпаття організувалися ради робітничих і солдатських депутатів. Вони взяли владу в свої руки і почали формувати червоногвардійські загони. На їх основі була утворена Русинська червона дивізія. Однак у квітні румунські й чехословацькі війська з санкції Антанти почали займати опорні пункти в неокупованій частині краю. На початку травня вся територія Закарпаття була окупована. Бійці Русинської дивізії або розійшлися по домівках, або відступили в Угорщину¹⁸⁶.

8 травня 1919 р. представники Пряшівської, Ужгородської і Хустської народних рад зібралися в Ужгороді й підтримали рішення Американської народної ради угорорусинів про приєднання Закарпатської України до Чехословаччини на засадах повної національної автономії. У міжнародно-правовому аспекті входження краю до складу Чехословаччини було оформлене на Паризькій мирній конференції: у Сен-Жерменському договорі з Австрією (від 10 вересня 1919 р.) і в Тріанонському договорі з Угорщиною (від 4 червня 1920 р.).

4.9

Відновлення УНР

Відносини гетьмана П. Скоропадського з українськими політичними партіями не склалися на добре. Менш ніж через місяць після встановлення гетьманського режиму виник опозиційний *Національно-державний союз* у складі кількох партій на чолі з демократами-хліборобами.

В опозицію до гетьмана став і Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. У червні 1918 р. земський з'їзд зажадав негайно скликати Державну законодавчу раду з депутатів місцевого самоврядування і представників центральних організацій, політичних партій, профспілок та кооперативів, а до кінця року – Українські установчі збори на основі схваленої Центральною Радою п'ятичленною

¹⁸⁵ Віднянський С. В. Політичні процеси в Закарпатті / Політична історія України. XX століття. У шести томах. – Т. 5. – С. 631.

¹⁸⁶ Там само. – С. 633.

виборчої формули – прямі, рівні, загальні, таємні і пропорційні вибори. Гетьман відповів на це репресіями, С. Петлюру було ув'язнено.

Улітку позиції П. Скоропадського похитнулися. Організовані лівими українськими есерами і більшовиками селянські виступи набували все більшої масовості. Після придушення великого селянського повстання на Київщині, його учасники пішли або в ліси, або в нейтральну зону завширшки від 10 до 40 км, утворену після укладення Брестського миру з Росією з метою попередити збройні сутички на українсько-російському кордоні. Тут більшовики почали формувати з розрізнених селянських загонів дві повстанські дивізії.

Селянський рух поєднувався з робітничим. Для гетьмана й німців особливу загрозу становив страйковий рух на залізницях. У липні в страйк було втягнуто до 200 тис. залізничників. Щоб вилучити в селах продовольство і перевезти його залізницями в Центральні держави, гетьманській адміністрації доводилося докладаати неймовірних зусиль.

Ліві російські есери після виходу з Раднаркому продовжили боротьбу проти Брестського миру терористичними засобами. У липні їм вдалося вбити німецького посла в Москві графа Мірбаха і головнокомандувача німецької армії в Україні фельдмаршала Ейхгорна. Вони прирекли на смерть і Скоропадського, але полювання на гетьмана, який встиг створити ефективну службу контррозвідки, не дало успіхів.

У такій ситуації в Україні відбулося перегрупування політичних сил. Ліві українські есери і більшовики продовжували партизанську боротьбу з німцями і гетьманом, проте помірковані соціалістичні партії не виключали мирного розв'язання питання про владу. Ініціативу об'єднання таких партій взяли на себе українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком. Для цього вони ввійшли до Національно-державного союзу й... викинули звідти демократів-хліборобів, які його раніше очолювали. Тепер блок одержав іншу назву – *Український національний союз* (УНС).

Очоливши УНС, В. Винниченко негайно вступив у контакт з Х. Раковським і Д. Мануїльським, керівниками радянської делегації в Києві, яка згідно з умовами Брестського миру вела переговори з гетьманською адміністрацією про укладення мирного договору між Росією та Україною. Раковський від імені Раднаркому обіцяв допомогу УНС, якщо той організує повстання проти гетьмана, а також зобов'язувався визнати самостійність відновленої Української Народної Республіки. Зі свого боку, Винниченко пообіцяв легалізувати політичну діяльність більшовиків в Україні. Однак сторони не довіряли одна одній і обмежилися усною домовленістю, яка залишилася нереалізованою.

5 жовтня гетьман зустрівся з В. Винниченком, А. Ніковським і Ф. Швецем, які запропонували йому на вибір чотири кандидатури на посаду прем'єр-міністра

(І. Шрага, С. Шелухіна та ін.). 10 жовтня переговори продовжувалися вже з В. Гренером, який порадив Винниченку відмовитися від максималістських вимог. Водночас німецька військова адміністрація наполягала на українізації уряду і навіть погрожувала гетьману вивести свої війська з України, якщо він сформує проросійський уряд¹⁸⁷.

Перебуваючи під тиском з усіх боків, гетьман залишив на посаді прем'єра Ф. Лизогуба, але призначив міністрами чотирьох членів партії соціалістів-федералістів (В. Леонтовича, О. Лотоцького, М. Славинського і П. Стебницького). Основний склад кабінету залишився попереднім – кадетським.

В. Винниченко заявив, що залишається в опозиції до гетьманського режиму і почав готувати два плани його повалення – військовий і політичний. З кінця жовтня 1918 р. до підготовки повстання були залучені як політики – М. Шаповал, А. Макаренко (Спілка залізничників), П. Андрієвський (партія соціалістів-самостійників), так і військові – Є. Коновалець (січові стрільці), О. Осецький (Корпус залізничної охорони) та ін. Одночасно на 17 листопада опозиція мала намір скликати в Києві Національний конгрес для визначення характеру влади.

14 листопада Рада міністрів розглянула питання про Національний конгрес і заборонила його лише з перевагою в один голос. Таке голосування гетьман оцінив як прояв нелояльності і розпустив уряд, доручивши С. Гербелю сформувати новий. Цього ж дня він виступив з федеративною грамотою.

У ніч на 14 листопада визначився й Український національний союз. На таємному засіданні в Києві ідея негайного відновлення Центральної Ради була відкинута. Присутні створили п'ятиособовий орган, який мав керувати повстанням проти гетьмана. До його складу увійшли В. Винниченко, С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (Спілка залізничників) і П. Андрієвський (УПСС). Лідери УПСФ А. Ніковський, С. Єфремов і К. Мацієвич відмовилися брати участь у повстанні. Як визнавав у спогадах М. Шаповал, «вони найбільше боялися большевизму – московського»¹⁸⁸.

Директорія була приречена на успіх через те, що гетьманський режим уже агонізував. Проте цей нашивидкоруч створений орган влади опинився на гребені революційної хвилі цілком випадково. Він був нібито запрограмований на катастрофічні невдачі самим своїм персональним складом: член УПСР, проректор Київського державного українського університету, професор геології Ф. Швець, адвокат П. Андрієвський і керівник профспілки залізничників, безпартійний А. Макаренко були людьми маловпливовими. Вони не змогли б, навіть якби поба-

¹⁸⁷ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – С. 241.

¹⁸⁸ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С. 121.

жали, попередити або пом'якшити незгоди між двома лідерами українських соціал-демократів – В. Винниченком і С. Петлюрою. Давні персональні конфлікти між цими політичними діячами накладалися тепер на глибокий політико-ідеологічний розкол всередині партії українських соціал-демократів. С. Петлюра був прибічником сильної влади і стояв на правих позиціях, а В. Винниченко тепер схилився до більшовицького варіанта соціалізму в українській національній оболонці.

Обидві основні партії колишньої Центральної Ради – соціал-демократи меншою мірою, есери – більшою, розколювалися під впливом торжества комунізму в сусідній Росії. Есефи, на яких російський «чорний переділ» не впливав через те, що вони не мали безпосередніх соціальних зв'язків з селянськими масами, стали підозріло дивитися на своїх колишніх колег, з якими починали в Україні державотворчий процес. Вони передбачали, що з «московським більшовизмом» їм тепер доведеться зустрітися у себе вдома напругу – без всякого впливу російських військ.

Ліві українські есери платили своїм колишнім однодумцям тією ж монетою. Пояснюючи причини невходження в УНС, вони характеризували цю політичну силу як об'єднання буржуазних псевдосоціалістичних партій, тактика яких обмежувалася оббиванням порогів німецької влади та хитромудрими політичними комбінаціями з метою українізації реакції замість боротьби з нею. Своє покликання ліві есери бачили «в інтернаціональній боротьбі за знищення існуючого ладу і встановлення соціалізму»¹⁸⁹.

Звільнений з тюрми, С. Петлюра негайно подався в Білу Церкву, де проходили переформування січові стрільці. Через день у Білій Церкві опинилися й інші члени Директорії. Вони уклали угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою, яка постала в окупаційних військах після революції в Німеччині, й повели стрільців у похід на Київ. Під Мотовилівкою, за 30 км від столиці, відбувся бій з вірними гетьману частинами. Солдати й офіцери Армії Української Держави мусили визначатися зі своєю позицією. Невдовзі командир Запорізької дивізії полковник П. Болбочан заявив про підтримку Директорії і встановив контроль над Харковом і Полтавою. На Чернігівщині Сірожупанна дивізія теж визнала владу Директорії.

На хвилі широкого повстанського руху сили Директорії зростали, і в кінці 1918 р. вона швидко перебрала контроль над територією України. На початку грудня війська, що її підтримували, вже були в Одесі. У ніч на 14 грудня у Києві підняли повстання партійні бойові дружини – переважно більшовиків та єврейських соціалістичних партій, але до міста тоді ж увійшли військові формування Директорії – Корпус січових стрільців. Директорія оголосила П. Скоропадського

¹⁸⁹ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – С. 242.

поза законом. Кілька днів він переховувався в місті, а потім у потязі виїхав до Берліна, у вигнання.

Відновлена УНР відрізнялася від своєї попередниці. По-перше, Український національний союз був об'єднанням кількох політичних партій, а не представницьким органом, подібним Центральній Раді. По-друге, альтернативна гетьманській влада була здобута не через Український національний конгрес, а шляхом збройного повстання. Керівники його відмовилися від скликання Національного конгресу, коли прийшли до влади. (Згадаймо, що С. Петлюра потрапив в тюрму через те, що вимагав скликати в кінці 1918 р. Українські установчі збори, обрані за допомогою схваленої Центральною Радою «п'ятичленки».) По-третє, Український національний союз припинив існування майже одразу після повалення влади гетьмана. Коли В. Винниченко очолив Директорію, новообраний голова УНС М. Шаповал зробив неспівмісну спробу знайти місце для цієї організації в новій системі влади, але йому швидко закрили рота вибуховою з усіх боків посадою міністра земельних справ.

Члени Директорії, й передусім В. Винниченко та С. Петлюра, швидко забули, що її головним завданням декларувалося не перебрання влади, а керівництво антигетьманським повстанням. В адресованій населенню декларації від 26 грудня вони сміливо назвали себе «уповноваженими силою і волею трудящих клас України верховною Владою Української Народної Республіки»¹⁹⁰. До влади, захопленої шляхом повстання, а не «волею трудящих мас», вони вже ставилися з пієтетом, пишучи тепер в декларації це слово з великої літери. Аналогія з «Радянською владою» – вражає!

Деякі політичні діячі доби Центральної Ради не жалкували гострих виразів для характеристики своїх колишніх колег. «Постулат скликання Центральної Ради був тою конечною необхідністю, яку Директорія мусила визнати і перевести в життя, – стверджував П. Христюк. – Що б там не було, а шкідливий, злочинний параліч центральної влади й сваволю військового, антигромадського режиму Директорії було б тим способом одразу й рішуче усунуто»¹⁹¹. Натомість українська пострадянська історіографія зображала Директорію цілком позитивно. Чужою нотою в ній прозвучала хіба тільки цілком справедлива оцінка В. Верстюка: «В Україні створилася дивна державно-політична конструкція, з якої, по суті, були вилучені політичні партії. В ситуації, коли верховна влада зосередилась в руках Директорії, яка визнала себе відповідальною лише перед трудовим народом, політичні партії, які входили до УНС, опинилися в ролі до-

¹⁹⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 378.

¹⁹¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1922. Т. IV. – С. 15.

радчих органів, до голосу яких могла прислуховуватись, а могла і не прислуховуватися Директорія»¹⁹².

12–14 грудня Директорія організувала нараду представників партій, урочисто названу «державною». Члени УСДРП (незалежників) запропонували радянську форму влади, центральна течія УПСР – її куріальний варіант – «трудова влада». Праві есери відстоювали звичайну парламентську владу. Селянська спілка, яка перебувала під їх впливом, рекомендувала почати з негайного скликання Установчих зборів. Більшість присутніх погодилася після тривалого обміну думками покласти в основу державотворчого процесу «трудоий принцип», тобто усунути від управління державою «експлуататорські класи». Окрему позицію зайняли представники УПСФ, які рекомендували не експериментувати, а покликати до життя український парламент, обраний на підставі звичайної «п'ятичленки»¹⁹³.

Позиція В. Винниченка на цій нараді вимагає окремого розгляду за допомогою його власних пояснень, зроблених уже пізніше, в грудні 1919 р., коли радянська влада остаточно утвердилася в Україні. Справедливо пояснюючи політичний крах Центральної Ради тим, що від неї відвернулися народні маси, Винниченко пропонував Директорії не більше й не менше як скопіювати у російських комуністів систему влади і соціальну програму. «Більшовики в попередній боротьбі з нами, – аргументував він, – через те *національно* перемогли нас, що мали в руках далеко дужчу зброю, ніж ми – соціальні лозунги. Сили наші нерівні були. Отже тепер, коли ми хотіли побороти їх *національно*, ми повинні були озброїтися так само, як вони. І тоді нехай вони виступають проти нас тільки як руські націоналісти, нехай агітують серед наших мас, щоб радянська влада на Україні була *руська*, а не *українська*. Бо тоді, коли б ми стали на чистий радянський шлях, коли б рішуче взялися до будови робітничо-селянської держави й до радикальної боротьби з буржуазним ладом на Україні, коли б це маси виразно бачили і відчували, то за що могла б йти боротьба між нами й руськими комуністами? Тільки за той чи інший *національний* характер влади. А тут, я був певний і тепер та певність у мене тільки побільшала, вони не мали би ніякого успіху»¹⁹⁴.

В. Винниченко дарма казав у грудні 1919 р., що, мовляв, «тепер» він обстоює запровадження радянської влади в її українській формі. Насправді значно раніше, ще невдовзі після перемоги Директорії, на початку січня 1919 р. відбувся IV з'їзд УСДРП, на якому дискутувалося питання запровадження рад і соціалістичних

¹⁹² Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – К., 2003. – С. 299.

¹⁹³ Рубльов О. С., Рєєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – С. 151.

¹⁹⁴ Винниченко В. Відродження нації. – Частина III. – С. 135–136.

принципів господарювання. Голова Директорії, хоча й з певними застереженнями, виступив проти організації політичної влади у формі рад. Він вважав, що ради захищають інтереси міського пролетаріату, а тому проголошення України республікою рад викличе конфронтацію з переважною частиною населення – селянами. До всього, на його думку, однаковий з Росією суспільно-політичний лад загрожував втратою суверенітету. Натомість голова уряду УНР В. Чехівський захищав радянську форму політичної влади і стверджував, що слабкість Центральної Ради була зумовлена відсутністю територіальних баз на місцях у формі рад. Він відстоював ради в їх «чистому, неопоганеному вигляді», тобто багатопартійні, а не створені диктатурою однієї партії. Дивним чином Чехівський робив протилежний Винниченковому прогноз розвитку подій у разі встановлення влади рад, тобто однакового з Росією політичного ладу: він вважав, що це збереже за Україною її незалежність. З'їзд, однак, залишився на традиційно демократичних позиціях партії. Більшість делегатів висловилися проти встановлення робітничо-селянської диктатури у формі рад, за скликання парламенту й органів місцевого самоврядування на основі загального виборчого права. Прибічники рад залишилися на своїх позиціях і заявили, що утворять фракцію незалежників¹⁹⁵.

Повертаючись до розгляду Винниченкових ідей, висловлених у грудні 1918 р., треба наголосити, що він не розумів того, що відбувалося в сусідній Росії. По-перше, він не усвідомлював здійсненої В. Леніним трансформації рад. У другій половині 1917 і першій половині 1918 р. російські ради солдатських і робітничих депутатів поступово перетворювалися з самодіяльних організацій, що виникли на гребені революційної хвилі, на клон більшовицької партії, тобто на інструмент для здійснення принципово іншої революції – комуністичної. Навіть якщо Україна бажала зберегти свої ради, як висловлювався В. Чехівський, у «чистому, неопоганеному вигляді», вона рано чи пізно мала перетворитися на частину Росії, бо йшла її слідами. Адже у своєму первинному («чистому, неопоганеному») вигляді ради були конгломератом не пов'язаних одне з одним об'єднань, а не тією вертикаллю державної влади, відсутність якої так гостро відчував Чехівський як глава уряду УНР і потреба якої неминуче мала постати перед державою разом з питанням, чи перетворювати ради на таку вертикаль. Що ж до соціальних гасел рад, якими так захоплювався В. Винниченко, і соціалістичних принципів господарювання, над запозиченням яких роздумував В. Чехівський, то тут серед керівників відновленої УНР теж спостерігалася відсутність розуміння російських реалій. Вони бачили те, що відбувалося на поверхні: реалізацію гасел робітничо-селянської, тобто *радянської* революції: «Землю – селянам!», «Фабрики – робітникам!». Але вони

¹⁹⁵ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. – К., 1992. – С. 114–115.

не бачили, як створені більшовиками вертикалі компартійно-радянської влади трансформують ці гасла в лозунги зовсім іншої, *комуністичної* революції. Власне, вони й не могли цього бачити. Комуністична програма РКП(б) була опублікована тільки в березні 1919 р.

У січні 1919 р. відбулася також конференція українських есерів, яка утворила самостійну партію під старою назвою – УПСР. М. Грушевський брав активну участь у її підготовці, але *не побажав увійти до керівництва*. Конференція відзначила, що українська революція з національно-політичної розвинулась у соціальну, а тому влада повинна перейти до класових органів – рад селянських і робітничих депутатів. На відміну від соціал-демократів, які вважали ради органами диктатури робітничого класу, українські есери наполягали на тому, щоб селянство мало в них представництво, яке відповідало б його соціально-економічному значенню в житті суспільства. Тут їхня позиція різко розходила з позицією більшовиків. УПСР відмовлялася від відповідальності за урядову політику, оскільки не могла вплинути на неї, але дозволила своїм членам входити в урядові органи.

Ліві українські есери разом з незалежницькою фракцією соціал-демократів вступили у відкриту конфронтацію з Директорією. Ще під час існування гетьманського режиму вони утворили *Головний революційний комітет* у складі М. Шинкаря, Г. Михайліченка, О. Шумського та ін. Організуючи селян на повстання проти гетьманців і німців, вони і в новій політичній ситуації не припинили боротьби, тепер уже проти режиму Директорії. Петлюрівці вважали їх особливо небезпечними, бо вони «більшевизували» війська Директорії.

У Директорії неухильно зростав вплив головного отамана Армії УНР – С. Петлюри. Однак здатність його володіти ситуацією була обмеженою за умов, коли гетьманська адміністрація розпалася, а німецькі гарнізони позбавилися окупаційних функцій. Реальна влада зосереджувалася у військових структурах, а точніше – у виборних отаманів напівпартизанських загонів, з яких складалися збройні сили УНР. У «Відродженні нації», перевидання якої в 1990 р. стало важливою подією в національно-культурному житті України, В. Винниченко змалював, на жаль, карикатурний образ С. Петлюри. Щоправда, один із засновників партії демократів-хліборобів В. Андрієвський теж не добирав слів, характеризуючи В. Винниченка: «Знаючи Винниченка з його попередньої діяльності, я був певний, що він своєю невмілістю, своїми хитаннями, а головне відданістю ідеї інтернаціоналізму і повсякчасною зміною переконань (широю чи неширою – інша річ) зруйнує цілу справу і незабаром опиниться знов серед своїх давніх, хоч і невірних товаришів по єдиному російському революційному фронту»¹⁹⁶.

¹⁹⁶ Андрієвський В. З минулого. – Т. II. Від Гетьмана до Директорії. – Берлін, 1923. – С. 197.

Такі взаємні характеристики діячів української революції дають уявлення про атмосферу, яка панувала в Директорії.

Голова Директорії покладав на С. Петлюру цілковиту відповідальність за анархію і хаос, що панували в Україні. Насправді ж партизанщина була притаманна й радянським військам. Довготривала війна призвела до збільшення прошарку людей, які дуже легко вдавалися до зброї, щоб задовольнити свої потреби. У червоних військах Л. Троцький утверджував дисципліну за допомогою ВЧК і трибуналів, не зупиняючись ні перед чим. В Армії УНР таких сильнодіючих засобів не вживали, і вона розпалася на окремі напівпартизанські загони. Ці вояки добре воювали тільки поблизу своїх осель, а коли складалася несприятлива обстановка – розпорошувалися без бою, прихоплюючи з собою зброю. На момент падіння гетьманського режиму Директорія мала до 150 тис. багнетів, а наприкінці січня 1919 р., перед задачею Києва більшовикам, чисельність її військ скоротилася до 21 тис. чоловік¹⁹⁷.

Класова війна, яку Директорія бажала покласти в основу національного державотворення, відкрито проголошувалася в її декларації, оприлюдненій 26 грудня 1918 р.: «Класи нетрудові, експлуататорські, які живляться і розкошують з праці клас трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорсткостями й реакцією, не мають право голосу в порядкуванні державою»¹⁹⁸. Директорія пропонувала в цьому зверненні куріальний підхід до організації влади і зверталася до селян, робітників та трудової інтелігенції (до неї були віднесені: «робітники на полі народної освіти, лікарські помічники (не лікарі! – С. К.), народні кооперативи, служачі у конторах та інших установах») з проханням обрати своїх представників і надіслати їх у Київ. Було намічено обрати 528 делегатів, поміж них 377 від селян, 118 – від робітників і 33 – від трудової інтелігенції. Делегатські місця розподілялися залежно від чисельності населення між дев'ятьма губерніями України, Холмщиною і Підляшшям, а також поміж профспілками залізничників та поштово-телеграфних працівників, які мали особливі заслуги в поваленні гетьманського режиму. Вибори відбувалися по куріях – на повітових селянських з'їздах, губернських робітничих з'їздах, з'їздах трудової інтелігенції.

Директорія урядувала на основній частині України не більше ніж півтора місяці. Чому ж вона так швидко втратила свій вплив? В. Винниченко в усьому звинувачував С. Петлюру: «Отамани не тільки військові справи вирішували, а й усі політичні, соціальні й національні. Вся верховна, себто реальна, дійсна влада була

¹⁹⁷ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 50.

¹⁹⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 379.

в руках отаманів і то в штабі Січових Стрільців, з якими С. Петлюра цілком солідаризувався й серед яких усілякими способами запобігав ласки. Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори... І не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями й ворогами не тільки революції, але й національного руху. Бо вся система військової влади була збудована й свідомо Головним Отаманом і найголовнішими отаманами піддержувана так, щоб над ними не було ніякого контролю»¹⁹⁹.

Становище, охарактеризоване Винниченком з яскравою письменницькою майстерністю, справді було таким. Проте не слід звинувачувати у цьому лише С. Петлюру. Командир Корпусу січових стрільців Є. Коновалець згадував пізніше: «Січові Стрільці не вмішувалися і не хотіли вмішуватися до політики, вони хотіли тільки, щоб Директорія вела взагалі якусь політику, бо те, що було, не можна було назвати політикою, хіба легковажною забавкою над берегом пропасти, що було ясно навіть нам, молодим воякам»²⁰⁰.

Справді, отаманщина стала закономірним наслідком безвладдя, яке охопило країну після падіння гетьманського режиму. Директорія не мала жодних важелів управління і навіть не робила спроб створити їх, бо була паралізована протистоянням лідерів. В атмосфері анархії і сваволі, яку назвали отаманщиною, страхітливих масштабів набули єврейські погроми. Десятки тисяч людей у маленьких єврейських містечках (штетлях) Правобережжя і Чернігівщини залишалися внаслідок погромів без засобів для існування або гинули. Міністр у єврейських справах в уряді УНР А. Ревуцький був безсилий припинити погроми. Люди, які оточували С. Петлюру, вважали себе визволителями України від гетьманщини і не довіряли професійним політикам та політичним партіям взагалі. Вони щиро прагнули утвердити самостійність України в розбурханому революцією і національно невідомому суспільстві. Вони небезпідставно вважали головним ворогом української державності не білогвардійців, а більшовиків. Адже більшовицька небезпека йшла переважно зсередини, а не ззовні. Однак помилкою петлюрівців було те, що вони розглядали більшовизм як суто російське явище. Носіями більшовизму в Україні, з їхньої точки зору, були тільки російськомовні елементи суспільства – росіяни та євреї. Вони не розуміли, що жалюгідне матеріальне становище основної частини українського селянства постійно підживлювало більшовицькі гасла про негайне захоплення і поділ чужої власності («Грабууй награвоване!»).

16 січня 1919 р., коли виборча кампанія у Трудовий конгрес іще тривала, в Києві була скликана друга «державна нарада» у складі членів Директорії і уряду,

¹⁹⁹ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. – С. 182, 188.

²⁰⁰ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – Чикаго, 1969. – С. 426.

керівників політичних партій і ударної сили УНР – Корпусу січових стрільців. Представники січових стрільців О. Назарук і Ю. Чайківський запропонували створити замість Директорії військовий тріумвірат у складі С. Петлюри, Є. Коновальця та його заступника А. Мельника. М. Порш резонно зауважив, що спочатку треба мати військо, а вже потім говорити про військову диктатуру. М. Шаповал доводив, що треба встановлювати радянську владу, бо якраз цього вимагає трудовий народ. У військах отаманів Григор'єва і Зеленого в цей час уже запанували сильні пробільшовицькі настрої. Всеукраїнська рада селянських депутатів теж висунула вимогу передати владу виконкомам селянських і робітничих рад. С. Петлюра висловився і проти передачі влади радам, і проти диктатури. Більшість присутніх зійшлася на необхідності почекати скликання Трудового конгресу²⁰¹.

Пробільшовицькі настрої отаманів незабаром вилилися в конкретні дії. Однією з перших, без будь-якої участі більшовиків «збільшовизувалася» Дніпровська дивізія, що розміщувалася в Святошині під Києвом. Петлюра вивів її за межі столиці, але це не допомогло. У селі Григорівка зібрався селянський з'їзд за участю бійців дивізії, який зажадав передати владу радам і націоналізувати великі підприємства. На з'їзді було обрано ревком, раду дивізії та її отамана – Зеленого (Д. Терпила). Петлюра направив у Трипілля, де розташовувалася дивізія, війська для роззброєння бунтівників. Тоді вони перейшли на лівий берег Дніпра, частково розгромили, а частково приєднали до себе військові підрозділи Директорії, дислоковані в цьому районі. Невдовзі вони захопили Золотоношу, Гребінку, Ржищів і Черкаси. Тут стала складатися нова адміністрація під проводом українських лівих есерів і соціал-демократів-незалежників.

Наприкінці січня 1919 р. «збільшовизувалися» розташовані на великій території південної України частини Задніпровської дивізії. За наказом керівництва партії українських лівих есерів штаб дивізії у складі отамана Н. Григор'єва, Ю. Тютюника і С. Савицького вийшов з-під підпорядкування Директорії й розпочав під радянськими гаслами бойові дії проти білогвардійців та військ Антанти на фронті від Бессарабії до Перекопа. Про підтримку рад оголосили також загони «батьки» Нестора Махна, що перебували в районі Гуляйполя. У Петлюри залишилося обмаль боєздатних сил.

Тим часом на західних кордонах УНР палала українсько-польська війна. 30 листопада 1918 р. посланці УНРади Д. Левицький і Л. Цегельський прибули у Фастів, де в ході антигетьманського повстання перед наступом на Київ розміщувалася Директорія. Цього дня вони зустрілися з В. Винниченком, П. Андрієвським і Ф. Швецем. Члени Директорії не заперечували необхідності злуки обох народ-

²⁰¹ Рубаєв О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – С. 152–153.

них республік, але не дивилися на цю акцію надто оптимістично. «Ми мали новий фронт», – констатував Винниченко²⁰².

1 грудня з фронту прибув С. Петлюра, і переговори були завершені укладенням передвступного договору про «маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Як згадував Л. Цегельський, саме Петлюра надав переговорам конструктивного характеру²⁰³.

3 грудня 1918 р. УНРада затвердила «передвступний договір про злуку». У прийнятій Ухвалі говорилося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем *Західньо-Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою* в одну, одноцільну суверенну *Народню Республіку*»²⁰⁴. Остаточно Акт злуки мав бути проголошений у Києві. Для цього в столицю України направлялася делегація з 36 осіб, складена з представників Галичини, Буковини і Закарпаття.

Урочиста церемонія злуки відбулася 22 січня 1919 р. на Софійській площі у присутності десятків тисяч киян. Від делегації ЗУНР виступив Л. Цегельський, який зачитав Ухвалу УНРади від 3 січня. Після цього грамота-ухвала за підписами всіх членів президії УНРади була урочисто вручена голові Директорії В. Винниченку. Ф. Швець проголосив Універсал Директорії, в якому говорилося: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, *Західньо-Українська Народня республіка* (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і *Наддніпрянська Велика Україна*. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народня Республіка. Віднині український нарід, увільнений могутим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого люду»²⁰⁵. В Універсалі вказувалося, що Акт злуки має бути затверджений Установчими зборами, скликаними з території всієї України. До того часу *Західна область* (ЗО) УНР, як стала називатися ЗУНР, залишалася при своїх власних законодавчих і адміністративно-виконавчих органах влади – Українській Національній Раді й Державному секретаріаті.

У другій половині дня 22 січня у приміщенні Київського оперного театру розпочав свою роботу Трудовий конгрес. Першим у порядку денному стояло

²⁰² Винниченко В. Відродження нації. – Частина III. – С. 155.

²⁰³ Цегельський Л. Від легенда до правди. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1960. – С. 144.

²⁰⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 390.

²⁰⁵ Там само. – С. 391.

питання про затвердження Акта злуки. В роботі конгресу взяла участь делегація ЗУНР і делегати, обрані на конгрес від західноукраїнського регіону.

Головним питанням, яке розглядав Трудовий конгрес 23 січня, було питання про владу. Основна частина делегатів представляла контрольовану українськими есерами Селянську спілку. Однак ця партія поділилася на три частини, що позбавляло її можливості контролювати дії своїх делегатів. Після тривалих дискусій Конгресом було ухвалено підсумковий документ – Універсал, проект якого розробляла фракція УСДРП, підтримана центристською частиною есерів, Селянською спілкою і делегатами ЗУНР. У цьому документі зазначалося, що вища влада у відновленій УНР передається Директорії, а на місцях її повинні взяти представники уряду *під контролем губернських і повітових рад*. Таким чином, після довгих хитань ключове питання про владу на представницькому форумі було розв'язане. Однак сама влада вже вислизала з рук Директорії.

Восени 1918 р. керівні кола Антанти були стурбовані тим, що поразка Німеччини створить вакуум влади в Україні. Щоб перешкодити наступу більшовиків, було прийнято рішення замінити німецькі гарнізони на антантівські. Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо надіслав директиву підготуватися до інтервенції. Німецькій адміністрації в Україні заборонили демобілізацію, яка вже почалася стихійно, і зобов'язали її продовжувати охороняти порядок у місцях розташування гарнізонів.

У ніч на 16 листопада 1918 р. флот Антанти ввійшов у Чорне море. Армада союзників висадила в чорноморських портах від Одеси до Новоросійська дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські і польські частини загальною чисельністю до 60 тис. чоловік.

Попередні плани союзників були дещо іншими. А. Денікін наполягав, аби вони надіслали не менше 18 дивізій. Керівництво Антанти вирішило «обмежитися» 12–15 дивізіями, щоб мати можливість зайняти основну частину України, зокрема Київ і Харків. Але й ці масштаби були переглянуті в бік скорочення. Поки транспорти з військами добиралися до чорноморських портів, практично вся Україна потрапила під контроль петлюрівських військ.

Появу Директорії Антанта зустріла вороже. Не визнаючи гетьманську адміністрацію, вона не збиралася визнавати й відновлену УНР. 24 листопада 1918 р. союзники висадилися в Севастополі, 26 листопада – в Одесі. Наприкінці 1918 р. Директорії протистояли вороги по всьому периметру кордонів: на заході – армії Ю. Пілсудського, на півночі і сході – Л. Троцького, на півдні – А. Денікіна й Антанти.

12 грудня 1918 р. війська Директорії після короткочасних, але жорстоких сутичок з білогвардійцями зайняли Одесу, за винятком портової смуги. Фран-

цюзьке командування оголосило її недоторканною, бо кораблі інтервентів, що стояли на рейді, готувалися до висадки військ. За розпорядженням С. Петлюри, якого значно більше турбувало становище на північних кордонах, українські війська відійшли без бою.

Інтервенти захопили район довкола Одеси до лінії Тирасполь–Бирзула–Вознесенськ–Миколаїв–Херсон. Просуватися далі не було змоги, бо розтягнутий фронт вимагав додаткових сил. Після того, як керівництво Антанти відмовилося перекинути в Україну півтора десятка своїх дивізій, йому залишалося покластися на армію А. Денікіна.

Командувач французьких військ генерал д' Ансельм місяць за місяцем марнував час у розмовах з посланцями Директорії. Проте українським представникам не подавалася надія на те, що Антанта може визнати УНР. Зі свого боку, Директорія не наважувалася на силове протистояння з військами союзників. За таких умов боротьбу з інтервентами взяли на себе українські ліві есери і більшовики, які розгорнули в окупованій зоні підпільно-партизанську боротьбу.

31 січня 1919 р. Директорія відправила у відставку уряд В. Чехівського, але він діяв ще два тижні, поки був сформований новий уряд з безпартійним С. Остапенком. 2 лютого під тиском наступаючих радянських військ Директорія і уряд УНР покинули Київ і переїхали до Вінниці. Тут відбулася нарада, на якій обговорювалися умови, запропоновані французьким командуванням. Французи вимагали реорганізувати Директорію, усунути з неї соціал-демократів та есерів, яких вони не відрізняли від більшовиків, створити 300-тисячну армію для боротьби з більшовиками і підпорядкувати її союзному командуванню, а також передати залізниці та фінанси УНР під контроль Франції. Нарада вирішила продовжити переговори, доручивши їх ведення новопризначеному голові уряду.

9 лютого УСДРП і УПСР виконали ультимативні вимоги Антанти й відкликали своїх представників з Директорії та уряду. Це змусило В. Винниченка вийти з Директорії. С. Петлюра і Ф. Швець оголосили про вихід зі своїх партій. Однак представник французького командування полковник Фрайденберг, який проводив переговори з С. Остапенком, наполягав уже не на партійних, а на персональних змаганнях у складі керівництва УНР. Внаслідок цього угода з французами не була підписана²⁰⁶. Постійно тануча Армія УНР відступала все далі на захід. На кінець березня 1919 р. під владою Директорії залишилася невелика територія вздовж старого російсько-австрійського кордону.

²⁰⁶ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України. XX століття. – Т. 2. – С. 335.

УТВЕРДЖЕННЯ УСРР

5.1

Постановка проблеми

У попередньому розділі розглядалися форми державності в Україні, які або виникли внаслідок власне українського революційного процесу, або були накинута іноземними урядами внаслідок окупації України в 1917–1918 рр. У цьому розділі розглядатиметься та форма державності, яка склалася в результаті окупації УНР військами радянської Росії у першій половині 1919 р.

Аналіз подій, які розгорталися після повалення самодержавства, був важливий для нас, щоб знайти відповідь на принципове питання: *комунізм в Україні був продуктом зовнішнього втручання чи являв собою органічне для української дійсності явище?*

Дії більшовиків, пов'язані з поглиненням України у першій половині 1919 р., були тотожні їхнім діям зимою 1917/1918 рр., які перервалися австро-німецькою окупацією. В обох випадках – і в 1917 – першій половині 1918 рр., і в 1919 р. – створювалася національна квазідержавність, під оболонкою якої відбувалося поглинення України, тобто силове нав'язування українському народу того політичного режиму і соціально-економічних порядків, до яких раніше мусив пристосовуватися незалежно від своєї волі російський народ. Усі нації у будованій більшовиками державі-комуні ставали рівними, але не в своїх правах, а в безправності. Не треба довго доводити, що українська квазідержавність московської конструкції докорінно відрізнялася від режиму П. Скоропадського, підтримуваного в окупованій Україні з Берліна. Німців і австрійців цікавили лише продовольчі ресурси гетьманату, тоді як більшовики мали намір стягнути Україну в свій спотворений світ.

Чи можна, беручи до уваги дії кремлівського керівництва в будівництві держави-комуні, вважати комунізм цілком чужорідним для України, тобто силоміць накинута ззовні явищем? Учасники українських визвольних змагань не підтверджували такого судження. Розпад імперій, що відбувався в ситуації війн і революцій початку ХХ ст., тягнув за собою цілу смугу міжнаціональних і соціальних конфліктів. У середині української нації хліборобів найбільш вагомо проявлявся

конфлікт інтересів, пов'язаний із землекористуванням. Вірус комунізму, майстерно імплантований В. Леніним в об'єктивно існуюче соціальне протистояння, найбільш виразно проявився в ідеї «чорного переділу». Втілення цієї ідеї в життя у радянській Росії розкололо головну партію українського селянства. У травні 1918 р. переважна частина українських есерів оголосила себе партією боротьбистів, а в березні 1919 р. боротьбисти назвалися комуністами. Як і основна маса більшовиків, вони вірили, що комунізм для селян це – «світле майбутнє», як проголошувалося в бухарінських брошурках, а далєбі не ліквідація селян як класу. Вірус комунізму в класовій війні проник у державоутворюючий каркас другої УНР у вигляді Трудового конгресу в Києві і трудових рад на периферії, які Директорія не встигла побудувати за час своєї присутності в країні. Він стрімко поширювався по Україні, руйнуючи її відпорність зовнішній агресії.

Один із діячів партії боротьбистів І. Майстренко залишив нащадкам змістовні спогади, якими історики часто послуговуються. Згадуючи селянський з'їзд, пов'язаний з висуванням посланців на Трудовий конгрес від Полтавської губернії, він зауважив, що делегати розкололися на дві приблизно рівні за чисельністю групи: одні були прихильниками Директорії, а інші закликали запроваджувати радянську владу. Характеризуючи останніх, Майстренко підкреслював: «Це були не прихильники більшовицької влади, а виразні прихильники радянської влади в самостійній Україні, тобто прихильники боротьбистської партії»¹.

Підсумовуючи коротке правління Директорії у відновленій УНР, В. Винниченко робив такий висновок: «І не російський совітський Уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території. Цим, розуміється, я не хочу сказати, що російський совітський Уряд не мав ніяких намірів воювати з нами й не посилав своїх військ проти нас, як це він увесь час підкреслював. Він хотів воювати, він воював, він і війська свої для того посилав. Але цих військ було надзвичайно мало й вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними. Це давало Народнім Комісарам як не формальне, то моральне право твердити, що вони з нами не воюють, а що з нами воює наш народ, але то ми за те винні, а не вони»².

За письменницькою звичкою, В. Винниченко загострював думку, щоб добитися більшої виразності. Як на початку 1918 р., так і на початку 1919 р. радянська Росія могла зібрати війська, здатні окупувати майже беззахисну Україну. Твердження «виганяв нас з України наш власний народ» мало під собою підстави, хоча теж

¹ Майстренко І. Історія мого покоління. – Едмонтон, 1985. – С. 49.

² Винниченко В. Відродження нації. – Частина III. – С. 204.

було по-письменницькому загострене. Щоправда, у цьому твердженні міг проявлятися й політичний розрахунок. Не треба забувати, що на початку 1920 р. Винниченко відправив літаком з Відня в Київ свої листи до українського керівництва з проханням дозволити йому повернутися в Україну і з 20-ма примірниками щойно видрукуваного тритомника «Відродження нації», а через кілька місяців сам прибув до Москви разом із дружиною. Займенником «ми» в цій його книзі позначалася Директорія, головою якої він був. Признаючись у тому, що народ виганяв з України Директорію, він одночасно знімав з себе відповідальність за її діяльність і покладав усю провину за втрату національної державності на отаманщину і головного отамана Армії УНР – С. Петлюру. Але у твердженні «виганяв нас з України наш власний народ» відчувалося й замасковане звинувачення самого народу в остаточній втраті здобутої в 1917 р. державності. Відкрито Винниченко не дозволив би собі сформулювати таке звинувачення. Та в «Щоденнику», де він намагався бути «чесним з собою», він занотував під 28-м листопада 1918 р.: «Нема у нас нації, є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить»³.

Отже, комунізм в Україні був як наслідком завоювання, так і продуктом суто вітчизняного походження. Виникає закономірне запитання: в яких пропорціях?

Можна твердити, що **без російської окупації комунізм не прищепився б в Україні**. Глибина пов'язаних з ним соціально-економічних перетворень викликала такий шалений суспільний опір, з придушенням якого могла справитися тільки створена В. Леніним диктатура – цілком унікальна за своїми можливостями. Коли ця диктатура в Україні прийняла форму другої радянської республіки, вона не могла справитися з відштовхуючою реакцією волелюбного й економічно сильного українського селянства: як тільки класове протистояння звільнилося від вірусу комунізму, українське село знищило радянську владу. Та, за винятком невеликої території на північному заході, де догасала Директорія, Україна перетворилася на арену російської громадянської війни – між арміями Л. Троцького і А. Денікіна. Перемога Червоної армії прирекла український народ на спільну з російським долю.

Починаючи з цього розділу і до кінця в книзі аналізуватиметься комунізм уже як матеріальне явище, а не як ідея в головах людей, здебільшого цілком переконаних у можливості побудувати «світле майбутнє» для свого народу. Аналіз мусить бути позбавлений емоцій, як позитивних (наприклад, ностальгії за державним патерналізмом), так і негативних (наприклад, відторгнення, викликаного

³ Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. – С. 309.

жахом перед геноцидом). Такий аналіз здатний полегшити боротьбу з фобіями, які заважають формуванню громадянського суспільства. Найбільш небезпечним для посткомуністичної України є страх перед націоналізуванням комунізму як ідеї та соціальної практики.

У підручнику з історії України двадцятирічної давності мені доводилося стверджувати, що трагічною помилкою петлюрівців, яка зумовила їх швидку поразку, був погляд на більшовизм як суто російське явище. Носіями більшовицьких, тобто комуністичних ідей в Україні були, з їхньої точки зору, тільки російськомовні елементи суспільства – росіяни та євреї⁴. Така переконаність виникла у них не на порожньому місці. Поширення комунізму як ідеї у російськомовному середовищі було об'єктивним фактом. Але воно визначалося соціальним статусом людини, якій не було чого втрачати, а не її національною приналежністю. Позбавлені приватної власності люди були, як правило, жителями російськомовних міст. Вірус комунізму поширювався й серед незаможних селян, але в неусвідомлюваній ними формі «чорного переділу».

На жаль, за останні 20 років практично нічого не змінилося в розумінні національної складової комунізму. Упередження петлюрівців сьогодні успадковані наступними поколіннями громадян, яким дорога незалежна й суверенна Україна, та ці upwardження «працюють» у протилежному напрямі, розмиваючи підвалини незалежності й суверенності.

5.2

Наступ радянських військ

23 жовтня 1918 р. Реввійськрада Російської Федерації наказала створити Резервну армію на кордоні з Україною, підпорядковану безпосередньо головнокомандувачеві всіх військових сил І. Вацетісу. 9 листопада у підпорядкування Резервній армії були передані дві українські дивізії, які формувалися з повстанських загонів у нейтральній зоні⁵.

11 листопада Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало її фактичну капітуляцію. Для радянської Росії відкрилася можливість анулювати Брестський мирний договір. Таку постанову ВЦВК оголосив 13 листопада. У документі вказувалося, що Російська радянська республіка вітає трудящих окупованих областей

⁴ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія України. – К., 1994 – С. 114.

⁵ Директиви Головного командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. – М., 1969. – С. 194–195.

і «обіцяє їм повну, що йде до кінця, підтримку в боротьбі за встановлення на їхніх землях соціалістичної влади робітників і селян»⁶.

Заяву ВЦВК про недійсність мирного договору відділяло від повідомлення про перемир'я на Західному фронті два дні. Але конкретні дії, що випливали з фактичної капітуляції Німеччини, Раднарком розпочав, не гаючи й такого часу. Вже 11 листопада він дав директиву Реввійськраді республіки в 10-денний термін «розпочати наступ на підтримку робітників і селян України, які повстали проти гетьмана»⁷. Того ж таки дня головам І. Вацетіс, терміново відкликаний зі Східного фронту В. Антонов-Овсієнко і Й. Сталін зустрілися з українськими більшовиками Я. Епштейном (Яковлевим), В. Затонським і М. Скрипником. Останні дали невтішну інформацію: без уведення в Україну значних сил Червоної армії не можна розраховувати на успіх. А Реввійськрада РСФРР не мала достатньої кількості резервних військ.

Однак підготовка до вторгнення в Україну почала розгортатися. 17 листопада В. Антонов-Овсієнко доповідав В. Леніну: «Сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи військ Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський»⁸. Головнокомандувачеві цієї групи військ дали можливість відібрати військові частини з Резервної армії, що дислокувалася в Орловській губернії. Він включив у групу два полки ВЧК, три продовольчі полки, загони угорських інтернаціоналістів, сформовані з військовополонених австро-угорської армії, партизанські загони з-під Уфи, які склалися переважно з поволзьких татар, і три полки прикордонників, що раніше охороняли кордон Росії з Українською Державою. Кістяк Групи військ становили Перша і Друга повстанські дивізії, утворені з партизанських загонів у нейтральній зоні.

Включення українських повстанських дивізій в армію вторгнення було логічним кроком, як і подальше поповнення частин створюваного Українського фронту збільшовизованими дивізіями Армії УНР. Але більшовицьке керівництво все-таки віддавало перевагу поповненню армії вторгнення бійцями неукраїнської національності. Коли 13 листопада 1918 р. В. Ленін одержав зі станції Унеча в Чернігівській губернії вітальну телеграму, підписану командиром Богунського полку М. Щорсом і головою ревкому німецького гарнізону Ліндом, він відповів так: «Тепер дуже важливо, щоб революційні солдати Німеччини взяли негайну дійову участь у визволенні України». Того ж дня він повідомив партійний комітет

⁶ Документи внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1959. – С. 565–566.

⁷ Антонов-Овсєенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М., Ленинград, 1932. – С. 11.

⁸ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Сборник документов. – М., 1971. – С. 546.

Орловської губернії, де була розташована Резервна армія, про свою відповідь на телеграму з Унечі й закінчив повідомлення зравицею: «Хай живе братерський союз Німецької радянської республіки з Українською радянською республікою!»⁹. Проте німецькі гарнізони в Україні не були настроєні тягати каштани з вогню для Раднаркому. Всеукраїнський з'їзд рад солдатських депутатів німецького гарнізону, який відбувся в Києві 13 грудня, домовився з Директорією без бою віддати їй Київ в обмін на вільний пропуск військових ешелонів, що йшли на Захід¹⁰.

Натомість прохання українців, які жили в Росії, сформувати національні полки для відправлення в Україну викликали у більшовицького керівництва негативну реакцію. У відповідь на одне з них В. Ленін і Й. Сталін 17 грудня повідомили самарського губвійськкомісара, що «робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне провадити формування українців у Росії і відправляти їх на Україну»¹¹. Цей тимчасовий «робітничо-селянський уряд», від імені якого Раднарком дозволив собі звертатися до самарського губвійськкомісара, був затверджений через два тижні після утворення Директорії, тобто 28 листопада. До його складу входили Г. П'ятаков (голова), В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, М. Подвойський, Ф. Сергєєв (Артем), О. Шліхтер та ін.

2 грудня 1919 р. в газеті «Известия ВЦВК» з'явився маніфест українського Тимчасового уряду, в якому проголошувалася його програма дій. Уряд заявляв, що стає на чолі мас, які повстали проти гетьманського режиму, обіцяв скликати після встановлення радянської влади на місцях Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, проголошував націоналізацію промисловості й банків, повідомляв про безплатну передачу селянам усіх поміщицьких земель з реманентом. Тим часом війська під керівництвом Антонова-Овсієнка вже розпочали вторгнення в Україну.

Перша і Друга повстанські дивізії прийшли в рух іще до формування Української радянської армії. 18 листопада частини Другої дивізії зайняли Ямпіль і Хутір Михайлівський, 20 листопада – Рильськ, потім Суджу і Глухів. Наприкінці листопада Перша дивізія зайняла Стародуб і ряд інших населених пунктів на Чернігівщині. І все ж, не маючи достатніх сил, обидві дивізії були нездатні розгорнути фронтальний наступ.

Посилаючись на анулювання Брестського миру, заступник наркома закордонних справ Л. Карахан опублікував 24 грудня 1919 р. циркуляр, з якого випливало, що Раднарком більше не розглядає Україну як самостійну державу. Радянським

⁹ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 198–199.

¹⁰ Там само. – С. 687.

¹¹ Там само. – С. 203, 687.

установам пропонувалося вважати документи, видані українською владою, недійсними. Отже, *Кремль ухилився від визнання української незалежності непомітним відомчим циркуляром*. Це було зроблено, щоб швидше забути неприємні часи, коли з УНР, а згодом з Українською Державою доводилося підтримувати офіційні дипломатичні відносини.

У грудні Перша повстанська дивізія, зміцнена іншими частинами, стала просуватися зі Стародуба на південний захід. Перед нею стояло завдання захопити Чернігів і Київ. Друга дивізія наступала на Харків.

Найбільших успіхів радянські війська добилися на Лівобережжі. Це пояснювалося великою підтримкою з боку робітничого класу Харківщини. Під час перевиборів Харківської ради робітничих депутатів абсолютна більшість місць дісталася більшовикам. Спираючись на Раду, вони почали готувати повстання проти Директорії. Коли ж полковник П. Болбочан розігнав Харківську раду й заарештував її керівництво, робітники відповіли загальним страйком і добилися звільнення заарештованих. Робітничі загони зайняли Ізюм і Чутуїв. Одночасно Друга повстанська дивізія зіткнулася з петлюрівцями біля станції Козача Лопань і розгромила їх. 1 січня 1919 р. харківські робітники повстали і два дні утримували місто. 3 січня в Харків увійшли радянські регулярні частини, а з ними – Тимчасовий уряд.

Ще до підходу армійських радянських частин повстансько-партизанські загони почали активно діяти на значній території Катеринославської губернії. 27 грудня повстанці розгорнули наступ на губернський центр і після доби запеклих боїв оволоділи ним. Діставши підкріплення, петлюрівці вибили їх з міста, але партизанам удалося втримати контроль над усією лівобережною частиною Катеринославщини.

Починаючи з 31 грудня 1918 р. голова уряду УНР В. Чехівський кількаразово телеграфував у Москву наркому закордонних справ, щоб дізнатися, чому російські війська просуваються в Україну без оголошення війни. Чичерін відповідав, що російських військ в Україні нема, а воєнні дії ведуться між військами Директорії і радянського уряду України, який цілком незалежний. Одночасно нарком від імені Раднаркому шифровкою підганяв П'ятакова: «Оскільки ми заявили про наше невтручання в українські справи, то нема абсолютно нічого, що б перешкодило розвивати далі Ваші успіхи»¹².

4 січня 1919 р. Л. Троцький підписав постанову Реввійськради РСФРР про утворення Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Основу його сил складала Українська радянська армія. Перед фронтом ставилося завдання розгорнути наступ проти сил Директорії в Лівобережній Україні й ово-

¹² Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 73.

лодіти головними переправами на Дніпрі в районі Києва, Черкас, Кременчука і Катеринослава. Прогнозуючи наступ військ Антанти вглиб України, радянське командування сподівалося закріпитися на Дніпрі й відстояти хоча б Лівобережжя. Тоді ще важко було передбачити, яка доля чекає нечисленний антантівський десант на півдні України.

Спираючись на підтримку В. Винниченка, В. Чехівський гарячково шукав розуміння з радянською Росією і з цією метою надіслав у середині січня до Москви надзвичайну місію на чолі з С. Мазуренком. Останній дістав повноваження заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умови пропорційного представництва в радах робітничого класу і трудового селянства, а також на укладення економічного договору з РСФРР. Проголошувався принцип нейтралітету України з активною обороною проти армій А. Денікіна, Антанти і Польщі. Натомість радянська Росія мала припинити наступ своїх військ в Україну і визнати незалежність УНР.

Українське посольство зустріло в Москві показово доброзичливе ставлення. Д. Мануїльський, якому було доручено проводити переговори від радянської сторони, наполягав, щоб Україна оголосила війну Антанті. Мазуренко відстояв гнучку формулу прийнятної для радянської Росії українського нейтралітету. Було очевидно, втім, що переговори не мають перспективи. Радянська влада влаштувала Раднарком в одній-єдиній формі «диктатури пролетаріату», коли делегатам від робітничого класу в радах надавалися штучні переваги порівняно з представниками селянства, яке кількісно переважало. Обрана Директорією формула виборів до Трудового конгресу ніколи б не дала переваги більшовикам, а тому зовсім їх не цікавила. Про незалежність УНР, як уже дало зрозуміти відомство Чичеріна, не могли бути й мови. Нарешті, непопулярність Директорії серед українських громадян робила її в очах Москви партнером, з яким можна було не рахуватися.

Коли виявилось, що місія Мазуренка ані на день не зупинила вторгнення в Україну, у Києві зрозуміли, що мирний варіант розвитку подій недосяжний. В. Чехівський, М. Грушевський, М. Шаповал та інші прибічники союзу з радянською Росією замовкли. Навпаки, прибічники союзу з Антантою, найбільш послідовним з-поміж яких був С. Петлюра, заговорили на повний голос. До них приєднався й В. Винниченко, і 16 січня Директорія офіційно оголосила війну радянській Росії.

Зупинившись на короткий час для переформування в Харкові, радянські війська незабаром поновили наступ у трьох напрямках. Друга повстанська дивізія просувалася на Полтаву, група військ під командуванням П. Дибенка – на Катеринослав, група Ю. Сабліна – на Донбас. Загальна кількість регулярних військ, зосереджених на харківському напрямі, не перевищувала 11 тис. бійців, але вони спиралися на підтримку численних партизанських загонів.

Дибенко захопив Катеринослав 27 січня. Друга дивізія увійшла в Полтаву і, не гаючи часу, просунулася до Дніпра. 1 лютого вона переправилася на правий берег у районі Кременчука. Група Сабліна тим часом зайняла донецькі міста і з'єдналася з радянськими військами, що стримували частини генерала Денікіна.

Одночасно з наступом на харківському напрямі відбувалося просування радянських військ на Київ. Основу військових сил тут становили три полки Першої повстанської дивізії, полк Другої дивізії і частини прикордонників. Богунський полк під командуванням М. Щорса 12 січня зайняв Чернігів і разом із Тарашанським полком В. Боженка наблизився до Броварів, де стояли 40-тисячні підрозділи Армії УНР. Хоча чисельність радянських військ була майже вчетверо меншою, вони пішли у наступ. Після триденної битви С. Петлюра змушений був відступити, відкривши шлях на Київ. 5 лютого 1919 р. Перша повстанська дивізія увійшла в столицю УНР.

5.3

Формування радянських органів влади

Існує вражаюча відмінність у методах, якими більшовики створювали першу й другу радянські республіки в Україні.

До створення першої республіки – Харківської УНР – більшовицьке керівництво підійшло надзвичайно відповідально. Воно погодилося з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в імітованому ним державотворчому процесі збільшовизовані ради південних та східних губерній. Воно двічі організовувало всеукраїнські з'їзди рад: перший раз – у Києві, а коли той виявився невідконтрольним, то окупувало Харків, аби під прямим контролем своєї збройної сили провести повторний з'їзд. Більшовицьке керівництво скористалося для утвореної в Харкові радянської держави назвою «Українська Народна Республіка», яку Центральна Рада придумала і використала для назви своєї держави в III Універсалі. Навіть підконтрольний більшовикам з'їзд рад у Харкові більшовицьке керівництво неофіційно назвало Всеукраїнською радою. Нарешті, воно назвало український радянський уряд Народним секретаріатом. Ця назва була максимально наближеною до назви уряду Центральної Ради – Генерального секретаріату.

Однак до створення через рік другої радянської республіки в Україні Кремль підійшов недбало – інакше не скажеш. Уряд був утворений не в Україні, а в Росії. Утворювали його, не потурбувавшись про організацію якого-небудь, нехай навіть непередставницького, з'їзду рад – а просто в залізничному вагоні на вокзалі

в Курську. Цю побутову деталь завжди обминала радянська історіографія, коли згадувала про обставини реставрації радянської влади в Україні після австро-німецької інтервенції. Організовував український уряд нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін з людей, яким довіряв особисто. На здивоване запитання ошелешеного В. Затонського, якого теж включили в уряд, чому це ніхто не порадився з українськими комуністами, Сталін гумливо відповів: «Усякому овочу – свій час»¹³.

Далі – більше. Вже отаборившись у Харкові, який знову зайняли радянські війська, «сталінські овочі» 6 січня 1919 р. назвали будовану ними в Україні державу за аналогією з назвою радянської Росії: *Українська Соціалістична Радянська Республіка* (УСРР). Ця назва зберігалася до запровадження Конституції СРСР 1936 р. Надалі порядок слів у назвах союзних республік змінився, і до 1991 р. Україна в СРСР офіційно називалася Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР).

29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР став називатися, за аналогією з Росією, *Радою народних комісарів*. Від цього часу слово «Раднарком» ми змушені вживати разом з назвою відповідної республіки, щоб показати, про який уряд ідеться.

Чим можна пояснити ці новації в національній політиці ленінського Раднаркому? Тим, мабуть, що основна маса українського селянства, яке було живильним середовищем національної революції, розчарувалася в лідерах УНР. А українські міста, й передусім міське населення південних та східних губерній, від початку цієї революції здебільшого не підтримувало національний державотворчий процес. Російськомовні громадяни України визначали свої симпатії або антипатії в іншому вимірі – між білими і червоними.

Щоб зрозуміти ситуацію в Україні і довкола України через рік після більшовицького перевороту в Петрограді, її треба поставити в загальноєвропейський контекст. Пропаганда класової війни і встановлення соціальної справедливості простим, але дуже небезпечним шляхом ліквідації великих власників в умовах повоєнної розрухи і викликаной нею злиденності знаходила відгук у народних низах багатьох країн. Знову, як у середині XIX ст., над Європою простерся привид комунізму. Мільйони людей дивилися з надією на те, що відбувалося в радянській Росії. Більшовицькі пропагандисти почали називати В. Леніна і Л. Троцького вождями світового пролетаріату. У Кремлі серйозно розраховували на те, що після закінчення Світової війни соціальна революція радянського зразка перекинеться на

¹³ Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – С. 41.

інші країни. Керівництво РКП(б) було готове підштовхнути таку революцію конфіскованим у великих власників золотом і військовою силою, яка швидко зростала завдяки масовим мобілізаціям і зосередженню в його руках максимальної кількості ресурсів велетенської країни.

Радянізація України здавалася для керівників РКП(б) наприкінці 1918 р. напрочуд легкою ще й тому, що Директорія перебувала у міжнародній ізоляції. Рок раніше Центральна Рада спромоглася спертися на німецькі багнети, хоча просиділа на них лише кілька місяців. А після поразки Центральних держав Українська революція мусила спиратися тільки на власні сили. На відміну від Польщі, яка у протистоянні з білою або червоною Росією могла розраховувати на всебічну підтримку переможців у Світовій війні, УНР оточували ворожі війська по всьому периметру її кордонів. Тим часом власні сили Української революції підривалися зсередини бацилою соціального розбрату.

Повертаючись до обставин утворення радянських органів влади в УСРР, не можна обминути увагою невелику за обсягом, але змістовну книжку С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)». Вона була видана у 1919 р. в Саратові – одному з найбільших центрів українського національного руху поза Україною. Одразу після виходу невеликий тираж було конфісовано і знищено місцевими органами радянської влади. В Україні ця книга доступна у невеликій кількості примірників нью-йоркського перевидання 1967 р., і лише її підсумковий розділ «Запитання т. Леніну» передруковано в дев'ятитомному (у 14-ти книгах) зібранні історичних джерел за редакцією Т. Гунчака «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (К., 2001). Полтавський більшовик Сергій Мазлах у міжвоєнний період очолював Центральне статистичне управління УРСР, аж поки не згорів у вогні Велико-го терору. Василь Шахрай входив до складу виконкому і президії Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів, на I Всеукраїнському з'їзді рад був обраний до ЦВК, після чого працював народним секретарем – спочатку військових, а потім – земельних справ. Під час білогвардійської окупації був розстріляний денікінцями.

Згадуючи долю центральних органів радянської влади в Україні, С. Мазлах і В. Шахрай зазначили у своїй книжці, що на нараді у Таганрозі в квітні 1918 р. ЦВК рад України і Народний секретаріат були реорганізовані в Бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів і Центральної Ради. У Москві Народний секретаріат, очевидно, воскрес, тому що його ліквідували вразі на 1-му з'їзді КП(б)У в липні 1918 р. Серед кількох аргументів, якими мотивувався розпуск радянського уряду, був і такий: «Існування Народного Секретаріату як центру Радянської влади в умовах відсутності Рад як органів влади на

місцях, є шкідливою фікцією, що веде до самообману мас»¹⁴. І раптом у листопаді 1918 р. український радянський уряд знову «воскрес» у Курську під новою назвою. Автори запитували у своїх читачів: «Звідкіля ж узався Тимчасовий робітничо-селянський уряд України? У Москві навіть не подумали про те, як можна існувати радянському урядові, коли самих рад немає»¹⁵.

Забігаючи наперед, треба вказати, що таке саме запитання ставили небільшовицькі делегати III Всеукраїнського з'їзду рад у березні 1919 р. Соціал-демократ М. Авдієнко називав створений в Курську уряд «незаконнонародженим» і давав йому таку оцінку: «Цей уряд України цілком повинен бути українським, а ми бачимо величезну русифікацію, і той напрямок, який веде уряд – це є напрямок централізації, тієї самої централізації, яка була при царизмі»¹⁶. Український лівий есер Шелонін вказував, що уряд не був обраний ніякими авторитетними робітничо-селянськими з'їздами, а був призначений ЦК партії більшовиків. Характеризуючи сили, на які спирався цей уряд, він обурювався: «Замість того, щоб залучити всі революційні сили до творчої роботи, утверджується партійна диктатура однієї партії, партії комуністів»¹⁷.

Поле діяльності перед Тимчасовим урядом відкрилося тільки після переїзду до Харкова. Відразу виявилось, що його робота паралізується безпринципними суперечками між двома угрупованнями: п'ятаковцями і артемівцями. 16 січня 1919 р. більшість членів уряду проголосувала за звільнення Г. П'якова від обов'язків голови й призначення на цю посаду Артема (Ф. Сергєєва). П'яков не визнав результатів голосування і заявив: оскільки його призначили рішенням ЦК РКП(б), він утримуватиме свої повноваження до іншого рішення з Москви, якщо воно буде. Ленін надіслав до Харкова Християна Раковського.

Раковський працював в Україні до літа 1923 р., тобто чотири з половиною роки. Відбиток його особистості ліг на всі без винятку найважливіші події цього буремного часу. За своїм досвідом, обдарованістю, ерудицією та інтелектом ця людина стоїть незрівнянно вище будь-якого іншого політичного діяча України ХХ ст. На жаль, надто часто його здібності як лідера комуністичної субдержави використовувалися не на благо суспільству. Та безсторонній аналіз свідчить, що без його участі хід історичних подій міг би скластися гірше. Виходячи з такого міркування, слід визнати баланс наслідків його діяльності позитивним.

¹⁴ Прийнята з'їздом резолюція Епштейна (Я. Яковлева) по Народному секретаріату цитується за виданням: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – С. 104.

¹⁵ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. – Нью-Йорк, 1967. – С. 63, 64.

¹⁶ Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.). – Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 52–53.

¹⁷ Там само. – С. 80.

44-річний Раковський приїхав у Росію після Жовтневого перевороту, щоб пропонувати свої послуги більшовикам. Незабаром на партійному з'їзді в гострій конкурентній боротьбі таємним голосуванням його обрали членом ще нечисленного Центрального комітету РКП(б). Це – унікальний випадок в історії державної партії, але й особистість нового члена політичного керівництва була унікальною: нащадок прославленого героя національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецьких гнобителів Георгія Раковського, кореспондент і співрозмовник Ф. Енгельса, улюблений учень і друг сім'ї Г. Плеханова, один із засновників соціал-демократичних партій у Болгарії та Румунії, учасник усіх конгресів II Інтернаціоналу, починаючи з Цюрихського (1893 р.) – у 20-річному віці, блискучий пропагандист, талановитий оратор і незрівнянний полеміст, автор десятків книг, в'язень болгарських, німецьких, російських, французьких, швейцарських і румунських тюрем. Будучи особистим другом Л. Троцького з еміграційних часів і маючи цілковиту підтримку В. Леніна майже в усьому, що здійснював в Україні, Раковський оволодів важелями влади, здобув з часом авторитет у широких масах населення і зайняв неформальне перше місце в компартійно-радянській ієрархії республіки.

В архіві є справа про формування уряду Раковського, в якій збереглася чернетка документа під назвою «Тимчасовому робітничо-селянському урядові України». Документ написаний російською мовою старого правопису характерним почерком Раковського, з помарками, закресленнями і доповненнями над рядками. Досвідчений політик, Раковський бажав зафіксувати справжній стан речей, щоб позбавити ґрунту надто вільну поведінку тих членів уряду, які або діяли самостійно, демагогічно прикриваючись декларативними твердженнями про незалежність України, або без відома голови напряду спілкувалися з центральними установами у Москві, підлеглими їм.

Цей документ є проектом ніколи не прийнятих (бо не виявилося такої потреби) двох постанов уряду. Мету першої постанови можна бачити з такої преамбули:

«З метою запровадження порядку в стосунки з центральними установами РСФРР, усунення різнобою в інформації та встановлення твердої єдиної політичної лінії, яка відповідає директивам ЦК РКП (над рядком дописано: збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є органом ЦК РКП), Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив...»

Далі перелічувалися вісім регламентних пунктів, завдяки яким ліквідувалася анархічність у діях уряду і зміцнювалися повноваження його голови.

Проект другої постанови з преамбулою і двома першими пунктами (третій пункт недописаний) доцільно навести повністю:

«З метою більш енергійного сприяння робітничо-селянській революції, що розвивається на Україні, та внесення ясності в основні питання революційної

дії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив звернутися в ЦК РКП і РНК з такою заявою:

1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, створений постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження й накази ЦК РКП безумовно.

2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (над рядком дописано: не будучи по суті самостійним) не створив і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськраду групи курського напрямку «Реввійськрадою Української Радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, яка була розпочата створенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

3. Це перейменування далєбі не означало й не означає жодних змін по суті, тим паче, що особистий склад згаданої Реввійськради визначений не нами, а центральними установами РСФСР і негласно він є тією ж самою Реввійськрадою групи військ курського напрямку, який лише одержав іншу вивіску для України»¹⁸.

Цей документ вочевидь не потребує коментарів. Він переконливо показує не тільки характер місії Раковського в Україні, а й самий зміст української радянської державності.

Радянська державність створювалася в Україні «зверху», тобто через Раднарком УСРР. У міру того, як більшовики опановували територію України, вони створювали у повітових і волосних центрах військово-революційні комітети – ревкоми. Проголошувалося, що це органи диктатури пролетаріату. Насправді ж вони здійснювали *диктатуру партії більшовиків, позбавленої власних коренів в українському суспільстві*. Ревкомам доручалося ліквідувати старий апарат влади і здійснювати «радянське будівництво»: відбір потрібних кандидатів у депутати рад, проведення виборів, на яких ці кандидати мусили стати депутатами, створення апарату виконавчих комітетів рад. Своїх суперників у радах, зокрема й тих, із ким разом сиділи в царських в'язницях, більшовики оголошували контрреволюціонерами й репресували.

Як відбувалися вибори до місцевих рад? Досить типовий опис зі спогадів очевидця, робітника Городищенського цукрового заводу (Київська губернія), наводить В. Верстюк. Після відступу армії УНР до Городища прибув загін прифронтової ЧК на чолі з Сичовим. Загін зі 150 червоноармійців при шести кулеметах мав боротися з «контрреволюцією» в радянському тилу, а паралельно займатися радянським будівництвом. Розповідь очевидця така: «Були призначені вибори,

¹⁸ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 77.

причому Сичов запропонував нам декілька списків, за які ми повинні були голосувати. У всіх списках стояли якісь незнайомі прізвища, тільки в одному спискові були прізвища місцевих комуністів, головним чином жидів. Жидів нам не хотілося вибирати, але решта осіб були нам геть не знайомі. На запитання, хто вони, Сичов відповів: “Це все партійці, голосуйте за них – вони люди ділові і державного розуму”. Ми все ж вирішили голосувати за своїх іудеїв, чим за якихось незнайомих осіб. Краще хай свої будуть, чим ті ж свої та плюс чужих ще чоловік 50 приїде. Коли один з робітників мав необережність спитати, чи не можна запропонувати своїх кандидатів (із робітників) у виконком, то Сичов сказав: “Ви, товаришу, йдете, значить, проти радянської влади, якщо не довіряєте нам... Ви, значить, білогвардієць...” Робітник кинувся виправдовуватися, але був заарештований і відправлений в ешелон, а потім його кудись повезли. Більше я його не бачив. Це так подіяло на всіх, що зразу ж всі віддали голоси іудейському списку»¹⁹.

Як відбувалися вибори на III Всеукраїнський з'їзд рад? Які політичні сили виставляли своїх кандидатів у депутати? Тепер більшовики враховували досвід попередніх виборів – на II Всеукраїнський з'їзд рад у Катеринославі, які відбувалися у березні 1918 р. в умовах повільного, але неухильного просування німецької і австро-угорської армій в Україну. Хоча вибори проходили на території, контрольованій більшовиками, останні не здобули більшості. Найбільш численною фракцією виявилися на з'їзді українські ліві есери, за якими йшло село. Норми представництва для селян були більш-менш сприятливі: кожна волость делегувала на з'їзд одного депутата; від міських рад з чисельністю населення в містах до 3 тис. осіб проходив один депутат, від 3 до 5 тис. осіб – два депутати, і далі від кожних додаткових 3 тис. осіб у місті – по одному депутату; додатково проходив один депутат від кожної губернської або обласної ради²⁰. Виходячи з ситуації, створеної Брестським миром, II Всеукраїнський з'їзд рад у Катеринославі визначив, що Україна є незалежною від Росії республікою рад. До нового складу ЦВК увійшли 49 лівих есерів (російських та українських), 47 більшовиків і 5 українських лівих соціал-демократів. Лише об'єднання більшовиків з соціал-демократами дозволило їм зберегти уряд у своїх руках. Народний секретаріат очолив М. Скрипник.

Роком пізніше, у березні 1919 р. політична ситуація докорінно змінилася. Разом з нею змінилися й платформи соціалістичних партій. Узимку 1918/1919 рр. більшовикам удалося швидко захопити Україну завдяки допомозі партизанських

¹⁹ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України. XX століття. – Т. 2. – С. 342–343.

²⁰ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – С. 21–22.

і напівпартизанських формувань під контролем партії боротьбистів, соціальна програма якої швидко еволюціонувала в бік комунізму. На з'їзді у березні 1919 р. боротьбисти ухвалили комуністичну платформу, вирішили разом з більшовиками будувати в Україні радянську владу і прийняли нову назву – Українська партія соціалістів-революціонерів-боротьбистів, скорочено УПСР комуністів-боротьбистів. Ця назва навіть у скороченому варіанті виявилася надто складною і через півроку, у серпні 1919 р., була спрощена до такої: *Українська комуністична партія (боротьбистів), УКП(б)*. Аналогічну еволюцію пережила й менш впливова, ніж боротьбисти, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР) – відгалуження загальноросійської партії лівих есерів. Подібно до того, як боротьбисти назвали себе за назвою центрального органу – тижневика «Боротьба», вони стали називатися *борбистами* за назвою свого центрального органу – російськомовної газети «Борьба».

Оскільки боротьбисти і борбисти заявили, що приймають комуністичну ідеологію і діятимуть разом із більшовиками, останні залишили за ними можливості легальної роботи, а відтак – і можливість брати участь у виборах депутатів III Всеукраїнського з'їзду рад.

Готуючи ці вибори, Х. Раковський опинився в більш складній ситуації, ніж В. Ленін у перші місяці після листопадового перевороту в Петрограді. Тоді більшовики тимчасово допустили лівих есерів до влади, але зберегли за собою всі її важелі. Внаслідок цього їхні союзники, хоч і не бажали, але все-таки допомагали їм встановлювати однопартійну диктатуру. В Україні політичний союз більшовиків з лівими есерами (зрозуміло, з боротьбистами, а не з маловпливовими борбистами) повинен був за означенням мати два виміри: соціальний і національний. Боротьбисти могли прийняти платформу більшовиків, не розуміючи того, що за класовою боротьбою причаївся вірус комунізму. Вони були передусім селянською партією і бачили в більшовиках союзників, які допоможуть їм знищити поміщиків і поділити їхню землю між селянами. *Зміцнюючи свою владу, більшовики не поширювалися про те, що поміщицькі маєтки згідно з комуністичною доктриною мають бути перетворені на радгоспи, а селяни мусять об'єднатися в комуну. У сільській місцевості Центральної Росії соціально-економічні перетворення 1918 р. відбувалися згідно з гаслами II Всеросійського з'їзду рад.*

Проте в союзі більшовиків і боротьбистів мусив проявитися, окрім соціального, й національний вимір, причому від самого початку. Суть у тому, що поняття «український більшовик» у 1919 р. було суто географічним. Якщо серед місцевих більшовиків траплялися вихідці з українського, єврейського, німецького або будь-якого іншого неросійського населення, то доктринальний інтернаціоналізм відривав їх від етнічних коренів. Якщо вони походили

з російського середовища, подібна відірваність від етнічних коренів так само зберігалася, але на ментальному рівні ці більшовики залишалися росіянами з характерними для останніх неусвідомленими або й усвідомленими імперськими почуттями. Людей з гостро вираженими національними почуттями серед більшовиків майже не було. Тому ті, хто такі почуття мав, й *особливо ті, у кого вони були скеровані не на росіян*, різко виділялися на загальному тлі. В останньому розділі своєї книжки С. Мазлах і В. Шахрай писали: «Ми не вільні від українських почувань. “В нас для нас” вони є (в одного з нас, може, навіть “підвищені”). Існують сі почуття принаймні настільки, ну, щоб, скажемо, зрозуміти як слід слова Т. Шевченка:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!»²¹.

Вони не бачили у таких почуттях нічого неприродного або надприродного, пишалися ними, але з гіркотою констатували: «Ми, розуміється, не могли не помітити, що ми являємося білою вороною в колах нашої партії. Бо довго нас зустрічали в кращому випадкові напівспівчутливим похитуванням голови: сердешний, захворів “хворобливим питанням”!»²²

Маючи тотожні політичні позиції, більшовики та боротьбисти, проте, мали відмінності як у соціальній, так і в національній сферах. *Боротьбисти вимагали рівних прав для робітничого класу і трудящого селянства. Відповідно вони висували гасло диктатури трудящих класів замість диктатури пролетаріату. Так само боротьбисти вимагали політичних прав для українського народу, не ставлячи під сумнів можливості існування України і Росії в одній державі.* Один із керівних діячів боротьбистів В. Еллан-Блакитний вказував на III Всеукраїнському з'їзді рад (подаємо цитату російською мовою, оскільки в ній використане специфічно вживане в російській мові слово «самостийность», запозичене з української, щоб підкреслити іронічно-презирливе ставлення людей з імперським мисленням до волелюбних устремлінь іншого народу): «Мы считаем, что национальный вопрос – это есть главным образом вопрос культуры, а не государственного строительства, что вопрос национальный раз и навсегда нужно отделить от вопроса государственного строительства, раз и навсегда убить всякие самостийнические державнические стремления»²³.

²¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 383.

²² Там само. – С. 382–383.

²³ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 204.

У Москві до боротьбистів серйозно придивлялися. Висловлюючи свою позицію щодо них, уповноважений Раднаркому РСФРР при уряді УСРР Д. Гопнер у листі до М. Калініна від 3 березня 1919 р. писав: «Єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку»²⁴.

З боротьбистами справді варто було рахуватися. Вони не тільки мали визначальний вплив на українське село, але й контролювали велику військову силу. Однак між більшовиками і боротьбистами та українськими незалежними лівими соціал-демократами існували не тільки національно-культурні розбіжності. Щоб виявити глибинну суть справи, треба подивитися на полеміку між представником УСДРП (незалежних лівих) М. Авдієнком і головою українського радянського уряду Х. Раковським на III Всеукраїнському з'їзді рад з приводу балансу економічних обмінів між УСРР і РСФРР за останні тижні напередодні з'їзду. Авдієнко висловлював своє обурення: багато везуть з України і мало привозять. Раковський відповідав так (знову процитуємо мовою оригіналу): «Я должен заявить, к великому прискорбию, что мы не можем оказать помощи Советской России, что даже наоборот, как это ни кажется странным для самостоятельного тов. Авдеенко, у которого проснулся старый дух, как ему ни кажется странным, но мы не помогаем Советской России, а она нам помогает, она нам отправляет нефть для наших шахт, бензин, она нам отправляет мануфактуру, а мы, должны со стыдом признаться, – отправили ей не более трехсот-четырёхсот вагонов продовольствия, нормированных и ненормированных продуктов и восемьсот тысяч пудов сахара»²⁵.

Наведені Х. Раковським цифри не розходилися з дійсністю, але хліб і цукор не були єдиними статтями українського експорту. За даними Народного комісаріату шляхів УСРР, у Росію було відправлено 7 567 вагонів вантажів за лютий і 12 днів березня 1919 р., у тому числі 842 вагони з хлібом і цукром. У звітах відділів УРНГ про кількість відправлених вантажів частіше за все відзначалося: взамін від РСФРР у вигляді товару нічого не одержано²⁶. Зрозуміло, що Х. Раковському в Україні були не до вподоби незалежні спостерігачі, які могли вийти на трибуну і звернутися до аудиторії із зауваженнями з приводу розподілу матеріальних ресурсів. Такі спостерігачі були непотрібні й В. Леніну в Росії. Вождь бажав одноосібно або в колі найближчих однодумців вирішувати, як керувати

²⁴ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. – М., 1996. – С. 65.

²⁵ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. – С. 76–77.

²⁶ Єфіменко Г. Г. Соціально-економічні перетворення більшовиків // Економічна історія України. – Т. 2. – К., 2011. – С. 133–134.

державою. Тому керівники цієї держави формували органи влади таким чином, щоб мінімізувати кількість людей, подібних Авдієнку або Шелоніну. Наскільки успішними були дії тих, хто створював радянську Україну?

Організований у залізничному вагоні в Курську уряд, який в кінцевому підсумку очолив Х. Раковський, треба було легітимізувати. За відсутності конституції УСРР легітимізація мусила здійснюватися згідно з конституцією радянської Росії. Скликаний на таких засадах Всеукраїнський з'їзд рад повинен був затвердити Конституцію УСРР.

За Конституцією РСФРР Всеросійський з'їзд рад складався з представників міськрад у розрахунку один депутат від 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. сільських жителів²⁷. В. Леніну не раз доводилося пояснювати причини дискримінації селянства у конституційних нормах представництва при виборах в органи робітничо-селянської влади. Найбільш відверто він зробив це під час виступу на Всеросійському з'їзді у справі позашкільної освіти 19 травня 1919 р., коли внаслідок селянських антибільшовицьких повстань в Україні й Сибіру становище його уряду стало критичним: «Коли нам кажуть: “Ви – порушники рівності, ви порушили рівність не тільки з експлуататорами, – з цим я ще, нехай, ладен погодитись, – заявляє який-небудь соціаліст-революціонер або меншовик, не розуміючи того, що він говорить, – але ви порушили рівність робітників із селянами, порушили рівність ‘трудової демократії!’, ви злочинці!”, ми відповідаємо: “Так, ми порушили рівність робітників із селянами і твердимо, що ви, які стоїте за цю рівність, – прихильники Колчака”»²⁸.

Цей дещо несподіваний у відриві від контексту висновок ґрунтувався на доктринальній основі. Рівності між робітником і селянином бути не може, провадив далі Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Колчак і Денікін боролися проти радянської влади під гаслом відновлення свободи торгівлі, в тому числі торгівлі хлібом, і тому знаходили підтримку селян. Тобто *селяни були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися селянами, «дрібною буржуазією»*. Вони не піддавалися знищенню, як буржуазія, в силу своєї численності, і тому їх треба було нейтралізувати включенням у нову політичну систему, але не на рівних з пролетарськими верствами населення засадах.

В Україні, однак, більшовикам доводилося враховувати під час організації виборів не тільки соціальний, але й національний чинник. Щоб не допустити до

²⁷ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). – С. 76.

²⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 38. – С. 343.

влади «союзників» – українських лівих есерів, за якими йшло село, вони застосували норми представництва, адекватні цілковитому і нахабному беззаконню. На засіданні ЦК КП(б)У 5 лютого 1919 р. було вирішено і спеціальною постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 13 лютого обнародовано, що на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость матиме право надсилати одного депутата (населення волості становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб). По містах і фабрично-заводських поселеннях на з'їзд належало надсилати одного депутата від кожних 10 тис. осіб. Проте в Червоній армії таке ж право надсилати одного депутата мав кожний полк або окрема частина – тобто менше тисячі чоловік²⁹.

Як бачимо, якщо в Росії робітники мали п'ятикратну перевагу в нормах представництва порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. і робітники, і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Таку відмінність не можна пояснити доктринальними причинами хоча б тому, що робітники і селяни опинилися в однаково безправному становищі порівняно з червоноармійцями.

На першому засіданні обраного III Всеукраїнським з'їздом рад Центрального виконавчого комітету, яке відбулося 14 березня 1919 р., трапився цікавий епізод, пов'язаний з визначенням норм представництва у виборах до рад. Члени ЦВК рад України від партії українських лівих есерів почали вимагати, щоб норми представництва були закріплені в конституції, як це зроблено у радянській Росії. Нарком юстиції УСРР О. Хмельницький зауважив, що краще буде, коли норми визначатиме ЦВК рад України, «враховуючи всі обставини справи, політичні і всілякі інші»³⁰. Через несприятливу для себе ситуацію в Україні більшовики не бажали зв'язувати собі руки введенням пункту про норми представництва в Конституцію УСРР. «Радянське будівництво» здійснювалося так, щоб за будь-яких умов забезпечити потрібний склад депутатів рад на всіх рівнях, аж до Всеукраїнського з'їзду рад.

Певне уявлення про хід виборчої кампанії, яка завершилася скликанням III Всеукраїнського з'їзду рад, дає лист одного з керівників українських лівих есерів М. Полоза до Й. Сталіна. Цей документ написаний від руки на шести аркушах з учнівського зошита і має вхідний штамп управління справами уряду України з датуванням – 23 лютого 1919 р. Цінність свідчень, які в ньому є, цілком безперечна. «Політика на Україні, – писав Полоз, – здійснюється врозріз всьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви

²⁹ Кульницький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 56.

³⁰ Там само. – С. 58.

зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити “комуністичний” з’їзд рад, який, очевидно, повинен вогутувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з’їзд треба обирати тільки комуністів. З’їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на з’їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... У результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників»³¹.

При всій відірваності партії більшовиків від українського села неадекватна норма представництва забезпечила їй цілковиту перевагу. На з’їзд, що розпочався в Харкові 6 березня 1919 р., прибуло 1 787 делегатів, серед яких 1 719 мали право вирішального голосу і 68 – дорадчого. Серед них налічувалося 1 435 більшовиків, 150 боротьбистів, 100 членів УПАСР, які підтримали більшовиків (майбутні борбисти), а також 19 членів комуністичного Бунду. Крім того, невеликою кількістю були представлені українські соціал-демократи, анархісти та інші політичні партії³². **На цьому з’їзді оформилася УСРР – радянська форма державності, цілком зрощена з РКП(б), – централізованою партією, яка мала монополію на владу.**

10 березня з’їзд прийняв першу Конституцію УСРР, у якій проголошувалося закріплення влади за робітничим класом. Поняття «партія» в ній навіть не згадувалося, як і в Конституції РСФРР, хоча було очевидним, що диктатура класу реально може проявитися через диктатуру його політичної організації, тобто партії. Ігнорування в документі терміна «партія» було на руку тільки партії більшовиків, присутній у Конституції у вигляді свого клону – рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Участь у роботі рад представників інших партій була тимчасовою і пояснювалася тільки тим, що більшовики ще не встигли поширити свою диктатуру на українське село. *Боротьбисти та інші дрібні партії були присутні в політичному житті, але своєю присутністю не могли похитнути закладений більшовиками у радянську владу принцип однопартійності.* Більше того: в Кремлі вважали їх присутність у ВУЦВК й уряді корисною.

³¹ Там само. – С. 59.

³² Съезды Советов советских социалистических республик. Сборник документов. 1917–1922 гг. – Т. II. – М., 1960. – С. 45.

Обраний з'їздом рад ВУЦВК складався з 99 членів і 10 кандидатів. 89 членів ВУЦВК були більшовиками, 10 боротьбистами. Головою ВУЦВК став Г. Петровський, членами його Президії – К. Ворошилов, В. Затонський, С. Косіор, О. Хмельницький. 14 березня був сформований уряд на чолі з Х. Раковським, який спочатку складався тільки з більшовиків. 8 квітня ЦК РКП(б) надіслав у Київ телеграму, тон якої ясно показував, хто в домі хазяїн: «ЦК партії вважає обов'язковою угоду з У.П.С.-Р. з погляду входження представників українських есерів в Український уряд. ЦК партії пропонує ЦК українських комуністів провести ці директиви терміново. Результати повідомити негайно»³³. 12 травня постановою ВУЦВК М. Лебединцев був призначений наркомом юстиції, М. Литвиненко – наркомом фінансів, Г. Михайличенко – наркомом освіти. Боротьбисти також отримали посади заступників народних комісарів внутрішніх справ, народного господарства, продовольчих справ. Було ухвалено рішення про включення до складу ВУЦВК представників УСДРП незалежних-лівих.

До цього демаршу з Москви кількість неукраїнців серед перших осіб сформованого без поспіху і легітимно українського уряду просто-таки зашкалювала: Х. Раковський (голова), А. Бубнов (голова Реввійськради), М. Голубков (нарком соцзабезпечення), Е. Квірінг (голова УРНГ), Б. Магідов (нарком праці), М. Подвойський (нарком військових справ), М. Русаков (нарком охорони здоров'я), О. Халевський (нарком пошт і телеграфів), О. Хмельницький (нарком юстиції). Українцями були лише М. Скрипник (нарком державного контролю), О. Шліхтер (нарком продовольства) і О. Жарко (нарком шляхів). Нарком внутрішніх справ К. Ворошилов мав українські етнічні корені, оскільки якось засвідчив, що прізвище діда писалося інакше: Ворошило. Як не старалися в Москві підібрати на ключові урядові посади етнічних українців, це виходило погано.

А таки старалися... Збереглася датована груднем 1918 р. записка В. Леніна Опанасу Жарку такого змісту³⁴:

«Тов. Жарко!

1) Звідки Ви родом?

2) Чи вмієте говорити по-українському?

3) Жили і працювали на Україні скільки років?

4) Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи проти?»

³³ Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – Запоріжжя, 2011. – С. 125.

³⁴ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 209.

Як бачимо, В. Леніна найбільше хвилювало останнє запитання. Одночасно це був своєрідний тест на лояльність, який Жарко витримав, тому що через кілька місяців став українським наркомом. Ось його відповіді³⁵:

«1) Зеньківського повіту Полтавської губ.

2) Так.

3) Всього мені 31, жив у Полтавській губ. до 1 грудня 1917 року, працював з 1904 року.

4) Їм необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають.»

На залученні боротьбистів в український уряд В. Ленін наполягав від безвиході. Ділити владу, хай не диктаторську, а тільки управлінську, хай не в центрі, а тільки в регіоні з представниками іншої партії йому не хотілося, а мусив. Тому вождь ретельно інструктував Х. Раковського: «В уряді треба їх зв'язати найточнішими директивами, поставити під найсуворіший нагляд і в разі їх найменшого відступу від лінії уряду в питаннях продовольчому, кооперативному, фінансовому і в питанні найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх з ганьбою»³⁶.

Ленін не добирав слів, називаючи боротьбистів «мерзотниками» (у цьому ж листі до Раковського). На нього не справив жодного враження перехід частини українських есерів і соціал-демократів на комуністичну платформу, як це помітив В. Винниченко («українським партіям, які щиро стали на ґрунт совітської влади (й стали ще до приходу російських комуністів), одмовлялося в признанню навіть їхньої соціалістичності»)³⁷. Боротьбисти, борбисти, українські соціал-демократи (незалежні ліві) непокоїли Леніна виключно як члени непідконтрольних йому політичних організацій. За всіх умов питання про нероздільну, всеохоплюючу, диктаторську владу було головним. Усіх представників інших партій у владі він прагнув «зв'язати найточнішими директивами, поставити під найсуворіший нагляд». Зробити це можна було лише одним надійним способом: ліквідувати інші урядові партії шляхом їх поглинення партією більшовиків.

³⁵ Там само. – С. 689.

³⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 50. – С. 291.

³⁷ Винниченко В. Відродження нації. – Частина III. – С. 336.

5.4

Утворення українського компартійного центру

Створення національних радянських республік, щоб послабити конфронтацію з визвольним рухом пригноблених народів під час соціальної революції, здавалося керівникам партії більшовиків доцільним. **Навіть цілком самостійна за конституційним статусом республіка була лише географічним регіоном неподільної Росії, поки залишалася радянською, тобто поки влада в ній належала радам – клону єдиної централізованої партії.** Але наміри поділити саму партію на національні загони викликали у більшовиків заперечення. Наприклад, вони вважали С. Мазлаха і В. Шахрая схибнутими на національному питанні.

Доктринальний інтернаціоналізм, який втілювався в гаслі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», не знищував у більшовиків природного відчуття приналежності до національної спільноти, яка створила імперію. Однак комуністична ідеологія заважала їм усвідомлювати це відчуття в прямій формі. Воно жевріло десь у підсвідомості і проявлялося у трансформованій формі – як відраза до тих, хто руйнував єдність багатонаціональної імперії своїм націоналізмом. Голова Київського обласного комітету РСДРП(б) Є. Бош заявила на крайовому з'їзді більшовиків у Києві (3–5 грудня 1917 р.): «У той час, коли ми йдемо до соціалізму, до дійсного об'єднання пролетаріату, смішно говорити про організацію національної партії»³⁸.

Та більшовицьке керівництво розуміло, що національна республіка повинна мати не тільки радянський, але й партійний центр. Цього вимагала сама природа влади як двоєдиного сполучення диктатури компартійних комітетів з управлінською владою виконавчих комітетів рад. Однак мова аж ніяк не йшла про подрібнення РСДРП(б) на національні партії в кордонах утворюваних радянських республік. Партійні організації мусили залишатися підпорядкованими єдиному центру на засадах «демократичного централізму», але вони повинні були будуватися за політико-адміністративним поділом. **Підпорядкованість парткомів одному центру якраз і створювала з конгломерату радянських республік єдину й неподільну країну незалежно від того, чи називалася вона Росією, чи не мала назви.**

Практично одночасно з проголошенням радянської влади в Україні керівники партії прийняли рішення *доповнити радянський республіканський центр*

³⁸ Див.: Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К., 1964. – С. 212.

партійним. Про наявність такого наміру свідчить лист секретаріату ЦКРСДРП(б), адресований у кінці грудня 1917 р. Сарнівській партійній групі: «Внаслідок того, що українці с.-д. зверталися до нас з проханням про зміну найменування їхньої організації, а також беручи до уваги загальні міркування, ухвалено, що Україна, як одиниця, що самовизначилася, може мати свою самостійну с.-д. партію і може іменуватися – соціал-демократична робітничка партія України; але оскільки вони (більшовики України. – С. К.) цілком входять в нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної – по суті справи) організації»³⁹.

Практичні кроки в напрямі створення партійного центру були зроблені в ситуації, коли війська Антонова-Овсієнка вже залишили Україну. 19–20 квітня 1918 р. у Таганрозі відбулася партійна нарада, в роботі якої взяли участь члени більшовицької фракції ЦВК рад України, члени Народного секретаріату і керівні партпрацівники з різних районів України. Учасники наради розглянули два проекти резолюції.

Проект Е. Квірінга цілком відповідав попереднім установкам керівників більшовицької партії: «Утворити автономну партію із своїм Центральним комітетом і з своїми з'їздами, але підпорядковану спільному Центральному комітету і з'їздам Російської комуністичної партії»⁴⁰. У разі прийняття цього проекту «автономність» виявилася б тільки в тому, що губернські комітети підпорядковувалися б не ЦК РКП(б) безпосередньо, а проміжній інстанції з правами, що практично не виходили за межі прав губернської партійної організації. Адже партійне життя у більшовиків будувалося на засадах «демократичного централізму».

Проект М. Скрипника виходив з формального визнання Раднаркомом незалежності України за умовами Брестського мирного договору: «Утворити самостійну комуністичну партію, яка має свій Центральний комітет та свої партійні з'їзди, і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (ІІІ Інтернаціонал)»⁴¹. У ході поіменного голосування цей проект було прийнято 35 голосами. За проект Квірінга висловився 21 учасник наради. Було вирішено назвати партійні організації республіки Комуністичною партією (більшовиків) України, скорочено КП(б)У. Для підготовки і скликання установчого з'їзду було обрано оргбюро у складі А. Бубнова, Я. Гамарника, В. Затонського, С. Косіора, І. Крейсберга, Г. П'ятакова і М. Скрипника (секретар).

За результатами голосування на Таганрозькій нараді неможливо встановити, хто насправді висловлювався за створення в Україні незалежної від РКП

³⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов в 10 тт. – Т. 2. – М., 1957. – С. 125.

⁴⁰ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 82.

⁴¹ Там само. – С. 83.

(яка встигла змінити назву на з'їзді) комуністичної партії. Можна лише твердити, що такої думки дотримувався М. Скрипник. Він і назву придумав для української компартії, яка підкреслювала її незалежність від РКП(б) – Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У. Ця назва прищепилася, але більшовики України, серед яких майже не було українців, і не думали відділятися від Москви.

Відомо, що наприкінці квітня 1918 р. В. Ленін зустрівся з членами оргбюро установчого з'їзду КП(б)У А. Бубновим, В. Затонським і М. Скрипником. Відомо також, що 3 травня ЦК РКП(б) обговорив питання, пов'язані з утворенням КП(б)У. Зміст цих розмов і прийнятих рішень на папері не залишився⁴². Газета «Правда» 9 травня повідомляла, що «Центральний Комітет РКП(б), обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії із Російської Комуністичної партії, не знаходить ніяких заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна є самостійною державою». Не підлягає, однак, сумніву, що *Компартія України була задумана учасниками цих зібрань як складова і невід'ємна частина єдиної централізованої партії*. Підкреслювання самостійності України впливало з обов'язкових для Кремля умов Брестського миру.

З викладу В. Лозицького про ці події випливає, що стривожений Ленін переконував прибулих до Москви делегатів утворювати КП(б)У як частину РКП(б). Мовляв, єдиним чинником, який дозволяв тримати Україну під контролем, були партійні організації РКП(б)⁴³. Але, як показав перебіг I з'їзду КП(б)У (5–12 липня 1918 р.), делегати не потребували такого умовляння. Натомість Скрипнику довелось маневрувати, переконуючи присутніх у тому, що його не так зрозуміли. Е. Квірінг звинувачував у «націоналістичному чаді» грузинських комуністів й опосередковано Скрипника та тих делегатів, що підтримували його і бажали відділитися від Москви⁴⁴.

Характер побудови і статус українського партійного центру обговорювалися в обстановці, коли в Україні зник радянський центр. Як ставилися делегати з'їзду до перспективи його відродження? На це дає відповідь дискусія по резолюції «Україна і Росія». I з'їзд КП(б)У заявив: ідея самостійної України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбали і поневолили українські землі, остаточно дискредитована в найширших трудових масах. Перед КП(б)У ставилося завдання

⁴² Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С. 8–9.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Первый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. – К, 1988. – С. 177.

«боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»⁴⁵.

Про будь-яку автономію і тим більше федерацію в цій резолюції не йшлося, мовилося тільки про централізм. Відкритим текстом пропонувалося злиття з Росією. Термін «федерація» не використали, як бачимо, навіть у державній назві Росії. Варто зауважити, що 10 липня 1918 р., в день обговорення резолюції, V Всеросійський з'їзд рад прийняв конституцію, в якій назва «Російська Федерація» закріплювалася законодавчо.

Доповідачем з питання про Україну і Росію на з'їзді був Е. Квірінг, який тоді працював у Москві завідувачем відділу ВРНГ. Він заявив, що самостійність України здобута не в результаті національного руху українського народу, а тільки силою німецьких багнетів. З цього робився висновок: чинником тривалого розділення двох частин раніше єдиної Росії може бути лише чужостороння сила у вигляді німецького імперіалізму. Квірінг закликав «прагнути до об'єднання з радянською Росією на засадах демократичного централізму» і тут же застерігав не змішувати цей заклик «з прагненням до возз'єднання у правих есерів і меншовиків для відбудови великодержавної Росії»⁴⁶. Але таке відхрещування від поборників «єдиної і неподільної Росії» тільки підкреслювало ідентичність позицій більшовиків та великодержавників з інших партій.

Зацькований М. Скрипник промимрив, що гасло щодо права націй на самовизначення аж до відокремлення було цілком правильним до Жовтневої революції, але потім становище докорінно змінилося, і воно втратило значення. Тільки Г. П'ятаков збагнув, що при цілковитому злитті з Росією зависають у повітрі український партійний центр, а також його особисте становище в ньому. Тому він запропонував доповнити резолюцію таким положенням: «Через своєрідність економічних умов, що відрізняють Україну від Росії, необхідно, щоб у межах України, при здійсненні диктатури пролетаріату, утворилося централізоване ціле, яке було б у найтіснішому зв'язку з Росією»⁴⁷. Та навіть таке доповнення залишилося поза увагою з'їзду, хоча він благополучно обрав наприкінці своєї роботи Центральний комітет КП(б)У.

Утворюючи партійний центр, депутати мали рацію: КП(б)У нелегально функціонувала в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського – реально існуючій та визнаній урядом РСФРР. Але після встановлення радянської

⁴⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 20.

⁴⁶ Первый съезд КП(б)У. 5–12 июля 1918. Протоколы. – С. 126.

⁴⁷ Там само. – С. 128–129.

влади Україна повинна була злитися з Росією в єдиний організм – тобто зникнути...

Моральна обстановка на з'їзді була гнітючою для «націонал-комуністів», бо будь-які натяки на ідею незалежності України розцінювалися як мало не пособництво німецьким імперіалістам. При голосуванні резолюції «Україна і Росія» ніхто не висловився проти, але семеро делегатів утрималися. Їм запропонували викласти мотиви, «щоб для виборців цих делегатів було ясно, чому останні голосували так, а не інакше»⁴⁸.

За даними мандатної комісії, під час I з'їзду КП(б)У в Україні, тобто на початку липня 1918 р., на підпільній роботі перебувало 4 204 більшовики. По губерніях вони розподілялися таким чином⁴⁹:

Губернії	Кількість делегатів	Кількість більшовиків у підпіллі
Київська	9	717
Подільська	2	58
Волинська	–	–
Всього на Правобережжі	11	775
Харківська	6	316
Чернігівська	8	296
Полтавська	7	455
Всього на Лівобережжі	21	1 067
Катеринославська	29	1 845
Херсонська	7	465
Таврійська	1	52
Всього на Півдні	37	2 362

Наведені дані показують, наскільки невеликою була чисельність більшовицьких організацій під час утворення КП(б)У. У Волинській губернії більшовиків узагалі не існувало. До того ж кількість українців у складі КП(б)У була мінімальною. За даними, які відносяться до кінця липня 1918 р., на території України було 4 364 більшовики, з них 130 українців, а решта – росіяни або євреї⁵⁰. За таких умов відновлення радянської республіки в Україні повинно було спиратися виключно на військову силу.

⁴⁸ Там само. – С. 130.

⁴⁹ Там само. – С. 130–131.

⁵⁰ Дорошко Микола. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – К., 2008. – С. 64.

II з'їзд КП(б)У працював у Москві в останній декаді жовтня 1918 р. Більшовицьке керівництво збиралося в цей час відновити контроль над Україною і використати її ресурси для радянізації Центральних держав, в яких назрівали революції. Делегати з'їзду, які все ще працювали в підпіллі, солідаризувалися з такими намірами. У перший день роботи з'їзд прийняв звернення до робітників усіх країн. У ньому наголошувалося: «Трудящі маси України готові усіма силами підтримувати пролетаріат Центральних держав, який повстає, і, не даючи хліба німецькому та австро-угорському імперіалістським урядам, напружать усі зусилля для того, щоб, встановивши на їхніх руїнах диктатуру пролетаріату, дати необхідний хліб і всіляку підтримку радянському урядові Німеччини та Австро-Угорщини»⁵¹.

Отже, більшовики висловлювалися від імені не тільки робітничого класу, авангардом якого себе вважали, але й як виразники інтересів трудящого селянства. А українське селянство саме розгорнуло збройну боротьбу з окупаційною адміністрацією, щоб відстояти свої права на землю і вільне розпорядження виробленою продукцією. Тож наївно було б думати, що воно з ентузіазмом погодиться на реквізицію у нього хліба для відправки в ці самі Центральні держави після зміни в них політичного режиму.

Ще чіткіше цілі Раднаркому розкривалися у виступі секретаря виконкому Комінтерну й одного з фактичних засновників Комуністичної партії Німеччини К. Радека: «Ми повинні посилити Червону армію, ми повинні створити для неї матеріальні резерви. Нам потрібний для неї хліб і все інше. Центральна Росія цього не може дати, вона надто виснажена й убога, і тільки тоді, коли українські робітники з'єднаються з російськими робітниками, тільки тоді ми будемо мати досить людського матеріалу й досить хліба та всього, що потрібно, щоб у момент вирішальних боїв допомогти німецькому робітникові»⁵².

Аналізуючи політику РКП(б) після приходу більшовиків до влади, доходимо висновку, що головна увага приділялася збиранню колишньої імперії, тобто утвердженню в нових формах «єдиної і неподільної Росії». Та якщо для білогвардійського табору у громадянській війні ця мета була остаточною, то Ленін вбачав у ній тільки проміжний, але обов'язковий етап на шляху до світової революції. Поразка Центральних держав у війні здавалася йому зручним моментом, щоб розпочати радянізацію Німеччини та Австро-Угорщини. Підвищена увага до України була викликана не тільки прагненням завершити збирання імперської спадщини, а й розрахунками на прискорення комуністичної революції у країнах Європи.

⁵¹ Второй съезд КП(б)У. 17–22 октября 1918 г. Протоколы. – К., 1991. – С. 3–4.

⁵² Там само. – С. 86–87.

Можливо, умоглядні цілі деяких натхненників світової революції були благородні й навіть романтичні. На практиці, однак, Україна в разі радянізації потрапляла в гірше становище, ніж будь-коли. Кайзер і цісар вимагали тільки хліба й сировини. Керівники РКП(б) і створеного ними Комінтерну потребували додатково від виснаженого чотирирічною війною українського народу «людського матеріалу» для Червоної армії.

У резолюції з поточного моменту II з'їзду КП(б)У, яка підлягала опублікуванню, підкреслювалося, що головним завданням більшовиків України є концентрація партизанських сил переважно в містах для організованого захоплення влади. Складалося враження, що КП(б)У намірювалася ліквідувати гетьманський режим лише тими силами, які мала в Україні. Насправді ж головним був розрахунок на допомогу ззовні. Під час обговорення цієї резолюції Я. Яковлев (Епштейн) заявив таке: «У резолюції ми не можемо сказати, що бажаємо наявні у нас сили влити в російську армію, перед якою, імовірно, дуже скоро буде поставлена важлива бойова задача, але це кожний з нас розуміє, крім тих, хто нічого не бажає зрозуміти»⁵³. Той-таки Яковлев передбачав, що боротьба за Україну буде жорстокою, але висловлювався по-солдатському безкомпромісно: «Такі міста, як Київ, нам доведеться знищувати для того, щоб їх взяти»⁵⁴. З'їзд обрав цю кровожерну 22-річну особу членом ЦК КП(б)У.

III з'їзд КП(б)У працював 1–6 березня 1919 р. в Харкові. У цей час під радянським контролем перебувала вже більша частина України. Тільки на Правобережжі тривали бої з Армією УНР, у Донбасі – з білогвардійцями, на півдні – з військами Антанти. Делегати з'їзду представляли 75 партійних організацій, у яких налічувалося вже понад 23 тис. комуністів⁵⁵. Від I з'їзду пройшло менше року, а кількість членів партії виросла більше ніж у п'ятеро. *Істотну частку збільшення кількості комуністів в Україні дали підрозділи Червоної армії, яка увійшла в Україну.*

Після обов'язкових, але малоцікавих доповідей з поточного моменту, про міжнародне становище і діяльність ЦК КП(б)У з'їзд перейшов до питання про директиви III Всеукраїнському з'їздові рад, який мав прийняти Конституцію УСРР. Нарком юстиції О. Хмельницький розпочав доповідь з історичного екскурсу і заявив: «Коли ми опрацьовували свою програму, так званий мінімум, ми в ній виставили як свою граничну, революційну, демократичну вимогу – вимогу скликання Установчих зборів і встановлення демократичної республіки. А тепер ми зневажили (в оригіналі «попрали». – С. К.) і Установчі збори, і демократичну

⁵³ Там само. – С. 142, 168.

⁵⁴ Там само. – С. 133.

⁵⁵ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. – К., 2002. – С. 4.

республіку, тому що демократичність була нашим граничним побажанням в ту епоху, коли існувало класове панування буржуазії. Але ми тепер переступили через демократичність, ми дійшли до більш високого ступеня державного устрою. Цим більш високим ступенем є диктатура пролетаріату»⁵⁶.

Кожний освічений більшовик знав, як засновник і вождь партії формулює поняття диктатури: «Наукове поняття диктатури означає ні що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁵⁷. Питання полягало в тому, до якої мети прямує партія більшовиків після того, як вона завоювала політичну владу і перетворила її на диктатуру. Досі, від листопада 1917 р. і до березня 1919 р., більшовики здебільшого обмежувалися виконанням гасел радянської революції, на гребені якої вони прийшли до влади. Тепер же, на з'їзді, який мав відбутися у Москві через кілька днів після III з'їзду КП(б)У, вони готові були прийняти нову партійну програму і, користуючись здобутою необмеженою владою, розпочати фронтальний комуністичний штурм.

О. Хмельницький розумів, що його партія має намір відмовитися від тієї цивілізації, яка розвивалася віками й у своєму розвитку підійшла до поняття демократії для всіх. Поняття демократії було відоме людству з часів античності, але тільки для вузького кола вільних громадян. Нарком дав вичерпне визначення «поточному моменту», в якому знаходилася його партія: «У теперішній час ми знаходимося як по той бік буржуазного світу, так і по той бік демократичності»⁵⁸. Це означало: по той бік людської цивілізації. І справді, партійний гімн «Інтернаціонал» запевняв: «Мы наш, мы новый мир построим, кто был никем, тот станет всем».

Доповідаючи, О. Хмельницький мав перед собою текст Конституції УСРР, який *Всеукраїнський з'їзд рад мусив не приймати, а тільки затвердити*. У свою чергу, розроблені в його відомстві статті Конституції УСРР були списані в усіх ключових позиціях з чинної від липня 1918 р. Конституції РСФРР. І все ж, присутній на з'їзді голова Всеросійського ЦВК і секретар ЦК РКП(б) Я. Свердлов виступив з коментарем такого змісту: «Після внесення проекту самостійної Української конституції, відмінної від конституції Російської республіки, я б вважав дуже доцільним з політичного боку прийняти резолюцію, в якій було б вказано на тотожність завдань, що стоять перед обома республіками: Українською і Російською. Підкреслити цілковитий контакт в роботі обох республік

⁵⁶ Там само. – С. 84.

⁵⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 41. – С. 364.

⁵⁸ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. – С. 84.

необхідно для того, щоб не було жодних нарікань на сепаратизм новоутворених радянських республік»⁵⁹.

Я. Свердлов (він помер незабаром після повернення з Харкова, 16 березня) був правою рукою В. Леніна у справах партії. Він ретельно слідкував за тим, щоб партійна вертикаль влади не переривалася кордонами новоутворюваних радянських республік. Свій виступ він завершив несподіваним для присутніх побажанням прийняти замість самостійної конституції УСРР Конституцію радянської Росії. Це побажання аргументувалося таким чином: «Тут треба з усією визначеністю підкреслити, що те, що сьогодні через міжнародні обставини ми виділяємо в окрему республіку – Україну, може так статися, завтра, із зміною міжнародної обстановки, знову увійде як повноправна частина в загальноросійську республіку»⁶⁰. Слід вважати, що члени більшовицького керівництва, починаючи навіть не зі Свердлова, а з Леніна, у 1919 р. думали саме так: *Українська радянська республіка створюється лише на час неминучої в умовах комуністичних перетворень громадянської війни.*

Треба віддати належне О. Хмельницькому, який з роздратуванням заявив: «Слід ставити питання принципово: або ми не допустимо будь-якого відступу від російської конституції і скажемо, що ми не маємо права мудрувати і що ми повинні механічно переписати всю конституцію у російських товаришів, або ми вважаємо, що ми маємо право мудрувати і що це наше право не повинне утискатися». Цікаво, що в офіційній стенограмі з'їзду ця відповідь не наводилася. Вона була опублікована харківською газетою «Коммунист» 5 березня.

Наступного дня з'їзд розглянув питання про ставлення до партій з комуністичною платформою, які разом з більшовиками брали участь у виборах на III Всеукраїнський з'їзд рад. По доповіді голови Катеринославського губкому КП(б)У Я. Яковлева і співповіді голови Харківського губвиконкому О. Іванова була прийнята резолюція «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій». Слід звернути увагу в ній на такі слова: «У момент найгострішої громадянської війни на Україні, що розгортається, у передбаченні неминучої і найбільш жорстокої куркульської контрреволюції в селах будь-які угоди з такими дрібнобуржуазними партіями, як праві есери, меншовики, ліві есери, незалежні, українські соціал-демократи та інші неприпустимі»⁶¹.

Через три тижні ЦК КП(б)У анулював за вказівкою з Москви цю резолюцію, оскільки більшовики не могли обійтися без допомоги деяких «дрібнобуржуазних» партій, передусім боротьбистів, щоб оволодіти Україною. Проте уваги

⁵⁹ Там само. – С. 91.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 201.

вимагає не факт її скасування, а лексика. На початку березня 1919 р. ситуація була спокійною, але автори резолюції, якими були доповідачі з розглядуваного питання, прогнозували громадянську війну в найгостріших формах і жорстоку куркульську контрреволюцію. Можна сперечатися щодо термінології (громадянська війна, контрреволюція), але у квітні, травні й червні ситуація в Україні ставала все більш розпеченою. Підозрювати Яковлєва та Іванова в тому, що вони мали дар передбачення, не варто. Вони точно знали, що так станеться, бо готувалися розпочати «революцію згори», яка мусила викликати відповідну реакцію знизу. Ця реакція була справді потужною і призвела, як буде показано далі, до загибелі другої радянської республіки в Україні.

Завершуючи свою роботу, III з'їзд КП(б)У обрав 15 членів Центрального комітету: А. Бубнова, К. Ворошилова, Я. Гамарника, Я. Дробніса, В. Затонського, О. Іванова, Е. Квірінга, С. Косіора, В. Мещерякова, Г. П'ятакова, Х. Раковського, П. Ровнера, Р. Фарбмана, Т. Харечка, О. Хмельницького. Звертає на себе увагу національний склад цього синкліту: 5 євреїв, 4 росіян, 3 українці (якщо вважати українцем К. Ворошилова), а також болгарин, німець і поляк.

VIII з'їзд РКП(б), який відкрився через 12 днів після закриття III з'їзду КП(б)У, утворив усередині ЦК два субцентри – *політбюро* й *оргбюро*. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, а оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали автоматично рішеннями ЦК. Тотожність повноважень політбюро й оргбюро ЦК повноваженням власне ЦК перетворювала їх на зменшений у кілька разів Центральний комітет. Тут спостерігалася аналогія між Центральною Радою і Малою радою – зменшеною в багато разів, але точною (під кутом зору співвідношення партійних фракцій) копією Центральної Ради. Відмінністю було те, що клон ЦК поділявся на дві частини (політбюро і оргбюро) з різними функціями.

Значення ЦК РКП(б) як інституту в системі влади аніскільки не зменшилося після появи субцентрів. Адже, як уже говорилося, політбюро і оргбюро ЦК були не керівними органами Центрального комітету, як це прийнято думати⁶², а його зменшеними копіями-клонами, тобто тим же ЦК. Унаслідок цього при використанні словосполучень «політбюро ЦК» і «оргбюро ЦК» не можна відділяти ці суборгани від самого Центрального комітету – найвищого органу влади між з'їздами партії більшовиків. Однак значення засідань ЦК у повному

⁶² Див., напр.: Состав руководящих органов Центрального комитета партии // Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. Сост. Горячев Ю. В. – М., 2005. – С. 96–103.

складі (пленумів) в системі влади зменшилося через те, що їх періодичність істотно скоротилася.

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, наділених функціями перших осіб у партійній або радянській вертикалях влади. Радянська вертикаль була представлена трьома головами урядів – В. Леніним (РНК РСФРР), Х. Раковським (РНК УСРР) і П. Стучкою (РНК Латвійської СРР), трьома наркомом РСФРР – М. Крестинським (фінансів), Й. Сталіним (у справах національностей), Л. Троцьким (з військових і морських справ), а також комісаром промисловості Союзу комун Північної області Г. Євдокимовим, головою Всеросійського ЦВК М. Калініним, головою Московської ради Л. Каменевим, головою Петроградської ради Г. Зінов'євим, головою Вятського губревкому О. Белобородовим, головою ВЦРПС М. Томським і членом РВР Східного фронту І. Смігою. Партійна вертикаль була представлена секретарем Московського обкому Л. Серебряковим, секретарем ЦК РКП(б) О. Стасовою, інструктором ЦК РКП(б) М. Мурановим, редактором ЦО «Правда» М. Бухаріним, головою ВЧК Ф. Дзержинським і секретарем виконкому Комінтерну К. Радеком. Кількість членів ЦК в радянській вертикалі влади більш ніж удвічі перевищувала число тих, хто знаходився у партійній вертикалі.

Функціональний розподіл влади на управлінську і диктаторську означав, що ради займалися переважно поточним управлінням, а парткоми розв'язували нібито стратегічні завдання. Насправді це не означало, що ради позбавляли партію конкретної повсякденної влади, яка проявлялася, наприклад, у розподілі матеріальних ресурсів або в кадрових призначеннях. По-перше, вони самі були клоном партії в тій системі влади, яку створив В. Ленін. По-друге, слід узяти до уваги принцип «демократичного централізму», на засадах якого будувалася не лише партія, але й усі інші організаційні структури. Вся влада – як диктаторська, так і управлінська – зосереджувалася в Центральному комітеті та його зменшених копіях-клонах – політбюро й оргбюро ЦК. Цей монопольний носій диктаторської влади був вершинною ланкою партійної, а не радянської вертикалі. Хоча партійні комітети залишалися провідниками, а не носіями диктатури, їх роль у державному житті, й відповідно – роль секретарів парткомів поступово зростала. Проте в 1917–1919 рр. радянська вертикаль явно переважала партійну. Засновник і вождь партії В. Ленін очолив вищий виконавчий орган у радянській вертикалі влади. Так само Х. Раковський перетворив Раднаком УСРР на головний у республіці орган влади і залишив першим особам у партійній вертикалі мало не технічні функції.

Політбюро ЦК РКП(б) почало функціонувати як постійно діючий орган з 25 березня 1919 р. у п'ятиособовому складі: В. Ленін, Л. Каменев, М. Крестинський, Й. Сталін і Л. Троцький. Решта членів ЦК могли брати участь у засіданнях

політбюро, але з правом дорадчого органу. Всі питання розв'язувалися більшістю голосів, внаслідок чого встановлювався непарний склад його членів.

Членами політбюро ЦК стали найбільш впливові керівники партії більшовиків. Їхній національний склад був випадковим, але показовим. Якщо в ЦК РКП(б), обраному VIII з'їздом партії, було 8 росіян, 3 євреї, 2 латиші, 2 українці й по одному – поляк, німець, болгарин і грузин, то серед п'яти членів політбюро ЦК знайшовся лише один росіянин – В. Ленін. Двоє були євреями (Л. Каменєв і Л. Троцький), один – українцем (М. Крестинський), один – грузином (Й. Сталін).

Членами першого складу оргбюро ЦК РКП(б) стали Й. Сталін, М. Крестинський, О. Белобородов, Л. Серебряков і О. Стасова. Обов'язки відповідального секретаря ЦК були покладені на О. Стасову.

Перший склад політбюро ЦК КП(б)У був обраний 6 березня 1919 р. До нього увійшли секретар ЦК Г. П'ятаков, голова Київської ради робітничих і селянських депутатів А. Бубнов, голова Української ради народного господарства Е. Квірінг, нарком землеробства УСРР В. Мещеряков і голова РНК УСРР Х. Раковський. *Українці в цьому органі влади представлені не були.* В оргбюро ЦК КП(б)У увійшли секретар ЦК Г. П'ятаков, П. Ровнер і Т. Харечко.

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтись без силового органу з функціями політичної поліції. Такий орган виник уже в грудні 1917 р. – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Ф. Дзержинським. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вирoki, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх.

Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами (ВУЧК) була утворена, на шостий день існування Тимчасового робітничо-селянського уряду України, тобто ще на території Росії. У декреті підкреслювалося, що ВУЧК утворюється при відділі (пізніше – Наркоматі) внутрішніх справ, але підпорядковується безпосередньо урядові⁶³. *Фактично склалася жорстка підпорядкованість органів державної безпеки власним ієрархічним ланкам аж до голови і колегії ВЧК, а через них – ЦК РКП(б).* Наділена величезними повноваженнями, республіканська «чрезвычайка» лише формально підпорядковувалася структурам радянської і навіть партійної вертикалей влади всередині УСРР. Фактична безкарність призводила до колосальних зловживань владою.

Масштаби злочинницьких зловживань ілюструє доповідна записка члена партії з 1900 р., представника РСФРР в Україні Д. Гопнера з Катеринослава

⁶³ Об организации Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии / СУ Украины. – 1919, № 1. – Ст. 7.

Г. Чичеріну і В. Леніну, датована 22-м березня 1919 р. У Всеукраїнській надзвичайній комісії, писав він, «все наскрізь просочене кримінальщиною, хуліганством, цілковитою сваволею і безвідповідальністю досвідчених негідників». Переходячи до характеристики Катеринославської ЧК, він не шкодував фарб, щоб намалювати картину суцільної кримінальщини: «Озброєні з голови до ніг люди від імені ЧК, Комендатури міста, кримінально-розшукової міліції та інших установ здійснюють обшуки, арешти, підкидають фальшиві гроші, напрошуються на хабарі, шантажують цими хабарами, ув'язнюючи тих, хто цей хабар дав, аби кінець-кінцем звільнити людину з-під страху смерті за десятикратний або двадцятикратний хабар»⁶⁴.

У березні 1919 р. Ф. Держинський відрядив у Київ одного з керівних діячів ВЧК М. Лаціса, а 2 квітня РНК УСРР затвердив його на посаді голови ВУЧК. 4 червня В. Ленін звернувся до керівника ВУЧК з вимогою «якнайсуворіше перевірити склад українських чекістів і вигнати тих, хто примазався»⁶⁵. З цього випливає, що за перші два місяці своїх повноважень новий глава органів державної безпеки мало чого добився. Кінець кінцем, здійснена Лацісом чистка зробила структуру менш криміналізованою. Проте терористичний характер цього матеріалізованого прояву компартійної диктатури тільки посилювався. Ставлячи завдання перед підлеглими, Лаціс особливо підкреслював важливість забезпечення монополії на владу для партії більшовиків: «У нас є тільки одна урядова партія, що вже відзначилася і зміцніла, – комуністична (більшовиків). Українські ліві соціал-революціонери до цього наближаються. Вони ще не перевірені і не здали іспиту політичної зрілості. Їм особливо довіряти не слід. Усі інші – хоч вони соціалістичними іменуються – партії явно контрреволюційні. За кожною з них треба встановити ретельний нагляд. Кожний крок і кожний їхній намір нам повинні бути відомі»⁶⁶.

Маючи в руках такий ефективний силовий орган, як ЧК, більшовицькі вожді встановили цілковитий контроль над радянським апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою.

⁶⁴ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. – М., 1996. – С. 80, 81.

⁶⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 50. – С. 338.

⁶⁶ Маймескулов Л. Н. и др. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харків, 1971. – С. 171.

5.5

«Воєнно-політичний союз»

Події і явища офіційної історії радянського суспільства перебувають у суворих причинно-наслідкових зв'язках між собою. Зокрема, укладений в 1919 р. воєнно-політичний союз радянських республік розглядався як імператив, нав'язаний громадянською війною і одночасно – як перший етап у становленні Радянського Союзу. Однак походження його викликане більш глибокими причинами. Цією формулою *маскувалася здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік*. Кінцевою метою цієї централізації управління було створення на уламках імперії, що розпалася, унітарної держави у формі союзу радянських республік. **Форма і суть радянської держави не збігалися між собою, тому що партія уникала прямої конфронтації з національно-визвольним рухом пригноблених народів колишньої Російської імперії.**

В. Ленін, розуміючи небезпеку протиставлення будованої ним системи влади національно-визвольному руху, закликав товаришів по партії йти на поступки пригнобленим народам. У «Декларації прав народів Росії», яку підписали 15 (2) листопада 1917 р. від імені Раднаркому Ленін і Сталін, підтверджувалося право на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави.

Адресовані державній партії заклики не дивуватися і не лякатися, якщо радянська Україна не зіллється з Росією, а стане незалежною, мали під собою ґрунт. **Адже важливим було тільки те, щоб Україна і далі залишалася радянською. Перебуваючи в центрі радянської системи влади, партія володіла усіма важелями контролю за становищем в незалежних республіках. Можна було дозволити населенню національних республік обирати форму організації державної влади (хоч і тут право голосу мали контрольовані партією ради), однак при цьому – вибудувати безпосереднє, з єдиного центру управління більш-менш важливими об'єктами на території цих республік і в такий спосіб залишити за собою все. Саме таку тактику обрало керівництво державної партії.**

Державний апарат УСРР на території України створювався як продовження відповідних державних структур радянської Росії. Перш за все це торкалося військових структур. Г. П'ятаков у березні 1919 р. писав Х. Раковському: «Від початку формування військового відділу мною був прийнятий за основу принцип

союзного об'єднання з Російською республікою. Це об'єднання мало виявитися в тому, що в питанні про формування ми повинні були виконувати завдання Реввійськради РСФРР, а щодо постачання – представляти Центральному управлінню постачання Росії планові наряди для нашої армії»⁶⁷. З цього П'ятаков робив висновок про недоцільність існування в Україні окремого апарату народного комісаріату у військових справах.

Управління «командними висотами» економіки теж стягувалося до відповідного всеросійського центру, яким була Вища рада народного господарства РСФРР. Президія ВРНГ 3 березня 1919 р. висловилася за *пряме управління господарством радянських республік з Москви на засадах «демократичного централізму»*. Відповідно до цього рішення український радянський уряд негайно прийняв (7 березня) дві постанови: по-перше, об'єднати ВРНГ РСФРР і Українську раду народного господарства в єдину систему з тим, щоб УРНГ з Москви «одержувала директиви»; по-друге, об'єднати банківську справу обох республік з тим, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію⁶⁸.

Посилаючись уже на рішення українського уряду, ВРНГ РСФРР 25 березня прийняла постанову «Про встановлення УСРР єдиної економічної політики з РСФРР». Товарні фонди обох республік об'єднувалися. Встановлювався спільний виробничий план. Планування відбувалося через відповідні органи ВРНГ (відділи, главки, центри)⁶⁹. На основі цієї постанови ВРНГ розпочала перепідпорядковувати собі найважливіші господарчі установи УРНГ. Зокрема, вугільний відділ УРНГ перейшов наприкінці квітня у відання Голоовугілля ВРНГ. Укрголовцукор взагалі ліквідували, а його підприємства були підпорядковані цукровому відділу ВРНГ. Вказуючи на подібні факти, нарком державного контролю М. Скрипник у листі до Раковського підсумовував: «У зв'язку з цим межі компетенції та діяльності УРНГ і порядок її здійснення стають невизначеними». Невизначеними ставали й функції наркомату державного контролю УСРР, тому що Скрипник не міг контролювати ВРНГ⁷⁰.

Отже, пряме підпорядкування військової сфери і економічного життя центральним відомствам ставило під знак питання, за висновками українських наркомів, доцільність існування окремого управлінського апарату в УСРР. Сам по собі факт поступового розчинення радянської України в централізованому державному утворенні важко було б заперечити. У Москві всі переваги побудови

⁶⁷ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 85.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 450–451.

⁷⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 86.

апарату за взірцем партійного теж чудово розуміли. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., надіслана для відома і керівництва в ЦК КП(б)У за підписом Й. Сталіна, М. Крестинського і В. Леніна. Найважливіша її теза була такою (цитуємо мовою оригіналу, оскільки в тексті вкотре вживається українське слово «самостійний»):

«Если в виде уступки самостоятельным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий»⁷¹.

Документ цитується мовою оригіналу, щоб звернути увагу на українське слово «самостійність», яке з давніх-давен увійшло в російську мову і використовувалося з негативним відтінком для означення шкідливих, сепаратистських настроїв. Використання імперської лексики політичними діячами, які проголошували право націй на самовизначення аж до відокремлення, переконливо свідчило про їхнє справжнє ставлення до національно-визвольного руху. Що ж до змісту процитованої тези, то вона, безсумнівно, підтверджує одне: керівництво державної партії розглядало незалежність УСРР та інших національних республік як данину часу. Воно погоджувалося на існування в них самостійного державного апарату лише в тому разі, якщо ця самостійність була формою, а не суттю.

«Найсудовішу директиву відповідним органам управління», про яку в загальній формі згадувалося у процитованій постанові політбюро ЦК РКП(б), треба було реалізувати у вигляді постанов радянських органів влади. Розуміючи, що ініціативу в такій справі доцільніше віддати національним республікам, ЦК РКП(б) звернувся з відповідним дорученням до партійного центру УСРР. Доводиться знову звернути увагу на лексику, використану в не призначеному для публікації протоколі політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р., де фіксувалося це доручення: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією». На цьому засіданні були присутні члени політбюро ЦК Ленін,

⁷¹ Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – С. 18–19.

Сталін і Крестинський, кандидат у члени політбюро, новий голова ВЦВК М. Калінін, а також заступник наркома у воєнних справах Е. Складанський та член Реввійськради республіки І. Смілга⁷².

Вільного обговорення у республіках варіантів злиття керівники радянської Росії все-таки не допустили. У той же день, 23 квітня, на столі у Леніна з'явилася записка головокма РСФРР І. Вацетіса з вимогою відмовитися від національних армій і «сепаратної автономності у питаннях ведення війни». Голова Раднаркому написав на документі адресовану Складанському резолюцію: «Скласти текст директиви від ЦК до всіх "націоналів" про єдність (злиття) воєнну»⁷³. «Проект директиви ЦК про воєнну єдність» увійшов в історіографію як документ за підписами В. Леніна і Й. Сталіна (на підставі матеріалів, опублікованих у сталінські часи). Досліджуючи більш ранні документи, Г. Єфіменко в неопублікованій ще монографії доводить авторство А. Троцького. Справді, 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив «проект тов. Троцького про єдине командування арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для всіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії, України та ін.»⁷⁴.

Резолютивна частина директиви визнавала безумовно необхідним «на весь час соціалістичної оборонної війни» злиття органів постачання Червоної армії, що в умовах мілітаризації великої промисловості означало злиття відповідних органів керівництва нею. Визнавалося також безумовно необхідним «на весь час соціалістичної оборонної війни» об'єднання залізниць під управлінням наркомату шляхів РСФРР⁷⁵.

Двічі, після XX з'їзду КПРС і в період горбачовської «перебудови», радянські історики з лупою в руках вишукували відмінність у підходах Леніна і Сталіна до проблеми створення СРСР. Але вся відмінність торкалася зовнішньої сторони справи. **Внутрішнім каркасом держави, причому не в умовах «соціалістичної оборонної війни», а на весь час існування Радянського Союзу, непорушно залишалося централізоване управління з Москви воєнно-промисловим комплексом і всіма «командними висотами» економіки, контури якого вперше були накреслені у «Проекті директиви ЦК про воєнну єдність».**

19 травня 1919 р. у Києві під головуванням Г. Петровського відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з представниками ЦК РКП(б) і відповідальними працівниками центральних установ УСРР. На порядку денному стояло питання про воєнний

⁷² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 87.

⁷³ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 261.

⁷⁴ Протоколи засідання Пленума ЦК РКП(б). 4 мая 1919 // Известия ЦК КПСС. – 1919, № 12. – С. 156

⁷⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 38. – С. 388–389.

союз. Було вирішено схвалити директиву ЦК РКП(б) і підпорядкувати військові частини безпосередньо Реввійськраді РСФРР. У той же день ЦВК рад України голосами більшовицьких депутатів провів резолюцію «Про об'єднання військових сил радянських республік».

28 травня за присутності Леніна, Каменєва і Крестинського політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання «Про воєнно-економічний союз з Україною». Прийняте рішення складалося з двох пунктів:

«1. Провести через ЦВК постанову про об'єднання а) військового комісаріату і командування; б) В.Р.Н.Г.; в) Наркомшлях; г) Наркомзем і Наркомпраці.

2. Затвердити як директиву для ЦК КПУ, що наркоми РСФРР стають союзниками наркома, а наркоми України – їхніми обласними уповноваженими»⁷⁶.

1 червня 1919 р. ВЦВК проголосив декрет, який увійшов в історію як декрет про «воєнно-політичний союз» (тоді поглинення України Росією розглядалося як воєнно-економічний союз). Згідно з цим декретом керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праця). 14 червня ЦВК рад України затвердив цей декрет на території УСРР і запропонував урядовим установам негайно провести його в життя. Військовий комісаріат України 6 серпня було розформовано, а Український фронт ліквідовано. Наявні збройні сили об'єднувалися в дві армії – 12-у Західного фронту і 14-у Південного фронту.

ЦК РКП(б) дозволив залишити звання «нарком УСРР» за головами всіх об'єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів РСФРР. Скасування ключових наркоматів зруйнувало б фасад тієї квазідержави, яку державна партія будувала в Україні.

Однак у керівництві ЦК РКП(б) вже визрівала думка про те, що фасад незалежної держави для України зовсім не потрібний. У бесіді з кореспондентом «Правди», опублікованій 24 травня 1919 р., А. Каменєв вказав, що не можна обмежуватися об'єднанням основних галузей управління і господарства. «Взагалі треба злити Україну з Росією», – заявив він наприкінці.

Та влітку 1919 р., коли А. Денікін окупував Україну і посунув на Москву, ідея злиття вмерла сама собою. Було визнано за доцільне не порушувати незалежного статусу національних республік, оскільки він являв собою просту формальність, але давав політичні дивіденди.

⁷⁶ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 88.

5.6

Економічна політика Кремля в УСРР

Короткий період існування другої радянської республіки в Україні досі висвітлювався як історія утвердження і падіння влади більшовиків. Діяльність самої влади аналізувалася фрагментарно. По суті, в центрі уваги дослідників перебувала тільки аграрна політика Кремля, здійснювана через Раднарком УСРР. Саме вона, як стверджувалося в історіографії, викликала крах радянської влади й окупацію України білогвардійськими арміями А. Денікіна влітку 1919 р.

Це твердження містилося і в моїй попередній монографії 1996 р. «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)». Помилковим його назвати не можна. Однак тепер є можливість зробити картину комуністичного будівництва в Україні більш рельєфною. Такої рельєфності можна досягти, відділяючи, як це зроблено тут, перебіг подій у Росії від їх перебігу в Україні. Звичайно, будівництво комунізму відбувалося в централізованій державі, що виглядала назовні як конгломерат окремих радянських республік. Однак треба враховувати ту істотну обставину, що в Україні комуністичне будівництво почалося тільки в 1919 р., тобто з річним запізненням порівняно з Росією. Ефект цього запізнення досі залишався непоміченим.

Перед тим, як аналізувати соціально-економічну політику Кремля в цьому і в наступному розділах (аж до 1921 р., коли В. Ленін повернувся до ринкових відносин між містом та селом і створив у націоналізованій промисловості госпрозрахункові відносини), треба поглянути на ленінський комуністичний штурм з пташиного, так би мовити, лету.

У попередніх розділах проводився чіткий вододіл між складовими частинами революції, що почалася з повалення самодержавства, а саме – між радянською революцією, яка перемогла у листопаді 1917 р., і комуністичною революцією, що почалася тільки навесні 1918 р. Радянська і комуністична революції були абсолютно різними, але мали спільний початок, пов'язаний з реалізацією гасел «Землю – селянам!» і «Фабрики – робітникам!».

Щоб остаточно перетворити ради на клон власної партії, В. Леніну довелося задовольнити вимоги селян про «чорний переділ» і тим самим віддалитися від бажаного комунізму, а не наблизитися до нього. Встановлення комуністичного ладу вимагало ліквідації приватної власності на землю в усіх трьох її різновидах: володіння, користування і розпорядження. А в Росії раптом з'явилися мільйони нових дрібних власників, які зубами вчепилися

в давно омріяну, але до революції недоступну їм землю. Те, що держава скасувала приватну власність на землю, тобто привласнила її собі, ховаючись за уявленою спільнотою нації, селян анітрохи не турбувало. Вони звикли протягом століть користуватися землею, а не володіти нею.

Результатом «чорного переділу» було скорочення продукції сільського господарства через те, що російські селяни нерідко не могли дати собі раду з одержаною землею внаслідок відсутності інших засобів виробництва. Українські селяни, як ми вже бачили, теж не могли засіяти навесні 1918 р. весь масив орної землі (що правда, більша її частина тоді ще залишалася нерозподіленою у розпорядженні земельних комітетів). Тому окупанти, які дуже турбувалися про майбутній урожай, поквапилися віддати землю попереднім власникам.

Результатом націоналізації фабрик і заводів у Росії стало катастрофічне скорочення промислового виробництва. По-перше, заміна власника призначуванням директором різко понизила ефективність виробництва і створила для держави проблеми, пов'язані з виплатою заробітної плати й реалізацією виробленої продукції. По-друге, держава використовувала своє становище власника, щоб прискорити випуск продукції, якої потребувала швидко зростаюча армія. Це посилювало господарську руїну у невоєнних галузях.

Гострий дефіцит невоєнної промислової продукції позбавляв державу можливості «отоварювати» хліб, який селяни давали їй, щоб вона могла прогодувати армію і робітників націоналізованих підприємств. Через це держава почала застосовувати реквізиції замість товарообміну.

Такими катастрофічними наслідками обернувся для Росії і в промисловості, і в сільському господарстві перший рік комуністичного штурму.

За цих умов встановлення контролю над Україною стало для ленінського Раднаркому подарунком долі. Україна повинна була дати напівмертвій російській економіці хліб, вугілля, сировину. Одночасно кремлівські експериментатори вперше одержали шанс створити радгоспи і комуни у незайманій під кутом зору «чорного переділу» республіці.

Провал комунізації українського села в першій половині 1919 р. виявився настільки повним, а тому й переконливим, що В. Ленін відмовився від негайного включення сільського господарства в комуністичну економіку. Та він не відмовлявся від намірів припинити свій штурм. Від самого початку ідею комунізму він пов'язував з уявленнями про світову революцію. Її намагалися «підштовхнути» за допомогою Червоної армії, щоб здобути контроль над ресурсами західноєвропейських країн. Це дозволило б відмовитися від постійних реквізицій продовольства у власній країні. Вождь розумів, що завжди будувати відносини між містом і селом на реквізиційних засадах неможливо.

Припинення комуністичного штурму навесні 1921 р. пов'язують із провалом політики продовольчих реквізицій. Це правильно, якщо зважити на те, що продрозверстка несла з собою як економічні загрози (скорочення посівної площі до межі, яка задовольняла лише продовольчі потреби виробників сільськогосподарської продукції), так і політичні (активізація збройної боротьби проти заборони вільної торгівлі, яку влада називала куркульським бандитизмом). Однак продрозверстка була не складовим елементом програми комуністичного штурму, а засобом його реанімації в умовах провалу. Націоналізація «командних висот» зависала в повітрі, якщо держава-комуна не могла забезпечити комуністичний сектор економіки сільськогосподарською продукцією. Якби існували великі сільськогосподарські підприємства, планово-регулюючі органи могли б включити їх у процес розширеного відтворення на засадах продуктообміну, як цього вимагала комуністична доктрина. Якщо їх не існувало, то в будівників комунізму залишалися лише два шляхи: або реквізувати потрібну кількість продукції у дрібних виробників села, або визнати, що вони перебувають за межами держави-комуні й організувати товарообмін між містом і селом, відповідний за економічною природою експортно-імпортним операціям з іншими державами. **Коли сподівання на світову революцію не справилися, у В. Леніна залишився тільки один вихід: зберегти націоналізований сектор економіки і побудувати його відносини з сільським господарством на засадах товарообміну за цінами вільного ринку. Отже, припинення комуністичного штурму зовсім не означало повернення до висхідних позицій весни 1918 р. Вождь лише поставив комуністичну революцію в режим очікування.**

Наведені тези є стислою оцінкою політики В. Леніна і його команди у 1918–1920 рр. Зрозуміло, що вони підлягають обґрунтуванню. До сказаного тут слід додати завершальну тезу: стратегічна лінія Кремля на побудову комуністичного ладу виявилася провальною, але провал не був остаточним. *Вождь партії більшовиків своєчасно відступив, врятував при відступі все, що можна було врятувати і навіть спромігся замаскувати провал у будівництві комунізму.* Висунутий ним у 1921 р., тобто після відмови від комуністичного штурму, концепт «воєнного комунізму» – комунізму нібито несправжнього, нав'язаного більшовикам умовами громадянської війни та іноземної інтервенції, ще й досі розглядається багатьма істориками як об'єктивна реальність.

Погляд з пташиного лету на ленінський штурм 1918–1920 рр. виявився необхідним, щоб більш рельєфно охарактеризувати ситуацію, пов'язану з народженням і загибеллю другої радянської республіки в Україні.

Економічна політика Кремля в утвореній на переламах 1918–1919 рр. УСРР була прямо пов'язана з прикрими результатами комуністичного штурму в Росії.

Про це відкритим текстом сказала делегатам III з'їзду КП(б)У людина, яка в 1918–1919 рр. поділяла з Л. Троцьким друге і третє місця в компартійно-радянській ієрархії. Яків Свердлов звернувся до них 2 березня 1919 р. з такими словами: «Ви, товариші, усвідомлюєте ті грандіозні завдання, які стоять перед вами? Ви знаєте, що порятунок усієї революції, не лише російської, але й міжнародної, знаходиться в руках України? Ви повинні знати, що російська революція переживає тепер дуже критичний період внаслідок розладнання транспорту, з одного боку, і внаслідок розладнання продовольства – з іншого. І продовольство, і паливо маютьесь тут, в Україні, і те, й інше можна отримати з України за умови, якщо будуть створені міцні державні установи, коли нами будуть створені міцні партійні організації»⁷⁷.

Свердлов закликав делегатів з'їзду розбудувати партійно-радянський апарат, здатний організувати вивезення ресурсів з України, аби вдихнути життя в напівпаралізовану російську економіку. Але депутатів не треба було агітувати. Вони представляли ту саму партію, і навіть у своїй більшості приїхали в Україну для розбудови структур влади, здатних врятувати місцевими ресурсами російську економіку і світову революцію. Голова «Воєнки» при Петербурзькому комітеті РСДРП(б), член Воєнно-революційного комітету і «трійки» для керівництва повстанням у листопаді 1917 р. М. Подвойський став наркомвоєнмором УСРР і вже в цій іпостасі повторив заклик Свердлова в таких виразах: «Організуючим центром світової революції є Російська Соціалістична Федеративна республіка. Якби знадобилося дати визначення тому становищу, в якому знаходиться Україна, то можна було б сказати: на Україні нині перебуває центр ваги у справі захисту всієї Росії, а відтак і світової революції»⁷⁸.

Найголовнішим ресурсом, який цікавив більшовиків, був український хліб. В. Ленін послав в Україну найбільш досвідченого організатора продовольчої справи О. Шахтера, який встиг попрацювати в Росії надзвичайним продовольчим комісаром Раднаркому в кількох губерніях та регіонах і навіть наркомом продовольства. На посаді наркома продовольства УСРР Шахтер почав застосовувати більшовицький досвід монополізації харчових ресурсів у руках держави. На його пропозицію була встановлена 26 січня 1919 р. хлібна монополія, а 5 лютого видано декрет РНК УСРР «Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них». Цим актом передбачалося зосередження в руках держави всіх

⁷⁷ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. Протоколи. – С. 64–65.

⁷⁸ Цит. за кн.: Єфіменко Геннадій. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С. 125. У виданні «Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р. Протоколи» текст виступу М. Подвойського відсутній.

хлібних «надлишків» з метою «правильного і успішного постачання армії та населення»⁷⁹.

В. Ленін постійно відслідковував роботу Наркомпроду УСРР. У статті-відозві «Всі на роботу в справі продовольства і транспорту!», яка була опублікована газетою «Правда» 28 січня, він вказував, що Росії загрожує голод, але тут же повідомляв: «Перемога Радянського повстання на Україні відкриває найсприятливіші перспективи». 19 лютого ЦК РКП(б) розглянув і схвалив підготовлену Я. Свердловим постанову «Про продовольчу політику на Україні». В ній урядові УСРР пропонувалося розгорнути широку агітацію серед селянства з роз'яснення необхідності запровадження продовольчої розверстки. ЦК зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадала за розверсткою на кожну місцевість, і пункти, куди повинен був направлятися зібраний хліб. В. Ленін у зауваженнях на проект постанови визначив основоположний принцип розверстки: «З бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого багато»⁸⁰. Цей принцип розколював селян за соціальною, як вважалося, а насправді – за майновою ознакою. Він був покладений в основу всієї більшовицької політики на селі. Продрозверстка повинна була здійснюватися озброєними загонами червоноармійців і чекістів, але за участю «громадськості» – надісланих профспілками робітників і незаможницьких елементів села. Сільські товаровиробники оголошувалися куркулями, тобто ворогами радянської влади.

Партійні комітети користувалися терміном «надлишок». Мовляв, держава забирає у селянських мас на користь голодуючого міста тільки лишки зерна, які не входять до продовольчого, фуражного і насінневого фондів, і тому реалізуються за спекулятивними цінами. Тут була б своя логіка, якби мова йшла про справжні надлишки. Але в цих же зауваженнях на проект постанови про продрозкладку Ленін назвав як надлишок абсолютно фантастичну цифру: «Надлишок радимо визначити максимальний, *наприклад*, 500 мільйонів пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину»⁸¹.

11 березня ЦК РКП(б) прийняв нову розгорнуту постанову про продовольчу політику в Україні. В ній підкреслювалося, що український компрод є єдиним органом, який має право розпоряджатися всіма продовольчими запасами республіки. На Наркомпрод УСРР покладался обов'язок «доставки Півночі до 1 червня 50 мільйонів пудів хліба». На одному з примірників

⁷⁹ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – К., 1986. – С. 70.

⁸⁰ В. І. Ленін про Україну – Частина II. – С. 220.

⁸¹ Там само.

постанови Ленін написав: «Затверджено 11. III. в бюро ЦК РКП як директива для Української РКП і для Українського Радянського уряду. 11.III. 1919. Ленін»⁸². Ця помітка переконливо ілюструє примарний характер української радянської державності.

Директива ЦК РКП(б) від 11 березня для українських властей приймалася по завершенню роботи III Всеукраїнського з'їзду рад. Виступаючи на з'їзді, наркомпрод О. Шліхтер не лякав його учасників продрозверсткою на початку своєї промови, а зосередився на проблемі *соціалістичного продуктообміну*, який мав замінити *капіталістичний товарообмін*. Продуктообмін, за його уявленнями, почерпнутими, очевидно, з бухаринської брошури про комуністичну програму РКП(б), мав здійснюватися через «колосальну роботу з обліку всіх основних продуктів, які вироблятимуться народною працею». Порівняно з капіталістичним способом розподілу, коли одному все, а іншим – майже нічого, говорив він далі, при соціалістичному способі розподілу «всякий буде мати рівне право на користування рішуче всім»⁸³.

Ці теревені наркома припинилися, як тільки він перейшов від теорії до прози життя. «Наркомпрод прагне вирішити, – заявив він, – найбільш гостре, найбільш важке і найбільш термінове питання викачки по можливості якомога більшої кількості хліба у можливо найкоротші строки»⁸⁴. «Викачка» – ось таким справді було найбільш відповідне слово для характеристики суті політики більшовиків на селі. Проблема продуктообміну (ситець на хліб) трансформувалася в проблему «викачки». *Селяни, окрім бідноти, яка не виробляла товарного хліба, перетворювалися для більшовицького керівництва на експлуататорів-куркулів*. І нарком підсумував: «Завдання товарообміну розуміється нами як проведення в селі нашої класової політики, диктатури бідноти. У всіх питаннях і особливо у продовольчому питанні наша політика повинна ставитися твердо і ясно. Перед усім світом ми не повинні ніяковіти від докорів у тому, що навіть у ситці ми відмовляємо тому, хто є нашим класовим ворогом. Ми повинні прямо і ясно їм це сказати – що на куркуля повинні бути всі засоби добрими. Якщо потрібно стягувати – будемо стягувати; якщо потрібно зовсім задушити – будемо душити»⁸⁵.

12 квітня РНК УСРР видав новий «хлібний» декрет з маскувальною назвою «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років». Ніби й не було

⁸² Там само. – С. 690. Політичне бюро ЦК стало функціонувати офіційно тільки після VIII з'їзду РКП(б). Але як постійний орган воно працювало уже з січня 1919 р. Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР. – Энциклопедия. – М., 1987. – С. 650.

⁸³ III Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. – С. 109.

⁸⁴ Там само. – С. 114.

⁸⁵ Там само. – С. 117–118.

Світової війни та мобілізації мільйонів селян у царську армію, яка підірвала продуктивні сили сільського господарства. Ніби й не існувало австро-німецьких окупантів, які прагнули вилучити щонайбільше зернових запасів з українського села – до речі, не тільки оподаткуванням, але й методами капіталістичного товарообміну, тобто з виплатою грошей і забезпеченням можливості купити на них потрібні селянам товари.

За цим декретом РНК УСРР хлібні надлишки визначалися не «круглою цифрою» (як у В. Леніна: 500 мільйонів пудів), а цілком точно: 278 780 тис. пудів⁸⁶. На основі цієї цифри обраховувалося й обов'язкове завдання, покладене на українських селян – 139 млн пудів. Тобто держава нібито збиралася вилучити тільки половину надлишків. Однак загальна урядова цифра надлишків (278 780 тис.) так само бралася «зі стелі», як і ленінська.

Виконувати цю розверстку повинні були господарства з посівною площею від 5 десятин і більше. До тих, хто приховував свої запаси, повинні були застосовуватися каральні заходи аж до конфіскації всього майна. *Незamoжнoму селянствy віддавали 10% заготовленoгo хлїба з тим, щoб стимулювати його допомогу у здійсненні розверстки*⁸⁷.

Можна не сумніватися, що текст декрету про продрозверстку Х. Раковський показував у Москві колегам по Центральному комітету. На черговому засіданні ЦК РКП(б), що відбулося через день після опублікування декрету, були розглянуті заходи, пов'язані з його реалізацією. У протоколі засідання читаємо: «Нині необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає жодного апарату з продовольства. Тов. Сталін вважає необхідним перевернути усю політику Наркомпроду і відправити всю колегію, включаючи і тов. Фрумкіна, і Цюрупу, на місця, на Україну»⁸⁸. Фактично ж в Україну були відряджені Л. Каменєв і М. Муранов. Перший входив до складу вищого партійного керівництва, а другий був одним із найбільш високопоставлених українців у Москві – кандидатом у члени оргбюро ЦК РКП(б)⁸⁹.

У 1919 р. більшовики так і не встановили контролю над українським селом. Селянство ігнорувало вимоги заготівельників, чинячи збройний опір, якщо це

⁸⁶ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). – К., 1964. – С. 176.

⁸⁷ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – С. 78.

⁸⁸ Известия ЦК КПСС. – 1989, № 12. – С. 144.

⁸⁹ Єфіменко Геннадій. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – С. 134.

було потрібно. У селах вистачало як зброї, так і людей, які досконало володіли нею. До захоплення України білогвардійцями вдалося зібрати за розверсткою, як розказував О. Шліхтер, не більше 8 млн пудів хліба. Приблизно половину цієї кількості становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків⁹⁰. Існують й інші, більші цифри. Різної у цифрах, як свідчив Ю. Кондуфор, була спричинена неможливістю підрахувати кількість хліба, спожитого армією. Як правило, місцеві органи влади відпускали хліб для армії прямо зі зсипних пунктів – повітових, волосних і сільських⁹¹.

Продрозверстка була не єдиним і навіть не головним джерелом мобілізації хлібних ресурсів на території України. За свідченням відомого економіста 20-х років. А. Айхенвальда, вчетверо більше зерна заготівельники здобули, купуючи хліб⁹². Російський рубль мав вільний обіг у гетьманській державі. Рублі з радянською символікою (*совзнаки*) з'явилися в Україні в березні 1919 р. Продаючи хліб заготівельникам, селяни не знали, що більшовики друкують совзнаки залежно від своїх потреб у них.

Під час вилучення продовольчих ресурсів російський уряд мав справу з мільйонами дрібних товаровиробників. Вони були добре згуртовані, хоча тільки в межах своїх селищ, непогано озброєні і мали родичів в Українській червоній армії, що складалася здебільшого з колишніх повстанців, які захищали свою землю і хліб від австро-німецьких окупантів. У кінцевому підсумку, ленінський Раднарком не зміг взяти багато українського хліба ані обманом, купуючи його за інфляційні папірці зі своєю символікою, ані силою. Спроби розколоти селянство за майновою ознакою виявилися безрезультатними внаслідок відсутності в українському селі будь-яких державних структур. Для *організованих нашивидкуруч за російським зразком комітетів бідноти авторитетом була не далека держава, а власна сільська громада.*

Вилучення ресурсів промислового виробництва виявилося для Кремля набагато легшою справою. Тут ще нечисленним державним чиновникам не доводилося розпорошувати увагу між мільйонами виробників. Головним завданням для більшовицького керівництва було здійснення радянського гасла «Фабрики – робітникам!» у такий спосіб, щоб ці фабрики опинилися у розпорядженні державних органів, а не робітничих колективів. У радянській Росії це завдання було успішно розв'язане в 1918 р.

⁹⁰ Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1994. – С. 100.

⁹¹ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны... С. 195.

⁹² Айхенвальд А. Радянська економіка. – Харків, 1928. – С. 233.

У Маніфесті 28 листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України визнав, що всі фабрики, заводи, банки і підприємства торгівлі є власністю трудящих мас. Після цієї гучної заяви, яка нібито передавала всі засоби виробництва у розпорядження робітничих колективів, у Маніфесті містилося малопомітне роз'яснення: попередні власники зобов'язані все передавати місцевим органам радянської влади. Тобто не фабзавкомам, нерозривно пов'язаним з інтересами конкретного колективу, а радам. Вони формувалися з тих же робітників, які були присутні у фабзавкомах, але пов'язаних партійною дисципліною і цілком підпорядкованих компартійним комітетам з диктаторськими повноваженнями, що підтримувалися органами державної безпеки.

Через два місяці, 25 січня 1919 р., Тимчасовий робітничо-селянський уряд оприлюднив ще один програмний документ – свою Декларацію. В ній він оголошував, що «приступає до негайної націоналізації найважливіших галузей промисловості, поширюючи її на всі інші галузі капіталістичної промисловості, в міру організації відповідного керівного державного, технічного і робочого апаратів»⁹³. У першу чергу було націоналізовано цукрову промисловість, великі шахти, машинобудівні і металургійні заводи. Вони перейшли у безпосереднє відання Уккраднаргоспу та його головних комітетів (главків) – Укрголовцукру, Укрголовлісу, Укрголовспирту, Укрголовшкіри тощо.

Передача всіх цих галузей у розпорядження Уккраднаргоспу відбувалася своєрідно. УРНГ був одним із наркоматів українського радянського уряду і за всієї відданості підібраних ЦК РКП(б) відповідальних працівників, які в ньому працювали, мусив турбуватися про доручену справу, тобто про налагодження діяльності підвідомчих підприємств, а не про вивіз їхнього майна і продукції в Росію. Тому на певний час (близько двох місяців) цей наркомат був просто-напросто поглинутий комісією ВРНГ, надісланою з Москви у складі А. Нікітіна (голова), В. Бажанова, Н. Федоровського, С. Ландау, М. Гурвича, Л. Циммермана й А. Шеломовича. Комісія прибула в Харків 21 січня, тобто ще до приїзду Х. Раковського, і перші троє з її членів увійшли в президію УРНГ. А. Нікітін у таких виразах описував організацію роботи комісії в УРНГ одному з працівників ВРНГ: «Президія – шість осіб: Квірінг голова, П'ятаков, Рухимович, я, Бажанов, Федоровський. Я завідую Фінансово-економічним відділом, Бажанов – Вугільним, Федоровський та Рухимович – Металом, Гурвич – Хімічним, Овчинников – Текстилем, Ландау – Прозрометом (агентство з продажу та розподілу металів у Відділі металів. – С. К.), Циммерман – Матеріальним і Транспорту, Потапов – Іногороднім, Шеломович у Відділі металу – Паровозобудівним відділом, Дьяков – Укрголовцукром,

⁹³ Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и ХСРД, 1919, 28 января.

Майзель – Тютюном, Марков – Центроспиртом. Як бачите, усі москвичі, а президія – це комісія, оскільки П'ятаков не буває»⁹⁴.

Конкретні результати діяльності комісії А. Нікітіна відбиті в статистиці Народного комісаріату шляхів УСРР. Дані за січень 1919 р. відсутні, а за лютий і перші 12 днів березня кількість відправлених у Росію вагонів з різноманітними вантажами була такою⁹⁵:

Вагони з вантажами	лютий	березень (12 днів)
вугілля	828	1 049
гірничозаводська продукція	145	201
хліб	171	142
цукор	350	129
військове обладнання	1 734	555
інше	1 106	1 107
всього	4 334	3 233

Оцінюючи в записці до президії ВРНГ роботу УРНГ, один з організаторів ВРНГ РСФРР і голова правління Державного об'єднання машинобудівних заводів (за російською аббревіатурою – ГОМЗА) В. Чубар 24 березня 1919 р. занотував: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно і ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де невтомно працював тов. Ландау»⁹⁶.

Повертаючись до процитованої вище записки А. Нікітіна, можна помітити, що серед названих відповідальних працівників УРНГ були й москвичі, які не входили в його комісію. За даними Ю. Терещенка, ВРНГ надіслав у Харків 43 відповідальних працівників⁹⁷. Пам'ятаючи наведені вище висловлювання В. Леніна, Я. Свердлова і М. Подвойського, згадаємо, як діяльність комісії ВРНГ інтерпретувалася в радянські часи. У насиченій багатьма змістовними фактами монографії Ю. Терещенка читаємо: «ВРНГ РСФРР надавав безпосередню допомогу в організації апарату управління промисловістю, налагодженні господарського життя республіки. З цією метою його президія 9 січня 1919 р. прийняла постанову делегувати на Україну ко-

⁹⁴ Єфіменко Геннадій. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект. – С. 142–143.

⁹⁵ Єфіменко Г. Г. Соціально-економічні перетворення більшовиків // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 133.

⁹⁶ Єфіменко Г. Утворення радянської України // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С. 144. Влас Чубар працював у Москві до грудня 1919 р.

⁹⁷ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – С. 39.

місію у складі п'яти осіб, яка повинна була об'єднати всю діяльність ВРНГ на Україні. Комісія проробила велику роботу з обслідування заводів, обліку сировини та матеріалів, розробці й розгляду кошторисів і виробничих програм у ряді галузей. За погодженням з РНГ УСРР деякі її члени були включені до складу президії, В. М. Бажанов призначений завідувачем вугільного відділу, представники ВРНГ очолили відділи металу та фінансово-економічний, багато інших підрозділів Уккрадгоспу»⁹⁸.

На підставі фактів, пов'язаних з економічною політикою Кремля в Україні, можна робити протилежні висновки – залежно від власної політичної позиції або успадкованих від минулого стереотипів. Радянські історики – й автор цієї монографії не являв собою винятку – виховувалися під тиском ідеології інтернаціоналізму, в якій існували свої преференції та упередження. Звертаючись до діяльності комісії ВРНГ РСФРР в Україні, ми в своєму минулому (а дехто з нас і досі) могли вбачати в ній ще один приклад допомоги центру своїй периферії у налагодженні спільної праці – і не більше того. Навпаки, історики діаспори у своїй переважній більшості побачили б у діяльності такої комісії ще один приклад колоніального визиску позбавленого реальної державності українського народу державоутворюючим, тобто російським народом.

Ставлення до Центральної Росії як до метрополії, а до України – як до колонії, особливо в середовищі українських істориків, сформувалося в 20-х роках, після чого міцно прищепилося в історіографії. Однак історики, які схильні дивитися на факти під таким кутом зору, забувають, що дореволюційні панівні кола імперії впритул не бачили українців, розглядаючи їх як етнографічну гілку єдиного православної російського племені (де ж тут «колоніальні туземці»?), а комуністичні вожді взагалі не були виразниками інтересів якого-небудь народу (до речі, згадаймо їх національний склад) внаслідок безпрецедентної концентрації політичної та економічної влади в їх вузькому середовищі. Усі народи багатонаціональної радянської імперії були однаково залежними від них. Якщо імперська репресивна машина обходила з українцями набагато жорсткіше, ніж з росіянами, то тільки тому, що українці являли собою набагато більшу загрозу для інтернаціонального складу вождів російського комунізму. Нарешті, ті, хто звик дивитися на факти під кутом зору «єврейської змови», зміг би з переліку прізвищ надісланих у Харків відповідальних працівників ВРНГ РСФРР зробити свої специфічні висновки.

Усі перелічені відтінки думок і настроїв мали місце і в покоління, яке виступало на історичній арені у 1919 р. Вони виходили на поверхню і знаходили свій відгук у надзвичайно прагматичній політиці Кремля. Але в основі економічної політики більшовицького керівництва в УСРР лежав провал комуністичного штурму

⁹⁸ Там само.

1918 р. в Росії. Щоб залишитися на чолі світової революції, мешканцям Кремля треба було нарощувати Червону армію. На початок грудня 1918 р. Раднарком РСФРР і Реввійськрада республіки розгорнули 12 армій загальною чисельністю понад 800 тис. бійців і командирів. Та це був тільки початок. А в перші місяці 1919 р. вони мали вже у своєму розпорядженні 1 630 тис. червоноармійців⁹⁹. За кілька місяців відбулося двократне зростання армії. Щоб її озброїти і прогодувати, виявилися потрібними ресурси ще не займаної комуністичним штурмом України.

5.7

Початок комуністичних перетворень на селі

Соціально-економічна політика ленінського Раднаркому в другій українській радянській республіці поділялася на два принципово різні напрями. Розглянутий у попередньому підрозділі напрям був пов'язаний з вивезенням матеріальних ресурсів. З комуністичними перетвореннями він мав опосередкований зв'язок. Ішлося лише про те, що українські ресурси повинні були попередити господарський колапс, який загрожував Росії внаслідок комуністичних перетворень у промисловості та пов'язаний із швидким розгортанням Червоної армії мілітаризації економіки.

У цьому підрозділі слід розглянути поворот в аграрній політиці більшовицького керівництва. Якщо в 1918 р. воно виконувало передусім селянську програму «чорного переділу», то тепер перейшло до політики створення на селі виробничих колективних об'єднань, передбачуваних прийнятою в березні 1919 р. комуністичною програмою РКП(б). Відновлення радянської влади в Україні збіглося у часі з цим поворотом. Регіон, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, просто-таки був приречений перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Керівництву державної партії здавалося, що пролетаризовані маси українського селянства з більшим ентузіазмом підтримають курс на утворення радгоспів і комун, ніж селяни Росії, які встигли вже стати в своїй масі власниками.

Поворот в аграрній політиці ленінського Раднаркому назрівав з кінця 1918 р. У Маніфесті 28 листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ще формулював аграрну політику в дусі Декрету про землю, тобто обіцяв селянам негайно відібрати у поміщиків і безкоштовно передати їм усі землі разом з живим і мертвим реманентом. Натомість в урядовій Декларації від 25 січня 1919 р. з'явилися нові сюжети. По-перше, мова йшла про оголошення культурних зем-

⁹⁹ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 299.

левласницьких господарств надбанням усього народу і передачу їх під управління Народного комісаріату землеробства. По-друге, уряд зобов'язувався сприяти поширенню колективного, громадського обробітку землі¹⁰⁰.

Декларація українського уряду готувалася після того, як у Москві відбувся Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун. На ньому обговорювався підготовлений у Раднаркомі РСФРР проект декрету «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У декреті ВЦВК, опублікованому тільки 14 лютого, поворот характеризувався однією знаменною фразою: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуці і відживаючі»¹⁰¹.

Український уряд поклав здійснення аграрних перетворень на відділи при радах, створювані Наркоматом земельних справ. Земвідділи повинні були керуватися інструкцією Наркомзему «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування». Інструкція вимагала обмежувати землекористування 12-ма десятинами на Лівобережжі і 30-ма – у степовій частині України. Розподілу підлягали передусім землі поміщиків, буржуа, удільні та церковно-монастирські. Цей земельний масив у 1917 р. дорівнював 16,2 млн десятин, або 36,7% всієї землі. Питання про розподіл землі, яка була в користуванні селян, але перевищувала встановлені норми, залишалося нерозв'язаним. Надлишки становили 13 млн десятин (29,6% всієї землі), але поділ їх наштотувався на труднощі. По-перше, це були не поміщицькі землі, проти існування яких селянство виступало єдиним фронтом. По-друге, самі земельні відділи були зацікавлені у першу чергу в тому, щоб навесні 1919 р. була засіяна вся площа орної землі. Внаслідок цього вони нерідко залишали в одноосібному користуванні селянські землеволодіння розміром в 50–100 десятин¹⁰².

В Україні головним виконавцем здійснюваного повороту в аграрній політиці був за посадою нарком земельних справ В. Мещеряков. Він же виявився і головним коментатором повороту. «Цілий рік великоруські селяни працювали при так званому законі про “соціалізацію землі”, – говорив він у доповіді “Про земельну політику” на III з'їзді КП(б)У. – І ось у грудні минулого року зібралися ці селяни, кращі представники земельних відділів (мова йшла про Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун. – С. К.) у кількості 600 чоловік і одно-стайно під громові аплодисменти прийняли цілком нову лінію земельної політики.

¹⁰⁰ Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и ХСРД. – 1919, 28 января.

¹⁰¹ Известия ВЦИК, 1919, 14 февраля.

¹⁰² Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – С. 57–58.

Вони визнали необхідність переходу від одноосібних форм господарства до господарства громадського, товариського, словом – до великого землеволодіння». Нарком звідси робив такий висновок: «Ми знаходимося в щасливих умовах, маючи можливість використати грандіозний досвід Радянської Росії у будівництві сільськогосподарського життя, і ми повинні уникнути тих помилок, які були допущені в Росії законом про соціалізацію землі»¹⁰³.

По доповіді В. Мещерякова III з'їзді КП(б)У прийняв резолюцію, в якій наголошувалося: «Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу – для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, та негайно взятися до їх організації. Ради на місцях повинні пильно охороняти від розкрадання взяті на облік будинки, будівлі, реманент, худобу, запаси продовольства і взагалі майно колишніх приватновласницьких маєтків, ні в якому разі не допускаючи будь-якого самовільного захоплення і поділу цього загальнонародного добра на користь окремих осіб. Після виділення вказаних вище земель решта площі сільськогосподарського призначення може піти на тимчасовий зрівняльний розподіл між одноосібними господарствами, причому з'їзд зобов'язує всі земвідділи енергійно роз'яснювати і проводити в життя організацію громадського обробітку і цих земель (комунальне, артільне, товариське, кооперативне і т. п. землеробство), як вигіднішу для трудящих форму господарства»¹⁰⁴.

Як бачимо, резолюція III з'їзду КП(б)У текстуально повторювала положення декрету ВЦВК «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 14 лютого 1919 р. У свою чергу, вона слугувала основою для постанови по земельному питанню, яку прийняв III Всеукраїнський з'їзд рад голосами більшовицьких депутатів. Щоправда, у постанові підкреслювалося: «Селяни на місцях зовсім не розуміють мети комунального обробітку

¹⁰³ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. Протоколи. – С. 101.

¹⁰⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 45.

землі»¹⁰⁵. Це був єдиний зв'язок з реальністю у запропонованій більшовиками постанові. Відповідаючи на з'їзді рад на десятки протестних записок селянських депутатів, Мещеряков зміг тільки заявити, що їх автори ще не знають усієї вигоди від соціалізму. Постанова з'їзду по земельному питанню повинна була лягти в основу положення про землеустрій, яке незабаром мав прийняти ЦВК рад України. Тому нарком закликав депутатів після повернення в свої села «довбати і туркотіти повсюди» про переваги соціалістичного господарювання¹⁰⁶.

Повернувшись із Всеукраїнського з'їзду рад, його селянські депутати «туркотіли» протилежне тому, на що розраховував В. Мещеряков. Орган ЦК КП(б)У «Коммунист» (Харків) вийшов 28 березня 1919 р. з передовою статтею, в якій визнавалося: «На останніх з'їздах рад особливо яскраво виявлялася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму». Газета закликала членів КП(б)У протиставити «не менш переможну, ніж Червона Армія, комуністичну пропаганду чорній роботі контрреволюції, яка затінує навіть напівпролетарським верствам села усвідомлення своїх класових інтересів».

Одним із найбільш вагомих відгуків на рішення III Всеукраїнського з'їзду рад став регіональний, уже третій за рахунком з'їзд представників 72 волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмутського і Павлоградського повітів Катеринославської губернії, що відбувся 10 квітня в містечку Гуляйполе. Особливу вагу цьому з'їзду надавала участь у ньому представників Задніпровської бригади під началом Нестора Махна та кількох інших полків, сформованих із селянських повстанських загонів. Учасники з'їзду заявили, що III Всеукраїнський з'їзд рад не став «дійсним і вільним виразником волі трудящих». Резолюція вимагала відмовитися від націоналізації землі, фабрик і заводів і здійснення соціалізації цих засобів виробництва, а також «заміни реквізичійних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів»¹⁰⁷.

Жодних заходів проти «контрреволюційного», як висловився безпосередній начальник Н. Махна П. Дибенко, з'їзду рад ужито не було. Махно тримав своїми військами фронт на ділянці від Маріуполя до Волновахи. В. Ленін теж застерігав Х. Раковського і В. Антонова-Овсієнка від необачних кроків. У телеграмі Х. Раковському і Л. Каменеву в Київ він інструктував 7 травня: «З військами Махна тимчасово, поки не взято Ростов, треба бути дипломатичним»¹⁰⁸.

¹⁰⁵ III Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.). – Стенографічний звіт. – С. 191.

¹⁰⁶ Там само. – С. 151–152.

¹⁰⁷ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України XX століття. – Т. 2. – С. 360.

¹⁰⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 50. – С. 307.

Більшовицьке керівництво не бажало чути голосу українського селянства. У доповіді про аграрну політику радянського уряду, з якою Мещеряков виступив на засіданні ЦВК рад України у травні 1919 р., було розставлено всі крапки над «і». Нарком відштовхувався від рішень Всеросійського з'їзду земвідділів, комбідів і комун. У них він убачав два ключових пункти: по-перше, організація сільськогосподарської і фабрично-заводської промисловості повинна будуватися за єдиним планом; по-друге, завданням земельної політики є послідовне й неухильне проведення в життя курсу на організацію комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі. В Україні, знову підкреслював він, обґрунтовуючи політику свого уряду, не існувало підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії, тобто не треба було розподіляти всю землю, розпорошувати її, розтягати й ділити, а вимагалось спробувати частину землі поділити, а частину зберегти. Далі Мещеряков указав на головний мотив, яким керувався уряд: *держава повинна одержати хліб, який не треба було б вибивати всілякими засобами у селян і який не мав би інших господарів, крім рад*. Кінцевий висновок формулювався таким чином: частину земель, що дісталися у спадок від поміщиків, яких прогнали, треба залишити у вигляді радянських господарств¹⁰⁹.

Нарком оминав мовчанкою найбільш невдалу частину своєї діяльності у попередні місяці, пов'язану з настирливими спробами зігнати селян у комуни. Ці спроби мали перш за все пропагандистський характер. Незважаючи на паперову кризу, Наркомзем видав і поширив у повітах понад 150 тис. примірників різних матеріалів, у тому числі промову В. Леніна на Всеросійському з'їзді земвідділів, комбідів і комун, інструкції та відозви щодо організації комун, плакати Дем'яна Бєдного «Комунари» тощо¹¹⁰.

Здавалося б, здійснювана партійно-радянським апаратом ідеологічна кампанія не повинна була настільки негативно вплинути на селянські маси. Але таки вплинула! Державна партія домоглася лише одного наслідку – алергічної реакції селян на сам термін «комуна». 30 червня 1919 р. ВЦВК спеціальним розпорядженням змінив назву «споживча комуна» на іншу – «споживче товариство». В основі цього екстраординарного кроку корінилося бажання розвіяти ворожість, перенесену селянами з сільськогосподарської комуни на зовсім іншу організацію – первинний осередок Споживспілки¹¹¹.

В архіві Раднаркому УСРР збереглися в копіях доповідні записки уповноваженого російського радянського уряду при уряді України Д. Гопнера, які адре-

¹⁰⁹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 127.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Ленинский сборник. – XXIV. – С. 123–124.

сувалися В. Леніну, М. Калініну і Г. Чичеріну. Ювелірно точний і позбавлений ідеологічних шор аналіз подій в Україні робить ці записки надзвичайно цінним джерелом. Цікаво ознайомитися з тим, як Гопнер сприймав і оцінював аграрну політику українського радянського уряду (в шостій записці від 9 квітня 1919 р.):

«У момент, коли село не одержує ні необхідних продуктів, ані знарядь виробництва, коли воно сидить без одягу і без освітлення, – в такий вкрай гострий і небезпечний момент кидають гасла, практичне значення яких – нуль, але які зате підіймають село дибки проти існуючої влади. Яке практичне значення в найближчому півріччі, за відсутності машин, худоби, палива, елементарних приладь господарства тощо, може мати висовуване повсюди і скрізь гасло сільськогосподарських комун або організація *радянських господарств*! Селяни зовсім не переконані в тому, що продукти або знаряддя виробництва, яких їм не вистачає, справді відсутні. Коли вони бачать і чують, що радянська влада має намір зайнятися хоча б навіть дуже корисною для держави реорганізацією сільського господарства, вони аніскільки не сумніваються в тому, що наявні десь там на складах і на обліку машини, сільськогосподарські знаряддя, мануфактура, гас, гвіздки, шорний матеріал та ін. будуть надані саме цим “комуніям”, які викликають побоювання, і радянським господарствам. Замість того, щоб, як це робилося у багатьох губерніях Великої Росії, організовувати і комуни, і радянські господарства там, де це справді можливо, ми розкидаємо щедро незрозумілі і через те виглядаючі небезпечними ідеї в найбільш хліборобній країні, об’єктивно ще надовго приреченій провадити екстенсивне господарство»¹¹².

Гопнер мав рацію в тому, що селяни протестували не стільки проти силового тиску у справі організації комун – з цим вони ще могли б дати собі раду, – скільки проти яскраво вираженої тенденції державних органів виділяти наявні ресурси комунам і організовувати радгоспи. Селяни вважали, що поміщицькі маєтки, звідки черпалися ці ресурси, по праву належать їм, хліборобам.

У січні–лютому 1919 р. сили більшовиків в Україні нестримно зростали, а сили Директорії – у такій же пропорції танули. Численні партизанські загони, що виникли і зміцнилися в ході селянської війни з німецькими та австро-угорськими окупантами і гетьманським режимом, вливалися у Червону армію. Селяни ейфорично вітали аграрну політику нової влади, спрямовану на ліквідацію поміщицького землеволодіння. Та вже з березня 1919 р. Україну охоплює полум’я повстань, порівнянне за масштабами з селянською війною 1918 р. Основною причиною їх не могла бути продрозверстка, хоч селяни люто ненавиділи все, пов’язане з методами «заготівель» сільськогосподарської продукції, які в цей час почала застосовувати

¹¹² Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 129.

радянська влада. Надто мізерні для цього реальні результати продрозверстки в 1919 р. У чому ж полягала справжня причина катастрофічної для радянської Росії зміни воєнно-стратегічної ситуації на півдні, яка дала змогу Денікіну розпочати похід на Москву?

Причина ілюструється кількома рядками з протоколу засідання радянського уряду України від 7 березня 1919 р. Процитуємо ці рядки мовою оригіналу¹¹³:

«О ВОСПРЕЩЕНИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ В СОБСТВЕННОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ИНВЕНТАРЯ

Во изменение и дополнение декрета Временного рабоче-крестьянского правительства Украины о комитетах бедноты (от 17 января 1919 г., опубликован в "Известиях", № 22)

Совнарком Украины постановляет:

1. Конфискованный в б.[ывших] частновладельческих имениях сельскохозяйственный инвентарь живой и мертвый не может быть распределен в собственность между отдельными хозяевами.

2. Весь порядок получения населением инвентаря в пользование с прокатных пунктов определяется инструкцией Наркомзема (гл. IV) о временном переделе земли от 6 марта 1919 г.

Х. Раковский

Вл. Мещеряков».

Згадана в документі інструкція Наркомзему являла собою часто вживаний у практиці державної партії непомітний підзаконний акт, який у цьому разі цілком нівелював широкомовні обіцянки «чорного переділу», що містилися у декретах і законах радянської влади. Так, земля виділялася, але не повністю і тільки тимчасово. Так, селяни нібито одержували землю, але без інвентарю. Що вони могли з нею робити, не маючи коня і плуга? Розраховувати на прокатні пункти могли тільки ті, хто не заперечував проти переходу до «товариського» обробітку землі, який вважався першою сходинкою до організації комуні.

У згаданий вище доповіді на засіданні ВУЦВК 26 травня В. Мещеряков бідкався, що радянським господарствам відведено тільки півмільйона десятин землі. Діставши згоду ВУЦВК і РНК УСРР на подальшу організацію радгоспів, він ревно взявся за справу. До липня 1919 р. в Україні налічувалося вже 1 256 радгоспів із земельною площею в 1 203 тис. десятин, що становило $\frac{1}{5}$ поміщицьких земель¹¹⁴.

¹¹³ Там само. – С. 129–130.

¹¹⁴ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – С. 62.

Поміщицькі землі виділялися не тільки підпорядкованим Наркомзему радгоспам. Землю давали також цукровим заводам і гуральням. Найбільш могутня державна монополія – Укрголовцукор захопила на Київщині 1,9 млн десятин, тобто майже всю поміщицьку землю¹¹⁵.

Іноді заводи за відсутності обігових коштів не могли взяти землю, щоб організувати радгоспи. Радянські чиновники, перебуваючи під впливом комуністичної пропаганди, тримали землю в резервному фонді, сподіваючись на те, що кошти рано чи пізно знайдуться. У виданій у 1919 р. багатьма мовами «Азбуці комунізму» М. Бухарін і Є. Преображенський твердили: «Радянські господарства – це єдино можливе джерело для утворення великого зразкового соціалістичного господарства з усіма його гарними властивостями. Тільки через радянські господарства зможемо ми на ділі довести селянам всю користь великого колективного хліборобства. Завдання Комуністичної партії полягає в тому, щоб де тільки можливо, побільшити число радгоспів і розмір земельної площі»¹¹⁶.

У підсумку з 16,2 млн десятин землі, яка раніше належала поміщикам, уділу, церкві, буржуазії та державі, серед селян було розподілено близько 5 млн десятин, тобто менше однієї третини¹¹⁷.

Організація комун наштовхувалася на протидію селянських мас, хоча держава створювала для них надзвичайно сприятливі умови. За чотири місяці існування радянської влади в Україні було створено 316 комун, тобто по 40 на губернію. В Росії за цей же період було створено 500 комун, у середньому по 15 на губернію. Усього в середині 1919 р. на облік було взято в УСРР понад 500 колективних господарств з земельним фондом 74 тис. десятин¹¹⁸. Еволюцію аграрно-селянської політики від «Декрету про землю» до декрету «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» В. Ленін не вважав помилковою, але з подивом спостерігав за наростаючим спротивом селянства насадженню комун. «Наші декрети щодо селянського господарства в основі правильні, – говорив він. – Ми ні від одного з них не маємо підстав відмовлятися, ні про один шкодувати. Але якщо декрети правильні, то *неправильно нав'язувати їх селянинові силою*»¹¹⁹.

У пострадянській історіографії не так багато досліджень, пов'язаних з аграрно-селянською політикою радянської влади. Коли ж дослідники починають вивчати

¹¹⁵ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні / Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 353.

¹¹⁶ Бухарін М., Преображенський Є. Азбука комунізму. – К., 1921. – С. 303.

¹¹⁷ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – К., 1984. – С. 200.

¹¹⁸ Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні. – К., 1960. – С. 56.

¹¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 38. – С. 196.

комунізацію селянства, досить яскраво проявляється те, що теоретики історичної науки називають презентизмом: накладення на досліджуваний предмет якостей і властивостей, характерних для пізніших епох – аж до тієї, в якій живе дослідник. У цьому разі *примусова сталінська колективізація 30-х років накладалася на ленінську комунізацію 1919 р.* І тоді вважається враження, що ненависні селянам комуні викликали вибух, який закінчився походом армій А. Денікіна на Москву.

Звичайно ж, причинно-наслідкові зв'язки між аграрно-селянською політикою радянської влади та її крахом в Україні існують. Так само правильно, що для переважної більшості селян комуні були ненависні. Негативне ставлення до спільної праці в колективі було притаманне селянам будь-якої національності, але серед українських хліборобів воно набувало крайніх проявів. *Однак ленінська комунізація далекі не була подібною на сталінську колективізацію. У 1919 р. в комуні не загнали силою.* До того ж місцеві органи влади через суто ідеологічні причини створювали комунам тепличні умови життя і виробництва. Нерідко саме в їх розпорядження переходили добре поставлені поміщицькі маєтки. Та й наявність лише півтисячі комун на всю Україну свідчила про те, що їхнє суспільно-політичне та економічне значення наближалось до нульового.

Комуні разом із радгоспами викликали на селі шалене відторгнення через те, що заволодівали землею, яку селяни вже вважали своєю. Послугуючись термінологією, прийнятою в цій монографії, можна сказати, що селяни не бажали, щоб їхня – тобто радянська – революція переростала в незрозумілу й чужу для них комуністичну революцію. Розуміючи це, представники радянської влади клялися у вірності Декрету про землю і старалися обійти його підзаконними актами та інструкціями. Тому в 1919 р. вони розщепилися в уявленні селян на «хороших» більшовиків і «поганих» комуністів. Перші нібито дали селянам землю, а другі старалися її відібрати всілякими правдами і неправдами.

Ось факти. У червні 1919 р. в ЦК КП(б)У надійшов звіт «Про роботу вищої військової інспекції РСЧА УСРР з 15 травня по 1 червня». Інспектувалися військові частини і радянські заклади Борзнянського, Городянського, Кролевецького, Новгород-Сіверського і Сосницького повітів Чернігівської губернії. У розділі «Настрій населення» повідомлялося: «Є повіти, де населення ставиться з недовірою до комуністів, але стоїть за радянську владу, оскільки з приходом радянських військ припинилися насильства над мирними мешканцями, що мали місце при петлюрівцях»¹²⁰.

¹²⁰ Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 19. – Арк. 39.

У звіті Роменського партійного комітету (Харківська губернія) в ЦК КП(б)У за червень–липень 1919 р. читаємо: «Взагалі селянство повіту із співчуттям ставиться до радянської влади, виносить резолюції на підтримку її, та якщо в резолюцію попаде слово “комуністичний”, настрої одразу переходить в опозиційний»¹²¹.

У зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 вересня 1919 р. зазначено: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але бай-дуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників»¹²².

Після денікінської окупації, від якої Україну звільнила радянська влада, авторитет її в селянському середовищі тільки збільшився. В інформації відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі про хід безпартійних конференцій, на яких виявлялися настрої і вимоги селянських мас, щодо конференцій в Ізюмському повіті на Харківщині (лютий 1920 р.) було записано: «Виявилося, що селянство цілком певно боїться комуністів: їх лякає це слово, хоч горою стоять за радянську владу»¹²³.

Селянський спротив комуністичній революції В. Ленін помітив ще на його ранній стадії. Виступаючи 11 квітня 1919 р. на пленумі ВЦРПС, він зауважив: «Навіть лозунгами повстання, яке охопило зовсім незначні частини селянських мас, були: За “Радянську владу, за більшовиків, геть комунію!”»¹²⁴

Протидіючи наступу комунізму, селянські маси спочатку підірвали силову основу радянської влади – Українську червону армію, а потім – і саму робітничо-селянську владу. Громадянська війна спалахнула в Росії після розпочатого в Кремлі з весни 1918 р. комуністичного штурму. Втягнення в цей штурм села в умовах триваючої громадянської війни виявилось актом великої зарозумілості керівників РКП(б), які вже бачили себе вождями світового пролетаріату.

5.8

Падіння радянської влади

Прогресуюче розладнання економічного життя в Російській імперії під впливом Світової війни почало переростати у 1917 р. в господарську руїну. Своєю чергою ця руїна в 1918 р. стала наблизатися у радянській Росії до господарського колапсу. В радянській і навіть пострадянській російській історіографії жахливе економічне становище країни списувалося на війну – спочатку

¹²¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 132.

¹²² Там само.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 38. – С. 285.

Світову, а потім громадянську. Але економічна катастрофа була викликана в першу чергу методами і наслідками націоналізації «командних висот», тобто комуністичним штурмом. Методами – бо швидкість і всеохопність конфіскацій приватної власності призводили до зупинки підприємств, позбавлених повноцінного управління і постачання. Наслідками – бо державні органи по-своєму використовували ресурси, якими почали розпоряджатися. Вони спрямовували їх на виготовлення «ударної» продукції для Червоної армії і зовсім забували про потреби повсякденного життя.

Господарство України суттєво постраждало від грабунку з боку Центральних держав, але тотального розпаду економічних структур не відбулося. Українське населення сподівалося, що з приходом радянських військ війна всіх проти всіх припиниться. Ніхто не очікував, що ленінський Раднарком перетворить Україну на донора, щоб влити свіжу кров у знесиленний комуністичним штурмом російський господарський організм.

У січні 1919 р. Червона армія зайняла Харків, Полтаву, Луганськ і Катеринослав, 6 лютого – Київ, у березні – Херсон, Миколаїв і Жмеринку, у квітні – Одесу і Житомир. Одночасно із захопленням території почала розгортатися масштабна операція з вивозу наявних ресурсів у Росію. Паралельно з вивозом матеріальних цінностей в Україні розгортався комуністичний штурм.

Відносно благополучні українські регіони з березня-квітня 1919 р. стали бідуючими. В адресованому Х. Раковському листі голови Лозово-Павлівського райвиконкому Г. Костенка від 2 квітня повідомлялося: «Робітники тепер вже не довіряють нашій владі, тій владі, якій вони вірили, на яку хіба що не молилися. І сумно, що вони багато в чому праві. Ми вивезли з рудників ті величезні запаси вугілля, які там були нагромаджені, але замість того нічого не дали. Не дали хліба, мануфактури, взуття. Не дали навіть грошей»¹²⁵.

Артем (Ф. Сергєєв), який на деякий час залишив Харків, повернувся до міста на початку квітня і не впізнав його. «У робітничих кварталах втратили дуже багато з того впливу, який ми мали, – писав він у секретаріат ЦК РКП(б). – Проти нас виростає настрій, з яким дуже важко буде боротися. На найміцніших заводах, де не було чи майже не було меншовиків, куди вони не могли з'явитися, їх тепер слухають з увагою і щиро їм аплодують. Звичайно, ці оплески не можуть бути віднесені виключно до ораторських талантів... За багато що відповідальні ми самі. Наші апарати працюють паскудно. Особливо це стосується продовольства, якому ми не можемо дати ради... На заводах становище прямо безвихідне. Попередні гетьманські ставки малі, життя неймовірно подорожчало. Нових ставок ще не платять.

¹²⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 96.

Через відсутність грошових знаків не платять заробітну плату робітникам, не дають їжі хворим у лікарнях, не платять медичному персоналу, який розбігається»¹²⁶.

У довідці відділу зв'язку та інформації ЦК КП(б)У за 14 квітня, яка адресувалася секретаріату і всім цекістам, характеризувалося становище в Катеринославській губернії: «Продовольча криза жахлива, страшенне здороження товарів, зникнення продуктів з ринку. Так, наприклад, хліба дістати зовсім неможливо. Часті випадки голодної смерті. Панує висипний тиф. Безробіття жахливе: за даними відділу праці безробітних – 25 000, часті випадки, коли натовпи безробітних нічого не їдять по декілька днів. Усі заводи стоять. Робітники, які очікували, що з приходом радянської влади почнуть діяти заводи, висловлюють тепер незадоволення владою. Антисемітська агітація, голод досягли свого: робітники певно проти нас. Робітники поділилися на дві частини: ті, які злобно ставляться до нас, та ті, котрі покійно мовчать і очікують»¹²⁷.

Ситуація в тилу позначилась на боєздатності Червоної армії, яка вела боротьбу з білогвардійцями А. Денікіна. Доведений до відчаю, командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко написав 18 квітня доповідну записку в ЦК РКП(б), у якій виклав своє бачення ситуації:

«1. Влада на місцях абсолютно не упорядкована і до певної міри нав'язана більшості населення (в Олександрії, наприклад, виконком із самих москвичів, нав'язаний повітовому з'їздові).

2. Харчовики не з місцевих людей, діючи без розуміння обстановки, до крайнощів підбурили села проти центральної радянської влади.

3. Чека стала державою в державі, зазнає на собі майже загального незадоволення.

4. Місцева партійна робота в повнім занепаді.

5. Місцеве населення майже нічого не отримало з приходом радянської влади, окрім зростання дорожнечі і недостачі продуктів. Мануфактури село не бачить, як і раніше, а залізничники старцюють»¹²⁸.

Невідомо, чи такий аналіз ситуації (більше схожий на обвинувальний вирок вищому більшовицькому керівництву), чи невдачі на фронті послужили причиною усунення Антонова-Овсієнка у травні від керівництва фронтом. Але вже після усунення, у червні він написав В. Леніну роздратованого листа, в якому звинувачував особисто вождя. Ось уривки з цього листа, копію якого знайшла

¹²⁶ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 346.

¹²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 14.

¹²⁸ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М., Ленинград, 1933. – С. 147.

і використала в своїй монографії Є. Юрійчук: «Політика, яка проводилася під Вашим благословенням і Вашим контролем, до крайнощів загострила становище нашої армії на Україні... Замість організованого планомірного будівництва радянської влади на місцях ми почали з чрезвычайок і продзагонів... Замість планомірного налагодження зруйнованого виробництва і товарообмінного апарату ми провели продовольчу диктатуру – Наркомпрод. Замість творчого – хижачьке ставлення до України. Не рахуючись з індивідуалістською спрямованістю українських селян, які давно позбулися общинних навичок, Наркомзем віссю своєї політики робить проповідь комун і організацію радянських господарств... Центрального апарату на Україні не було, немає ще й понині, і великою мірою Ви винні, що його немає»¹²⁹.

Робітники і селяни по-різному реагували на ситуацію, що складалася після приходу радянських військ. Робітники розгубилися, уперше потрапивши в ситуацію, коли ними керував робітничо-селянський уряд без усяких лапок. Вони не знали, проти кого ж тепер спрямовувати своє обурення становищем, у якому опинилися. Замість капіталістів на підприємствах з'явилися «червоні директори», часто з їхнього власного середовища. Звертатися з протестами до них не мало сенсу, бо вони були безпорадні. Обрані робітниками фабзавкоми тепер мали великі права, але не могли їх застосувати в умовах паралічу виробництва, викликаного дефіцитом сировини і палива. Заробітна плата на підприємствах не виплачувалася, бо безпорадними були й республіканські органи влади, які не мали права друкувати совзнаки. А з Москви гроші надходили в обмеженій кількості і з великими перервами. Робітникам, яких компартійні пропагандисти переконували в тому, що вони є гегемонами революції і сіллю землі, залишалося чекати, коли на них звернуть увагу. Але ті, кому підпорядковувалися республіканські органи влади, мали своє судження про те, як розподіляти обмежені ресурси.

Селяни перебували в зовсім іншому становищі, бо не залежали від влади економічно. Навпаки, це влада економічно залежала від них. Адже вони виробляли продовольство, яке було потрібне всім і щодня. Коли заготівельні органи забирали його без усякої матеріальної компенсації, селяни мали можливість протестувати. Протест частіше за все набував форми ухилення від співпраці з органами, які контролювали наявність у сільському господарстві продовольчих ресурсів, і відмови від виконання продрозверстки. Коли заготівельники приходили в села з військовою силою, селяни нерідко чинили збройний опір. Зброї на селі вистачало.

Перші збройні конфлікти селян з радянською адміністрацією почалися вже з березня. В інформаційному зведенні Київського губвиконкому повідомлялося:

¹²⁹ Див.: Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. – С. 64.

«Загальні характерні риси становища по губернії такі: приблизно до середини березня – більш-менш сильне революційне піднесення на селі. З середини березня накреслюється перелом і майже в усіх повітах губернії мають місце контрреволюційні виступи, керовані ватажками збройних погромних банд. Ці виступи в селах проходять під гаслами “Хай живе незалежна Україна! Не дамо хліба в Московію!”»¹³⁰.

На боротьбу з «контрреволюціонерами», які протестували зі зброєю в руках проти продрозверстки і комуністичної революції, була кинута Червона армія. З підрозділів, не пов'язаних з місцевим населенням, Х. Раковський сформував Внутрішній фронт на чолі з К. Ворошиловим. Особливу жорстокість у придушенні повстань виявляли загони угорських інтернаціоналістів, сформовані з колишніх військовополонених австро-угорської армії. Вони призначалися для допомоги радянській Угорщині, але затрималися в Україні.

На початку квітня 1919 р. були спалені перші повсталі села в районі Фастова – Романівка та Хидовці¹³¹. Незабаром список спалених сіл почав зростати з дивовижною швидкістю. Це стурбувало вищих представників робітничо-селянської влади. Покладання на селянство колективної вини за принципом кругової поруки не відповідало традиційній лінії більшовизму на розкол села, яка одна тільки могла забезпечити успіх у дрібноселянській країні. До того ж такий каральний захід, як спалення сіл, був надто огидний. Він личив скоріше окупантам, ніж владі, яка претендувала на утвердження в Україні.

Щоправда, керівники РКП(б) не обтяжували себе докорами сумління, коли йшла мова про утвердження радянської влади в тому або іншому регіоні. Член Донревкому І. Рейнгольд на початку липня 1919 р. написав записку в ЦК РКП(б), в якій містилися такі божевільні рядки: «Безперечно, принциповий наш погляд на козаків як на елемент, чужий комунізму і Радянській ідеї, є правильним. Козаків, в усякому разі, величезну їхню частину, треба буде рано чи пізно знищити, просто знищити фізично»¹³². Безумовно, цей дописувач знав, що в Кремлі його зрозуміють. І справді, першим масштабним злочином більшовицького керівництва на рівні геноциду була «зачистка» території Обласі Війська Донського. Божевілья ставало практикою.

Керівники УСРР опротестували дії К. Ворошилова як такі, що не відповідали курсу на союз радянської влади з незаможним селянством. 16 квітня у присутності Ворошилова наявні в Києві члени Президії ЦВК рад України (Г. Петровський,

¹³⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 36.

¹³¹ Там само. – С. 131.

¹³² Большевицкое руководство. Переписка 1912–1927. – М., 1996. – С. 108.

С. Косіор і В. Затонський) офіційно поставили на порядок денний засідання питання «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». У прийнятій резолюції зазначалося: «Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднаркому у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК»¹³³.

Однак, практика спалення сіл тривала. 22 липня, коли відбувалися жорстокі бої під Обуховом з повстанцями отамана Зеленого, радянські війська спалили Щербанівку.

За перші дві декади липня 1919 р. в Україні було зареєстровано 207 селянських виступів. Більше половини (111) припало на Київську губернію, 37 – на Полтавську, 20 – на Волинську, 14 – на Херсонську, по 12 – на Чернігівську і Подільську. Поступово у боротьбі з ними відпрацьовувалися менш одіозні, але ефективні каральні заходи, підсумовані в липні 1919 р. закритою постановою Ради робітничо-селянської оборони УСРР «Про придушення куркульських і білогвардійських бунтів у селах». На повітові органи радянської влади покладался обов'язок брати заложників з усіх сіл, які могли співчувати повстанцям. Якби стався бунт і село не підкорилося вимогам видати його організаторів та зброю, заложники підлягали розстрілу. Під час операцій по викачуванню зброї вимагалось здійснювати повальні обшуки, вилучаючи не тільки зброю, але й продукти у заможних жителів для передачі їх бідноті. Передбачалися контрибуції на бунтівні села, депортування ватажків і призвідників бунту з конфіскацією їхнього майна. Проте каральні заходи не допомагали¹³⁴.

З колосальними проблемами керівники УСРР зіштовхнулися і в армії, яка складалася здебільшого з селянських повстанців місцевого походження. У цитованому в попередньому підрозділі звіті вищої військової інспекції, який описував становище в армії за період з 15 травня до 1 червня у п'яти повітах Чернігівщини, вказувалося на недостатній моральний рівень червоноармійців і сильну поширеність серед них грабунків та бандитизму. Причини цього розкривав загальний висновок такого змісту: «Політична робота в армії не може дати позитивних результатів при такому становищі постачання, яке спостерігається: частини не отримують найбільш необхідного, голодні, босі, роззуті. Тяжкі матеріальні умови озлоблю-

¹³³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 132.

¹³⁴ Там само.

ють червоноармійців. Революційний дух, дисципліна падають. Сильно хвилює червоноармійців незабезпеченість їх родин, особливо у таких голодних губерніях, як Чернігівська»¹³⁵.

Моральний стан червоноармійців, і особливо колишніх солдатів царської армії, які воювали з 1914 р. і надивилися всякого, справді був жахливий. Повсякчас ризикуючи власним життям, вони не вагалися застосувати зброю проти інших, особливо якщо це були безборонні мирні жителі. Є. Юрійчук, яка детально відслідковувала ситуацію в Україні у першій половині 1919 р., писала з цього приводу: «У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і Центральному державному архіві громадських об'єднань зберігаються тисячі листів, телеграм у ЦК і Раднарком про масові звірства, злодіяння і насильства з боку чекістів, червоноармійців і бійців продзагонів»¹³⁶.

Характерно, що справитися з цією хвилею насильства українська влада не могла. У телеграмах на адресу РНК УСРР, ЦК КП(б)У і наркомвоєнмора М. Подвойського 3 червня повідомлялося: «В Умані з приходом 8-го полку почалися огульні грабежі масового характеру з тортурами і побиттям громадян. Багато публічних згвалтувань жінок і дівчат. Цілими днями блукає по місту п'яний натовп червоноармійців, стріляють без всякої причини, б'ють перехожих». Х. Раковський повідомив Реввійськраду РСФРР про те, що «8-й полк веде себе в Умані гірше башибузуків»¹³⁷. Сумнівно, що ця телеграма потрапила до рук голови РВР республіки Л. Троцького – особистого друга Раковського з дореволюційних часів. Показово, однак, що голова РНК УСРР і член ЦК РКП(б) був нездатний зробити хоч що-небудь власними силами.

Селянські повстанці, які сформувалися у боротьбі з австро-німецькими військами і склали основу Армії УНР, а потім перейшли на бік Червоної армії, починали втрачати лояльність у міру того, як від радянської влади відверталось українське селянство. Одним із перших, ще в кінці березня, проти радянського уряду виступив член партії соціал-демократів (незалежних) отаман Зелений (Д. Терпило). Його загони чисельністю близько 2,5 тис. бійців у районі Обухова, Германівки і Трипілля входили до військ Директорії і в повному складі перейшли на бік Червоної армії. Коли ж В. Антонов-Овсієнко зробив спробу розпорошити зеленівців по окремих полках, вони заявили, що не бажають вливатися в російську Червону армію. 1 квітня декретом уряду УСРР отаман Зелений був оголошений поза законом. Лави повстанців швидко зростали, і на початок травня

¹³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 19. – Арк. 39.

¹³⁶ Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. – С. 61.

¹³⁷ Там само.

їхня чисельність дійшла до 12 тис. осіб. Зелений спромігся поширити район дій на лівий берег Дніпра, до Переяслава і Золотоноші. З великими труднощами війська К. Ворошилова придушили повстання і розсіяли зеленівців.

Раковському з допомогою Леніна вдалося подолати опір ЦК КП(б)У й укласти угоду про співробітництво з УПСР (комуністів-боротьбистів), які в серпні злилися з лівою фракцією українських соціал-демократів (незалежних), внаслідок чого утворилася Українська комуністична партія (боротьбистів). Три інші партії – УПСР, УСДРП і соціал-демократи (незалежні) уклали угоду «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського». Планувалося організувати повстання, в ході якого скликати Конгрес робітничих і селянських рад як верховний орган законодавчої влади. Під час повстання, яке спалахнуло у квітні, було створено Всеукраїнський ревком і Головний повстанський комітет на чолі з Ю. Мазуренком (у Сквирі). Регіональні повстанські штаби виникли у Вінниці, Білій Церкві, Лубнах, Полтаві, Фастові та ін. містах. Органи НКВС УСРР зареєстрували в квітні 93 збройних виступи¹³⁸.

У травні найбільш масштабним був антибільшовицький виступ Никифора Григор'єва. У листопаді 1918 р. він створив із повстанських загонів Київську дивізію Армії УНР, з якою 2 лютого 1919 р. перейшов на бік радянської влади. Командуючи 6-ю дивізією, воював на півдні України проти військ Антанти, 10 березня захопив Херсон, а 15 березня – Одесу. 7 травня Григор'єв дістав наказ іти маршем на Бессарабію, але відмовився виконати його. Через 2 дні в Єлизаветграді він оголосив маніфест «До українського народу» із закликом боротися проти комун, члечзвичайки і комісарів, організовувати ради з представників усіх партій, крім більшовиків.

На початку повстання Григор'єв мав до 15 тис. бійців, 11 бронепотягів, 52 гармати, до 700 кулеметів. Від 9 до 25 травня повстанцям вдалося захопити велику територію з містами Олександрія, Єлизаветград, Черкаси, Знам'янка, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Берислав та ін. Головні сили отаман планував кинути на Лівобережжя з наміром оволодіти Харковом. З поля зору він не випускав і Київ.

Проте успіхи Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Махно публічно засудив заколот, а Зелений, який виступив раніше, також не підтримав його. Більшість партій лівої орієнтації були противниками гасла «Україна – для українців!», антисемітських закликів та мародерської і терористичної практики григор'євців. Долаючи першу розгубленість, Рада робітничо-селянської оборони зосередила сили для придушення заколоту. Використовувалися, зокре-

¹³⁸ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протнборства в Україні / Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 361.

ма, частини 3-ї Української армії, що формувалися в Одесі, кораблі Дніпровської військової флотилії, робітничі загони. Війська під командуванням К. Ворошилова (кременчуцький напрям) і О. Пархоменка (катеринославський напрям) у третій декаді травня взяли в кліщі основні сили григор'євців і біля Кобеляк на Полтавщині розгромили їх. Григор'єв з нечисленними загонами відступив на Херсонщину. 27 липня отаман і більшість членів його штабу були розстріляні махновцями в селі Сентове Херсонської губернії.

Григор'євський заколот був локальним, але серйозно вплинув на розстановку сил між білими і червоними військами.

Після того, як провалилася спроба безпосередньої окупації України військами Антанти, а на Східному фронті почали зазнавати поразок війська адмірала О. Колчака, антибільшовицькі сили всередині Росії та поза її межами стали покладати надії на генерала А. Денікіна. Його армії швидко зростали, зокрема, за рахунок мобілізацій на контрольованій ним території, що істотно розширилася. З весни 1919 р. головним театром воєнних дій став Донбас. Спочатку війська Південного фронту потіснили денікінців і вступили в центральну частину басейну. Проте поразка однієї з радянських армій на Північному Кавказі дала змогу Денікіну збільшити чисельність військ, що протистояли Південному фронту, на третину. Тиск на позиції радянських військ невинно посилювався.

На думку радянського керівництва, справи на Південному фронті не виглядали аж так небезпечно. В. Ленін навесні 1919 р. говорив не про порятунок «всеросійської кочегарки», а тільки про цілковите очищення її від білогвардійців і взяття Ростова-на-Дону. Тим часом у Європі, як йому здавалося, розгорталася давно очікувана світова революція.

Коли утворилася радянська Угорщина, сусідні з нею країни за наполяганням Антанти ввели свої війська на її територію. Керівники Угорщини звернулися по допомогу до РСФРР. Таку допомогу В. Ленін їм обіцяв, маючи на увазі ще не відправлені на фронт частини Української Червоної армії. У квітні В. Антонов-Овсієнко розпочав передислокацію 1-ї, 3-ї і частково 2-ї армії з таким розрахунком, щоб ударити по Румунії. У 1918 р. Румунія окупувала Бессарабію і Буковину, а тепер вторглася в Угорщину з наміром анексувати Трансильванію. Удар по Румунії через Бессарабію і Буковину був би ефективною допомогою радянській Угорщині.

В. Ленін вимагав від керівництва УСРР дій на обох напрямках – донбаському і румунському. Тим часом становище в Донбасі погіршувалось. Білогвардійці підійшли до околиць Луганська, де розгорнулися запеклі бої. Створивши велику перевагу в силах, А. Денікін 1 травня захопив Луганськ. 19 травня він великими силами завдав удару по ділянці фронту, де бригада «батьки» Махна межувала з частинами 13-ї армії. Не довіряючи махновцям, командування фронту озброїло бригаду

італійськими гвинтівками, до яких не підходили російські патрони. Денікінський отаман А. Шкуро прорвав фронт, і Донбас було червоними втрачено. Білогвардійці почали готувати наступ на Харків та Катеринослав.

Тим часом дві українські армії розвивали наступ проти Румунії. Але звістка про заколот Григор'єва в їхньому тилу і наступ денікінських військ змусили А. Троцького відмовитися від дій на західному оперативному напрямку. Радянська Угорщина залишилася без допомоги.

У червні білогвардійці зайняли Харків, потім Катеринослав. Окрилений цими успіхами, А. Денікін віддав наказ про похід на Москву. Кавказька армія барона П. Врангеля мала наступати на правому фланзі вздовж Волги, Донська армія – на воронезькому напрямку, а Добровольча армія – на лівому фланзі, вздовж Дніпра. Наступ її головних сил розгортався від Харкова на Полтаву. На Правобережжі добровольці просувалися від Катеринослава на Київ та Миколаїв. Наступали вони також уздовж Чорноморського узбережжя на Одесу.

Білогвардійці так стрімко окупували Україну, що розташовані на Херсонщині три дивізії 12-ї армії залишилися в глибокому тилу. Новий главком С. Каменєв, який змінив Вацетіса, дав розпорядження об'єднати їх у групу під командуванням Й. Якіра й звелів прориватися на північ. 30 серпня Південна група військ розпочала свій 600-кілометровий перехід, у ході якого вибила добровольців із Житомира і зайняла західні околиці Києва. Проте білогвардійці через три дні витіснили війська Якіра зі столиці. Активні дії Південної групи не дозволили Денікіну посилити війська, що наступали на Москву, за рахунок залишених в Україні гарнізонів.

13 серпня В. Ленін телеграфував Х. Раковському про необхідність закрити всі комісаріати, окрім військового, продовольства та шляхів сполучення, мобілізувати весь керівний апарат на військову роботу і злити в одну установу Раднарком, Раду оборони, ЦВК і ЦК КП(б)У¹³⁹. Доля всіх представників української радянської влади була розглянута на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 11 вересня 1919 р. Усі члени уряду УСРР і члени ЦК КП(б)У, які не отримали військового призначення або не вели зафронтової підпільної роботи, викликалися в Москву для використання за фахом. На вересневому пленумі ЦК РКП(б) було визнано доцільним зберегти формальне існування РНК і ЦК КП(б)У. Визначалося, що від імені уряду УСРР виступатиме в разі потреби Х. Раковський¹⁴⁰.

¹³⁹ В. И. Ленин Биографическая хроника. – Т. 7. Март–ноябрь 1919. – М., 1976. – С. 446.

¹⁴⁰ Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія особи, стосунки (1918–1991). – С. 23–24.

5.9

Воєнні дії на Правобережжі

З появою на Лівобережжі денікінської загрози Правобережна Україна тимчасово опинилася поза воєнним протистоянням. Події в ній мали другорядне значення. Але без їх розуміння неможливо розібратися в тому, що стало відбуватися на цій території у 1920 р., коли вибухнула радянсько-польська війна і Правобережна Україна опинилася в центрі уваги всього світу.

Деморалізована не стільки поразками, скільки переходом на бік червоних зростаючої кількості власних підрозділів, Армія УНР постійно відступала. Український уряд змушений був покинути спочатку Вінницю, потім Жмеринку і Проскурів. Близько місяця С. Петлюра тримався в Рівному. Тут проти нього підняв заколот отаман В. Оскілко, який командував північно-західним протибільшовицьким фронтом. 29 квітня 1919 р. за підтримки Української партії соціалістів-самостійників і Української народно-республіканської партії він заарештував членів уряду УНР з вимагою відставки Петлюри. Однак заколот нічим не завершився. Фронт тріщав, і на початку травня Петлюра зі своїм штабом і уряд УНР змушені були евакуюватися в Радзивилів.

Стосунки головного отамана Армії УНР і голови Директорії С. Петлюри з президентом УНР-ади Є. Петрушевичем у цей час загострилися. Армія УНР не могла реально допомогти ЗОУНР у її виснажливій війні з військами Ю. Пілсудського. Крім того, Петрушевич усе ще розраховував на підтримку Антанти, а тому прагнув зберегти дистанцію між собою і Петлюрою. Однак керівництву УНР-ади довелось гірко розчаруватися в позиції Антанти. Допомогу, як у цьому раніше зміг переконатися С. Петлюра, вона надавала Польщі Ю. Пілсудського, яка вважала західноукраїнські землі своїми, і Росії А. Денікіна, яка заперечувала навіть саме існування окремої української мови на території, що її називали Малоросією.

Є. Петрушевич дістав можливість переконатися в цьому, коли добре вишколена і споряджена у Франції армія польського генерала Ю. Галлера з'явилася у Галичині. Її поява призвела до цілковитого порушення рівноваги на українсько-польському фронті. У середині травня 1919 р. поляки здобули Луцьк.

Смертельна небезпека, яка нависла над українськими землями, знову зблизила між собою керівників ЗУНР і УНР, що перебували на різних ідеологічних позиціях. Тепер вони змушені були вирішувати питання – який фронт ліквідувати: проти більшовиків чи проти Польщі? Катастрофа під Луцьком, де польські війська

захопили величезні склади військового майна, поставила під сумнів саму можливість активних дій на обох фронтах.

Ліквідація одного з фронтів означала, що діячам українського визвольного руху доводилося обирати, на захисті якої української території зосереджувати сили. Вони мусили розв'язати трагічну за всіх можливих рішень проблему: залишити денікінцям або більшовикам (хто переможе!) Наддніпрянську Україну й об'єднати військові сили в боротьбі з Польщею чи покинути західноукраїнські землі з тим, аби спробувати здобути Київ. Слід сказати, що для С. Петлюри проблеми не існувало. Він бажав боротися до кінця, тобто йти на всі можливі (й неможливі, як виявилось згодом) компроміси з Ю. Пілсудським. Цілком зрозуміло, що Є. Петрушевич не міг поділяти таку позицію. Компроміс із Пілсудським означав для нього політичну смерть.

На початку червня 1919 р. Армія УНР прийшла в рух і просунулася до лінії Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець–Подільський. Тим часом Українську галицьку армію тиснули польські війська. Щоб запобігти занепаду дисципліни в її лавах, Є. Петрушевичу були надані диктаторські права. На початку червня він підготував наступ і в районі Чорткова УГА розгромила зосереджені там польські частини. Цю звістку українське населення Галичини зустріло з великою радістю. Десятки тисяч добровольців з'явилися з вимогою зарахувати їх в армію. Проте вдалося прийняти небагато: не вистачало зброї. Через брак набоїв захлинувся й наступ.

Проти військ С. Петлюри, що наступали, В. Антонов-Овсієнко кинув резервні частини, у тому числі призначені для допомоги радянській Угорщині: мадярський полк, два полки бессарабців, які перейшли через Дністер після невдачі Хотинського повстання, вінницький інтернаціональний полк. Підготовку до контрнаступу здійснював безпосередньо наркомвоєнмор УСРР М. Подвойський, котрий прибув на Правобережжя. Контрнаступ розпочався з двох різних напрямків. Подвойський прагнув відрізати противника від Збруча, щоб перешкодити можливій допомозі Петлюрі з боку галичан, а потім оточити і знищити Армію УНР. Жорстокі, але безрезультатні бої невдовзі припинилися.

3 липня 1919 р. (якраз цього дня А. Денікін оголосив про похід на Москву) контрнаступ поновився. На проскурівському напрямку радянські війська дістали перевагу, захопили Проскурів і створили загрозу Кам'янцю–Подільському. Проте праве крило петлюрівської армії наступало на сході й захопило спочатку Могилів–Подільський, а потім – Жмеринку. Маючи можливість підтягнути резерви, радянське командування відбило Жмеринку у виснаженої і цілком відірваної від джерел постачання зброєю Армії УНР. Відступати їй не було куди, територію ЗОУНР повністю окупувала Польща.

Якраз у цей час керівники Польщі дістали дозвіл Ради держав Антанти продовжити военні операції аж до Збруча. Виникла ситуація, коли армії Є. Петрушевича також нікуди було податися. Керівник ЗОУНР зважував різні варіанти і навіть намагався порозумітися з Румунією, але безуспішно. Румунський уряд зайняв частину земель ЗОУНР (Північну Буковину) і зовсім не бажав, щоб 45-тисячна, загартована у тривалих боях Українська галицька армія з'явилася на його території. Після цього Петрушевич зняв заперечення про передачу УГА у розпорядження С. Петлюрі. Об'єднання двох українських армій відбулося у вимушеній ситуації.

Самі бійці УГА і навіть її керівництво прагнули такого об'єднання. Перша армійська бригада перейшла Збруч із власної ініціативи вже 8 липня. Завдяки цьому радянське командування зупинилося перед Кам'янцем, щоб не потрапити у мішок між двома українськими арміями. Об'єднання різко змінило стратегічну ситуацію на Правобережжі. Польська армія залишилася за державним кордоном і перестала існувати як противник. Попереду були два противники, які воювали один з одним – білогвардійці і червоноармійці.

З радянськими військами безкомпромісна боротьба точилася з моменту проголошення Директорії. З білогвардійцями А. Денікіна Армія УНР уперше зустрілася під час висадки десанту союзників в Одесі, але серйозних воєнних акцій не провадила, щоб не нажити в особі Антанти нового ворога. Проте перетворення білогвардійців на активно діючого противника можна було чекати вже найближчим часом.

Розміщена на Правобережжі 12-та радянська армія не прийняла бою у невідповідній ситуації. Частина її стала відступати в одеському напрямку. Інша частина, також відступаючи, утворювала заслін на шляху до Києва. Перед С. Петлюрою постало завдання визначити план дій у новій ситуації.

Хоч армія була об'єднаною, галицькі командири зберігали певну самостійність. Командувач УГА генерал М. Тарновський запропонував похід на Одесу, щоб встановити контроль над чорноморським узбережжям і налагодити зв'язки з Антантою, а потім рушати на Київ. Командування Армії УНР, навпаки, бажало спочатку утвердитися в Києві. Ілюзій щодо позиції Антанти у нього вже не було.

Прийняли компромісний варіант про три напрямки – київський, житомирський і одеський. На Одесу пішли дивізія полковника О. Удовиченка, загони Юрка Тютюнника та волинські частини, на Житомир – 2-й галицький корпус і січові стрільці під командуванням полковника Вольфа, на Київ – 1-й і 3-й галицькі корпуси і Запорозький корпус. Найбільш сильну київську групу очолив галицький генерал А. Кравс.

Просування у трьох напрямках за відсутності серйозного опору з боку радянських військ забезпечувало швидке оволодіння територією. Війська С. Петлюри

йшли в більш-менш сприятливому середовищі, бо Правобережжя було вщерть заповнене партизанськими загонами, які розчарувалися в більшовиках після експерименту з комуністичним будівництвом, категорично не сприймали денікінського режиму, але були готові визнати владу УНР. Долаючи опір 44-ї радянської дивізії під командуванням М. Щорса, група військ київського напрямку швидко просувалася до Коростеня. Група житомирського напрямку зайняла Вінницю, а потім Житомир і Білу Церкву.

За становищем, що складалося в Україні, уважно стежили в Парижі й Лондоні. У ставленні Антанти до українського питання відбулися певні зміни. В. Черчілль телеграфував А. Денікіну: «За сучасної критичної кон'юнктури було б розумно йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистським устремлінням». Французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо наказав військовому аташе в Румунії генералу А. Петену налагодити співробітництво Денікіна й Петлюри. Петен зв'язався з представниками обох сторін. А. Денікін, маючи на руках телеграму свого номінального начальника адмірала О. Колчака про доцільність встановлення демаркаційної лінії між зонами дій Збройних сил Півдня Росії та Армії УНР, ухилився від прямої відповіді¹⁴¹.

С. Петлюра розумів, що зусилля білогвардійських армій Колчака і Денікіна мусять зосереджуватися на більшовиках. Небажання Денікіна прямо відповісти Петену він прийняв за добрий знак. Як крок назустріч, він дав директиву своїм військам не вступати в збройні сутички з білогвардійцями.

Тим часом головнокомандувач армій Півдня Росії зміцнювався в думці, зважаючи на вже одержані перемоги, що він зможе розгромити більшовиків без допомоги Петлюри, Маннергейма або інших «сепаратистів». У спогадах про громадянську війну в Росії Денікін згадував: «Йти разом із Петлюрою, котрий намагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порушити ідею єдиної неподільної Росії, яка глибоко вкоренилася у свідомість вождів та армії, й тим викликати в її лавах розгубленість. Тому я вирішив питання негативно. Представників Антанти заздалегідь, ще 16 серпня, було повідомлено про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Зрештою англійське і французьке командування погодилося з цим. Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх треба вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим

¹⁴¹ Procyk Anna. Russian Nationalism and Ukraine: the Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton–Toronto, 1995. – P. 128–132.

я вказував на необхідність доброзичливого ставлення до галичан, щоб звільнити їх з-під впливу Петлюри»¹⁴².

30 серпня 1919 р. передові частини УГА увійшли в Київ. Радянські частини покинули місто без бою. Наступного дня мав відбутися парад українських частин на Думській площі (нині – Майдан Незалежності). Однак вранці 31 серпня через ланцюговий міст, який ніхто не подбав охороняти, з лівого берега Дніпра в місто несподівано увірвалися кавалерійські частини білогвардійського генерала М. Бредова.

Незважаючи на нечисленність, денікінці діяли рішуче й добилися від Кравса згоди на встановлення вигідної для них демаркаційної лінії. Київ залишався за ними, а українська армія відступила аж до Василькова. Кравс підписав угоду від імені УГА. Бредов заявив, що з армією Петлюри провадити переговори не буде.

Керівники УГА не бачили в білогвардійцях ворогів і тільки тому так легко поступилися столицею України. Вони мали певне виправдання у директиві не вступати в конфлікт, хоча ця директива не могла завбачити раптової появи денікінців у Києві. Петлюра трагічно помилився, коли сформував групу військ київського напрямку з перевагою галицьких частин і довірив командування нею людям, які слабо орієнтувалися в особливостях ситуації на Правобережжі. Навряд чи головного отамана могло виправдати те, що Денікін не відразу виявив небажання йти назустріч порадам Антанти про утворення єдиного антибільшовицького фронту.

На Правобережжі царський уряд не будував воєнних заводів, побоюючись польського національно-визвольного руху. Єдиним винятком був Київ, здатний послужити арсеналом для великої армії. Украй безглузда втрата здобутої столиці катастрофічно позначилася на перспективах матеріального постачання збройних сил УНР.

22 вересня петлюрівці перехопили наказ денікінського командування про оволодіння контрольованої Армією УНР території і знищення цієї армії. Навчені київською катастрофою, керівники УНР передбачили такий розвиток подій. Вони перебували, як це ставало зрозумілим, у «трикутнику смерті», тобто між Польщею, яка окупувала західні повіти Волинської губернії, радянською Росією і денікінцями. Наближалися холоди, а в українській армії не було зимового одягу і взуття. Вичерпувалися набої, не вистачало медикаментів і медперсоналу для боротьби з епідеміями. Слід було за всяку ціну обмежити кількість фронтів.

Якраз у цей час до Кам'янця потрапив швейцарський комуніст, керівний діяч Комінтерну і добрий знайомий В. Леніна з часів еміграції Ф. Платтен. Він узявся

¹⁴² Деникин А. И. Очерки русской смуты. – Т. 5. – Берлин, 1925. – С. 138.

передати керівництву радянської Росії пропозицію Петлюри укласти з більшовиками конвенцію про спільну боротьбу з білогвардійцями.

Головний отаман нав'язав стосунки і з польським керівництвом. 1 вересня було укладено тимчасове перемир'я. Незабаром до Варшави виїхала дипломатична місія, яка мусила подбати про те, щоб Ю. Пілсудський не зайшов у спілку з Денікіним. Інструкції для місії, що їх було схвалено за участю галичан, передбачали таке: домогатися, щоб кордонів між Польщею та Україною не встановлювати до звільнення всієї України, в найтяжчій ситуації йти на поступку Холмщини та Підляшшя, та й то умовно, до скликання українського парламенту, якому належало остаточне рішення, а у справі Галичини не йти на поступки через те, що це територіальне питання мусить розв'язати Паризька мирна конференція.

Нарешті, 20 вересня у Жмеринці було підписано угоду про спільну боротьбу з денікінцями між командуванням Армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців).

26 вересня розгорнулися бої між дивізією Добровольчої армії генерала Я. Слащова і Армією УНР. Саме в цей день Н. Махно з боєм прорвався через фронт на тачанках. Наступного дня бій біля с. Перегонівка закінчився розгромом кількох білогвардійських полків. Долаючи в окремі дні по 60 верст і більше, махновці почали руйнувати денікінський тил, знищуючи армійські гарнізони в Новоукраїнці, Олександрівську, Оріхові, Гуляйполі. Потім окремі частини махновської армії, яка виросла в цей час до 80–100 тис. бійців, встановили контроль над величезною територією від Бердянська і Маріуполя до Юзівки. Шість тижнів поспіль повстанці утримували Катеринослав¹⁴³.

Обопільна незацікавленість петлюрівців і більшовиків продовжувати воєнні дії за умов війни кожної сторони з денікінськими військами призвела до фактичної ліквідації фронту між ними, що існував на ділянці від Чуднова до Бердичева. У середині жовтня січові стрільці і два корпуси Армії УНР, які утримували цей фронт, перебазувалися на південний фронт проти Денікіна. Петлюра дав наказ про наступ, але він захлинувся через кілька днів. Білогвардійці перейшли в контрнаступ і захопили Брацлав, Гайсин і Тульчин. Невдачу зумовив не тільки брак набоїв. Виявилося, що галицькі частини відступали навіть перед нечисленним ворогом, уникаючи бою.

Така поведінка дисциплінованих і хоробрих галичан не була випадковою. З одного боку, білогвардійська пропаганда старалася вбити клин у стосунки між наддніпрянцями і наддністрянцями. З другого боку, командування УГА прагнуло по-

¹⁴³ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 400.

розуміння з білогвардійськими генералами, які могли допомогти йому нав'язати стосунки з Антантою, щоб заручитися її підтримкою у розв'язанні галицької проблеми. Білогвардійці боролися за «єдину й неділиму» Росію, галицька проблема їх не цікавила.

Але вона дуже цікавила Ю. Пілсудського, й А. Денікін знав про це. Сподіваючись на об'єднання зусиль з поляками проти червоної Москви, головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії не давав згоди на зближення з галичанами. Коли ж він дізнався, що поляки практично припинили активні бойові дії на польсько-російському фронті, він зняв свої заперечення¹⁴⁴.

25 жовтня з Москви повернувся Ф. Платтен. Він повідомив уряд УНР про згоду Раднаркому на спільну боротьбу проти Денікіна і його готовність вивільнити для петлюрівської армії певну територію. Конкретні деталі угоди мали обговорити делегації УНР і 12-ї радянської армії. Після цього член Реввійськради армії М. Муралов, якому доручалося з радянської сторони вести переговори на місці, повинен був, за письмовим наказом Л. Троцького, що його він уже мав на руках, видати С. Петлюрі 20 тис. рушниць з тисячею набоїв до кожної, а також гармати, кулемети, амуніцію¹⁴⁵.

Скористатися всім цим Петлюрі не довелося. Того дня, коли в Кам'янці-Подільському з'явився Платтен, командувач УГА генерал М. Тарновський таємно відправив своїх посланців до білогвардійського командування. 6 листопада на ст. Зятківці між галичанами і білогвардійцями була підписана угода про перемир'я. Диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич дезавуював сепаратну і таємну угоду, а генерала Тарновського зняв з посади і віддав до суду. Але цей театральний жест був зроблений лише з огляду на урочисто укладений на початку року Акт злуки УНР і ЗУНР. 12 листопада Є. Петрушевич на нараді в Кам'янці-Подільському, де були присутні Директорія, уряд УНР, представники громадських організацій і політичних партій, заявив, що створення самостійної соборної України є завданням нереальним. Угода з Денікіним, як йому здавалося, була єдиним виходом з нерозв'язної ситуації. Через кілька днів він покинув Україну й оселився у Відні. Новий командувач УГА генерал О. Микитка підписав в Одесі угоду про перехід армії на службу А. Денікіну. Тим часом УГА внаслідок епідемії тифу цілком втратила боєздатність¹⁴⁶.

Після подій, які дістали в історіографії назву «листопадової катастрофи», в Дієвій армії УНР залишилося не більше 10 тис. бійців. Як і УГА, армія вже була

¹⁴⁴ Там само. – С. 396.

¹⁴⁵ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. – С. 162.

¹⁴⁶ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні / Політична історія України ХХ століття. – С. 396.

небоездатною. Її відступ у напрямі на Кам'янець-Подільський являв собою жахливу картину. Генерал О. Удовиченко згадував: «На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки дірjavими шинелями. Важко хворих залишали на опіку селян, але й самі вони часто цілими родинами лежали в тифі. Військові частини зменшилися у своєму складі, в сотнях залишалося від 5 до 10 бійців, а полки доходили до 50–60 багнетів»¹⁴⁷.

С. Петлюра надіслав телеграму польському командуванню з пропозицією зайняти Кам'янець-Подільський район, але попередив, що в ньому залишаться окремі державні інститути УНР під загальним керівництвом І. Огієнка. 16 листопада уряд і армія УНР залишили Кам'янець-Подільський і певний час пересувалися по території, що прилягала до Збруча. 6 грудня С. Петлюра виїхав у Варшаву, а рештки армії під командуванням генерала Омеляновича-Павленка вирушили в Зимовий похід по денікінських тилах.

.....
¹⁴⁷ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил. 1917-1921. – К., 1995. – С. 134–135.

РЕСТАВРАЦІЯ УСРР

6.1

Постановка проблеми

Після провалу денікінського наступу на Москву Україна знову перетворилася на поле бою між двома Росіями – білою і червоною. Переслідуючи білогвардійців, в Україну вже втретє вторгалися російські радянські армії. Їх наступ подавався більшовицькою пропагандою як визвольний похід, покликаний звільнити український народ від страхіть білогвардійської окупації. На порядок денний ставало питання про відновлення національної державності.

Не можна сказати, що українці в цій ситуації виявлялися пасивними спостерігачами чужих битв – у російській громадянській війні вони найчастіше ставали на бік більшовиків.

Можливо, у разі перемоги білогвардійські генерали відмовилися б відновлювати царські порядки, але стосовно тієї течії, що в багатобарвній народній революції 1917 р. розвивалася як радянська, їх однозначно слід визначати як контрреволюціонерів. В Україні, як показала денікінська окупація, вони виявилися подвійними контрреволюціонерами, бо заперечували як радянські, так і національні гасла революції.

Натомість червоні комісари позиціонували себе як рішучих прихильників радянських і національних гасел. Їхнє **прагнення перетворити радянську революцію на комуністичну сприймалося як звичайна радикалізація радянських гасел, спричинена несприятливими зовнішніми обставинами.** Не випадково придуманий В. Леніним у 1921 р., тобто після остаточного провалу комуністичного штурму, маскувальний термін «воєнний комунізм» одразу прижився в суспільстві. Подібна радикалізація відбувалася і в українських партіях, які в 1917 р. створили УНР. **Унаслідок цієї радикалізації і став можливим союз російських більшовиків із українськими боротьбистами та борбистами.**

Зрозуміло, що події, пов'язані з реставрацією української радянської державності, були започатковані вторгненням армій Л. Троцького в Україну восени

1919 р. Але треба визначитися з темпоральним виміром у вивченні теми реставрації УСРР. Адже у своєму відновленому вигляді радянська Україна проіснувала багато десятиліть, аж до початку 90-х років XX ст.

Хронологічно кінець цього розділу можна визначити, відштовхуючись від двох подій. Перша з них – це припинення комуністичного штурму навесні 1921 р. Друга – це входження Української СРР «разом і нарівні» (як висловився В. Ленін) з Росією та іншими радянськими республіками до нової федерації – Радянського Союзу. На якій з цих двох подій слід зупинитися?

Ми не помилимося, якщо оберемо весну 1921 р., коли припинився комуністичний штурм і було оголошено про перехід до нової економічної політики. Вибір на користь *соціально-економічного критерію* у періодизації подій обумовлюється як загальною темою дослідження (комунізм в Україні), так і тим, що зміна національно-політичного статусу УСРР після утворення Радянського Союзу була суто декларативною. Як в іпостасі суверенної радянської республіки, так і у вигляді союзної радянської республіки у складі федерації Україна залишалася *квазідержавою*. Увійшовши в СРСР, радянська Україна не поступилася незалежністю і суверенітетом, бо початково не мала в собі цих державних якостей. Поява Радянського Союзу на карті світу святкувалася у повоєнні десятиліття як явище колосального історичного значення. Насправді, однак, це була лише протокольна подія в ході розроблених в оргбюро ЦК РКП(б) заходів 1922–1923 рр. **Фактично ж радянська централізована держава імперського типу постала ще в 1920 р., коли в європейській частині колишньої Російської імперії закінчилася смуга між-національних і громадянських війн.**

Третє народження радянської України починалося в муках. Кремль довго не міг вирішити, чи відпускати в навколишній світ величезну за територією та населенням республіку з незалежним статусом, чи затримати її у власному тілі, сподіваючись на те, що українське питання само собою розсмокчеться. На 15-му місяці родових мук справа була вирішена укладенням союзного договору між РСФРР і УСРР «як двома рівноправними, суверенними, ні від кого не залежними республіками». Головним завданням цього розділу є встановлення обставин, унаслідок яких було обране саме таке завершення переможного для більшовиків державотворчого процесу 1917–1920 рр. **Попри те, що український державотворчий процес здавався провальним, а радянська форма національної державності – фіктивною, на карті Європи формально з'явилася держава з чітко окресленими кордонами – Українська СРР.**

Період між осінню 1919 р. і весною 1921 р. був насичений подіями і в сфері соціально-економічних відносин. Неприємним сюрпризом для більшовицького керівництва виявилася небажання робітничого класу працювати там і тоді, де

і коли це було потрібно для планово-регулюючих органів. Тому після націоналізації підприємств довелося застосовувати *мілітаризацію праці*, яку не передбачали бухарінські рожеві картини комуністичного суспільства.

Не менш серйозною проблемою було налагодження зв'язків між виробництвом і споживанням. У межах промислового виробництва це питання вирішувалося, хоча й з великими труднощами, але між промисловістю і сільським господарством після припинення легального ринкового обміну постала глуха стіна. Націоналізована промисловість майже нічого не могла запропонувати селянам. Вона не задовольняла навіть потреби швидко зростаючої армії. За цих умов більшовицькому керівництву не залишалося нічого іншого, як *застосувати силу, щоб здобути у селян продовольство для армії та міст*.

Проте, застосовуючи грубу силу для реквізицій продовольства, В. Ленін одночасно намагався створити на селі, як того вимагала комуністична доктрина, *велике виробництво у вигляді комун і радгоспів*. Треба було перетворити селян на позбавлену власних засобів виробництва робочу силу, яка працювала б, подібно робітникам, під контролем властей на великих підприємствах.

Комуністична система виробництва потребувала замкнутого циклу. Виробництво сільськогосподарської продукції повинно було стати таким же регламентованим, як і промислової. Націоналізацією «командних висот» держава брала на себе обов'язок постачання зайнятої в них робочої сили всім необхідним, у тому числі й продовольством. Іншими словами, **після комуністичних перетворень у промисловості держава ставала економічно залежною від селян, тому потребувала перетворити цю залежність на протилежну: селян – від держави. Смісл гуртування селян-одноосібників у колгоспи або радгоспи полягав саме в цьому.**

Однак В. Леніна спіткала найболючіша поразка: селяни не піддавалися гуртуванню, вони бажали залишатися власниками засобів виробництва, працювати одноосібно й обмінювати вироблену продукцію на потрібні промислові товари шляхом купівлі-продажу, тобто через вільний ринок, у якому конкуренція завжди встановлювала справедливую ціну. *Не в політичному, а в суто економічному сенсі – тобто внаслідок своєї природи – селяни були антикомуністами*. Як показано в попередньому розділі, вони вітали більшовиків, які не тільки проголошували, але й реалізовували, на відміну від тих українських партій, які створили і відродили УНР, гасла радянської революції. Але вони сахалися комуністів. Цілком переконливо це показали події в Україні першої половини 1919 р.

Чи можна закидати такий антикомунізм тільки українським селянам, тобто переводити проблему комуністичного штурму більшовиків із соціально-економічної на національно-політичну площину? Проблема штурму мусила мати певне національне забарвлення, але тільки в тому сенсі, що ті або інші національні

спільноти розмішувалися в регіонах, які істотно відрізнялися один від одного за природничо-географічними характеристиками. Успішність господарювання на селі визначалася якістю землі, її кількістю, кліматичними характеристиками та іншими суто об'єктивними показниками.

Тут варто повторити, вже словами В. Леніна, тезу відносно протилежного ставлення селян до більшовиків і комуністів. У його доповіді про тактику РКП(б) на III конгресі Комінтерну 5 липня 1921 р. ця теза супроводжувалася важливим уточненням: «У Сибіру й на Україні контрреволюція могла тимчасово перемагати, тому що буржуазія мала там за собою селянство, тому що селяни були проти нас. Селяни нерідко заявляли: “Ми більшовики, але не комуністи. Ми за більшовиків, тому що вони прогнали поміщиків, але ми не за комуністів, тому що вони проти індивідуального господарства”»¹.

Що об'єднувало українських і сибірських (тобто переважно російських) селян у негативному ставленні до комун і радгоспів? Очевидно, те, що відрізняло їх від селян губерній Центральної Росії. По-перше, більш високий рівень добробуту, обумовлений достатньою кількістю і високою якістю землі як головного засобу виробництва. По-друге, відсутність общинних порядків, які не давали проявитися ініціативі й самодіяльності селян у веденні господарства, гальмували їх перехід на капіталістичні методи господарювання. Не можна стверджувати, що селяни Центральної Росії горою стояли за колективну працю, зовсім навпаки. Але тільки категоричне неприйняття комун і радгоспів в основних хліборобних регіонах – Україні, Північному Кавказі, Нижньому Поволжі, Західному Сибіру – змушувало прибічників силової комунізації селянства давати задній хід.

Зокрема, В. Ленін зробив усе, щоб знову повернути на бік радянської влади бунтівних українських селян. У резолюції «Про Радянську владу на Україні», яка визначала політичну лінію партії в республіці після денікінської окупації, аграрна політика набула іншого вигляду, ніж та, що передбачалася програмою РКП(б). Ленін запропонував, а VIII Всеросійська партконференція в грудні 1919 р. затвердила такі заходи:

- повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;
- будування радгоспів тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства;
- полишення питання об'єднання в комуни та артлі на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за всякі спроби внести сюди примус².

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 41.

² Там само. – Т. 39. – С. 316.

На партконференції між Леніним і Раковським виникла дискусія з приводу оцінки земельної політики більшовиків в Україні до денікінської навали. Раковський намагався її виправдати. Аргументуючи своє заперечення, Ленін провів знаменну паралель з аграрною політикою перших місяців радянської влади в Центральній Росії, коли всупереч своїм стратегічним цілям партія змушена була погодитися на надання селянам поміщицьких земель, щоб зберегти добрі стосунки з найчисленнішим класом трудящих: «Чи потрібен нам блок з українським селянством, чи потрібна нам така ж політика, яка потрібна була в кінці 1917 р. і протягом багатьох місяців 1918 р.? Я заявляю, що потрібна, і через це більшу частину радянських господарств нам треба віддати для фактичного поділу»³. Інакше кажучи, **тактичні завдання утвердження союзу з середнім селянством дістали пріоритет перед стратегічними, програмними завданнями більшовиків**. Комуністичний штурм відходив на дальній план перед турботою про збереження влади.

Це був перший відступ лідера державної партії від реалізації комуністичної доктрини. Не треба переоцінювати його значення: відступ обмежувався проблемою землекористування. На інших напрямках, у тому числі в стосунках із селянством, шалені спроби виштовхнути ринок за межі виробництва і розподілу суспільного продукту тривали ще цілий рік.

За свідченням Раковського, Ленін узяв безпосередню участь у розробці нового земельного закону, який вніс заспокоєння в українське село⁴. Затверджений 5 лютого 1920 р., цей закон прямо забороняв органам радянської влади відводити землю під радгоспи без цілковитої переконаності в доцільності їх створення. У кожному разі, коли виникало таке питання, воно вивчалось за участю представників місцевих селян. Розподілу підлягала не лише поміщицька земля. У багатоземельних селянських господарствах (з площею понад 15 десятин) надлишки землі також відрізалися, навіть якщо в них не використовувалася наймана праця. Розподіл здійснювався за певною нормою в розрахунку на їдця. Норми зрівняльного поділу визначалися повітовими земельними відділами відповідно до місцевих умов. Коли бракувало земель для наділення безземельних та малоземельних селян за встановленою нормою, то землю брали з державного фонду, якщо він існував у даній місцевості, або від радгоспів і цукрових заводів. Кількість радгоспів зменшилася з 1685 до 571. У розпорядженні цукрових заводів залишилися тільки третина землі,

³ Там само. – С. 347–348.

⁴ Див.: Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. – С. 154.

відведеної їм у 1919 р. До кінця 1920 р. розміри селянського землекористування зросли майже на 60%⁵.

Коли державна партія змушена була відмовитися від спроб контролювати процес виробництва в сільському господарстві за допомогою втягнення мільйонів одноосібників у радгоспи і комуни, в неї не стало інших засобів поповнення централізованого продовольчого фонду, крім примусового відчуження селянської продукції. Селянин, який відстояв своє право бути господарем, реагував на силовий тиск держави найбільш природним чином: скороченням власного виробництва. Вплив продрозверстки на зниження обсягів сільськогосподарської продукції Д. Гопнер зафіксував через лічені тижні після її запровадження. У листі до Леніна і Чичеріна з Катеринослава від 18 березня 1919 р. він зазначив: «Безладне викачування хліба, яке продовжується, викликало в деяких місцях певну тенденцію скоротити площу посіву і залишити зовсім незасіяними цілий ряд зразкових культурних господарств на колишній поміщицькій землі»⁶.

У другій половині 1920 р. стала зримою небезпека колапсу сільськогосподарського виробництва у вигляді колосального недосіву. Зловісні ознаки майбутнього колапсу накладалися на перспективу повномасштабної селянської війни, яка вже починала розгортатися. Тому партійно-радянське керівництво республіки приділило багато уваги ситуації на селі під час роботи V конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.). Цікаво проаналізувати висновки, до яких воно дійшло.

Відразу підкреслимо, що ніхто з делегатів не наважився назвати речі своїми іменами. Ніхто не сказав: досить, треба повернутися до ринкових форм взаємовідносин міста і села, бо життя відкидає комуністичний експеримент. Усі шукали причину економічного колапсу, що наближався, і нового етапу громадянської війни, що вже починалася, поза політикою, яку здійснювала державна партія.

Характерною для загальних настроїв серед партапарату була заява Х. Раковського: «Величезна небезпека, яка нам загрожує в даний момент, – небезпека недосіву. Це прихований саботаж з боку куркульства, яке після того, як переконалося, що ми у нього будемо забирати лишки, вирішило перейти на інші позиції. Раніше воно приховувало хліб, а тепер вирішило зовсім його не сіяти»⁷.

Раковський говорив, як думав. Поле зору цієї енциклопедично освіченої людини різко звузилося після того, як він став прихильником комуністичної доктрини. Він навіть не замислився над тим, що радянська влада протистоїть основній час-

⁵ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – К., 1967. – С. 72.

⁶ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 135.

⁷ Там само.

тині селянства, а не «куркулям». Хіба ж можна було списувати на куркуля весь обсяг селянського виробництва, особливо після зрівняльного поділу засобів виробництва, який зачепив найбільш заможну частину селян-власників?

Аналіз резолюції конференції з земельного питання дає цікаві результати. На відміну від Раковського, який суть проблеми вбачав у куркульському саботажі, резолюція назвала іншу причину продовольчої кризи в містах: «Скорочення товарного фонду, що виступав раніше на ринку як еквівалент усієї суми сільськогосподарських продуктів, перетворило ринкове селянське господарство в натурально-споживче і призвело до скорочення посівної площі»⁸. Чому обсяг фабрично-заводської продукції зійшов нанівець, хто винен у руйнуванні ринкових зв'язків у народному господарстві, чим держава замінила товари, що раніше надходили до села як еквівалент селянської продукції – всі ці «нюанси» залишилися поза рамками резолюції, але безпосередня причина перетворення селянського господарства в натурально-споживче названа точно.

Далі в резолюції характеризувалася аграрна революція в Україні. Політичні наслідки ще не закінченої у 1920 р. аграрної реформи малювалися темними фарбами:

«Зрівняльна революція на селі, здійснена спочатку всією масою селянства проти поміщиків і продовжена згодом незаможними проти куркульських груп українського села, призвела, з одного боку, до зникнення великих культурних господарств, які мали велику виробничу цінність, а з другого боку, до масового розпорошення землеволодіння на дрібні селянські ділянки, що знизило продуктивність сільського господарства... Дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк всього сільського господарства на Україні, поступово відриваючись від усього народного господарства в цілому, не почувавши більше ніякого економічного зв'язку з ним, висуває на політичну сцену величезний клас дрібних сільських виробників, економічно ворожих пролетаріатів і готових боротися проти нього за еквівалент своєї праці»⁹.

У радянській історіографії панувало аксіоматичне положення про два етапи соціалістичної революції на селі. Під час першого етапу, що нібито тривав до середини 1920 р., вирішувалися в основному завдання буржуазно-демократичної революції, перш за все – ліквідація поміщицького землеволодіння. Починаючи з літа 1920 р., розгорнувся другий етап перебудови аграрних відносин, під час якого радянська влада за допомогою комітетів незаможних селян ліквідувала куркульське засилля і створила умови для поступового переходу дрібного сільського вироб-

⁸ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1, К., 1976. – С. 106–107.

⁹ Там само. – С. 106, 107.

ника до усупільнених форм господарювання. Ця концепція враховує факти, але спотворює існуючі між ними причинно-наслідкові зв'язки. Та коли готувалися документи V конференції КП(б)У, концепції ще не існувало, автори розглядаваної резолюції не турбувалися про історію. Конференція сприймала факти такими, якими вони були. Найближчі перспективи здавалися їй надто загрозливими, щоб дотримуватися загальноприйнятої в партії лексики щодо селян.

Так, селянські маси домоглися зрівняльного поділу землі й засобів виробництва, внаслідок чого на селі запанувало дрібне господарство. Зникли високотоварні капіталістичні господарства, як поміщицькі, так і селянські. З іншого боку, різко зменшилася пролетаризована частка селянства, що створювало можливості для відродження сільського господарства і поступового зростання його товарності.

Але здійснена за селянським, а не більшовицьким сценарієм аграрна революція не влаштувала державну партію. У резолюції V конференції КП(б)У визнавалося, що соціально-економічні наслідки цієї революції антагоністично суперечили кінцевим цілям більшовиків. Готовність «величезного класу дрібних сільських виробників» боротися за справедливий еквівалент своєї праці вважалася небезпечною, а самі селяни характеризувалися як клас, економічно ворожий пролетаріату. Неологізм «економічна ворожість» замість традиційної формули «союз робітників і селян» фіксував реально існуючу кризу у відносинах між містом і селом.

Більшовики України вважали, що виходом із кризи може бути повторення здійсненої навесні 1919 р. спроби негайно комунізувати село. Змінилася тільки термінологія. **Оскільки до слова «комуна» селяни відчували відразу, на світ Божий з'явився термін «колективізація», який, урешті-решт, закріпився на всі наступні десятиріччя. Хоча термін змінився, суть залишалася старою: створення на селі великого виробництва, яким державні органи могли б управляти так, як вони управляли «командними висотами» економіки. У резолюції конференції зазначалося:**

«Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний круговорот народного господарства дрібну господарську одиницю, остільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не стільки політичного, скільки виробничого характеру»¹⁰.

Не варто переоцінювати значення рішень, прийнятих V конференцією КП(б) У. Вони не вплинули на вироблення політичного курсу, хоча показові під

¹⁰ Там само. – С. 107.

кутом зору настроїв, які панували в державній партії. Власне сама партія являла собою *інструмент влади, а не політичну силу*. Тому курс, який вона обирала, залежав тільки від розкладу сил в її керівному осередку, найголовніше – від позиції вождя. *Тільки вождь мав можливість формулювати ті пріоритети політики і стратегії, яких членська маса повинна була дисципліновано дотримуватися.*

Політичний курс щодо селянства було опрацьовано і прийнято через місяць після V конференції КП(б)У, на VIII Всеросійському з'їзді рад. Виступаючи на з'їзді, Ленін закликав не переоцінювати досягнуте за три роки комуністичного будівництва. Поки ми живемо у дрібноселянській країні, твердив він, для капіталізму в Росії є більш міцна економічна база, ніж для комунізму. Успіх соціально-економічних перетворень на селі він тепер пов'язував з докорінною технічною реконструкцією виробництва, в тому числі сільськогосподарського. Реконструкція визначалася, на його думку, електрифікацією господарства. Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЭЛРО, в українській історіографії ця абревіатура усталилася в написанні ГОЕЛРО) представила на розгляд з'їзду план відбудови й розвитку основних галузей економіки, що ґрунтувався на електрифікації.

План ГОЕЛРО мав бути здійснений за 10–20 років. Підведенням під селянське господарство економічної бази, що ґрунтувалася на електрифікації, визначалися відповідно й строки колективізації. Полемізуючи з тими, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села, Ленін на з'їзді підкреслив: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»¹¹.

Ось таким був висновок засновника і вождя РКП(б), сформульований у грудні 1920 р., тобто на підставі трирічного досвіду комуністичного будівництва. Досить-таки песимістичний висновок.

6.2

«Про Радянську владу на Україні»

У жовтні 1919 р. трижизневі бої під Кромами завершилися перемогою Червоної армії, після чого Добровольча армія почала відступати в напрямі Криму та Одеси. У Москві почалися дискусії щодо того, в якій формі відновлювати УСРР – як самостійну державу чи як автономну республіку.

Ініціативу виявили керівники Української комуністичної організації при Московському партійному комітеті. Коли А. Денікін окупував Україну, основна маса

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 42. – С. 174.

комуністів, виїхала в Росію. Ті, хто перебував у Москві, об'єдналися в позастатутну організацію – своєрідне земляцтво українських комуністів. У жовтні 1919 р. президія цієї організації звернулася в оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією утворити при ЦК РКП(б) українську секцію з очевидним прагненням підвищити свій статус. Оргбюро ЦК 10 жовтня прийняло соломонове рішення: «Затвердити при ЦК відділ пропаганди і агітації серед українців, які проживають у Росії, на підставі загального положення про роботу серед національних меншин»¹². Керувати відділом доручалося не ініціаторам звернення, серед яких виділявся Павло Попов, а керівникам колишньої УСРР Х. Раковському і Г. Петровському, а також кандидату в члени ЦК РКП(б) А. Йоффе. Група П. Попова, яка мала вплив на президію Української комуністичної організації при Московському парткомі, однаково вороже сприймалася як керівництвом колишньої УСРР, так і керівниками Московської організації більшовиків.

9 листопада 1919 р. в оргбюро ЦК звернувся Х. Раковський. Зміст його звернення показав усю глибину розбіжностей, які існували між керівниками УСРР та групою Попова. «Керівники Української організації при Московському комітеті, – писав Раковський, – настроєні негативно щодо української політики ЦК КПУ і ЦК РКП, а тому необхідно якнайшвидше сконструювати Українське бюро при ЦК РКП, вводячи туди тт., позбавлених українського шовінізму»¹³. Секретар ЦК КП(б)У Рафаїл (Р. Фарбман) підтримав Х. Раковського і передав в оргбюро ЦК програмну заяву П. Попова. Наслідком демаршу керівників колишньої УСРР стало таке рішення оргбюро ЦК: «Лист Рафаїла і прикладену до нього заяву тов. Попова розіслати всім членам Політбюро і поставити на об'єднаному засіданні Орг. і Політбюро в повному обсязі питання про нашу роботу на Україні»¹⁴. Дізнавшись про таке рішення, П. Попов, Ларик і В. Зорін 12 листопада написали в ЦК РКП(б) розгорнуту заяву з обґрунтуванням своєї позиції. Після підписів у заяві вказувалося, що президія Української комуністичної організації солідаризувалася з її змістом¹⁵.

Група Попова починала заяву з того, що перелам на Південному фронті і широкий повстанський рух в Україні забезпечують відновлення радянської влади, а тому стає своєчасною постановка на обговорення ЦК РКП(б) українського

¹² Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 112. – Спр. 9. – Арк. 52.

¹³ Там само. – Спр. 10. – Арк. 10.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Заява вперше опублікована у повному обсязі як додаток до монографії Г. Єфіменка «Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.)». – К., 2008. – С. 184–200.

питання в усій його широті і складності. Керівництво РКП(б) застерігалось від наміру підходити до українських подій з готовими шаблонами, запозиченими з Великої Росії.

У першій половині 1919 р. ці люди в КП(б)У перебували в меншості. Вони даремно протестували проти політики, нав'язуваної з Кремля і здійснюваної відповідальними працівниками, надісланими з Росії. Тепер вони апелювали до керівників РКП(б), вказуючи на наслідки: «Такому недосить серйозному ставленню до специфічних особливостей України ми значною мірою зобов'язані провалом революції на Україні»¹⁶. Використовуючи провал як аргумент, вони писали: «Тепер постає питання про те, хто власне більшість, а хто меншість у середовищі українських комуністів. Не вирішуючи наперед цього питання, надаючи можливість розв'язати його найближчому партійному з'їзду, ми вважаємо тепер за необхідне виступити з цією заявою перед ЦК РКП, аби питання одержало більш всебічне освітлення і щоб попередити РКП від хибних кроків щодо України»¹⁷.

Рішучий тон, до якого вдалися представники Української комуністичної організації при Московському парткомі у спілкуванні з керівництвом РКП(б), відповідав крутизні того повороту в національній політиці, якого вони домагалися. А домагалися вони злиття КП(б)У й УКП(б) на тій підставі, що боротьбисти, будучи ідеологічно тотожними більшовикам, мали міцну опору в селянських масах і відігравали велику роль у повстанському русі. Об'єднану партію боротьбистів і більшовиків вони розглядали як Український центр і заявляли: «У боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні керівна роль неодмінно повинна належати не Московському центру, а центру Українському, тісно пов'язаному зі стихійним революційним рухом українських низів»¹⁸.

П. Попов та його однодумці визначилися й у головному питанні: яку державу мають будувати більшовики? «Стоячи принципово за найбільш тісне об'єднання усіх Радянських Республік, у першу чергу України і Росії, – говорилося в заяві, – ми в той же час вважаємо, що шляхом до справді міцного єднання не є продовження і насильницьке підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською Імперією. Ми обов'язково повинні до кінця зламати стару інерцію, старі зв'язки, й без того сильно надломлені подіями останніх двох років. На їхнє місце повинне бути поставлене щось нове, народжене революцією. Практично ми мислимо форми об'єднання, як федерацію, на засадах рівності, всіх Радянських Республік. А поки таких республік практично є тільки

¹⁶ Там само. – С. 184.

¹⁷ Там само. – С. 184–185.

¹⁸ Там само. – С. 194.

дві – як угоду двох революційних центрів»¹⁹. Колективний демарш супроводжувався чотирма знаменними фразами:

«На завершення ми вважаємо за необхідне довести до відома ЦК РКП про той тяжкий стан, який склався в КПУ завдяки великим розходженням всередині партії з наведених питань. З того порівняно невеликого числа українських комуністів, які є тепер у Москві, дуже великий відсоток знаходить для себе неможливу роботу за директивами Орг. Бюро Ц.К.К.П.У. За цілком точними відомостями, які маємо, такі ж настрої спостерігалися і в Києві, і в Полтаві, і в інших містах України. Бували випадки переходу окремих членів і цілих організацій до боротьбистів»²⁰.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 14 листопада 1919 р. першим у порядку денний було поставлено «Питання про ставлення до України»²¹. За присутності В. Леніна, Л. Троцького, Л. Каменєва та М. Крестинського було прийнято резолюцію з «українського питання» такого змісту: «Провести на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестинському запросити як таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком стоїть на точці зору повного злиття з Росією, то після обговорення питання з Семеном Шварцом запросити більш визначеного представника цієї точки зору»²².

Ісаак Шварц (партійне псевдо Семен, у вищенаведеній цитаті – Семен Шварц) з грудня 1918 р. очолював ВУЧК. Він відхилив кандидатуру члена ЦК КП(б) У і голови Полтавського губпарткому Я. Дробніса (мабуть, через те, що той був однією з ключових фігур в опозиційній групі «демократичного централізму»²³) і порекомендував заслухати думку Д. Мануїльського. Професійний революціонер і випускник Сорбонни, Мануїльський народився в Україні і з 1918 р. перебував у ній, виконуючи відповідальні доручення ЦК РКП(б). Він завжди солідаризувався з працівниками центрального партійного апарату, які намагалися знищити українську державність навіть у гамівній сорочці радянської республіки.

19 листопада 1919 р. Раковський адресував В. Леніну «Тези з українського питання». У них ішлося про необхідність відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління

¹⁹ Там само. – С.195.

²⁰ Там само.

²¹ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. – Т. 1. – 1919–1929. Каталог. – М., 2000. – С. 44.

²² РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 38. – Арк. 1.

²³ Група «демократичного централізму» (децисти) виникла як опозиційна Центральному комітету РКП(б) на початку 1919 р. Виступала за реальну демократизацію управління економічним і державним життям.

обороною і «командними висотами» економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.

Пропозиції П. Попова і Х. Раковського були подібні в головних пунктах. По-перше, визнавалася наявність «українського питання» і необхідність його вирішення. По-друге, вирішення питання передбачалося у формі реставрації УСРР. Далі, однак, виникали принципові розбіжності. Попов та його однодумці бачили себе в лавах політичної сили, створеної шляхом злиття на рівноправних засадах КП(б)У і УКП(б). Ця сила повинна була оволодіти Україною, спираючись на селянські загони, які вели партизанську війну в тилу денікінських військ. Армії Л. Троцького, як вони сподівалися, повинні були надавати лише військово-технічну допомогу місцевим борцям з денікінщиною.

Х. Раковський, навпаки, робив наголос на декреті ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз, який фактично перетворював відновлювану УСРР у продовження РСФРР. На відміну від першої половини 1919 р., коли була створена Українська червона армія, тепер збройні сили обох республік зливалися в одну Червону армію, яка мала очистити Україну від білогвардійців. Л. Троцький мусив потурбуватися про те, щоб мобілізовані в Україні червоноармійці були розосереджені по різних регіонах РСФРР, а в українських гарнізонах залишилися приїшли бійці. У Кремлі не могли допустити утворення зв'язку між армією та місцевим населенням.

Довідник про порядок денний засідань політбюро ЦК РКП(б) повідомляє, що 20 листопада 1919 р. відбулося об'єднане засідання політбюро й оргбюро ЦК, на якому стояло одне питання – про організацію влади в Україні. На засіданні були присутні: з членів політбюро – четверо (за винятком Й. Сталіна), з кандидатів – двоє: М. Бухарін і М. Калінін (за винятком Г. Зінов'єва) і відповідальний секретар О. Стасова. М. Крестинський запросив також Ф. Дзержинського, заступника наркома юстиції П. Стучку, голову російських профспілок М. Томського і А. Мікояна – без визначеної посади, як «націонала». Українська частина учасників цього історичного засідання була представлена керівниками республіки Х. Раковським і Г. Петровським, керівником апарату ЦК КП(б)У Рафаїлом (Р. Фарбманом), кандидатом у члени ЦК КП(б)У П. Жарком, Я. Дробнісом, П. Поповим та І. Шварцом²⁴.

На відміну від з'їздів і пленумів ЦК, робота яких стенографувалася, обговорювані в політбюро ЦК питання залишали сліди тільки у вигляді прийнятих рішень. Рішення було таким: «Заслухавши доповіді тт. Раковського і Попова, висновки письмової доповіді тов. Мануїльського і дебати, рішення в теперішньому засіданні

²⁴ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. Т. 1. – С. 45.

не приймати, а передати всі представлені до засідання матеріали і внесені в засіданні пропозиції тт. Леніна, Каменєва, Крестинського і Раковського в політбюро для додаткового обговорення і прийняття остаточного рішення»²⁵.

21 листопада у вузькому колі членів і кандидатів у члени політбюро ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти «українського питання». Порядок денний складався з п'яти пунктів²⁶:

1. Питання про політику на Україні.
2. Питання про Всеукраїнський центр.
3. Питання про склад Всеукраїнського ревкому.
4. Питання про можливе включення боротьбистів у III Інтернаціонал.
5. Питання про пленум ЦК РКП(б).

Перелік питань показує, що в центрі уваги знаходилися дві взаємопов'язані проблеми: реставрація УСРР і угода з тією частиною партії українських есерів (УПСР), яка в березні 1919 р. перейшла на комуністичні позиції, а в серпні прийняла нову назву – Українська комуністична партія (боротьбистів), УКП(б). Боротьбисти були незримо присутні і в тих пунктах порядку денного, де вони не називалися. Прийняте партійним керівництвом рішення про Україну повинне було затверджуватися пленумом ЦК РКП(б), і тому окремо ставилося питання про дату його скликання. Ми маємо достатнє уявлення про хід дебатів, оскільки збереглася унікальна чернетка написаного В. Леніним документа – з правками, які вносилися під час обговорення.

Коротка резолюція політбюро ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» виявилася основоположною у справі трансформації Російської імперії в Радянський Союз. Оцінюючи резолюцію з висоти XXI ст., слід констатувати, що Леніну вдалося в епоху розкладу традиційних імперій на багато десятиліть подовжити існування централізованої імперії в радянській оболонці: спочатку як конгломерату формально незалежних держав, а потім – у вигляді федеративного союзу республік, наділених державними правами.

Під час обговорення «українського питання» на засіданні політбюро ЦК Ленін узяв ініціативу у свої руки і запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х. Раковського. Вперше під назвою «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» чернетка цього документа була опублікована тільки в 1999 р.²⁷ Документ іще не оцінений належним чином в історіографії.

²⁵ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 163. – Спр. 41. – Арк. 1.

²⁶ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. – Т. 1. – С. 45–46.

²⁷ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. – М., 1999. – С. 306–308.

Після завоювання влади більшовики почали створювати за настановою В. Леніна «робітничо-селянські» національні республіки на противагу «буржуазним». Можливість подальшого існування «робітничо-селянських» – тобто радянських – республік після громадянської війни не заперечувалася. Разом з тим, ключові особи в центральному апараті РКП(б) були переконані, що після перетворення заснованих у національних регіонах колишньої Російської імперії «буржуазних» республік на радянські клони РСФРР ці останні мусять стати автономними республіками, тобто *недержавними* утвореннями в кордонах єдиної централізованої держави. Ніхто з них не уявляв собі, що можливий інший варіант співжиття різних народів в одній країні. П. Попов цілком слушно звинувачував провід РКП(б) у бажанні «насильницького підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською Імперією». Настроєність центрального апарату на таку автономізацію національних республік яскраво проявилася через три роки, коли за відсутності Леніна постало питання про утворення на території Країни рад єдиного державного організму. Але в листопаді 1919 р. Ленін не дав жодних шансів тим, хто відстоював автономізацію УСРР, тобто її формальне злиття з РСФРР.

У «Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» В. Ленін враховував настроєність центрального апарату на автономізацію України, а тому допускав, як варіант державотворчого процесу, злиття її з Росією. Однак вождь був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить суперечливі вимоги і національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів та націонал-комуністами у більшовицькому середовищі, і керівництва централізованої РКП(б). Цілком зрозуміло, що суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, повинна була фундаментально відрізнятися від її форми. Зрозуміло й те, що суть цієї конструкції повинна була відповідати будові централізованої РКП(б). Адже творцем її був родоначальник партії, заснованої на засадах «демократичного централізму».

Цитати з чернетки ленінського документа «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» доцільно навести мовою оригіналу, беручи до уваги специфічні форми написання деяких термінів і незвичні скорочення. Починався документ з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традиції місцевого населення, в даному разі – українського народу: «Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех долж[ностных] лиц и т. д. и т. п.»²⁸ Ця вимога була, на думку Леніна, неодмінною

²⁸ Там само. – С. 306.

умовою творення радянської державності в її національній формі. Пізніше, після утворення Радянського Союзу вона стала офіційним курсом, який затвердив партійний з'їзд, і дістала термінологічну визначеність у варіантах, що відбивали форму і суть національно-державного будівництва радянського типу. Термін «українізація», як і всі подібні, залежно від етнічної території, стосувався форми, а поняття «коренізація» було спільним для всіх етнічних територій і відбивало суть: *укорінення радянської влади*.

Другий пункт тез визначав позицію вождя у справі реставрації УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків:

«Временный блок с боротьбистами для образования центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р[оссийской] С[оциалистической] Ф[едеративной] С[оветской] Р[еспубликой].

Пока – самост[оятельная] Укр[аинская] С[оветская] Р[еспублика], в тесной федерации с РСФСР, на осн[ове] 1/VI.1919»²⁹.

З одного боку, Ленін погоджувався на блок з боротьбистами, тобто на утворення політичного центру, який мав здійснювати реставрацію УСРР. З другого боку, він називав цей блок тимчасовим, маючи на увазі, що було цілком очевидно, використати військові загони боротьбистів для очищення України від денікінських військ.

Одночасно пропонувалося здійснювати пропаганду повного злиття УСРР з РСФРР. У поєднанні з першим пунктом тез фактично це означало, що мова йшла про майбутнє *включення УСРР в РСФРР на правах автономної республіки*. На полях проти слів про пропаганду повного злиття Ленін написав роз'яснювальне слово «флѐром» (серпанком). Тобто повне злиття вимагалось пропагувати не в лоб, а обережно.

Другий абзац цього пункту Ленін закреслив, а на полях проти закресленого вписав таке речення: «сами укр[аинские] раб[очие] и кр[естьяне] решат свою судьбу».

Політбюро ЦК взяло ленінський проект за основу. По пункту другому була прийнята така постанова: «П. 2-й – принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI.–19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России»³⁰.

Проти слів про тимчасовий блок з боротьбистами Ленін на полях сформулював запитання: «Включ[ить] боротьб[истов] в III И[нтернационал]?» Боротьбисти подали таку заяву, наївно розраховуючи на те, що членство в Комінтерні поста-

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С. 307.

виставляти її як партію на один рівень з РКП(б). Щоб не зашкодити переговорам про їхню участь у радянському уряді й підпорядкування партизанських загонів командуванню Червоної армії, Ленін готовий був задовольнити заявку. Перебування в Комінтерні не могло перешкодити плану ліквідації цієї партії шляхом її поглинення організаціями КП(б)У, який вже визрів у нього. Й. Сталін і Л. Каменєв поділяли пропозицію Леніна про включення боротьбистів у Комінтерн, але меншість членів політбюро ЦК (Л. Троцький і М. Крестинський) висловилося проти. Тому було домовлено не виносити остаточного рішення до виявлення позиції голови виконкому Комінтерну Г. Зінов'єва, який не був присутнім на засіданні³¹.

Проект резолюції В. Леніна про політику в Україні з усіма поправками в ході його обговорення було доручено доробити комісії у складі Л. Каменєва, Л. Троцького і Х. Раковського. Комісія підготувала резолюцію політбюро ЦК «Про Радянську владу на Україні». Документ складався з семи пунктів, які характеризували основні риси майбутньої політики Кремля в Україні. Йшлося, зокрема, про визначення форм державного союзу між Україною та Росією, політику в сфері української культури, освіти і мови, характер і завдання радянського будівництва, аграрно-селянську політику. Декларувалося бажання більшовицького керівництва забезпечити вільний розвиток української мови та культури, сприяти досягненню вирішального впливу представників селянської бідноти в органах влади, здійснювати вилучення хлібних надлишків у строго обмеженому розмірі, ліквідувати відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння, розподілити землю між селянами на зрівняльних засадах і, нарешті, не допускати будь-якого примусу в справі об'єднання селян у комуну та артілі³². Іншими словами, **Кремль відмовлявся від тієї своєї політики в Україні, яка спричинила падіння радянської влади влітку 1919 р.**

Принципи організації влади визначалися в трьох перших пунктах резолюції: «У питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загарбання денікінськими бандами, ЦК РКП постановляє:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

³¹ Там само. – С. 308.

³² В. І. Ленін про Україну. – Частина II. 1917–1922. – К., 1969. – С. 359–361.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ (пізніше стала звичною інша аббревіатура: ВУЦВК. – С. К.) від 18 травня 1919 р.»³³

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, у тому числі Х. Раковського, і 8 кандидатів, серед яких були два українські представники – Артем (Ф. Сергєєв) і А. Бубнов³⁴. Пленум ЦК РКП(б), який зібрався 29 листопада 1919 р., затвердив резолюцію політбюро ЦК «Про Радянську владу на Україні». Одночасно пленум «запропонував» виконкому Комінтерну не приймати боротьбистів в Інтернаціонал на тій підставі, що там уже представлена Українська компартія (ішлося про КП(б)У як невід'ємну частину РКП(б)). Центральному комітету КП(б)У пленум ЦК «запропонував» покласти керівництво українською партроботою на тимчасове бюро у складі Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського і Косіора. Слід гадати, що порядок прізвищ у переліку відображав ієрархію всередині тимчасового бюро. Раковському доручалося скласти циркулярний лист до всіх партійних організацій України, який мав роз'яснити і конкретизувати положення резолюції «Про Радянську владу на Україні»³⁵. Тим самим керівництво партії визнавало, що резолюція вже діє, тобто не вимагає затвердження конференцією, яка мала бути скликана через кілька днів. Доповнення порядку денного VIII партконференції у перший день її роботи пунктом щодо розгляду резолюції «Про Радянську владу на Україні» мало на меті «роз'яснити і конкретизувати» цю резолюцію серед працівників усієї РКП(б). Цю місію брав на себе В. Ленін.

Рішення пленуму ЦК РКП(б) з «українського питання» завершувалися дорученням Х. Раковському уважно слідкувати за фронтовими й армійськими газетами Південфронту, «не допускаючи в них жодних відхилень від наміченої ЦК лінії щодо України та українців»³⁶. Ця обережна й загадкова фраза роз'яснилася через кілька днів у виступі Х. Раковського на VIII Всеросійській партконференції.

Те, що партійна номенклатура, і в першу чергу українська, вимагала «роз'яснення і конкретизації» резолюції «Про Радянську владу на Україні», стало зрозумілим уже наступного дня. 30 листопада 1919 р. в Москві була терміново скликана нарада українських відповідальних працівників. Не можна сказати, що керівна верхівка КП(б)У виступила єдиним фронтом проти резолюції ЦК. Рішення «вказати на занадто сильне випинання національного питання в деклара-

³³ Там само. – С. 359.

³⁴ Центральний комітет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б). Историко-биографический справочник. – М., 2005. – С. 6–7.

³⁵ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Арк. 1.

³⁶ Там само.

ції-резолюції ЦК РКП» було прийняте вісьмома голосами проти п'яти³⁷. Багатьох керівників, які працювали до літа 1919 р. в Україні, обраний центром курс національної політики стривожив. Хоча в резолюції не було й натяку на УКП(б), вони сприйняли задекларовану Кремлем увагу до «українського питання» як зміцнення політичних позицій конкурентної партії.

VIII Всеросійська конференція РКП(б) відбулася в Москві 2–4 грудня 1919 р. Доповідачем додаткового питання про радянську владу в Україні, яке розглядалося 3 грудня, призначили Я. Яковлева (Епштейна).

Я. Яковлев потім прославився як один з організаторів сталінської колективізації, в 1929–1934 роках – на посаді першого наркома земельних справ СРСР. В Україні він опинився навесні 1917 року в 21-річному віці, коли став секретарем Катеринославського міськкому більшовицької партії. Згодом перебував на підпільній роботі в Києві й Харкові, а в кінці 1919 р. очолив Катеринославський губком КП(б)У.

Обґрунтовуючи постановку питання, Яковлев почав доповідь із заяви, вельми відвертої за своєю лексикою. Прочитуємо оригінал: «Два соображения говорят за постановку вопроса. Первое – это тот кацапский империализм и национализм, или, обратно, петлюровский национализм и шовинизм, который часто проявляют на Украине, если как следует поскрести какого-нибудь из наших работников. Другое – это отсутствие за все время нашей работы на Украине определенной выдержанной линии, которая давала бы каждому члену РКП определенные директивы»³⁸. Можна зрозуміти це так, що партійні працівники в Україні повинні були отримати рекомендації, як домогтися витриманої лінії, долаючи самі в собі «петлюрівський націоналізм» і «кацапський імперіалізм». Сам Яковлев, маючи трирічний досвід роботи в Україні, вважав основною небезпекою ігнорування центром «українського питання». Причину катастрофічної поразки більшовиків улітку 1919 р. він пояснював не успіхами білогвардійців на полі бою, бо А. Денікін, коли вийшов з України основною частиною своїх армій і рушив на Москву, то майже негайно зазнав поразки. Цю причину він вбачав у тому, що українці відвернулися від радянської влади. Чому відвернулися, він теж пояснював відверто і по-простому: «Громадная масса работников из России, не контролируемая, не процеживаемая на местах и в центре, хлынула, как саранча, заполняя все поры советского организма, и проводила великодержавническую политику на Украине»³⁹.

³⁷ Єфіменко Геннадій. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – С. 159.

³⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. – М., 1934. – С. 77.

³⁹ Там само. – С. 84.

Доповідь Яковлєва вводила делегатів у саму суть проблеми. ЦК РКП(б) визнав, що його попередня соціально-економічна і національна політика в Україні була невдалою і резолюцією про радянську владу в Україні визначив контури нової політики. Резолюція була затверджена і дискусії не підлягала. Проблема полягала в тому, щоб забезпечити її виконання. Потрібно було роз'яснити відповідальним працівникам партії в центрі і безпосередньо в Україні, якою має бути «витримана лінія» у спілкуванні з місцевим населенням. Потрібно було переконати цих працівників, і передусім українських цекістів, що **в самій побудові радянської влади вже закладена можливість нібито демократичної національної політики при одночасному встановленні тотального контролю над територією і населенням.**

Одразу після Яковлєва з великою промовою виступив В. Ленін. Надалі всі, хто брав участь в обговоренні цього пункту порядку денного, погоджувалися чи по-лемізували не з доповідачем, а з Леніним. Матеріали партконференції оперативного друкувалися, як це було заведено, в «Известиях ЦК РКП(б)». Але *промови Леніна з українського питання в цьому офіційному виданні нема*⁴⁰. Це означає, що рішення не друкувати її приймав особисто В. Ленін.

Ми знаємо, що вождь ретельно збирав і зберігав «для історії» навіть записки, які роздавав під час засідань, а отже, вимагав їх повернення. Рішення не друкувати доповідь, яка відіграла визначальну роль в обґрунтуванні національної політики правлячої партії, мало під собою, слід гадати, серйозні причини. Коли Партвидав у 1934 р. опублікував окремою книгою матеріали конференції, упорядники пояснили відсутність доповіді просто: «Стенограма одного з основних виступів Леніна – його доповідь “Про Радянську владу на Україні” – в матеріалах конференції не збереглася. Відсутність цього документа виняткової за своїм значенням важливості становить вельми велику прогалину»⁴¹.

Упорядники збірника «В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922», який опублікувало в 1999 р. видавництво «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), зазначили в анотації, що «книгу склали всі змістовні лєнінські документи, які не публікувалися в радянський період історії»⁴². У передмові вказано, що в 1990–1991 рр. у Центральному партійному архіві були розсекречені 600 лєнінських документів, які знаходилися на особливому зберіганні через те, що вважалися державною таємницею або не публікувалися з ідеологічних міркувань⁴³. Відсутність промови В. Леніна на VIII партконференції

⁴⁰ Известия ЦК РКП(б). – 1919, №10, 11; 1920, №12.

⁴¹ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. – М., 1934. – С. VI.

⁴² Ленин В. И. Неизвестные документы. – С. 2.

⁴³ Там само. – С. 5.

у виданні 1999 р. означала, що публікація її виявилася несумісною з державними інтересами Російської Федерації.

Однак не все так безнадійно. Знаючи контекст, тобто події, які передували VIII Всеросійській партконференції, виступи делегатів, які обговорювали промову Леніна (Я. Дробніс, А. Бубнов, В. Затонський, Д. Мануїльський і Х. Раковський), а також заключне слово промовця, можна реконструювати тональність звернення вождя до партії. Тональність – це головне. Зміст відомий: це резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні».

Не може існувати двох думок відносно мотивів, якими керувався Ленін, забороняючи друкувати свою промову. Яковлев сказав те, що вимагалось. Те ж саме мав сказати й Ленін з висоти свого становища в партії. Однак Яковлев міг дозволити собі залишити в стенограмі вислови на кшталт «кацапський імперіалізм». Ленін мусив приховати стенограму своєї промови.

Першим в обговоренні виступив Х. Раковський. Свій виступ він почав з такого відгуку на промову Леніна – цитуємо мовою оригіналу, щоб точніше передати нюанси російської політичної термінології, пов'язаної з українськими реаліями: «Владимир Ильич сегодня бросил крылатое слово – стать боротьбистами. Я понимаю это как реакцию против той неосторожной политики, которую мы вели на Украине»⁴⁴.

Отже, Ленін ставив перед вовками завдання одягти на себе овечу шкуру. В цей час він уже розробив підступний план знищення УКП(б), який згодом, у 1920 р. здійснять Х. Раковський та Ф. Дзержинський: лідерів цієї партії нагородять високими посадами, а всіх незадоволених умовами індивідуально-го прийняття в КП(б)У репресують.

«Необережну політику» 1918–1919 рр. Раковський ілюстрував на прикладах, які варто зацитувати: «В наших газетах мы должны осторожно писать об Украине. Когда в прошлом году в “Известиях ВЦИК” было напечатано, что т. Петровский, назначенный председателем Украинского ЦИК, приезжает в Киев, это, товарищи, не создавало правильных условий для подхода к Украине. Председатель ЦИК Украины выбирается украинцами, а не назначается. Точно так же, когда в наших прифронтовых и других газетах говорят: Украина наша, Киев наш и т. д., это, товарищи, не создает условия для правильного подхода к Украине. Киев советский – да, но нужно избегать всего, что может напоминать империалистские стремления»⁴⁵.

Член Реввійськради 14-ї армії, у недавньому минулому голова Київського губвиконокому А. Бубнов погодився з тактикою в національній політиці, яку сформулював Ленін у своїй промові. Тактика в інтерпретації Бубнова була такою:

⁴⁴ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. – М., 1934. – С. 96.

⁴⁵ Там само. – С. 97.

«Тов. Ленин говорил, что надо сыграть в поддавки, надо сделать максимальные уступки националистическим тенденциям. Это верно»⁴⁶. Однак на вимогу вождя перетілитися в боротьбистів Бубнов прореагував з солдатською прямою, яка виказувала ненависть українських цекістів до конкурентної комуністичної партії: «Надо спросить Ленина, что, в сущности говоря, он говорит относительно боротьбистов. Кого они представляют? Являются ли они представителями украинской нации? Нет. Это мелкобуржуазная интеллигентская группа, которая большого веса в украинских массах не имеет»⁴⁷.

Один з організаторів КП(б)У В. Затонський теж солідаризувався з тим, що встановлення міцної влади в республіці залежить від того, чи зможуть більшовики бути дипломатами. «И я очень рад, – продолжив він, – что Владимир Ильич сегодня отчасти с педагогическими целями выступил для того, чтобы вколотить в сознание российских товарищей такой, казалось бы простой и ясный факт на-счет правильного отношения к украинскому национальному движению»⁴⁸.

«Правильне ставлення», погоджувався з Леніним Затонський, являло собою систему поступок, які дозволяли встановити й укоренити радянську владу. Але нормальне ставлення до української мови, яке Ленін теж розглядав як поступку, Затонський такою не вважав: «Если вы едете во Францию или Польшу и говорите с французскими рабочими по-французски, а с польскими по-польски, – что же, это уступка? А когда говорят с украинским мужиком по-украински, то похоже, это уступка, чтоб тебя разорвало, сам определяйся – я тебе уступаю! Это старая привычка товарищей смотреть на Украину как на Малороссию, как на часть Российской империи, – привычка, которая вколочена вам тысячелетиями, сотнями лет существования российского империализма»⁴⁹.

Член ЦК КП(б)У Я. Дробніс заявив, що в резолюції ЦК РКП(б) «национальный вопрос неимоверно выпячен». Ленінську політику поступок у національному питанні він оцінював як Бубнов («гра в піддавки»), але не вважав її потрібною: «Наши столкновения с боротьбистами не прекратились до сих пор. Ленин думает, что если он поднесет им резолюцию, в которой будет выпячен национальный вопрос, в этой резолюции самостоятельность Украины звучит не раз, а 21 раз, то он эту мелкую буржуазию – боротьбистов надует»⁵⁰.

Позиція Раковського і Затонського визначалася їх високим місцем в українській компартійно-радянській ієрархії. Вони домагалися реальних поступок по

⁴⁶ Там само. – С. 99.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – С. 102.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 107.

радянській лінії з боку центру. Затонського шокував навіть сам термін «поступки». Позиція керівників другого ешелону Бубнова і Дробніса була відверто шовіністичною. Вона не відрізнялася від тактики примарних поступок, які відкритим текстом пропонував Ленін. Інша річ, що Бубнов розглядав таку позицію як доцільну, а Дробніс вважав національне питання дурторядним.

Щоб поставити крапку в аналізі дебатів, розглянемо виступ Д. Мануїльського. Дробніс, який виступив у дебатах останнім, підтримав Мануїльського, коли той обурився звинуваченнями місцевих працівників у недооцінці національного питання, і вказав, що не Леніну слід було б звинувачувати їх, бо вони діють так само раціонально, як і центр: «Надо надеяться, что конференция снимет с украинских работников тот позор самостоятельности, который до сих пор тяготел над ними. Тов. Мануильский достаточно ярко это изобразил»⁵¹.

Захист місцевих працівників від незаслужених звинувачень справді пройшов червоною ниткою крізь виступ Мануїльського: «Наши товарищи, украинские коммунисты слишком долго подвергались часто совершенно незаслуженной травле здесь, в Москве... Было сказано много слов о вредных самостоятельных тенденциях украинских товарищей... Нас обвиняют в самостоятельности...»⁵² Ми, однак, не знаходимо у повторюваних заявах про несправедливість звинувачень тієї яскравості, за яку Дробніс хвалив Мануїльського. Бракує аргументації: чому цькування було незаслуженим?

В. Ленін у своєму заключному слові бурхливо відреагував саме на аргументацію Мануїльського. Тож упорядники збірника матеріалів конференції вилучили її. Через це стало незрозумілим і заключне слово вождя. Але в ньому міститься вказівка на документ особливої секретності, який самочинно оприлюднив Мануїльський, щоб показати, що звинувачував більшовиків України у «самостийности» саме Ленін, а не абстрактний центр. Коли ми знайдемо цей документ, то повний, нецензурований текст виступу Мануїльського справді проявиться яскраво. Вчитаймося в текст заключного слова Леніна:

«Все те, кто говорил о национальном вопросе, – это говорили и тт. Дробнис и Бубнов и многие другие, – они в своей критике нашей цекистской резолюции показали, что они проявляют ту самую самостоятельность, в которой мы упрекали киевлян. Тов. Мануильский находится в чрезвычайном заблуждении, когда думает, что мы упрекали в самостоятельности в смысле национальном, в смысле независимости Украины. Мы упрекали в самостоятельности в смысле нежелания считаться с московскими взглядами, взглядами Центрального Комитета, находящегося

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 104, 105, 106.

в Москве. Это слово, которое употреблялось в шутку, имело совершенно иное значение»⁵³.

Маємо два факти: Мануїльський доводив, що центр даремно звинувачував українських цекістів у прагненні до «самостийности»; Ленін говорив, що він не дорікав киянам (тобто українським цекістам) за «самостийность» у розумінні національного питання.

Отже, в листуванні між центром і Києвом у першій половині 1919 р. треба знайти документ з ключовим словом «самостийность» у російському тексті. Такий документ існує, і слово «самостийность» у ньому не можна розглядати як жартівливе. Це – офіційний документ, підписаний трьома з п'яти членів політбюро ЦК РКП(б). Мається на увазі адресована керівникам ЦК КП(б)У телеграма В. Леніна, Й. Сталіна і М. Крестинського від 8 квітня 1919 р.: «Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий»⁵⁴. Услід за цією телеграмою, 23 квітня 1919 р. відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому перед українськими цекістами було поставлене завдання обговорити, за яких умов, коли і в якій формі могло б здійснитися злиття України з радянською Росією⁵⁵. Під злиттям розуміли об'єднання найголовніших наркоматів, яке одержало пізніше назву воєнно-політичного союзу республік.

Однак Мануїльський даремно брав на озброєння директиви першої половини 1919 р. Коли відбувалася VIII партконференція, В. Ленін, на відміну від людей у його оточенні, переконався в політичній доцільності відродження УСРР. **Небезпека декларативної незалежності тепер знешкоджувалася не тільки централізованою партійною вертикаллю, але й декретом ВЦВК про воєнно-політичний союз республік. І навпаки, поглинення України Росією давало б друге дихання тим силам в українському суспільстві, які народилися в революції і прагнули утвердити справжню українську незалежність.**

⁵³ Там само. – С. 110.

⁵⁴ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 86.

⁵⁵ Там само. – С. 87.

У заключному слові В. Леніну нічого не залишалось, як надати іншого звучання російському слову «самостийность». Після загибелі УСРР влітку 1919 р., яке стало для вождя добрим уроком, він готовий був без усякої іронії пов'язати «самостийность» з українською державністю і незалежністю. Але тільки тоді і якщо державність та незалежність національних республік були б радянськими, тобто сумісними з будівництвом централізованої держави-комуни. Йому доводилося маневрувати між надто прямолінійною позицією керівників своєї партії і бажанням громадян національних республік зберегти здобутий у революції державний статус. Імовірно, що він перебрав міру відвертості, коли з «педагогічними цілями», як підкреслював В. Затонський, переконував делегатів конференції в нешкідливості переходу більшовиків на платформу українських боротьбистів. Можливо, що тільки максимальна міра відвертості могла переконати верхівку партії погодитися з підходом, при якому державотворчий процес виглядав як волевиявлення робітничо-селянських мас.

Можна встановити принаймні два «навздогінні» відгуки на промову В. Леніна. Вони свідчать, що вона сильно вплинула на тих, хто мав можливість вислухати її. 12 червня 1920 р. заступник голови РНК УСРР Артем (Ф. Сергєєв) написав Леніну лист, у якому зробив таке знаменне визнання: «Украинизация города, его приближение к деревне хотя бы по языку, раскацапывание города – очень полезно»⁵⁶. Колишній творець Донецько-Криворізької республіки на території УНР радикально змінив за два роки свою позицію – від цілковитого заперечення українського питання на Сході і Півдні України до його визнання. Він навіть використав неологізм, яким бажав охарактеризувати ленінську лінію в національному питанні – «раскацапывание».

Другий відгук належить І. Лапідусу – революціонеру з 12-річним стажем роботи на Правобережній Україні. За змістом його недатований лист Леніну можна віднести до першої половини 1920 р. Інформація про засекречену промову міститься в одному абзаці: «На конференции перед 7-м съездом Советов (5–9 грудня 1919 р. – С. К.) Вы, разбирая причины нашего поражения на Украине, указали как на одну из главных причин нашего поражения на национальную вражду и засилье еврейского элемента в советских и партийных учреждениях Украины, что именно это засилье давало обильный материал для контрреволюционной агитации. Из Вашего заявления ЦК сделал соответствующие выводы и издал секретный циркуляр о том, чтобы учреждения удерживались от посылки евреев на Украину»⁵⁷.

⁵⁶ РДАСПІ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 57.

⁵⁷ Там само. – Арк. 16.

І. Лапідус не заперечував того, що питома вага євреїв в українському компартійно-радянському апараті багатократно перевищувала частку українців. Він знайшов переконливі й не позбавлені дотепності аргументи, щоб показати, чому так відбувалося: «Еврейство в большинстве своем элемент торговый и посреднический. С приходом Советской власти он, конечно, лишается основных источников своего существования и для спасения своей жизни устремляется в единственно возможный для него выход: в Советские учреждения. Он заполняет все поры Советского организма еще и потому, что это элемент городской и наиболее грамотный и, конечно, торчит постоянно на глазах»⁵⁸.

Секретне розпорядження про «видучення з обігу» відповідальних працівників єврейської національності Лапідус демагогічно порівнював з циркуляром царського режиму про межу осілості, після чого робив такий висновок: «Я не думаю, чтобы уступка желто-блакитному черносотенству могла укрепить революцию на Украине. Наоборот, национальный антагонизм (“главная беда Советской власти на Украине”) от этого только выиграет»⁵⁹. Логічно припустити, що взяті в дужки й лапки слова були цитатою з промови В. Леніна.

І. Лапідус твердив, що великоросійський селянин має врожайність сам-3 (тобто збирає утричі більше, ніж посіяв), а український – сам-25-30 без добрив. Звичайно, він перебільшував різницю, але не в рази. Він бачив також відмінність між великоросійським пролетарем і українським робітником, який частіше за все ще зберігав живий зв'язок із селом, та й сам залишався власником хатинки і городу. Тому він вважав, що здійснюваний партією в 1919–1920 рр. перехід з радянських на комуністичні гасла в Україні не мав сприятливої перспективи: «Весь ход нашей Революции ясно доказал, что на окраинах Революция не была предметом завоевания местного пролетариата, а всегда почти была завоеванием пролетариата из центра, что Советская власть на кулацко-казацких окраинах ничто иное, как военная оккупация, особенно это относится к Украине»⁶⁰.

Професійний революціонер, І. Лапідус не вважав справу свого життя утопічною, але все-таки розумів, що Україна малопридатна для комуністичного будівництва. Цілком раціональний, ланцюг його умовиводів давав збій, коли він формулював наступну ланку: «Единственным квазиреволюционным элементом на Украине является мелкоремесленный городской полупролетарий, а так как этот элемент в подавляющем большинстве своем еврейский, то естественно, что он является “творцом” украинской революции». Добиваючись від Леніна скасування

⁵⁸ Там само. – Арк. 17.

⁵⁹ Там само – Арк. 18.

⁶⁰ Там само. – Арк. 17.

секретного розпорядження, він знайшов тільки такий дивний аргумент: «Хохол верит больше своему “жиду”, чем пришлому “москалю”, так как в большинстве москаль действительно ведет себя как завоеватель, и хохол вполне резонно рассуждает так: “хоть жид, алэ свий”»⁶¹.

І. Лапідус не міг знати, що на VIII партконференції В. Ленін тільки роз'яснював і конкретизував уже затверджену резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Секретний циркуляр насправді був наслідком цієї резолюції. В самій резолюції, що характерно, жодним словом не згадувався «національний антагонізм»: мовляв, прийшли кацапи і вчать нас, хохлів, жити. Але в розсекреченому в 1990–1991 рр. «Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні (21 листопада 1919 р.)» В. Ленін ставив тему компартійно-радянських управлінських кадрів у її класовому і національному вимірах на чільне місце. Прийнятий без змін усіма членами політбюро ЦК пункт 3 звучав так: «В связи с продвижением войск Кр. Армии на Украину усиленная работа по расслоению деревни, выделение трех групп, привлечение бедноты (слова «и только ее», які стояли далі, Ленін зняв бо вони суперечили змінам в п.4. – С. К.) к управлению. Полное обезвреживание кулаков»⁶². Поділ селянства на три різних класи був запорукою успіху комуністичного експерименту в дрібноселянській країні.

Пункт 4 резолюції впливав з пункту 3: «Во все ревкомы и местные советы обязательно и тотчас проводит не менее половины местных крестьян беднейших в 1-ю голову и середняков во 2-ю. Строжайшее требование от всех неместных, от всех посланных из центра (в оригіналі стояло: «из России», але Ленін виправив текст. – С. К.) работников, от всех интеллигентов и т[ак] д[алее] отчета об исполнении указанного требования. Дальнейшая разработка правил этой отчетности и надзора за фактическим проведением в жизнь». Під час обговорення цього пункту було прийняте таке колективне рішення: «п. 4 – принять с тем добавлением, чтобы беднейшие крестьяне вводились в сельские и городские органы в большинстве, а середняки – в меньшинстве»⁶³.

Постановці звітності партпрацівників, відряджених в Україну, Ленін надавав особливе значення. Уже навздогін, у грудні 1919 р., він звернувся з пам'ятною запискою в політбюро ЦК з вимогою розробити статистичну форму звіту: «5–10 вопросов выделить важнейших. Утвердить в Политбюро. За неписылку отчетов а р е с т о в ы в а т ь ». Ця записка вперше була опублікована у восьмому томі видання «В. И. Ленин. Биографическая хроника». Характерно, що упорядники

⁶¹ Там само.

⁶² Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 306.

⁶³ Там само. – С. 306, 307.

цього видання, яке створювалося в брежнєвську добу, вилучили з неї заключну фразу: «Інаше прозеваем Украину»⁶⁴.

Повернімося, однак, до аналізу «Проекту тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» під кутом зору «національних антагонізмів». У світлі завдань, поставлених в пп. 3 і 4, формулювався пункт 7 резолюції, в якому проголошувалося: «Евреев и горожан на Украине взять в ежовые рукавицы, переводя на фронт, не пуская в органы власти (разве что в ничтожном % в особо исключительных случаях под классовый контроль)». Останні два слова цього тексту є виправленням, в оригіналі було: «особый надзор»⁶⁵. Треба звернути увагу, як делікатно вождь обходився з городянами, не згадуючи їхньої очевидної національності. Мабуть, і в своїй засекреченій промові він віддавав перевагу терміну «українізація», а не тому неологізму, який в своїй простоті вжив Артем – «раскацапывание». Однак протиставлення «горожан», тобто росіян євреям, які теж були майже виключно жителями міст, не сподобалося оточенню вождя. Придивимося до національного складу синкліту, який опрацьовував резолюцію: один росіянин (В. Ленін), один грузин (Й. Сталін), один українець (М. Крестинський) і два євреї (Л. Троцький, Л. Каменєв). Тому проти абзацу з пунктом 7 Ленін зробив таке зауваження: «Выразиться прилично: еврейскую м(елкую) б(уржуазию)»⁶⁶.

Ми вже бачили, що на цьому засіданні політбюро ЦК В. Ленін зняв формулу розв'язання українського питання, яка була його винаходом: «Самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФРР, на основе I.VI.1919». Замість неї він написав на полях: «Сами укр[аинские] раб[очие] и кр[естья]не решат свою судьбу». Це збіглося з «Декларацією прав народів Росії», проголошеною Леніним і Сталіним 15(2) листопада 1917 р. У статті, написаній Леніним для журналу «Коммунистический Интернационал» 16 грудня 1919 р., процитована фраза була повторена в розгорнутому вигляді: «Нас анітрохи не може здивувати – і не повинна лякати – навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т. д.»⁶⁷

Нарешті, 29 грудня 1919 р. В. Ленін написав «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він знову по-

⁶⁴ Там само. – С. 314.

⁶⁵ Там само. – С. 307.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 40. – С. 19.

вторив цю ключову фразу: «Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»⁶⁸.

Висунута й настирливо повторювана Леніним теза «злиття або незалежність» не була реальною дилемою. Вождь одночасно адресував її як українській громадськості, так і центральному партійному апарату. Для українців не існувало дилеми, вони з ентузіазмом вітали запропоновану більшовиками незалежність. Керівники партії в оточенні Леніна теж не вбачали дилеми, тому що обстоювали злиття, не задумуючись над тим, наскільки реальною була б перспектива побудови держави-комуні при нерозв'язаному національному питанні. *Висуваючи свою тезу у формі дилеми, Ленін паралізував як опір своїх недосвідчених соратників, так і національно-визвольний рух.* Він не збирався гарантувати реальну самостійність національних республік, але розумів, що *формальна незалежність мусить бути забезпечена.*

Переслідуючи денікінські армії, в Україну йшла військова сила, яка цього разу не сприймалася населенням як окупаційна. На своїх багнетах вона несла резолюцію РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» і ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Більшовицьким керманічам вистачило розуму відмовитися від політики, яку вони здійснювали в Україні у першій половині 1919 р., і прилюдно продемонструвати повагу до національних почуттів українського народу, його прагнення утвердити національну державність. Одночасно вони демонстрували лібералізм в аграрно-селянському питанні, який перебував у цілковитій суперечності з програмними вимогами РКП(б). Правда, програмні вимоги партії все ж реалізував той самий Я. Яковлев, – але в інший історичний період, у 1929–1934 рр.

6.3

Вибудовування радянської вертикалі влади

Резолюція РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» ввела в оману навіть такого досвідченого політика, як Володимир Винниченко. «В цій резолюції, – писав він, перебуваючи в еміграції, – російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання»⁶⁹.

⁶⁸ Там само. – С. 40.

⁶⁹ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. – С. 486.

Декларація про незалежність відновлюваної УСРР справила враження й на лідерів партії українських есерів. У лютому 1920 р. ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і «незалежної УСРР». У заяві керівників партії вказувалося на такі підстави для зміни позиції: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні»⁷⁰.

Короткочасне панування більшовиків у першій половині 1919 р. почало виглядати для українців в іншому світі після випробувань денікінським режимом. Представник ЦК РКП(б) на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) Г. Зінов'єв у колі однодумців був відвертим: «Денікін настільки грубо відновлював панщину на Україні, настільки хапав навіть у багатого селянина, що коли його вигнали, настрої був таким, якого не було на початку революції. Ми були б дурнями, якби не використали цього»⁷¹.

В. Ленін використав антибілогвардійський синдром, а червоноармійці стали глшатаями української державності та зрівняльного поділу землі. Вождь, попри все, розглядав російську військову присутність як важливу гарантію утвердження більшовицької диктатури в Україні. Військова присутність Росії постійно нарощувалася хоча б тому, що Україна була головною ареною воєнних дій. Восени 1920 р. в республіці розмістилося шість армій – 4-та, 6-та, 12-та, 13-та, 14-та і Перша кінна. Разом з технічними і спеціальними частинами в них налічувалося 1,2 млн військовослужбовців⁷². Ця величезна сила забезпечила контроль Кремля над бунтівною Україною.

У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. Ленін повідомляв, що громадяни України мають обрати делегатів на IV Всеукраїнський з'їзд рад, які цілком вільно визначатимуть державний статус радянської України. Та наскільки вільними могли бути самі вибори, здійснювані в країні, яку заповнила Червона армія? Українські громадяни мали досвід виборів в Установчі збори, які були загальними, прямими, рівними і таємними. Більшовики програли їх, але не збиралися програвати знову. *Запропонований ними сценарій виборів, від якого не можна було відмовитися, не мав нічого спільного з демократією.*

По-перше, вибори на з'їзд **не були загальними**. Право голосу одержували лише ті, кого більшовики відносили до трудящих класів. Усі інші були позбавлені голосу, тобто мали статус неповноцінних громадян з досить промовистою назвою «по-

⁷⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 39.

⁷¹ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии большевиков Украины. – № 3. – Харків, 1920. – С. 21.

⁷² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 40.

збавленців» (від російського «лишенцы»). По-друге, вибори **не були прямими**. Участь кожного, хто мав право голосу, у формуванні органів влади обмежувалася делегуванням своїх представників до місцевих рад. А вже ці ради обирали делегатів волосних, повітових, губернських і республіканського з'їздів рад. По-третє, вибори **не були рівними**. За Конституцією РСФРР 1918 р. представники міських рад мали п'ятикратну перевагу при формуванні обласних і Всеросійського з'їздів рад. За Конституцією УСРР 1919 р. порядок обрання делегатів Всеукраїнського з'їзду рад не фіксувався. Норми представництва встановлювалися ВУЦВК залежно від поточної політичної ситуації. По-четверте, вибори **не були таємними**. Кожний, хто не погоджувався з кандидатом, рекомендованим парткомом, ризикував бути позбавленим права голосу, що автоматично перетворювало його на ізгоя. «Хто не з нами, той проти нас!» – за таким гаслом звикало жити радянське суспільство. «Радянське будівництво» стало одним із важливих напрямків діяльності комітетів РКП(б)–КП(б)У. **Позбавлена демократії виборча система давала парткомом можливість визначати персональний склад радянських органів влади.**

Щоб ця виборча система запрацювала, було не досить армійських гарнізонів. Парткоми повинні були спочатку штучним способом вибудувати свою подобу – радянську вертикаль – без будь-якого втручання електорату у виборчий процес. Новостворювані органи управлінської влади дістали назву революційних комітетів. Кожний ревком мав легітимізуватися за допомогою керованого виборчого процесу, після чого перетворювався на виконавчий комітет рад. Наділяючи ревкоми, а потім виконкоми рад повнотою управлінської влади, комітети РКП(б)–КП(б)У розв'язували одночасно два завдання: по-перше, перетворювали себе з підрозділів політичної партії на державні структури, наділені функціями диктатури, і, по-друге, створювали ілюзію народовладдя.

Реставрація УСРР розпочалася за день до затвердження пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні». 2 грудня 1919 р. наявні в Москві члени ЦК КП(б)У А. Бубнов, В. Затонський, Я. Дробніс, С. Косіор і Р. Фарбман (Рафаїл), а також впливові діячі КП(б)У М. Богуславський, Г. Лапчинський, Д. Мануїльський та Я. Яковлев (Епштейн) зібралися, щоб вирішити питання про створення верховного органу виконавчої влади. Було рекомендовано створити Всеукраїнський революційний комітет у складі п'яти осіб: В. Затонський, Д. Мануїльський, Х. Раковський (голова), Л. Серебряков і К. Ворошилов. Г. Петровський мав брати участь у роботі Всеукрревкому як голова ВУЦВК, але не входив до нього. Було також ухвалено рішення боротьбистів і борбистів в ревком не включати⁷³.

⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 14.

В. Леніну не сподобалося ставлення до боротьбистів і борбистів з боку тих більшовицьких діячів, які повинні були працювати в Україні. Ніхто в партійному керівництві не заперечував наміру знищити в майбутньому залишки есерівських партій, які перейшли на комуністичну платформу. Але борбисти й особливо боротьбисти мали військову силу і великий вплив на українське село. Щоб реально завоювати Україну, це треба було взяти до уваги. Під час розгляду питання про радянську владу в Україні на VIII Всеросійській партконференції В. Ленін порівняв пропоновану ним тактику щодо боротьбистів і борбистів з тактикою щодо есерів напередодні й у перші місяці після жовтневого перевороту. Тоді більшовики взяли на озброєння земельну програму есерів, щоб здобути підтримку селянства, але не мали наміру ділити з есерами владу, хоч віддали їм кілька посад в уряді. «Через це, – підбив підсумки полеміці з українськими діячами Ленін, – тов. Мануїльський дуже дивно помиляється, так само, як і тт. Дробніс і Бубнов, заявляючи, нібито я рекомендую блок з боротьбистами. Моя думка полягає саме в тому, щоб указати, що нам потрібен блок з селянством України, і для того, щоб цей блок здійснився, ми повинні вести полеміку з боротьбистами не так, як її ведуть»⁷⁴.

Узгоджений з В. Леніним склад Всеукраїнському постав на спільному засіданні членів президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР у Москві 11 грудня 1919 р. Г. Петровський і Х. Раковський підписали постанову про ліквідацію цих давно вже не діючих органів влади і створення замість них надзвичайного органу – Всеукраїнському. Кількість його членів не змінилася, але від складу, рекомендованого в колі українських діячів, що перебували в той час у Москві, залишилися тільки двоє – В. Затонський і Д. Мануїльський. Через зайнятість справами на Південно-Західному фронті Х. Раковський не увійшов до Всеукраїнському. Натомість як голова увійшов Г. Петровський. Повідомлялося також, що мають увійти «один представник українських комуністів (боротьбистів) і один представник українських лівих соціалістів-революціонерів меншості (борбистів)»⁷⁵. Переговори про взаємодію з цими партіями не завершилися, і тому конкретні імена тих, хто мав стати членами Всеукраїнському, ще не були названі. Після завершення переговорів боротьбисти рекомендували К. Тараненка, але в січні 1920 р. його замінив Г. Гринько. Борбисти запропонували кандидатуру В. Качинського, але її незабаром замінили Є. Терлецьким. Усі члени Всеукраїнському тепер були вихідцями з України. Принцип утворення Всеукраїнському – три більшовики, один

⁷⁴ В. І. Ленін про Україну. Частина II. – С. 364.

⁷⁵ Об образовании Всеукраинского Революционного Комитета // Собрание Указаний и Распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. – 1920. — №1. – Ст. 1.

боротьбист, один борбист – був поширений на формування губернських та повітових ревкомів. Відступити від нього можна було лише в бік збільшення представництва більшовиків⁷⁶.

Тертя між більшовиками і боротьбистами у Всеукрревкомі почалися ще до формального створення цього органу влади. В центрі полеміки було питання про об'єднані (з РНК РСФРР) наркомати. На спільному засіданні керівників КП(б)У й УКП(б), що відбулося відразу після закінчення VIII партконференції, Г. Гринько наголосив, що боротьбисти для більш повного і планомірного використання матеріальних ресурсів України та в інтересах комуністичної революції наполягають на самостійному економічному центрі (Укрраднаргосп) і створенні «військового центру, який, не порушуючи єдності оперативних завдань і командування, тільки й зможе забезпечити комплектування армії»⁷⁷. Х. Раковський відповів, що Всеукрревком не може скасовувати чинне рішення ВУЦВК від 18 травня 1919 р. про об'єднання цих наркоматів. Водночас він заявив: «Ми ніколи не вирішували наперед форм об'єднання, і вони можуть бути виправлені та доповнені»⁷⁸. На пряме запитання Г. Гринька, чи має це об'єднання «тимчасове значення, до скликання Всеукраїнського з'їзду Рад?» Раковський відповів ствердно. Зрештою, в цьому принциповому питанні він не проявив самодіяльності. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада В. Ленін зняв формулу «Пока – самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе 1. VI. 1919» й замінив її, як ми вже бачили, іншою: «Сами украинские рабочие и крестьяне решат свою судьбу». Слід було тільки потурбуватися про те, щоб представниками українського народу на IV Всеукраїнському з'їзді рад виявилися більшовики, а не боротьбисти.

Боротьбисти не могли собі уявити, що на Всеукраїнському з'їзді їхні представники опиняться в меншості, адже вони знали, що мають величезний вплив серед селян. 17 грудня 1919 р. вони приєдналися до більшовиків у Всеукрревкомі. Маючи лише одного представника в цьому органі, вони почали впливати на риторику його декларацій і заяв. Більшовики не заперечували, поки ставили республіку під свій контроль. Наприклад, у Декларації Всеукрревкому про військову політику радянської влади прозвучало твердження про те, що об'єднання військових сил аніскільки не применшує «державну самостійність Української республіки». Наголошувалося при цьому, що «Радянська Україна зберігає, звичайно, цілковиту

⁷⁶ Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)// Політична історія України. XX століття. Т. 2. – К., 2003. – С. 419.

⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 377. – Арк. 3.

⁷⁸ Там само. – Арк. 4.

можливість перерішити це питання (тобто відмовитися від об'єднання військових сил. – С. К.) на з'їзді Рад»⁷⁹.

Переслідуючи денікінців, Червона армія увійшла 12 грудня в Харків, а 16 – в Київ. На відміну від попередніх радянських урядів, які обирали своєю резиденцією національний центр українського народу, Всеукрревком осів у Харкові. На тривалий час – до 1934 р. – Харків став столицею УСРР.

5 лютого 1920 р. тут відбулося засідання, на якому були розподілені обов'язки поміж членами Всеукрревкому. Г. Петровський відповідав за «радянське будівництво», Д. Мануїльський – за земельні справи, Г. Гринько – за освіту та охорону здоров'я, Є. Терлецький – за юстицію, В. Затонський – за військові справи. Кількісно склад Всеукрревкому зріс до восьми осіб. Х. Раковський узяв на себе загальне керівництво і зв'язок з Південно-Західним фронтом, М. Владіміров – продовольство, В. Чубар – народне господарство⁸⁰.

Діяльність Всеукрревкому виявилася недовгою. 19 лютого на його основі поставили Президія ВУЦВК, очолювана Г. Петровським, і Рада народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським⁸¹. Вони зайнялися розбудовою радянської вертикалі влади на периферії та підготовкою до скликання IV Всеукраїнського з'їзду рад.

За Конституцією УСРР 1919 р. делегати Всеукраїнського з'їзду обиралися на з'їздах рад нижчого рівня. Однак виборча кампанія 1920 р. відбувалася у специфічних умовах. У цей час більшовики тільки оволодівали територією за допомогою військової сили і не встигали розбудовувати власні організаційні структури. Існуючі як у місті, так і на селі ради створювалися не ними, а тому вони сприймали їх як чужий елемент у системі влади. Погляд більшовиків на ті ради, що існували, вичерпно характеризувався в резолюції «Про роботу на селі», яку прийняла IV конференція КП(б)У (17–23 березня 1920 р.): «Ради є властивою пролетарській диктатурі формою правління, але через те, що сам пролетаріат частково ще знаходиться під впливом соціал-зрадницьких партій, а в селі пролетарські маси і трудове селянство знаходяться ще не тільки під фактичною, але і під моральною диктатурою куркуля, в сільські Ради часто потрапляють справжні вороги Радянської влади. Як пролетаріат входив в парламент, щоб підірвати його зсередини, точно так вороги Радянської влади входять в Ради, щоб їх підірвати зсередини. Це

⁷⁹ Декларація Всеукраїнського революційного комітету про військову політику Радянської влади на Україні // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). 36. док. і матеріалів. – К., 1957. – С. 49.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 126–127.

⁸¹ З протоколу засідання Всеукраїнського революційного комітету про відновлення діяльності ЦВК і Раднаркому УСРР // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). 36. док. і матеріалів. – С. 64.

явище особливо яскраве в українському селі, де багато Рад, заповнених куркулями та спекулянтами, були самі опорою отаманщини або в кращому випадку ставилися пасивно до завдань, які покладала на них центральна влада»⁸².

Цитована резолюція показує, наскільки далекою від справжніх інтересів робітників і селян була та влада, що позиціонувала себе як робітничо-селянська. Соціально-економічні та національні інтереси місцевого населення перебували в гострій суперечності з «центральною владою», під якою розумілося керівництво більшовицької партії в Москві. **Цю владу навіть окупаційною не можна було назвати, настільки вона була далекою від інтересів будь-яких соціальних сил як в Україні, так і в Росії. Вона представляла інтереси купки індоктринованих фанатиків та їх нечисленних послідовників** (крапля в народному морі, як висловлювався В. Ленін). Цього разу більшовики йшли в Україну, щоб закріпитися в ній, як вони закріпилися в Росії. Як і в Росії, вони мали намір використовувати як головні методи утвердження своєї диктатури терор і пропаганду.

За обставин, що склалися, головну роль у відродженні радянської республіки повинні були відіграти червоноармійці, які звільняли Україну від білогвардійських армій. 6 квітня Президія ВУЦВК ухвалила такі норми представництва на Всеукраїнський з'їзд рад: від міського населення, у тому числі фабрично-заводських селищ – один делегат від 10 тис., від сільського – один від 50 тис. Подібна нерівність між робітниками і селянами відповідала нормам російської конституції. Від військових частин, у яких практично не було вихідців з України, кожна тисяча червоноармійців (у тому числі неповна) обирала одного депутата. До військових частин прирівнювалися «установи і заклади армії та фронту, запасні частини армії та фронту, тиллові частини, частини місцевого гарнізону»⁸³.

IV Всеукраїнський з'їзд рад працював з 16 по 20 травня 1920 р. Обраний ним ВУЦВК заднім числом, 26 травня затвердив ці норми⁸⁴.

50-кратна перевага червоноармійців над селянами і 10-кратна – над «гегемом революції» дала потрібний більшовикам результат у складі делегатів IV Всеукраїнського з'їзду рад. На з'їзд прибуло 811 делегатів з ухвальним голосом, з яких 214 (26, 4%) становили червоноармійці. Регіональний зріз делегатів виглядав так: Південна Україна, де концентрація червоноармійців була максимальною, тому що

⁸² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С. 451.

⁸³ Постанова Президії ВУЦВК про порядок виборів і норму представництва на IV Всеукраїнському з'їзді Рад // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). – С. 90.

⁸⁴ Постанова в питанні радянського будівництва // Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Харків, 1932. – С. 87.

сюди пересунулися воєнні дії, відрядила на з'їзд 329 (40%) делегатів, Лівобережна Україна – 218 (27%) і Правобережжя – 71 (8%). Решту (193 делегати, або 24%) відрядили «центральної установи». Половина делегатів (від червоноармійців та відряджені «центральною установою») виявилася призначеннями «центральної влади», тобто керівництва РКП(б) в Москві та його філіалу в Харкові. Друга половина була обрана громадянами самої України (за винятком «лишенцев») на підставі охарактеризованої вище «демократичної» процедури.

Серед делегатів з'їзду виявилось 710 більшовиків (87,5%). Решта делегатів з вирішальним голосом (101, або 12,5%) були безпартійними, укапістами або борбистами. Боротьбисти в цей час уже припинили існування як самостійна партія і влилися в лави КП(б)У на засадах індивідуального членства. Виходить, що більшовики, а не місцеві робітники і селяни вирішували питання про характер української державності. В. Ленін знав ціну своїм багатократним запевненням стосовно того, що «самі українські робітники і селяни вирішать свою долю». Водночас вождю доводилося заспокоювати своїх соратників, якщо ті надто буквально сприймали його запевнення.

У ст. 10 Конституції УСРР 1919 р. говорилося: «З'їзд Рад є найвищою владою Української Соціалістичної Радянської Республіки; в період між двома З'їздами такою владою є Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»⁸⁵. Цей орган влади працював у сесійному режимі – засідання відбувалися один раз на два місяці. Виключно до компетенції ВУЦВК належало обрання і усунення членів уряду – народних комісарів та голови Раднаркому, розподіл доходів бюджету між центральною і місцевою владами, встановлення норм представництва і порядку обрання місцевих органів влади, розмежування владних повноважень між центральними і місцевими радянськими органами.

Обраний на IV Всеукраїнському з'їзді рад ВУЦВК мав 82 члени і 44 кандидати. Членами ВУЦВК стали 74 більшовики, у тому числі троє почесних членів – В. Ленін, Г. Зінов'єв і Л. Троцький, а також троє борбистів – М. Алексєєв, В. Качинський та Є. Терлецький, керівник Закордонної групи УКП В. Винниченко, один із керівників УКП А. Річицький, троє безпартійних – Ф. Козюра, А. Колюгора та Л. Цигикало⁸⁶.

Президія ВУЦВК у складі п'яти осіб (Г. Петровський, В. Затонський, К. Ворошилов, С. Косіор і О. Хмельницький) була створена після III Всеукраїнського

⁸⁵ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С. 115.

⁸⁶ Дорошко Микола. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.) – К., 2008. – С. 174.

з'їзду рад, який затвердив Конституцію УСРР. Хоча цей орган Конституцією не передбачався, він працював активно, в тому числі в сфері підготовки до скликання IV з'їзду рад. Виконуючи рішення з'їзду, ВУЦВК нового складу легітимізував спеціальним положенням існування Президії ВУЦВК. Цей орган керував роботою сесій ВУЦВК, готував проекти законів і забезпечував «інструктування всієї роботи в центрі і на місцях»⁸⁷. Президія ВУЦВК мала право затверджувати постанови Раднаркому і припиняти їхню дію на період до найближчого пленуму ВУЦВК. Таким чином, **по радянській лінії Президія ВУЦВК фактично стала вищою владою в УСРР.**

За постановою V Всеукраїнського з'їзду рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.) функції Президії ВУЦВК розширилися. Вона одержала право не припиняти, а скасовувати рішення РНК УСРР⁸⁸. Власне, цього вимагав принцип «демократичного централізму», згідно з яким функціонували всі організаційні структури України та Росії: вищі за ієрархією ланки мали можливість касувати постанови підлеглих ланок.

Рада народних комісарів визнавалася Конституцією УСРР органом центральної влади, але підпорядкованим ВУЦВКу. Статус РНК визначався двома статтями конституції. У ст. 15 говорилося, що члени РНК «у всякий час можуть бути зміщені владою Всеукраїнського Центрального Комітету Рад». Ст. 16 так окреслювала повноваження уряду: «Рада Народних Комісарів має право приймати на свій розсуд усі питання і справи, що стосуються до галузі законодавства та загального управління країною, але має право розв'язувати власною владою ті або інші питання або справи лише з загального або спеціального повноваження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад; за відсутності такого повноваження рішення Ради Народних Комісарів подаються на затвердження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад»⁸⁹.

Норма про цілковиту підлеглість українського уряду ВУЦВКу була запозичена з Конституції РСФРР 1918 р. За радянськими конституціями, які не містили в собі жодного натяку на джерело диктаторської влади – РКП(б)–КП(б)У, глава РНК РСФРР В. Ленін мав підпорядковуватися «всеросійському старості» М. Калініну, а глава РНК УСРР – «всеукраїнському старості» Г. Петровському. Насправді, однак, місце «радянських старост» у системі влади було зовсім скромним, натомість **уряди очолювали політичні діячі, що реально контролювали**

⁸⁷ Про Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – С. 87.

⁸⁸ Там само. – С. 118.

⁸⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С. 116.

компартійні структури. Право на прийняття законів і рішень з кадрових питань входило у виключну компетенцію керівників партії. Інша річ, що вони неухильно дотримувалися конституційних вимог про затвердження державних рішень «у радянському порядку».

Неясностей щодо верховенства і підлеглості окремих ланок єдиного для Росії і України партійного апарату не виникало, тут усе визначалося статутом, заснованим на залізному принципі «демократичного централізму». Навпаки, в радянській вертикалі влади відносини верховенства і підлеглості переривалися кордонами республік, які урочисто визнали обопільну незалежність і суверенність. Дотримуючись цієї декларації, V Всеукраїнський з'їзд рад після ратифікації союзного договору від 28 грудня 1920 р. вказав на необхідність «приступити негайно в згоді з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК»⁹⁰. Згодом, 30 березня 1921 р. ВУЦВК видав ще одну постанову, в якій наголошувалося: «Отримувані розпорядження з РСФРР, не підтверджені органами центральної влади України, не є законними і становлять лише інформаційний матеріал»⁹¹. Трохи пізніше, у вересні 1921 р. був розписаний спеціальною постановою порядок надання чинності на території України законодавчим актам радянських органів влади РСФРР (залежно від ступеня важливості – через Малий РНК або через РНК УСРР)⁹². Хоча ці процедурні постанови ВУЦВК не узгоджувалися з проголошеною союзним договором рівноправністю сторін (абсурдною була б думка про можливість поширення дії українських законів і постанов на територію РСФРР), вони все-таки засвідчували, що Україна – це не Росія.

Тертя між українськими і російськими органами влади по радянській вертикалі, які виникали з факту декларованої незалежності УСРР, тривали аж до утворення єдиної багатонаціональної держави. З утворенням СРСР радянська Україна була змушена задовольнитися статусом союзної республіки, а Російська Федерація – обмежитися державним статусом, ідентичним статусу інших союзних республік. Загальносоюзний компартійно-радянський центр у Кремлі, який народився в грудні 1922 р., мав відбивати (й частіше за все – таки відбивав) інтереси Росії, а не національних республік. Однак рівноцінного з останніми субцентру влади Росія не отримала.

⁹⁰ Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР // Збірник законів України. – 1921. – Ст. 93.

⁹¹ Постановление ВУЦВК от 30 марта // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. – Вып. 1. – Харьков, 1921. – С. 6.

⁹² Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. – Вып. 2. – Харьков, 1922. – С. 10.

Завершуючи аналіз функцій центральних органів у радянській вертикалі влади, слід окремо зупинитися на такому неконституційному органі, як *Українська рада трудової армії (Укррадтрудоарм)*. Рішення про створення цього органу було ухвалено в Москві 21 січня 1920 р., його особисто завізував голова РНК РСФРР В. Ленін. Положення про Укррадтрудоарм було опубліковано як спільне рішення РНК РСФРР та Всеукрревкому. Завданням нового органу влади було «максимальне збільшення здобичі продовольства, палива, сирцю, встановлення трудової дисципліни в підприємствах, постачання підприємств робітничою силою»⁹³. У розпорядження цього відомства передавалися військові частини Південно-Західного фронту. На засіданні 16 лютого визначився персональний склад відомства: Й. Сталін (голова), Р. Берзін (командувач), С. Харламов (заступник командувача), В. Потьомкін (начальник політвідділу), представники наркоматів – В. Чубар (ВРНГ), М. Владіміров (наркомпрод), О. Любович (нарком шляхів) та ін.⁹⁴ Управління Укррадтрудоарму знаходилося в Харкові. Сталін залишався головним представником Кремля в Україні до кінця літа 1920 р.

6.4

Компартійна вертикаль влади

Функціонування радянської і компартійної вертикалей влади доцільно аналізувати окремо. Радянська вертикаль була пов'язана з суспільством на пряму, натомість компартійна – через «передавальні паси» (ради, профспілки, комнезами, громадські організації).

Перебуваючи у 1920 р. в еміграції, В. Винниченко, аналізуючи причини перемоги більшовиків, поставив на перше місце таку з них: «Вони мають на меті тільки інтереси покривджених і працюючих. Хто працює, той має право на владу, на повагу, на життя. Всі паразити, дармоїди, всі, хто не творить цінностей життя, – не повинні мати місця в новому громадянстві. І як же могли оті покривдені, працюючі не відчувати симпатій до большевиків, не вірити їм, не йти за ними? Большевики робили, діяли тільки для мас, і через те вони вірили тільки в маси, через те у них був запал, воля, прагнення, захват, ентузіазм»⁹⁵. Винниченко схопив головну рису більшовицької влади, яка відкрито лежала на поверхні, – народність, а якщо

⁹³ Про Укррадтрудоарм // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – Ч. 2 – Ст. 18.

⁹⁴ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1920. – К., 2005. – С. 48.

⁹⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Частина II. – С. 95.

точніше – це була показова видимість народності. Ця риса допомагала завоювати довіру мас і сприяла залученню до лав ленінської партії людей, фанатично відданих комуністичній революції.

Від 1917 р. партія більшовиків перестала бути організацією професійних революціонерів і почала поповнюватися у зростаючих кількостях людьми фізичної праці, за радянською термінологією – *трудящими*. Чому ж владу, встановлену цією партією, слід вважати лише видимістю народної влади? На таке запитання вичерпну відповідь давав усе той же В. Винниченко, коли у 1920 р. він «захворів» комунізмом і спокусився принадними пропозиціями увійти до складу керівництва КП(б)У і в уряд УСРР. За місяць перебування у Харкові і Москві він побачив, що окремої КП(б)У не існує, а є тільки РКП(б) в Україні, яка проводить політику виключно в інтересах центру. «Основна риса цієї політики є *абсолютний централізм* як у партії, так і в усіх галузях її діяльності – економічній, державній, політичній, національній і т. д., – писав він у відкритому листі до однодумців у Європі й Америці. – Але цей централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну – формальну, програмову, декларативну, другу – дійсну, реальну, не декларативну».

Які ж наслідки політики «безоглядного, абсолютного централізму» побачив у радянській Україні колишній лідер національної революції? Він писав далі: «Керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сліпу машину, якою керує невелика група людей. Принципом призначення відповідальних керівників партійних організацій і знехтуванням принципу виборності зроблено те, що в партії пропало чуття відповідальності перед колективом, а замість його запанувала бюрократична підлеглість одного урядовця другому, вищому. Всі негативні риси бюрократизму цією системою введено в партію: кар'єризм, запобігання перед дужчим, зневаження слабшого, безконтрольність, занепад ініціативності, творчості і т. д.»⁹⁶.

У тій жорстокій боротьбі, яка розгорнулася в Росії з 1917 р., перемога більшовиків не була випадковою. **Партія нового типу з її централізованою побудовою, культom вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною виявилася досконалим інструментом завоювання політичної влади.** Однак ніхто з більшовиків не замислювався над зворотною стороною медалі: кожна людина незалежно від свого становища в ієрархічній структурі ставала рабом політичної системи. Ніхто з них не відчував неминучої в умовах «демократичного централізму» небезпеки **зосередження влади на найвищому щаблі усієї партійно-ра-**

⁹⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – К., 2001. – С. 429, 430.

дяньської конструкції – зосередження, яке провадило до бюрократичного окостеніння системи. Гнівні філіппіки засновника партії проти бюрократизму склали цілий том, але там ми не знайдемо у вождя розуміння глибинних причин цього потворного явища. З промови старого більшовика, одного з нечисленних у партії інтелектуалів М. Ольмінського на IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р. можна побачити, що той був щиро переконаний: Центральний комітет здатний регулювати міру демократизму і централізму у внутрішньопартійному житті⁹⁷. Навіть В. Винниченко у цитованому вище листі зазначав, що внутрішньопартійне життя у більшовиків зміниться на краще, якщо абсолютний централізм замінити демократичним⁹⁸. Він не міг збагнути, що *демократизм не здатний сполучатися з централізмом*, а «демократичний централізм» – такий самий оксиморон, як словосполучення «гарячий сніг» або «живий труп».

У радянські часи **наявність двох окремо існуючих владних вертикалей дозволяла приховувати державний характер правлячої партії**. В історико-партійній літературі її ніколи не називали державною. Державною владою вважалася лише влада радянських органів, а партію зображали сакральною «керівною і спрямовуючою силою». Насправді, однак, після завоювання влади партія більшовиків втратила властивості політичної партії. Перетворюючись на владну структуру, вона розшаровувалася на дві різні за функціями складові. *Партійні комітети* всіх рівнів, поєднані з виконавчими комітетами рад, уособлювали радянську владу. Багатомільйонна *членська маса* відірвалася від внутрішньої номенклатурної партії і перетворилася на такий самий, як і всі інші, «передавальний пас» від мас до влади. Радянська влада завдяки «передавальним пасам» здавалася демократичною і навіть цілеспрямовано демонструвала в собі ознаки демократичності. Варто згадати, наприклад, вагомість «пролетарського походження» в анкетних даних функціонерів. Проте така пов'язаність з низами була ознакою патерналізму, а не демократії.

Зазвичай парткоми підбирали такі кандидатури на радянські посади, які влаштовували виборців. Зрештою, від ефективної роботи рад залежала популярність партії в масах. Однак у кризовій ситуації, як ми бачили, формування радянських органів влади виборцями перетворювалося на фарс.

Помиляються ті дослідники, які вважають радянські органи лише фасадом, за яким приховувалася реальна влада парткомів, не пов'язаних з виборцями. Насправді ж виконавчі комітети рад, у тому числі в національних республіках, мали в своїх руках усю повноту реальної управлінської влади. Утворюючи національні

⁹⁷ Девятая конференция РКП(б). Протоколы. – М., 1972. – С. 99.

⁹⁸ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. 1. – С. 465.

радянські республіки, більшовики надіялися пригноблені в минулому народи цілком реальними владними повноваженнями. Контраст із дореволюційним самодержавним або з пореволюційним білогвардійським режимами здавався вражаючим. Внаслідок цього перемога більшовиків у громадянській війні виглядала закономірною.

Компартійні комітети, функціонально поєднані з радами в кожній ланці владної вертикалі, не брали, як правило, безпосередньої участі в повсякденній управлінській роботі, а здійснювали диктатуру. А оскільки партія будувалася на засадах «демократичного централізму», то диктатура керівної компартійної верхівки поширювалася на всі верстви суспільного організму, намертво пов'язаного з центром «передавальними пасами». Винайдений В. Леніним механізм здійснення влади, яка засновувалася на силі, але виглядала народною, був найдосконалішим з усіх відомих людству. Така влада могла поставити перед собою завдання реалізації радикальних соціально-економічних перетворень. А щоб здійснити їх, вона створила ефективно працюючий пропагандистський апарат і широко використовувала засоби примусу, в тому числі масовий терор.

Затверджена VIII з'їздом РКП(б) комуністична програма виконувалася за допомогою диктатури, яку називали диктатурою пролетаріату. Більшовики не вірили в можливість класового миру на основі конституції як суспільного договору, тому що імперія, де законом була примхлива воля самодержця, не могла вселити в них таку віру. Революціонери були переконані, що буржуазія або пролетаріат можуть управляти суспільством тільки на шкоду один одному, тому управління мусить набувати форм диктатури. У листі до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком (серпень 1919 р.) В. Ленін виклав своє розуміння новітньої історії в таких словах: «Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими і меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього XIX століття, той – безнадійний ідіот»⁹⁹.

Встановлюючи диктатуру, більшовики ховалися за клас, представниками якого вони себе виставляли. У працях вождів РКП(б) вираз «диктатура партії» майже не траплявся. Щоправда, коли їх змушували до відвертості, вони не приховували суті справи. Виступаючи в липні 1919 р. перед широкою аудиторією, В. Ленін у полемічному запалі заявив: «Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії і пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: “Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не

⁹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 39. – С. 198.

можемо!»¹⁰⁰. На Х з'їзді РКП(б) 9 березня 1921 р. він теж проявив відвертість: «Ми через два з половиною роки Радянської влади перед усім світом виступили і сказали в Комуністичному Інтернаціоналі, що диктатура пролетаріату неможлива інакше, як через партію»¹⁰¹.

Диктатура партії залишалася б лише декларацією, якби не могла реалізувати себе через силовий орган з каральними функціями. Такий орган виник уже в грудні 1917 р. – Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВЧК – від російського «Всероссийская чрезвычайная комиссия») на чолі з Ф. Держинським. Формально органи ЧК підпорядковувалися радянським і компартійним органам одного з ними рівня. Реальне ж підпорядкування здійснювалося лише по чекістській вертикалі. Однак говорити про існування самостійної чекістської вертикалі влади нема підстав. Цілком підпорядковуючись компартійній вертикалі на рівні політбюро ЦК РКП(б), чекісти лише обслуговували специфічні потреби всього партійного апарату. У листопаді 1918 р. В. Ленін так оцінював місце цього силового органу в системі влади: «Для нас важливо, що ЧК здійснюють безпосередню диктатуру пролетаріату, і в цьому відношенні їх роль неоцінима»¹⁰². Ще більш визначено він висловився на IX Всеросійському з'їзді рад (грудень 1921 р.): «Без такої установи влада трудящих існувати не може»¹⁰³.

Компартійна вертикаль влади мала поширюватися на всю контрольовану більшовиками Країну рад. Кремль погоджувався на перетин радянської владної вертикалі кордонами між національними республіками і РСФРР тільки тому, що його компартійна вертикаль з диктаторською владою гарантовано поширювалася на всю Країну рад без кордонів. Це означало, що **КП(б)У та інші національні партії, які мусили бути створені в кордонах відповідних радянських республік, могли функціонувати тільки як обласні парторганізації РСФРР**. У березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) закріпив цю норму в таких виразах: «Необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу»¹⁰⁴.

Ця резолюція з'їзду влаштовувала далеко не всіх більшовиків, які працювали в Україні. У листопаді 1919 р. в Гомелі відбулася нарада українських працівників партії, на якій головував Д. Мануїльський. Під час обговорення національної

¹⁰⁰ Там само. – С. 125.

¹⁰¹ Там само. – Т. 43. – С. 38

¹⁰² Там само. – Т. 37. – С. 166.

¹⁰³ Там само. – Т. 44. – С. 313.

¹⁰⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1979. – С. 72.

політики Кремля в Україні Г. Лапчинський висловився за утворення самостійної КП(б)У, організаційно підпорядкованої Комінтерну, а не ЦК РКП(б). Він вимагав створення в Червоній армії окремих частин з бійців, мобілізованих в Україні, з українським командним і комісарським складом¹⁰⁵.

Г. Лапчинський не створював опозиційної фракції всередині КП(б)У. Але в ньому виявилось немало однодумців, у тому числі серед відповідальних працівників, які після окупації України білогвардійцями виїхали в Москву. Після поновлення своєї діяльності в Україні ЦК КП(б)У одразу зайнявся справою Лапчинського та його однодумців. На початку березня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У двічі розглядало цю справу. І все ж, він устиг одержати мандат на IV конференцію КП(б)У. Делегатам конференції довелося заново розглядати справу і вислуховувати його аргументи. Лапчинський своїх поглядів не приховував і послався на слова В. Леніна: можна висловлюватися на користь повного злиття з Великоросією, а можна вимагати цілковитої незалежності від Великоросії чи встановлення федеративного зв'язку з нею. Він якраз й обрав середню позицію федераліста¹⁰⁶.

Виступаючи на IV конференції КП(б)У, Х. Раковський признався, що домовився з С. Косіором про недопущення в Україну ні Г. Лапчинського, ні П. Попова. «Яким способом тов. Лапчинський пробрався на Україну, я не знаю, – сказав він. – Тов. Рафаїл, який повинен був обслідувати цю справу, заявив, що член ЦК КПУ повіз його в своєму вагоні»¹⁰⁷. Цей епізод показує, що центр (представлений тут Х. Раковським) не пускав на самоплив відродження персонального складу КП(б)У після денікінської окупації.

Лінія керівників РКП(б) у цьому питанні чітко висвітлювалася після телеграфного звернення членів ЦК КП(б)У С. Косіора, В. Затонського і Я. Яковлєва (Епштейна) з пропозицією здійснити в Росії мобілізацію комуністів, здатних розмовляти українською мовою, для використання їх в Україні. 28 лютого 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати секретаріату вжити всіх заходів до найбільш широкого спрямування туди працівників-українців»¹⁰⁸. Іншими словами, керівництво РКП(б) не бажало відмовитися від усталеної практики вибіркового (тобто не мобілізаційного) відрядження відповідальних працівників. Як це виглядало на практиці, можна бачити з приватного листа, опублікованого на початку 1920 р. в газеті

¹⁰⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С. 36–37.

¹⁰⁶ Там само. – С. 175.

¹⁰⁷ Там само. – С. 180.

¹⁰⁸ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 80–81.

харківських боротьбистів: «Сьогодні мені довелося почути в потязі цікаві відомості від товаришів, котрі повернулися з Росії, комуністів-більшовиків. Товариші повідомляють, що їм дуже важко було вирватись з Росії, щоб тут, вдома творити революцію. На кожному кроці ставилися перешкоди і гальмування. Це якраз тоді, коли надзвичайно широко ведеться відкомандирування й навіть призначення на Україну комуністів (більшовиків) цілком росіян, які й народилися в Росії і ніколи не жили на Україні. А в Самарі робиться ще гірше від того. Там навіть не дають зібратися українським комуністам (більшовикам), щоб організовано домагатися відпуску їх в Україну»¹⁰⁹.

Член Реввійськради 13-ї армії Г. П'ятаков і член Реввійськради 14-ї армії А. Бубнов, які в 1919 р. входили до складу політбюро ЦК КП(б)У, 7 лютого 1920 р. звернулися із заявою до ЦК РКП(б), у якій звинувачували керівників партії в руйнуванні комуністичного центру в Україні. Заслугує на увагу початок цього документа: «У жовтні-грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основні положення:

1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного.

2. На Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв'язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу»¹¹⁰.

Ніби у відповідь на побоювання П'ятакова і Бубнова компартійно-радянське керівництво РСФРР через десять днів після їхньої заяви дозволило перейменувати Всеукрревком у Раднарком УСРР і відновити Президію ВУЦВК. Отже, державний центр УСРР був відновлений, як це й передбачалося резолюцією VIII Всеросійської партконференції. Але П'ятаков і Бубнов мали рацію в тому, що центральні установи фільтрували персональний склад відновлюваного апарату влади в республіці. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Р. Фарбман (Рафаїл) писав сповнені сарказму листи на адресу ЦК РКП(б), як-от: «Доводжу до вашого відома, що в Харкові перебуває установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій – навіть більше! – доводиться діяти від імені ЦК КПУ». Рафаїл скаржився, що Москва відряджає партпрацівників в Україну, ігноруючи ЦК КП(б)У і тим дезорганізуючи його роботу¹¹¹.

Справді, ЦК КП(б)У не мав видатних політичних фігур (члена ЦК РКП(б) Х. Раковського слід вважати в цей період людиною центру), не мав і розгалуженого

¹⁰⁹ Там само. – С. 81.

¹¹⁰ Там само. – С. 79–80.

¹¹¹ Там само. – С. 79.

апарату. В міру опанування території України військами Червоної армії апарат ЦК РКП(б) налагоджував зв'язки з губерніями безпосередньо, тобто *оминаючи Харків*. Це не проходило повз увагу губернських працівників. Працівник Полтавського губвиконкому П. Буценко зробив такий висновок: «Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ!»¹¹².

Кремлівські керівники партії мали підстави підозріло ставитися до більшовиків, які працювали в Україні. Справа не обмежилася виступом федералістів проти національної політики Кремля в Україні. Одним з епізодів відновлення компартійно-радянського апарату була IV Всеукраїнська конференція КП(б)У, що працювала 17–23 березня 1920 р. Якраз вона дала перший і єдиний у 88-річній історії КПРС приклад, коли на рівні республіканської партійної організації не спрацював залізобетонний принцип «демократичного централізму».

Характерно, що резолюція Всеукраїнської конференції «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» була витримана в дусі рішень, прийнятих VIII Всеросійською партконференцією. Але делегати забалотували тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії «Чергові завдання господарського будівництва», суть яких виклав у своїй доповіді Й. Сталін. З критикою цих тез, у яких обґрунтовувалася необхідність мілітаризації промисловості, виступили провідні діячі опозиційної ЦК РКП(б) групи «демократичного централізму», які працювали в Україні, – голова Харківського губпарткому Т. Сапронов, голова Полтавського губпарткому Я. Дробніс, голова Харківського губвиконкому О. Іванов, Р. Фарбман (Рафаїл) та ін. На конференції були схвалені тези, представлені децистами¹¹³.

Неможливо заперечити національну забарвленість виступу проти диктату Кремля, який стався в Харкові і сколихнув усю правлячу партію. Таку забарвленість надавало виступу те, що він відбувся в Україні. Але пояснювався цей виступ загальнопартійною ситуацією.

Протистояння делегатів, яким супроводжувалася вся робота IV Всеукраїнської конференції, досягло апогею під час виборів нового складу ЦК КП(б)У. Коли стало зрозуміло, що рекомендований ЦК РКП(б) список на чолі з Х. Раковським не проходить, делегати меншості покинули зал засідань.

Конференція закінчила свою роботу 23 березня, а вже наступного дня *політбюро ЦК РКП(б) розпустило обраний нею Центральний комітет КП(б)У і призначило тимчасове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором*. На IX з'їзді РКП(б)

¹¹² Там само.

¹¹³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 455, 467.

група децистів – делегатів від КП(б)У опротестувала це рішення, але з'їзд не підтримав їх. Одразу після з'їзду ЦК РКП(б) відкликав з України багатьох децистів, прийняв рішення про *перереєстрацію персонального складу КП(б)У* і призначив *тимчасовий ЦК КП(б)У* в складі 13 осіб. 15 квітня в Харкові відбувся пленум тимчасового ЦК КП(б)У, який обрав політбюро у складі п'яти осіб – секретаря ЦК С. Косіора, голови ВУЦВК Г. Петровського, голови РНК Х. Раковського, члена Реввійськради 12-ї армії О. Шумського і секретаря Харківського губпарткому Я. Яковлєва¹¹⁴. З квітня по жовтень 1920 р. в розпорядження цього тимчасового ЦК прибуло 1042 відповідальних працівники. Новоприбулі партпрацівники разом з тими, хто зберігав вірність центру, ґрунтовно «прочистили» республіканську партійну організацію і *відмовили в перереєстрації понад третини складу КП(б)У*. До 1 листопада 1920 р. чисельність членів і кандидатів у члени партії в Харківській міській парторганізації скоротилася з 6489 до 3300, а в Катеринославській – з 840 до 440¹¹⁵.

Боротьбу з інакодумцями у власній партії керівники РКП(б) сполучали з придушенням в Україні конкурентної більшовикам УКП(б). 6 лютого 1920 р. В. Ленін затвердив на політбюро як резолюцію ЦК РКП(б) написаний ним проект, у якому вимагалось «визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму»¹¹⁶. Суто абстрактні «основні принципи комунізму» вождь більшовиків пов'язав з конкретною ситуацією в Україні, осмисленою ним під кутом зору негативного досвіду попереднього року. У 1919 р. він погодився включити у створені більшовиками збройні сили селянські загони, які виникли в ході боротьби з австро-німецькими окупантами. В результаті Кремль одержав армію, настроєну в унісон з українським селянством, яке протестувало проти комун, радгоспів і продрозверстки. Тепер ті ж селянські загони, які воювали вже з іншим противником – білогвардійцями, він називав бандами, і погоджувався поповнювати ними тільки ті частини Червоної армії, які дислокувалися поза Україною. Резолюцію, в якій ліквідацію боротьбистів вимагалось проводити «систематично й неухильно», наступного дня було передано Всеукрревком¹¹⁷. Всеукрревком поширив цю директиву по всіх парторганізаціях, які проводили в цей час губернські конференції, що передували IV Всеукраїнській партконференції. Зокрема, Катеринославська губернська конференція, яка працювала 23–25 лютого 1920 р., назвала «контрреволюційним»

¹¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях... Т. 1. – С. 89.

¹¹⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 22.

¹¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 40. – С. 118.

¹¹⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 280.

прагнення організувати самостійну Українську червону армію і зобов'язалася розкривати «націоналістичну дрібнобуржуазну суть боротьбизму» перед широкими масами¹¹⁸.

Реальний вплив боротьбистів і місцевих більшовиків в Україні (без тих членів партії, які перебували на обліку у складі Червоної армії) можна визначити простим порівнянням їх чисельності у березні 1920 р. В УКП(б) перебувало на цей час до 15 тис. зареєстрованих членів партії. Кількість місцевих більшовиків становила¹¹⁹:

Губернії	Членів КП(б)У	Кандидатів у члени КП(б)У
Київська	2 895	1
Подільська	56	25
Волинська	–	–
Чернігівська	2 234	105
Харківська	1 323	620
Полтавська	662	15
Херсонська	–	–
Катеринославська	923	200
Донецька	2 994	1 473
По Україні	11 087	2 439

Більшовики зосереджувалися, як правило, в містах південних і східних губерній, тоді як на селі вплив мали боротьбисти. Зрозуміло, що загалом вплив представників обох партій на населення України був досить-таки відносним через їхню невелику чисельність.

Архівні документи підтверджують перевагу боротьбистів над більшовиками на початку 1920 р. Зокрема, у зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 4 березня зазначалося з приводу становища в Києві та губернії: «Новий губком тільки що обраний. Керівництво по суті очолює т. Мгеладзе, секретарем обраний т. Рафес. Дуже мало часу і сил, щоб встигнути розгорнути широку роботу по губернії. Зв'язок з повітами надто слабкий. Сили наші надто слабкі, організації кволі, тоді як боротьбисти мають дуже сильний вплив, їхні організації набагато сильніші за наші. Звідси природне намагання нашої публіки опертися на них, жити з ними

¹¹⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 728.

¹¹⁹ Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – С. 171–172.

у злагоді. Ніяких нових працівників не додалося. На місцях значною мірою ті ж самі працівники, що й у минулому році. Місцева публіка надто слабка та ненадійна у політичному відношенні. “Хворіє” симпатіями коли не до боротьбистів, то до самостійної України і самостійної партії. У самого губкому ще нема міцної лінії. Словом, до війни й розриву з боротьбистами ми ще не готові»¹²⁰.

У довідці для членів ЦК про становище на Правобережжі, яку інформвідділ підготував 10 березня 1920 р., вказувалося: «Становище сумне. За винятком Чернігівської губернії, наша партія ніде не встигла розгорнутися і майже ніякої роботи не проводила. Зачатки організацій існують тільки у містах. Боротьбисти всюди працюють з успіхом. Майже на всіх селянських з'їздах приймаються їхні резолюції. Симпатії селянства явно на їхньому боці. Навіть київська робітничка конференція надала їм значну більшість»¹²¹.

Однак констатувати стан багатопартійності у заповненій Червоною армією Україні можна тільки формально. Порівнювати сили більшовиків і боротьбистів можна при умові, якщо пам'ятати, що КП(б)У була лише обласним відгалуженням РКП(б). Більшовицьке керівництво натиснуло на боротьбистів, і вони не витримали тиску. Тим більше, що Ленін порекомендував Раковському «приручити» їхніх керівників Г. Гринька, В. Еллана-Блакитного, П. Любченка, О. Шумського та ін. високими посадами в компартійно-радянському апараті. 14 березня 1920 р. конференція УКП(б) більшістю голосів ухвалила самоліквідуватися і порекомендувала 15 тисячам членів партії вступати в КП(б)У на підставі індивідуальних заяв. 18 її делегатів були кооптовані до складу делегатів IV Всеукраїнської конференції КП(б)У з правом вирішального голосу. В губкомах КП(б)У створювалися трійки (два більшовики й один боротьбист) для індивідуального приймання колишніх боротьбистів у партію більшовиків¹²². За кілька місяців членами КП(б)У стали близько 4000 боротьбистів, з них 554 одержали відповідальні призначення в парткомах губернського і повітового рівня, переважно на посади, пов'язані з діяльністю в сільській місцевості¹²³. З великим задоволенням В. Ленін доповідав IX з'їзду РКП(б) 29 березня: «Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під

¹²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 195. – Арк. 76.

¹²¹ Там само. – Арк. 83.

¹²² Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003. – С. 143.

¹²³ Бюллетень VI Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. 15 ноября 1921 г. – Харьков, 1921. – С. 63.

нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв»¹²⁴.

Керівники РКП(б) застосували тактику «батого і пряника» й у справі ліквідації *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*. За довідкою, наданою її секретарем М. Алексєєвим Центральному комітету КП(б)У у травні 1920 р., в цій партії налічувалось 7 700 членів¹²⁵. Лідерам борбистів пообіцяли високі посади в компартійному і радянському апаратах, якщо вони доведуть свою партію до самоліквідації. У липні 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) затвердило угоду між ЦК КП(б)У і ЦК УПАСР(б), згідно з якою Є. Терлецький ставав членом ЦК КП(б)У, а М. Алексєєв – кандидатом. Ста двадцятьом борбистам зараховувався партійний стаж в КП(б)У з моменту початку їхньої революційної діяльності у лавах есерівської партії. Усього в КП(б)У було прийнято майже тисячу колишніх борбистів¹²⁶.

Формуючи майже з нуля компартійну вертикаль влади, Кремль приділяв першорядну увагу створенню в Україні чекістської мережі. У грудні 1919 р. при Всеукрревкомі було створено Управління надзвичайних комісій і особливих відділів. На чолі управління став заступник голови Московської губЧК В. Манцев, його заступниками були призначені Ю. Євдокимов і К. Карлсон. Представником ВЧК на Правобережній Україні став В. Балицький. Незабаром у Харків, Київ, Одесу і Катеринослав прибула велика група відповідальних працівників з відомства Ф. Дзержинського, яка почала розбудовувати губернські мережі чекістів.

25 квітня 1920 р. війська Ю. Пілсудського разом з Армією УНР С. Петлюри вторглися в УСРР і 6 травня захопили Київ. За день до цього в Харків прибув Ф. Дзержинський, призначений рішенням політбюро ЦК РКП(б) на посаду начальника тилу Південно-Західного фронту. Він мав організувати боротьбу з повстанською армією Н. Махна, яка в цей час силами 20 тис. бійців почала здійснювати рейди по Лівобережній Україні. Іншим завданням «чекіста №1» була боротьба з національно-визвольним рухом в усіх його формах і проявах, починаючи від націонал-комунізму в лавах КП(б)У і придушення діяльності тих борбистів та борбистів, які не побажали вступати до партії більшовиків або їх ця партія не побажала приймати. Через півтора місяця після прибуття Дзержинський написав листа Леніну. Повідомляючи, що заступники по ВЧК і Головкомтруду скаржаться на його відсутність у Москві, Дзержинський запитував, коли йому дозволять повернутися. Ситуацію в Україні він змальовував у таких фарбах – цитує-

¹²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 40. – С. 253–254.

¹²⁵ Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.)... – С. 147.

¹²⁶ Там само. – С. 148–149.

мо мовою оригіналу, щоб зберегти лексику і стилістику голови всеросійської ЧК: «Положение здесь внутреннее в общем идет в гору. Можно с уверенностью сказать, что если из Центра будут безуданно нажимать и посылать работников – то и Украина станет скоро честной, советской. В деревне устали от банд и тоскуют за твердой властью. Каждый честный наш работник, посылаемый в провинцию, находит почву, и видны уже результаты. Только этих работников страшно мало. Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами. Русопятства я не замечал, да и жалоб не слышал. В области моей специальности – здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская – это петлюровцы»¹²⁷.

Перереєстрація всього складу КП(б)У, яка здійснювалася в ситуації чекістського терору, дала свої результати. Коли в листопаді 1920 р. зібралася V Всеукраїнська партконференція, вона слухняно затвердила узгоджені з центром резолюції. Тероризовані чисткою члени КП(б)У, яких Ф. Дзержинський назвав «недоносками», з підозрою дивилися на своїх нових товаришів – колишніх боротьбистів. Адже вони робили спроби діяти згідно з четвертим пунктом затвердженої VIII Всеросійською партконференцією резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»: «ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури»¹²⁸.

Найбільш гучний конфлікт стався в Наркоматі освіти УСРР. У липні 1920 р. комуністична фракція наркомату в скарзі, адресованій ЦК КП(б)У, заявила: «Сущность наших разногласий сводится к тому, что “боротьбисты” желают насильственно оправдать украинизацию школы, оказывать содействие преимущественно украинской национальной культуре и на первый план выставляют не классовое, а национальное содержание работы просвещения, откуда логическим выводом является естественная передача аппарата просвещения в руки национальной интеллигенции, а не пролетариата»¹²⁹.

У цих небагатьох словах вийшла на поверхню ретельно приховувана більшовицькими вождями колізія між соціальним і національним у подіях, які почалися з Лютневої революції. Політичні сили, які уособлювали імперський центр – від монархістів до більшовиків, були налаштовані зберегти Росію в її попередніх кордонах, натомість сили, що народилися в національній периферії, бажали створити власну державність. Вожді більшовиків легко погоджувалися на те, щоб пригноблені народи Росії здобули національну державність, аби тільки вона набула

¹²⁷ Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. – М., 1996. – С. 137.

¹²⁸ В. І. Ленін про Україну. Частина II. – С. 359.

¹²⁹ Див.: Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.)... – С. 145.

радянської форми, тобто залишилася під контролем Кремля. Саме через це їм удалось уникнути безкомпромісної боротьби з визвольним рухом національних окраїн, який мав ще й вагому соціальну складову. Однак партія більшовиків складалася з людей, які народилися в імперії і мали імперську свідомість. У кожний зручний момент вона виявлялася словами і діями, які доводилося характеризувати як великодержавний шовінізм або, висловлюючись сленгом Ф. Дзержинського, – «русоп'ятство».

Завжди обережний у висловах, що стосувалися людей з його табору, В. Ленін під кінець життя не стримував емоцій, коли бачив, як важко «захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ». Тут же він пояснював свої емоції цілком тверезим політичним міркуванням: «Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянیزованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської пушвалі, як муха в молоці»¹³⁰. І справді, шовіністичні спалахи послаблювали, а не зміцнювали той стратегічний курс на побудову комунізму, який уперше був проголошений у «Квітневих тезах».

6.5

Профспілки і комнезами в системі влади

Єгипетські піраміди символізували собою сакральність і абсолютність влади фараонів. Людина на вершині владної піраміди стояла на міцному фундаменті, органічно зливаючись з народом. Фараон фізично напряму не спілкувався з народом, його піраміда влади складалася з менших пірамід, які, своєю чергою, теж мали пірамідальну структуру – і так аж до кожної сільської громади, члени якої знали один одного від народження і до переходу в інший світ – де перебував усе той же всевладний фараон. Тільки в іпостасі божества фараон мав психічний зв'язок з кожним членом давньоєгипетського суспільства.

Коли вивчаємо будову радянської влади, вражає її подібність до влади фараонів. Певна зовнішня сила зібрала до купи анархічні й розпорошені народні ради революційної доби, і не просто привласнила собі їх назву, але й оволоділа ними, поставши як робітничо-селянська радянська влада. Кожний представник цієї влади мусив походити з робітників або, в гіршому разі – з селян. В автобіографіях радянських можновладців селянського походження обов'язкова згадка про соціальні корені мусила формулюватися двома словами: з селян-бідняків. *Інші члени су-*

¹³⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 340.

пільства не мали почесного звання *трудящих*, а тому позбавлялися права обирати представників влади. Їм не залишалося місця у створюваному партією комуністів новому суспільстві. Звичайно, хтось із них мав можливість влитися в комуністичне суспільство, якщо був корисним і забував про свої корені. Всі інші, пограбовані інтелектуально і матеріально, ставали «позбавленцями» («лишенцями»), «колишніми людьми».

Від влади фараонів робітничо-селянська влада відрізнялася олігархічністю. Ця риса була наслідком первинного демократизму політичної партії, яка злилася з радами. Олігархічність не перешкождала владі бути сакральною і абсолютною. Купка вождів на вершині піраміди обирала собі верховного вождя та демократично вирішувала, в якій послідовності трудящі носитимуть їхні портрети на демонстраціях своєї відданості встановленим соціальним порядком.

Багатомільйонну масу населення наскрізь пронизували переплетені між собою три гілки влади: *партійна, радянська і чекістська*. Чекістська гілка спліталася з партійною настільки тісно, що їх не можна було розрізнити неозброєним оком. Натомість між партійною і радянською гілками залишалася велика шпарина, аби народ знав, кому висувати претензії у зв'язку з деякими, звичайно ж, непринциповими і тимчасовими незручностями життя.

Кожна з трьох гілок влади мала *подвійну будову*, складаючись із функціонерів і активістів: партійна – з номенклатури та рядових членів багатомільйонної партії, які тільки підпирали гілку, не будучи владою, але вважаючись нею; чекістська – зі штатних працівників і сексотів, які мали шанс увійти в штат, якщо добре працювали; радянська гілка – з тієї ж номенклатури і позаштатного активу. Кожна гілка мала тенденцію перетворитися на стовбур неймовірної товщини, вбираючи в свої організаційні структури максимальну кількість тих, хто мав почесне звання трудящого. Різноманітні організації, побудовані, як і всі гілки влади, на засадах «демократичного централізму», слугували «передавальними пасами» від влади до мас: в партійній гілці – комсомол з підпорядкованою йому організацією юних піонерів; у радянській гілці – профспілки, комнезами, десятки інших організацій. Специфічні функції чекістської гілки влади не дозволяли їй організаційно оформити свою роботу з трудящими, але неоформленість не позначалася ні на масовості роботи, ні на її ефективності.

Реставруючи радянську владу в Україні після денікінської окупації, більшовицьке керівництво звертало особливу увагу на її *укорінення* в народі. У місті проблема укорінення радянської влади розв'язувалася шляхом перебудови існуючих професійних організацій, а на селі – створенням *специфічних незаможницьких організацій, здатних служити протидією радам*. Ради обиралися в сільській місцевості всіма селянами, тобто й селянами-власниками також. Тому тактика злиття

комуністичних осередків з радами на селі не годилася. Комуністи не бажали зливатися з радами, які склалися з селян-власників. Та й селяни-власники не палали бажанням зливатися з тими, хто вимагав від них відмовитися від приватної власності.

Головними захисниками найманих працівників в їхніх відносинах з працевдавцем завжди були профспілки. Проте роль профспілок після націоналізації підприємств, яка означала лише їх одержавлення й не більше того, радикально змінювалась. З'ясуємо принципову відмінність між ринковим (за лексикою більшовиків – капіталістичним) і комуністичним виробництвом.

Найбільш виразну картинку ідеального виробництва – незалежного від ринку, а тому позбавленого загрози «капіталістичної експлуатації», – дав М. Бухарін у своїй праці «Програма комуністів (більшовиків)». Ось вона: «Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що на рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, – і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо підрахованим, вираженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства»¹³¹.

Цю картинку варто розглянути зблизька і здалеку. Коли подивимося зблизька, то побачимо, що в основу розрахунку М. Бухарін поклав суспільні потреби. Його можна зрозуміти: процитовані рядки були написані навесні 1918 р., коли Червона армія тільки народжувалася. Але восени 1920 р. її чисельність зросла до 5,5 млн бійців, і чоботи разом з ваксою, не кажучи про ковбасу, доводилося направляти не суспільству, а збройним силам.

Якщо подивитися на бухарінську картинку здалеку, то впадає в око більш фундаментальна обставина: у ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, чим вони володіли, – робочу силу. В економіці комуністичній право на розпорядження робочою силою переходило до держави, як це випливає з бухарінського опису. Це означало, що робітники ставали *подвійними пролетарями*. Але суть справи була навіть глибшою.

У дореволюційні часи робітники могли апелювати до держави, прагнучи обмежити сваволлю підприємця. Для держави вони були, поряд з підприємцями, однією зі сторін у трудових конфліктах. Державна влада частіше за все співчувала підприємцям, а до революції 1905–1907 рр. навіть забороняла робітникам об'єднуватися у профспілки для колективного захисту своїх прав. Та якщо держава

¹³¹ Бухарин Н. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 47.

прибирала до рук «командні висоти» економіки й одержавлювала навіть профспілки, то робітники ставали беззахисними, коли спалахували трудові конфлікти.

Отже, **держава як сукупний працедавець була більш небезпечною для робітників, ніж капіталісти.** Але соціальні наслідки суцільної націоналізації засобів виробництва мали й зворотний бік. Держава в ролі сукупного виробника матеріальних благ була зацікавлена в тому, щоб за допомогою фабзавкомів і профспілкових організацій відвернути загрозу бюрократичного окостеніння централізованого управління виробництвом. Йшлося про те, щоб *покласти на профспілки обов'язок слідкувати за додержанням затверджених згори нормативів і планових завдань.* Тим більше, що диктатура комуністичної держави одягалася в шати робітничо-селянської влади, а більшовицькі агітатори переконували пролетаріат у тому, що він – гегемон революції, сіль землі і мірило всіх речей.

В Україні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізовані підприємства, на яких вони працюють, – це загальнонародне надбання. Вона була досить переконливою, тому що супроводжувалася заходами з докорінної зміни статусу робітників на виробництві. Вони залучалися до активної діяльності в комуністичних осередках, виконках рад різних рівнів, фабзавкомах і профспілках. Влаштовувалися урочисті вшанування ветеранів праці, відбувалося висвітлюване в пресі переселення робітників у буржуазні квартали, газети славили безоплатну працю на суботниках і недільниках. 9 березня 1920 р. РНК УСРР затвердила «Положення про робітниче управління націоналізованих підприємств кам'яновугільної промисловості», в якому робітниче управління проголошувалось «єдиним повноважним органом управління на підприємстві»¹³².

Щоб використати профспілки для поліпшення роботи націоналізованої промисловості, партія мусила оволодіти ними. Універсальною відмикачкою для підпорядкування профспілок та громадських організацій стали *комфракції*, запроваджені новим партійним статутом, який прийняла VIII Всеросійська конференція РКП(б). Вони повинні були утворюватися на всіх непартійних з'їздах, а також в установах та організаціях, у тому числі профспілкових, де перебувало не менше трьох членів партії. Як підкреслювалося у статуті, комфракції мали працювати під керівництвом парткомів і спільно з ними підбирати та розставляти кадри у профспілках¹³³.

¹³² Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 542.

¹³³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1979. – С. 129–130.

Враховуючи «особливу засміченість» українських профспілок меншовиками та есерами, Всеросійська центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) надіслала в Україну дві групи відповідальних працівників. За допомогою чекістів і парткомів КП(б)У вони організували навесні 1920 р. губернські профспілкові конференції з метою переобрання складу губпрофрад. Подібні «десанти» здійснювалися й галузевими профспілками з Росії. *Керівний профспілковий центр України був створений російським профспілковим центром без усякої імітації виборного начала.* Спочатку (з грудня 1919 р.) функції українського профспілкового центру виконувало Організаційно-інструкторське бюро ВЦРПС по Україні. У лютому 1920 р. воно було перетворене в Південбюро ВЦРПС¹³⁴.

Діяльність галузевих профспілок ВЦРПС брала під контроль за допомогою інституту уповноважених. Пізніше були створені Південбюро галузевих спілок. У січні 1920 р. в апараті ЦК КП(б)У виник відділ професійного руху, який розбудував відповідні відділи в усіх губпарткоммах¹³⁵.

У кінці березня – на початку квітня 1920 р. в Москві відбувся IX з'їзд РКП(б). Напередодні з'їзду в Україні і Росії спалахнула дискусія про права і прерогативи комфракцій профспілок. Комфракція ВЦРПС запропонувала надати їй право керівництва профспілковим рухом, а за ЦК РКП(б) залишити тільки контрольні функції. Комфракція Південбюро ВЦРПС пішла ще далі у спробах підвищити свій статус, а також прерогативи підпорядкованих їй організацій. У тезах, представлених на IV Всеукраїнську партконференцію, вона просила дозволити представництво профспілкових організацій у компартійних комітетах відповідного рівня¹³⁶.

З'їзд, однак, прийняв рішення, яке влаштовувало керівників партії: комфракції є частиною місцевих парторганізацій і підпорядковані парткому, а фракція ВЦРПС – ЦК РКП(б). Однак на посилення ролі комфракції ВЦРПС не за рахунок ЦК РКП(б) з'їзд погодився. У резолюції «У питанні про професійні спілки та їхні організації» підкреслювалося, що постанови ВЦРПС, які стосувалися умов та організації праці, є обов'язковими і не можуть бути скасовані будь-яким партійним органом, за винятком ЦК РКП(б). Підкреслювалося також, що місцеві партійні комітети не повинні вдаватися до дріб'язкового опікування профспілок. Визначаючи взаємовідносини радянського і профспілкового апаратів, з'їзд відкривав перед останнім перспективу «поступового перетворення у допоміжні органи пролетар-

¹³⁴ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 161.

¹³⁵ Там само. – С. 161, 163.

¹³⁶ Дорошко Микола. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – С. 216.

ської держави». У зв'язку з цим підкреслювалося: «Ідучи цим шляхом, профспілки виконують свою найбільш важливу функцію, функцію господарсько-адміністраторську, входячи в радянські організації, просочуючи їх, перетворюючись таким чином все більше і більше в основну базу радянських господарських апаратів»¹³⁷.

Щоб перетворити профспілки на «передавальний пас» від влади до робітничих мас, керівництво РКП(б) повинно було не тільки «прочистити» персональний склад їхніх апаратів, але й змінити організаційну структуру. Історично склалося так, що профспілки будувалися за професіями. Внаслідок цього на кожному підприємстві були представлені різні профспілкові організації, які співіснували з фабрично-заводськими комітетами, будучи відділеними від них організаційно.

Перетворення профспілок, які об'єднували працівників за професіями, в організації, побудовані за *галузовим принципом*, завершив III Всеросійський з'їзд профспілок, що відбувся в Москві у квітні 1920 р. Статус незалежної республіки, яким володіла Україна, і бажання центру якомога більше обмежити її декларативну незалежність відбилися на характері організаційної перебудови спілок. У кожній галузевій спілці утворювалося Південне бюро ЦК з неістотними прерогативами або уповноважений розташованого в Москві ЦК з іще більш обмеженими функціями. В губерніях утворювалися відділи галузових спілок, у повітах – відділення. У місцях зосередження великої кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, але втратили незалежний від профспілкових структур статус. На шахтах вони стали іменуватися шахтками, в рудниках – рудками, у профспілках невиробничого профілю – місцевками.

Одночасно з побудовою галузових спілок створювалися міжгалузові територіальні спілкові органи: губернські ради профспілок, повітові і районні профбюро. Функції центрального спілкового органу, який об'єднував у єдине ціле галузові спілки й міжгалузові територіальні органи, виконувало Південбюро ВЦРПС. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у справу радянзації спілок, з'їзди і конференції всеукраїнського масштабу тимчасово були заборонені. Тільки у 1924 р., коли Всеросійська рада була перетворена на Всесоюзну центральну раду профспілок (аббревіатура не змінилася – ВЦРПС), її регіональні бюро в союзних республіках стали самостійними органами з точки зору організаційної будови. Центральним профспілковим органом стала тоді Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС). Бюро або уповноважені ЦК всеросійських галузових спілок, які стали всесоюзними, були перетворені на всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок.

¹³⁷ Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 года. Протоколы. – М., 1960. – С. 418.

Виконуючи вимоги IX партз'їзду про наділення профспілок господарськими й адміністративними функціями, III Всеросійський з'їзд профспілок вирішив створити при ВЦРПС, губпрофрадах і ЦК галузевих спілок економічні відділи. Завданням їх було обговорення виробничих планів, представництво в адміністративних і господарських органах влади, висування на керівні посади робітників з організаторськими здібностями, участь у кампаніях, влаштовуваних владою з метою подолання руїни. Зокрема, навесні 1920 р. були організовані «тиждень трудового фронту» і «тиждень транспорту». В липні партосередки і фабзавкоми донецьких шахт влаштували загальний комуністичний суботник, а у вересні – Вседонецький недільник. На українських залізницях у другій половині 1920 р. відбулося 1179 суботників та недільників, у яких взяли участь 210 тис. робітників¹³⁸.

У резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» IX з'їзд РКП(б) рекомендував створювати на найбільш важливих промислових підприємствах ударно-трудова загони кваліфікованих робітників¹³⁹. Підприємства називалися *ударними* через те, що насамперед у них зосереджувалися дефіцитні ресурси сировини, матеріалів і продовольства. Перша в Україні показова ударна група у складі 15 робітників була створена партосередком Олександрo-Грушевського рудника на початку серпня 1920 р. Надалі організація показових груп була покладена на фабзавкоми. Метою їх створення було підвищення продуктивності праці й піднесення трудової дисципліни¹⁴⁰.

З такою ж метою профспілкові органи почали створювати *бюро виробничої пропаганди*. На початку грудня 1920 р. Центральне бюро пропаганди утворилося при ВЦРПС. Практично одночасно було організоване Донецьке губернське бюро пропаганди. Воно утворювало осередки виробничої пропаганди й технічні ради на підприємствах, проводило з їхньою допомогою конкурси раціоналізаторських пропозицій, влаштовувало техніко-виробничі виставки, організовувало зразкові групи ударної праці. 18 грудня ВЦРПС затвердила інструкцію для низових осередків виробничої пропаганди. Вони зобов'язувалися залучати робітників до участі в організації і плануванні виробництва та економії ресурсів, виробляти системи заохочення і змагання робітників, проводити конкурси з підвищення продуктивності підприємств¹⁴¹.

Кремль оволодівав українськими профспілками через російські, вже давно збільшовизовані спілки. Налагодження контролю за російськими профспілками

¹³⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 174.

¹³⁹ Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 года. Протоколы. – С. 415.

¹⁴⁰ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С. 31.

¹⁴¹ Там само. – С. 29.

розтягнулося в часі десь на півтора року, після чого керівники партії почали ставити перед ними завдання, пов'язані з виконанням виробничих планів, подоланням господарської розрухи і налагодженням трудової дисципліни. В Україні, яку поглинала Червона армія, обидва процеси – перебрання партією контролю над профспілками та опікування з боку профспілок над виконанням виробничих планів – практично збіглися в часі. Тому внутрішньопартійна дискусія про профспілки, яка охопила всі поверхи партійного життя – від низів до верхів, відбувалася з однаковою інтенсивністю як в Україні, так і в Росії.

У радянській і пострадянській літературі дискусія про профспілки розглядалася здебільшого в рамках політичного протистояння між В. Леніним і Л. Троцьким. На Всеросійській конференції профспілок у листопаді 1920 р. вожді більшовицької революції уперше в гострій формі виявили незгоду в принциповому питанні: про місце профспілок у системі влади.

До революції Ленін у суперечках з Троцьким не добирав виразів, але тоді цей соціал-демократ не був серед більшовиків. У дискусії про профспілки вирази стали більш стриманими, але Троцький вніс у дискусію гостроту, розцінену як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися за платформами.

Прибічники платформи Троцького, яких стали називати троцькістами¹⁴², зазнали на виборах нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки Ленін пройшов голосами всіх 479 делегатів, Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився на десятому місці. Відповідальний секретар ЦК М. Крестинський, який був людиною Троцького, не потрапив у ЦК і тому випав з політбюро ЦК. Орган вищої влади поповнився керівником Комінтерну Г. Зінов'євим, а його місце серед кандидатів у члени політбюро ЦК зайняв переведений з України В. Молотов¹⁴³.

Розглянемо тепер суть дискусії про профспілки. Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу й повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Отже, позиція Л. Троцького впливала з перспектив комуністичного будівництва. Однак та економічна і суспільно-політична криза,

¹⁴² У боротьбі за владу, що розгорілася після відходу В. Леніна від політичної діяльності за станом здоров'я, суперники Троцького, виходячи зі своїх корисливих інтересів, перетворили троцькізм на ідеологічну течію, протилежну ленінізму.

¹⁴³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 229–230.

яка охопила країну внаслідок курсу на побудову комунізму, підказувала В. Леніну вибір іншої позиції щодо профспілок. **За кілька місяців до визнання хибності негайного запровадження комуністичного виробництва і розподілу Ленін висловився проти профспілкової політики, яка випливала з програмного курсу на побудову комунізму¹⁴⁴.**

Суть платформи Леніна була логічною і прозорою. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як уся профспілкова маса налічувала не менше 6 млн осіб. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Для партії, яка перетворилася на державну структуру, це було небезпечно, вона могла опинитися віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами, які мали свої специфічні інтереси, що не збігалися з державними.

Політика комуністичного штурму в першій половині 1919 р. призвела до втрати більшовицького впливу на сільські ради й падіння радянської влади в Україні. Повертаючись у республіку, більшовики запевняли селян, що здійснять зрівняльний поділ землі й відмовляться від створення комун і радянських господарств. Але вони не могли нагодувати націоналізований сектор економіки й армію без конфіскації селянської продукції. Щоб одержати продовольство, село треба було розколювати за майновою ознакою – на «куркулів» і бідноту. Це означало, що ради селянських депутатів не могли стати фундаментом радянської влади у звичному для більшовиків значенні цього поняття. На тривалий час вони замінювалися ревкомми, але в специфічних умовах України це не допомагало. Адже держава чинила підвищений тиск саме на українське село з метою одержати продовольство для армії та міського населення.

У 1919 р. більшовики зробили в Україні спробу спертися на комітети бідноти, створювані за російським прикладом 1918 р. Спроба виявилася невдалою через те, що в селі переважали селяни-власники. В. Ленін вважав, що селян-власників треба розколювати в ході здійснення хлібозаготівель. У поданій на VIII Всеросійську партконференцію резолюції про радянську владу в Україні він рекомендував: «При вилученні надлишків особливу увагу треба звернути на інтер-

¹⁴⁴ У статті «До четвертих роковин Жовтневої революції», опублікованій газетою «Правда» 18 жовтня 1921 р., В. Ленін писав: «Ми розраховували – або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку – безпосередніми величчями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку». Див.: Повне зібр. тв. – Т. 42. – С. 143.

еси середнього селянства, при строгому відокремленні його від куркульських елементів»¹⁴⁵.

Як можна було здійснити таке відокремлення на практиці? Леніну здавалося, що для цього досить буде «почистити» існуючі ради селянських депутатів. У телеграмі Д. Мануїльському від 22 лютого 1920 р. він рекомендував «організувати бідноту.., і найкраще зробити б це не у формі комбідів, а у формі рад, утворених тільки з бідноти і середняків»¹⁴⁶.

Х. Раковський підхопив ідею, але трансформував її. Не маючи впливу на селі, партія не могла усунути заможне селянство від участі в радах. Було вирішено, з чим погодився і Ленін¹⁴⁷, створити паралельні радам комітети незаможних селян (комнезами, КНС) і наділити їх владними функціями, відібраними у рад. Перевага в комнезамах віддавалася тій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, прямо пов'язаних із сільським господарством, і на яку держава не тиснула, бо вона не мала хліба. У комітети включалися й нові середняки-незаможники, вдячні партії за надані їм майно і землю під час ліквідації поміщицьких маєтків. 9 травня 1920 р. ВУЦВК схвалив декрет про комітети незаможних селян, підтверджений IV Всеукраїнським з'їздом рад. У виступі на з'їзді Х. Раковський наголосив: «Це – ті ж самі комітети бідноти, що існували в минулому році, але з обмеженими правами. Тому ми їх називаємо не комітетами бідноти, а комітетами незаможних селян»¹⁴⁸.

Формально на нову організацію покладалося сприяння сільським радам і волосним виконкомам у здійсненні заходів радянської влади. Фактично ж *ішлося про контроль над місцевими органами влади, який партія через свою нечисленність у сільській місцевості не могла здійснювати власними силами*. КНС одержували право займатися аграрною реформою, проводити продрозверстку, встановлювати призначену для розподілу на місці частину одержаних за цією продрозверсткою хлібних ресурсів¹⁴⁹. Реалізація закону про КНС створювала деяку підпору для більшовиків. Як висловлювався Х. Раковський, вони повинні були «слідкувати за тим, щоб село стало радянським»¹⁵⁰.

¹⁴⁵ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 360.

¹⁴⁶ Там само. – С. 432.

¹⁴⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 10. – С. 309.

¹⁴⁸ Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16–20 мая 1920 г. – Харьков, 1920. – С. 10.

¹⁴⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 114.

¹⁵⁰ Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов... – С. 11.

Як втілювалася на практиці ленінська рекомендація про розколювання селян-власників? Картинку з натури намалював заступник голови Реввійськтрибуналу Північної залізниці Аладжалов, відряджений для роботи в політсекцію 13-ї армії. Ознайомившись зі становищем у селах Катеринославщини, він писав в ЦК КП(б) У: «Якесь безумство охопило наших керівних працівників на Україні. У тилу врангелівського фронту все середнє селянство оголошене ворогом радянської влади. І дійсно відчуває, що так до нього ставляться. Ці керівники нашої політики запевняють, що вони друзі бідноти, але не вороги середняка. Але, якщо вони все ж влаштовують комітети незаможних селян для того, щоб розшарувати село, якщо вони розпалюють боротьбу в селі між бідняком і середняком, то яким чином може трапитися, щоб середняк не відчув себе скривдженим, громадянином другого сорту... Кожен селянин, який заломлює ціну за свої продукти, добре харчується у себе вдома, уже оголошується куркулем. Не кидається в очі недалекоглядність такого твердження, що куркулів-експлуататорів у багато разів більше, ніж експлуатованих. Відшукуючи опору в тій частині населення, яка не може і не хоче дати цю опору і сама по собі дуже нечисленна, наші керівники на Україні нехтують тією масою, на яку дійсно можна спертися, силоміць відштовхують її в протилежний табір, і тримається наша влада поки що виключно на багнетах»¹⁵¹.

На IV Всеукраїнському з'їзді рад Х. Раковський вказував: «Там, де місцеві виконкоми не виконують своє завдання, комітети незаможних селян мають фактично стати виконкомом, мають фактично оволодіти владою на селі»¹⁵². **Вибудовуючи радянську вертикаль влади, більшовики не шкодували зусиль, щоб максимально обмежити владні повноваження непідконтрольних їм сільських рад та їх виконкомів.** Від серпня до листопада 1920 р. було ухвалено ряд постанов та інструкцій, які сприяли розколу українського села. Серед них слід виділити постанови РНК УСРР про зрівняння членів президій сільських і волосних комнезамів відповідно з головами сільрад (у великих селах – з членами виконкому сільради) та волосних виконкомів щодо військової і трудової повинності та оплати праці¹⁵³.

Комнезами єднала з комбідами зразка 1919 р. підпорядкованість Народному комісаріату внутрішніх справ. Однак члени президії комнезамів (а їх, як і комбідівців, було троє у сільській і п'ятеро у волосній президії) фінансувалися з коштів

¹⁵¹ Цит. за: Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. XX століття. – Т. 2. – С. 427.

¹⁵² Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов... – С. 11.

¹⁵³ Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации и до 1 декабря). – Харьков, б/г. – С. 65.

Наркомату продовольства¹⁵⁴. Як підкреслював Х. Раковський, саме Наркомат продовольства «є найбільш зацікавленим в організації цих комітетів»¹⁵⁵.

Найвищою ланкою комнезамівської ієрархії були волосні президії. На запитання з місць, чи можна скликати повітові або губернські організації КНС, була дана чітка відповідь: «Не можна, оскільки можуть створитися у повітових та губернських центрах паралелізм і конкуренція між Виконкомом і Бюро»¹⁵⁶. Те, що було потрібне на селі (конкуренція і паралелізм), на вищих щаблях влади ставало зайвим.

Хоч КНС створювалися з метою протистояти небільшовицьким радам селянських депутатів, керівники партії не збиралися ліквідувати їх після більшовизації сілрад, як це було зроблено в Росії з комбідами. В одній з інструкцій НКВС наголошувалося, що комнезами не можна розпускати навіть у тих випадках, «коли вони при перевиборах оволодіють радами та волвиконкомом»¹⁵⁷.

І все-таки в радянській вертикалі влади комнезами були чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану соціальної війни, деякі керівники республіки сумнівалися в тому, що особлива гострота ситуації виправдовує після закінчення воєнних дій існування комнезамів. Специфічно селянські політичні організації їх лякали. Однак Х. Раковський і Г. Петровський заручилися підтримкою в політбюро ЦК РКП(б) і домоглися прийняття ВУЦВКом закону від 13 квітня 1921 р., за яким комнезами оголошувалися «організаціями державного значення».

¹⁵⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад... – Харків, 1932. – С. 78.

¹⁵⁵ Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов... – С. 11.

¹⁵⁶ Обзор организации комитетов неимеющих селян (с начала организации и до 1 декабря). – С. 71.

¹⁵⁷ Там само.

6.6

Комуністичні перетворення

Будівництво комуністичної економіки в Росії у 1920 р. набуло широких масштабів. Суть його полягала в одержавленні «командних висот» з метою мобілізації максимально можливих ресурсів, які були потрібні для Червоної армії. Розбудова армії тривала прискореними темпами, хоча з основними білогвардійськими силами Кремлю вдалося справитися ще наприкінці попереднього року. Якщо в середині 1919 р. В. Ленін ставив перед армією два однакових за важливістю завдання – завдати поразки денікінським збройним силам і увійти через Румунію в Угорщину, то у 1920 р. вторгнення в Європу стало головним завданням.

Комуністичне будівництво відбувалося в умовах війни, яка накладала на нього свій відбиток. Але на зміст соціально-економічних перетворень війна не впливала, вони здійснювалися у «командних висотах» економіки відповідно з програмою РКП(б). Керівники партії розуміли, що комуністична економіка ефективно служитиме їм як в умовах війни, так і під час миру. **Перевага цієї економіки полягала в неперевершених здатностях мобілізувати ресурси для виконання поставлених вождями цілей, а не в чужих для комуністів критеріях ринкової ефективності.**

У міру того, як Україна звільнялася від денікінської окупації, вона включалася в загальноросійську економіку. 27 січня 1920 р. Всеукрревком прийняв постанову про поширення на територію України декретів РСФРР, які мали стосунок до організації влади, а також до різних відомств: військового, ВРНГ, продовольства, трудсоцзабезу, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, фінансів¹⁵⁸.

На початку 1920 р. були націоналізовані найбільші шахти Донбасу, які давали 70% вуглевидобутку, а також усі металургійні заводи і пов'язані з ними металообробні підприємства¹⁵⁹. У березні колегія Головного вугільного комітету вирішила утриматися від націоналізації дрібних шахт. Держава зобов'язувалася фінансувати націоналізовані підприємства за умови погашення короткострокових позичок вугіллям. Однак уже в серпні Бюро з відбудови

¹⁵⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 55–56.

¹⁵⁹ Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. – К., 1965. – С. 232–233.

промисловості (Промбюро), яке працювало на правах філіалу ВРНГ, оголосило про перехід усіх ненаціоналізованих підприємств кам'яновугільної промисловості в руки держави¹⁶⁰.

Наприкінці 1920 р. Промбюро керувало діяльністю 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких перебувало 10 720 підприємств¹⁶¹. *Чим більше директивних інстанцій нависало над підприємствами, тим менш керованими вони ставали.* У ЦК РКП(б) це бачили, але не наважувалися робити висновки. У квітні 1920 р. В. Ленін признавався делегатам IX з'їзду партії: «Поки наказ від імені главків і центрів доходить до місця, він стає зовсім безсилим: він цілком тоне в морі чи то паперів, чи то бездоріжжя, безтелеграф'я і т. д.»¹⁶² Цей з'їзд визнав, що націоналізована промисловість перетворена «у ряд могутніх вертикальних об'єднань, по-господарськи ізольованих одне від одного і тільки на верхівці зв'язаних Вищою радою народного господарства». Було вирішено: «зберігаючи і розвиваючи вертикальний централізм по лінії главків», сполучати його з горизонтальним підпорядкуванням підприємств¹⁶³. Горизонтальні структури дістали назву рад народного господарства та економічних нарад.

Розширення прав котроїсь із ланок, відповідно, вимагало обмеження прав ланки, вищої в управлінській ієрархії. У системі, будованій на засадах «демократичного централізму», це було неможливо. Унаслідок цього дії за принципом «зберігаючи і розвиваючи» були приречені на невдачу. Главки і центри не поступилися господарською владою, і губраднаргоспи змушені були займатися в основному дрібними підприємствами. Бюрократизм, що розрісся до потворних розмірів, душив націоналізовану промисловість.

Не дивно, що господарські органи України свідомо гальмували націоналізацію промисловості: підприємство без власника переходило на їхнє утримання. Через воєнні дії статистичні підсумки у 1920 р. не підбивалися по всій території республіки. Вибіркові дані існують, і вони переконливо визначають цю тенденцію. З 4630 взятих на облік підприємств харчової промисловості було націоналізовано тільки 228 (менше 5%). У текстильній промисловості у приватних руках залишалося 85 підприємств зі 126 (тобто націоналізовано менше 33%). Київський губметал націоналізував тільки 16 з 31 підвідомчого йому підприємства (51%). Харківський губраднаргосп націоналізував 213 (47%) з підпорядкованих йому 447 підприємств¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики. – С. 127, 130.

¹⁶¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 94.

¹⁶² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т.40. – С. 265.

¹⁶³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С. 149.

¹⁶⁴ Терещенко Ю. И. Октябрь и становление социалистической экономики. – С. 131–132.

На відміну від господарських органів, які безпосередньо відповідали за роботу підвідомчих підприємств, керівники вищої ланки наполягали на доведенні націоналізації до кінця. Для них скорочення масштабів націоналізації було рівнозначне обмеженню економічної диктатури. 29 листопада 1920 р. ВРНГ прийняла постанову про націоналізацію всіх промислових підприємств з кількістю робітників більше п'яти за наявності механічного двигуна і більше десяти за відсутності двигуна. У датованих лютим 1921 р. тезах В. Чубаря «Загальні чергові завдання господарського будівництва» вказувалося: «Для успішного виконання ударних завдань у галузі видобутку палива і металу, а також по відбудові транспорту і поліпшенню постачання селянства машинами та знаряддями необхідно закінчити роботу по оволодінню пролетарською державою всім виробництвом і всіма матеріальними ресурсами, усуненню з господарського побуту не тільки приватних капіталістів, але й приватнокапіталістичних методів взаємовідносин»¹⁶⁵. Отже, керівники української промисловості попри все бажали довести націоналізацію до кінця, хоча змінили аргументацію: раніше йшлося про виживання радянської влади в оточенні фронтів, а тепер на перше місце ставилася турбота про постачання селян машинами. Промисловість агонізувала в обіймах бюрократичного главкізму, а Чубар рекомендував остаточно знищити «приватновласницькі методи відносин», тобто напівживі рештки товарно-грошових відносин.

У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. *Примусовість праці* впливала з самої суті позбавленого ринкових важелів господарства. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, викликало гостро негативну реакцію. Нерідко воно політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ. За аналогією з дезертирами, тобто людьми, які уникали військової повинності й у воєнний час могли підлягати розстрілу, з'явився вираз «дезертир трудового фронту».

Радянська влада зробила трудову повинність конституційною нормою. У Конституцію РСФРР було введено окремою статтею таке положення: «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує гасло: "Хто не працює, той не їсть". Таке формулювання повторювалося з буквальною точністю в Конституції УСРР 1919 р.¹⁶⁶

Після поразки денікінців здавалося, що громадянська війна закінчена і на порядок денний висувуються проблеми комуністичного будівництва у мирних умовах.

¹⁶⁵ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 95.

¹⁶⁶ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. (1917–1936). – К., 1937. – С. 75, 118.

У Кремлі вважали, що таке будівництво треба здійснювати по-воєнному. У січні 1920 р. РНК РСФРР затвердив правила, згідно з якими кожний громадянин підлягав призову до трудової повинності. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. – Раді Праці і Оборони, скорочено РПО) створювався Головний комітет по здійсненню трудової повинності (Головкомтруд). Всеукркомтруд у листі до ЦК КП(б)У формулював свої завдання так: «Необхідне правильне використання і розподіл робочої сили, особливо кваліфікованої; потрібне перекидання запасів робочої сили в ті галузі нашого господарства, які треба оживити в першу чергу»¹⁶⁷. Хоча влада проголошувала пролетаріат гегемоном революції, її чиновники вже оперували поняттями іншого стибу: «перекидання запасів робочої сили».

Керівники партії мали переконати у доцільності всеохопної мілітаризації праці ті суспільні сили, яким вони дозволили брати участь у політичному житті. Однак у цьому не вдалося переконати навіть комуністів. Напередодні чергового партійного з'їзду Л. Троцький опублікував тези ЦК РКП(б) до своєї доповіді про господарське становище і завдання промисловості. З них недвозначно випливало, що керівництво партії розглядає заходи щодо мілітаризації праці не як тимчасову необхідність в умовах громадянської війни, а як *постійний метод здійснення загальної трудової повинності*. Роз'яснюючи тези, Троцький наголошував: «Мілітаризація праці не є вигадкою окремих політиків або вигадкою нашого військового відомства. Мілітаризація праці в тому основному значенні, яке я вказав, є неминучим основним методом організації робочих сил, їх примусовим групуванням відповідно до потреб соціалізму, що будується»¹⁶⁸.

Проти тез Троцького виступили багато провідних діячів РКП(б). Єдиний фронт створили лідери групи «демократичного централізму» – Н. Осинський (В. Оболенський), Т. Сапронов, С. Смирнов, Рафаїл (Р. Фарбман) та інші, більшість яких працювала в цей час в Україні. Децисти звинувачували керівництво партії в тому, що воно віддавало перевагу централізму, забуваючи про засади демократизму у внутрішньопартійному і державному житті.

21 січня 1920 р. тези ЦК РКП (б) були обговорені на фракції РКП(б) у ВЦРПС. В. Ленін виступив на захист тез, щоправда, внаслідок неможливості демобілізації армій у небезпечній міжнародній ситуації. За свідченням Л. Троцького, тези дістали підтримку лише двох партпрацівників. Решта висловилися проти.

На IV партконференції КП(б)У навколо проблеми мілітаризації спалахнула гостра боротьба. Більшість делегатів солідаризувалася з опозиціонерами-децистами. Вони протестували проти вживання терміна «трудоий дезертир» і засуджували

¹⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 161. – Арк. 126.

¹⁶⁸ Троцький Л. Сочинения. – Т. XV. – С. 181–182.

каральні заходи у боротьбі з цим явищем: створення штрафних команд, ув'язнення тих, хто ухилявся від нав'язуваної праці, у концтабори. Конференція не прийняла тез ЦК РКП(б), вони набрали тільки 86 голосів. Голосами 117 делегатів був підтриманий проект резолюції, запропонований децистами. У ньому вказувалося, що гасло мілітаризації в жодному разі не означає механічного перенесення в сферу господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії¹⁶⁹.

Тим часом у Кремлі поспішали з мілітаризацією праці, не чекаючи схвалення партійного з'їзду. 12 січня 1920 р. РНК РСФРР ухвалив рішення про створення Укррадтрударму. 7 лютого воно було розглянуте і схвалене на засіданні Всеукраїнському. 10 лютого з'явилася положення про Укррадтрударм, у якому зазначалося: «У розпорядження Укррадтрударму передаються військові частини, резервні або із запасних частин фронту (дивлячись по умовах), в розмірі не менше армії. Ці частини використовуються як робітнича сила або як знаряддя примусу згідно на обставини»¹⁷⁰. 20 лютого 1920 р. Укррадтударм ухвалив постанову про перетворення Донбасу в єдину економічну і військово-адміністративну одиницю. Запроваджувалася мілітаризація промисловості, трудова повинність чоловіків від 18 до 45 років, а технічних фахівців – до 65 років. При Центральному правлінні кам'яновугільної промисловості Донбасу (ЦПКП) організувався військовий трибунал для розгляду справ про трудове дезертирство. 20 липня Укррадтударм ухвалив постанову про мілітаризацію цукрової промисловості на Правобережній Україні¹⁷¹.

Наприкінці березня 1920 р. IX з'їзд РКП(б) затвердив резолюцію про чергові завдання господарського будівництва, яка в основному повторювала тези Троцького і солідаризувалася із заходами щодо мілітаризації господарства, здійсненими партійно-радянським керівництвом. Однак на Всеросійському з'їзді профспілок, що відбувся у Москві у квітні, мілітаризація праці зустріла опір меншовиків, які ще зберігали вплив у профспілках, а також деяких більшовиків, які знехтували залізною партійною дисципліною. Полемізуючи тільки з меншовиками, Троцький у виступі на з'їзді *теоретично обґрунтував проблему мілітаризації праці в умовах комуністичного будівництва*. «Що означає вільна, не примусова праця у меншовиків? – питав він з викликом. – Хай оратор цієї партії пояснить нам, що означає

¹⁶⁹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С. 467–470.

¹⁷⁰ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. Ч. 2. – Харків, 1920. – Ст. 18.

¹⁷¹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 525.

вільна, не примусова праця! Ми знаємо працю кріпосну, ми знаємо примусову, регламентовану працю цехів у середні віки, ми знаємо працю вільнонайману, яку буржуазія назвала вільною. Ми йдемо до праці суспільно-нормативної на основі господарського плану, обов'язкового для всієї країни, тобто примусово нормованої для кожного працівника. Це – основа соціалізму»¹⁷².

Наприкінці 1920 р. з'явилася книга М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». Проблема примусової праці ставилася в ній більш фундаментально. Заперечуючи свободу праці, Бухарін вказував, що вона не узгоджується з правильно організованим плановим господарством і таким же розподілом робітничих сил. Він не сумнівався, що безтоварне господарство, яке спирається на централізований план, є ідеалом, а тому припасовував до цього умоглядного ідеалу всі життєві реалії. Цілий розділ книги Бухарін присвятив *позаекономічній примусовості*, знаходячи їй виправдання в такій максимі: «В умовах пролетарської диктатури вперше примусовість справді є знаряддям більшості в інтересах цієї більшості»¹⁷³.

Масштаби застосування примусової праці постійно зростали. Зростала й мережа установ, покликаних «потурбуватися» про тих, хто ухилявся від такої праці. На засіданні РНК УСРР, що відбулося 12 жовтня 1920 р. під керівництвом заступника голови уряду В. Чубаря, була прийнята постанова «Про табори примусових робіт». Організація мережі таборів безпосередньо в містах, а також у приміських садибах, маєтках, монастирях покладалася на чекістів. Усі клопоти, пов'язані з влаштуванням таборів у повітових центрах, покладалися на Центральне управління громадських робіт і повинностей НКВС, у якому з серпня 1920 р. функціонував відділ примусових робіт. Для керівництва мережею таборів створювалося Центральне управління таборів (ЦУЛАГ)¹⁷⁴.

В. Ленін намагався прокласти шлях до будівництва держави-комуни в дрібноселянській країні як капітан вітрильника, що рухається проти вітру. Якщо поглинання «командних висот» економіки державою-комунною здійснювалося з активною участю робітничого класу, то на підтримку селян партія не могла розраховувати у зусиллях створити нетоварне виробництво в аграрному секторі економіки. **Налагодження прямих, тобто не опосередкованих грошима зв'язків між містом і селом було неможливе без згоди селян господарювати колективно.** Але політика насадження в Україні радгоспів і комун, яка випливала з програмних вимог РКП(б), призвела у першій половині 1919 р. до падіння

¹⁷² Третий Всероссийский съезд профессиональных союзов. – М., 1920. – Т. 1 (пленумы). – С. 88.

¹⁷³ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 196, 197.

¹⁷⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 104.

радянської влади. Відновлюючи її на переламах 1919–1920 рр., **вожді партії змушені були відкласти негайні комуністичні перетворення в сільському господарстві і піти на здійснення аграрної реформи, яка відповідала «дрібно-буржуазним» інтересам селян.**

5 лютого 1920 р. Всеукраїнським затвердив «Закон про землю», розроблений за безпосередньої участі В. Леніна. Усі землі поміщиків та буржуазії, а також казенні, удільні, монастирські й церковні передавалися в користування селян. Передавалася також частина земель радгоспів, організованих у 1919 р. на базі поміщицьких маєтків. Закон визнавав недоторканими форми землекористування, що зберігалися на той час (подвірну, хутірську, відрубну, общинну)¹⁷⁵. У результаті аграрних перетворень українське селянство одержало 13 193 тис. десятин (14 млн 413 тис. га) землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19 396 тис. десятин (21 млн 190 тис. га)¹⁷⁶.

Як і вимагала селянська біднота, поміщицькі землі були поділені за принципом зрівняльності. Проте надлишок забирали і в заможних селян-куркулів, адже принцип зрівняльності радянська влада поширила й на селянське землекористування. Улітку 1920 р. Наркомат внутрішніх справ УСРР за допомогою новостворених комітетів незаможних селян здійснив широкомасштабну ударну кампанію – «Похід на куркуля». «Весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно, – відмічалось у звіті Наркомзему республіки за 1920 рік. – Поряд з політичним розгромом куркуля відбувалося й економічне обезкровлення міцного селянського господарства». Автори звіту визнавали, що ліквідація таких господарств підіривала продуктивні сили села, але робили висновок: «Лише повний дурень може критикувати політику Комуністичної партії, змушеної робити революцію у країні, де 90% (населення. – С. К.) складає селянство»¹⁷⁷. Один з авторів, нарком землеробства Д. Мануїльський, на сесії ВУЦВК висловився ще прозоріше: «Зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорошення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. Але з політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні були бути незаможні селяни. Розпорошення землі повинно було сприяти падінню виробництва, але ці «витрати» були необхідні революції»¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 58.

¹⁷⁶ Итоги аграрной революции на Украине. – Харьков, 1923. – С. 3.

¹⁷⁷ Див.: Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – С. 241–242.

¹⁷⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). – С. 168.

Націоналізуючи «командні висоти» економіки, держава брала на себе всі функції колишніх власників підприємств, у тому числі й функцію виплати заробітної плати найманим працівникам. Будучи сукупним власником підприємств, вона дістала можливість на свій розсуд розпоряджатися їхньою продукцією. Не дивно, що лєвова пайка промислової продукції спрямовувалася на задоволення потреб безупинно зростаючої армії та галузей військової промисловості, які виробляли зброю, амуніцію, боєприпаси. Логіка цілковитого знищення ринкових відносин, – а саме це становило центральний пункт комуністичної доктрини, – диктувала не тільки одержавлення суспільного виробництва, але й необхідність повсякденного втручання у розподіл матеріальних благ. Теоретики російського комунізму не могли цього не розуміти. М. Бухарін у «Програмі комуністів (більшовиків)», яка з'явилася ще навесні 1918 р., закликав: «Уперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями – такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у *споживчі комуни*»¹⁷⁹. Переводячи питання з теоретичної площини в практичну, В. Ленін зважився у червні 1918 р. на таке одкровення: «Якщо робітники навчатся розв'язувати самостійно такі завдання (мова йшла про дії робітничих загонів, які реквізували в селах продовольство. – С. К.), – на допомогу їм ніхто не прийде, – якщо вони навчатся об'єднувати навколо себе сільську бідноту, тоді буде і перемога, і хліб, і правильний розподіл праці, тому що розподіливши її правильно, ми будемо панувати над усіма галузями праці, в усіх галузях промисловості»¹⁸⁰.

Матеріальна залежність від влади у тих, хто працював по найму на одержавлених підприємствах і в установах, впливала з самої суті комуністичних виробничих відносин. Помилково було б твердити, що вона влаштовувала тільки партійно-радянський апарат. Вона влаштовувала й багатьох працюючих, що надавало радянській владі непереборної сили. Можливість одержати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі одержують злиденно мало, але «по справедливості», сподівання на те, що у майбутньому, коли закінчиться війна, пайок буде збільшено, – все це згуртовувало працюючих навколо рад і партії, що стояла за ними.

Після відновлення радянської влади в Україні знову почалися спроби замінити торгівлю централізованим розподілом. Проте вільний ринок продовжував існувати на напівлегальних засадах, тому що задовольняв істотну частку потреб населення у продовольстві. Державі ніяк не вдавалося забезпечити хоча б мінімальні

¹⁷⁹ Бухарін Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 71.

¹⁸⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 424.

потреби робітничого класу пайковим продовольством. 9 березня 1920 р. Харківський губком КП(б)У звернувся до керівників республіки з розпачливим листом, у якому характеризувалося жахливе становище робітників. Зазначалося, зокрема, що видача хліба по одному фунту на день не витримувалася навіть на найбільших підприємствах: перерви у видачі тривали до п'яти днів поспіль. Сім'ям цих робітників, а також робітникам дрібних підприємств і всім службовцям хліб узагалі не видавався. Ціни на хліб на вільному ринку також стали недоступні для робітничого бюджету, бо за кілька місяців зросли з 12 до 60–70 руб. за фунт, а зарплата не підвищилася. Звернення харківського губкому КП(б)У завершувалося таким висновком: «Якщо у минулому році голод в українських промислових центрах виявився тільки на 4–5 місяці з моменту приходу радянської влади, то тепер це виявляється на другому місяці»¹⁸¹. Цікавий хід думок: *прихід голоду пов'язувався з приходом радянської влади*. Різниця між 1919 і 1920 роками полягала тільки в тому, як швидко робітники починали голодувати.

Незважаючи на невдачі і прорахунки у постачанні міського населення, центральне більшовицьке керівництво з другої половини 1920 р. розпочало цілеспрямований наступ на вільний ринок. 15 липня з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції», дія якого незабаром поширилася на територію України. У ньому проголошувалося, що всі державні або громадські установи, підприємства та організації, що потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для одержання таких звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Купівля на вільному ринку заборонялась. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки перерахуванням з рахунку на рахунок, тобто у безготівковій формі¹⁸². Цим самим між державним господарством і ринком остаточно споруджувався непроникний бар'єр.

Курс на комуністичну революцію залишався незмінним у всіх заявах і діях родоначальника більшовицької партії від сформульованої в квітні 1917 р. тези про необхідність побудови держави-комуни і до кінця 1920 р. «В чому полягає комунізм?» – питав В. Ленін у політпрацівників народної освіти, скликаних у листопаді 1920 р. на всеросійську нараду, і тут же відповідав: «Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це уже справа сьогоднішнього фактичного будівництва»¹⁸³.

Останні епізоди «фактичного будівництва» були продемонстровані в грудні 1920 р. При Наркомфіні РСФРР розгорнулася підготовка до *скасування грошового*

¹⁸¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 120.

¹⁸² Там само. – С. 121.

¹⁸³ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 41. – С. 388.

обігу. Комісія на чолі з С. Струмиліним готувала пропозиції щодо заміни грошей «тродами» (трудовими одиницями). Документ, що розроблявся, назвали так: «Декрет РНК про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР». Інша комісія одержала завдання розробити заходи щодо скасування грошових податків. Вивчаючи представлений проект декрету, В. Ленін в цілому схвалив його і зауважив, що перехід до безгрошового продуктообміну є беззаперечним¹⁸⁴.

Напередодні запланованого скасування грошей (яке так і не відбулося), 4 грудня 1920 р. Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». Ідентичний декрет, який мав вступити в дію з 1 січня 1921 р., Раковський підписав 14 грудня. У ньому вказувалося, що продовольство, яке Наркомпрод та його органи на місцях призначали для державних підприємств та установ на постачання робітників і службовців, повинне було виділятися безкоштовно. Продовольство для міського населення, яке мало право на постачання з Наркомпроду, надходило до розподільчих органів теж безкоштовно.

З цього декрету можна дізнатися, хто з цивільного населення потрапив в орбіту державного розподілу. Це були робітники й службовці, зайняті в державних підприємствах та установах, інваліди війни та праці, матері і вагітні жінки, члени сімей червоноармійців (по картках «Червоної зірки»). Існували також окремі категорії обслуговуваних за спецпайками, встановлюваними Центральною комісією з робітничого постачання, Раднаркомом УСРР, Раднаркомом РСФРР, РПО¹⁸⁵.

Наприкінці грудня 1920 р. в РСФРР було прийнято низку декретів, названих у радянській історіографії «так званими “комуністичними”». Тут зайве доводити, що вони були комуністичними без будь-яких лапок і ставили останню крапку в першому комуністичному штурмі 1918–1920 рр. Дія цих декретів теж мала починатися з нового року.

Зокрема, 27 грудня Ленін підписав «Постанову Ради Народних Комісарів про скасування грошових розрахунків за користування поштою, телеграфом і радіотелефоном» та «Декрет Ради Народних Комісарів про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим у них робітникам та службовцям»¹⁸⁶. Були прийняті також декрети про скасування платні за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою. Починаючи з січня 1921 р. запроваджувалося безкоштовне перевезення по залізницях вантажів і робітників та службовців, які їхали на роботу, у відпустку або з державної потреби.

¹⁸⁴ Там само. – Т. 52. – С. 22.

¹⁸⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1929–1938). – С. 121.

¹⁸⁶ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 535.

Наприкінці 1920 р. вже ніхто не мав сумнівів у тому, що вперше за багато років настали мирні часи. Тому ця законодавча активність центрального уряду (в Україні останні декрети не встигли продублювати) з усією переконливістю свідчить про те, що **комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися запевнити радянських людей спочатку політики, а потім історики**. Подив викликає та гарячкова поспішність, з якою вожді державної партії прагнули хоч на папері, тобто у декретах, добудувати «розкішну будову соціалізму» (послугуючись висловом Леніна). Адже вони не могли не бачити, що поставлені в залежність від державного постачання люди в містах голодують, бо система розподілу ніяк не могла здолати шлях від паперового декрету до життя. Бачили вони й те, що цілковита залежність державного розподілу від узятих силою селянських продуктів не може тривати нескінченно. І все-таки Ленін підписав останні комуністичні декрети...

6.7

Продовольча розверстка

Восени 1919 р. після гіркого українського досвіду ленінський Раднарком відмовився від створення в сільському господарстві великих радгоспів і комун, продукцію яких можна було б використовувати в націоналізованих «командних висотах» економіки на позаринковій основі – згідно з вимогами комуністичної доктрини. Унаслідок цього **уряд змушений був продовжувати започатковану з 1918 р. практику реквізицій продукції дрібних виробників**.

Після того, як поміщицькі землі були розподілені між селянами, на селі панував *селянин-власник*, якого за прийнятою у більшовиків термінологією називали *середняком*. Кількість середняків збільшилася за рахунок бідняків, яким дісталася основна частина поміщицьких земель та реманенту, і заможних селян, яких частково розкуркулили. Отже, аби нагодувати армію і працівників націоналізованого сектора, держава мусила примусово вилучати продовольство, яке виробляли середняки.

Реквізиція *продовольства* у селян-власників принципово відрізнялася від експропріації *засобів виробництва* у поміщиків та буржуазії. Великі власники зійшли зі сцени, коли програли громадянську війну, і про них забули. Але забути про селянина-власника було неможливо: державу цікавила продукція, яку він виробляв, тож на його знаряддя праці ніхто не зазіхав.

Якби мова йшла про натуральний податок, то можна було б тільки сперечатися, великий він чи малий. Після сплати податку селяни могли реалізувати свою

продукцію на ринку або спожити її у своєму господарстві. Але *продрозверстка* не була податком. Подібно до того, як держава заперечувала право великих власників на їхні засоби виробництва (що селяни тільки вітали), так само вона заперечила й право власності селян на вироблену ними продукцію. Радянський уряд не збирався зараховувати податок на сільськогосподарську продукцію в доходну частину бюджету, а потім розраховувати свої витрати, орієнтуючись на ці доходи. Він бажав реквізувати стільки продукції, скільки йому було потрібно. Зрозуміло, що продрозверстка мусила йти в парі із забороною торгівлі, бо інакше продукцію довелося б реквізувати вже не у виробників, а у покупців.

На Всеросійській нараді сільських агітаторів 19 листопада 1919 р. В. Ленін виступив з обґрунтуванням *продрозверстки*. Вчитаємося в його аргументацію: «Середній селянин виробляє продовольства більше, ніж йому потрібно, і, таким чином, маючи хлібні надлишки, він стає експлуататором голодного робітника. В цьому – основне завдання і основна суперечність... Селянин як власник, у якого лишаються надлишки хліба, звик дивитися на них, як на свою власність, яку він може вільно продавати. А продавати надлишки хліба в голодній країні – значить перетворюватися в спекулянта, експлуататора, тому що голодна людина за хліб віддасть все, що в неї є»¹⁸⁷.

Селянин за умовами своєї праці був одночасно і робітником, і дрібним підприємцем. Він мусив виробляти хліб в більших кількостях, ніж вимагалось для власного споживання. Якщо порівнювати сільського товаровиробника з робітником, то частина врожаю, яка використовувалася для споживання, була його заробітною платою. Частину хліба він мусив продати, щоб компенсувати витрати на вирощування врожаю (фураж для коней, добрива тощо). Якщо порівнювати його з підприємцем, то цю частину врожаю слід віднести на собівартість продукції. Нарешті, за сприятливих обставин у нього залишалася та частина врожаю, яку можна було б спрямувати на продаж, щоб одержати грошовий прибуток. Прибуток мотивував його працю. Коли б він завчасно знав, що його не буде, то обмежився б площею засіву зернових на присадибній ділянці для власних потреб. Навіщо працювати, не отримуючи винагороди за працю?

Перечитуючи знову після цих елементарних роз'яснень наведену вище цитату з виступу В. Леніна на Всеросійській нараді сільських агітаторів, ми змушені зробити висновок, що в цей час вождь не відрізняв примусового вилучення селянської продукції у формі реквізиції (конфіскації, розверстки) від вилучення в зовсім іншій формі – податковій. Тільки пізніше, через півтора року, тобто під час переходу до нової економічної політики він почав проводити

¹⁸⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 39. – С. 294.

чітку межу між продрозверсткою та продподатком і зробив усе, щоб його зрозуміли партія більшовиків і самі селяни.

Під впливом усього сказаного В. Леніним у 1921 р. його нерозуміння різниці між податком та реквізицією у 1919 р. залишалося поза увагою світової історіографії. Дослідники радянської історії думали, мабуть, що вождь більшовиків своїми емоційними висловлюваннями на адресу селянської спекуляції хлібом хоче відвести від держави звинувачення в тому, що саме вона своєю політикою створила в країні ситуацію голоду. Йшлося нібито про звичайну демагогію політика.

На поверхні так воно і виглядало. Однак таке тлумачення висловлювань людини, яка визначала основні засади радянської політики, суперечить фактам. Слід пам'ятати, що селянське питання, як і всі інші, Ленін підпорядковував питанню про комуністичне будівництво. Він створював лад, у якому держава бажала розподіляти вироблені населенням ресурси так, як це їй було потрібно, тобто без ринкових зв'язків між виробниками і споживачами продукції. Тому він з порога відкидав питання про можливість розпоряджатися ресурсами тими, хто їх виробляв: «Селянин як власник, у якого лишаються надлишки хліба, звик дивитися на них, як на свою власність, яку він може вільно продавати». Іншими словами, **Ленін відстоював право держави-комуни на ліквідацію ринку і розподіл продукції за допомогою створених нею спеціалізованих органів.** Звичайно, цим органам зручніше було мати справу не з мільйонами дрібних виробників, а з керівниками комун та радгоспів. Але питання колективізації було суто технічним. **Радянський уряд ставив в основу своєї політики ліквідацію права приватної власності на засоби виробництва і права безпосередніх виробників на розпорядження продукцією, яка вироблялася ними за допомогою цих засобів.** Це означало, що селяни повинні були позбутися звички дивитися на хліб як на свою власність, що підлягала вільній реалізації.

Технічно важко розрізнити *первинні уявлення* про комунізм у головах вождів РКП(б)–ВКП(б) від *матеріальних конструкцій*, які їм вдавалося реалізувати згідно зі своїми первинними уявленнями. Як правило, вожді й агітаційно-пропагандистський персонал, який обслуговував їх, переконували суспільство в тому, що наслідки комуністичного будівництва цілком відповідали первинним планам. Тільки багаторічне дослідження причин загальносоюзного голоду 1932–1933 рр. і пов'язаного з ним українського Голодомору дозволило мені по-новому зрозуміти наведене вище висловлювання В. Леніна на Всеросійській нараді сільських агітаторів 19 листопада 1919 р. Так само, як Ленін у 1918–1920 рр., Сталін у 1929–1932 рр. намагався втягнути десятки мільйонів селян у створювану державу-комуни. Забігаючи наперед, треба зазначити, що

Леніну це не вдалося, а Сталіну – частково вдалося, коли він застосував стра- хливі засоби (аж до терору голодом).

Повертаючись до продрозверстки у відроджуваній восени 1919 – на початку 1920 р. радянській Україні, слід підкреслити, що плануванням її зайнявся голова Уккратрударму Й. Сталін. Підготовлений ним закон про хлібну розверстку 26 лютого 1920 р. підписали голова вже створеного на цей час Раднаркому УСРР Х. Раковський і наркомпрод М. Владіміров.

Розверстка затверджувалася в обсязі 160 млн пудів. Найбільший тягар припав на хліборобні південні губернії. Хліб мав вилучатися за чотири терміни: *до середини березня* – третина завдання, *до кінця квітня* – чверть, *до середини червня* – ще третина, *до початку липня* вимагалось виконати всю розверстку¹⁸⁸.

Держава нібито тиснула тільки на більш-менш забезпечених селян: хліб вилучався в господарствах з площею засіву понад 3 десятини. Однак, як вказувалося у законі, якби запланована на кінець першого терміну кількість зерна не надійшла заготівельникам «чи тому, що більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль укривачів хліба у заможних селян», – розверстка мала поширитися на господарства з меншою площею засіву¹⁸⁹.

Укривачам хліба загрожували покаранням аж до конфіскації майна. Поряд із каральними передбачалися стимулюючі заходи. 10% обсягу розверстки у південних і Полтавській, і 25% – в усіх інших губерніях залишалося у волосних коморах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампанії вилучення хліба. У телеграмі Сталіну в Харків Ленін високо оцінив цей нюанс здійснюваної в Україні хлібозаготівельної кампанії¹⁹⁰.

Услід за хлібною надійшла черга й інших розверсток. Зокрема, Наркомпрод УСРР зобов'язав власників молочної худоби здавати державі від 3 до 6 фунтів (залежно від губернії) тваринного масла від кожної корови. За непоставку передбачалося покарання: подвійне обкладання, реквізиція корів, арешт винних. У травні 1920 р. уряд затвердив загальну кількість поставок, яка мала бути розподілена по губерніях і доведена до кожного селянського двору. Передбачалося одержати 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн яєць, 12,4 млн пудів картоплі тощо¹⁹¹.

¹⁸⁸ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 111–112.

¹⁸⁹ Там само. – С. 112.

¹⁹⁰ В. І. Ленін про Україну. – К., 1967. – Ч. 2. – С. 427.

¹⁹¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 112.

Масштаби реквізиції, до яких вдавалася влада, не йшли в жодне порівняння з податковим тягарем дореволюційних часів. Не дивно, що селянський опір зростав. **Спроба заручитися підтримкою сільської бідноти не завжди спрацьовувала, і В. Ленін порекомендував спертися на військову силу.** У листі-директиві членам РПО з нагоди відправлення військ на польський фронт він писав наприкінці липня:

«1. Військам Кавкфронту йти пішки через усю Україну, розрахувавши маршрути так, щоб у кожну волость (з 1900 приблизно волостей України) заходила *двічі*, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (потім *перевірки* виконання) таких завдань:

а) збирання продовольства (за розверсткою);

б) створення на місці, тобто в кожному селі, і під охороною місцевих селян і під їхню відповідальність *подвійного* (проти розверстки) запасу продовольства (засипаного в коморі, у будинку попа, поміщика, багача і т. п.) ...

2. Для зазначених цілей у кожному військову частину додати комісара або інструктора ...

3. У “впертих” волостях чи селах військові частини або організують “третє відвідування” (військом), або залишаються на постій довше (до двох тижнів) для покарання і виправлення ... »¹⁹²

Завдяки комнезамам і військовій силі стягнення продрозверстки в другій половині 1920 р. пішло краще. До кінця року в українському селі було мобілізовано 71,5 млн пудів хліба¹⁹³. Цей результат поступався затвердженому плану за кількістю (160 млн пудів) і строками (до кінця першої половини року). Проте він був вагомий.

Нещадне стягнення продрозверстки призвело до різкого погіршення становища на селі. Навесні 1920 р., коли здійснювалася радикальна аграрна реформа, селянство активно підтримувало радянську владу. У зв'язку з цим провалилися розрахунки С. Петлюри після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак восени обурені реквізиціями селянські маси почали активну боротьбу з частинами Червоної армії, які брали безпосередню участь у продрозверстці. «Куркульський бандитизм», як більшовики назвали новий виток громадянської війни після ліквідації польського і врангелівського фронтів, широкою хвилею розлився по всій Україні. У середині жовтня Ленін свідчив: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»¹⁹⁴.

¹⁹² Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 51. – С. 244–246.

¹⁹³ Народное хозяйство Украины в 1921 году. – Харьков, 1922. – С. 606.

¹⁹⁴ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 493.

Продрозверстка все більше підточувала підвалини радянської влади. Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі геть усе, вони втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Від регресу продуктивних сил у сільському господарстві страждали як міські споживачі, так і селяни: прагнучи нагодувати армію і робітничий клас, держава реквізувала запаси, якими останні мали харчуватися до нового врожаю.

Л. Троцький розгледів економічну небезпеку продрозверстки ще за результатами першої хлібозаготівельної кампанії 1919 р. У лютому 1920 р. він звернувся в ЦК РКП(б) з *пропозицією замінити продрозверстку прибутково-прогресивним натуральним податком*, щоб стимулювати селян до розширення виробництва. У його доповідній записці були такі проникливі рядки: «Сучасна політика зрівняльної реквізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час зсипки і зрівняльного розподілу продуктів промисловості спрямована на зниження землеробства, на розпилення промислового пролетаріату і загрожує остаточно підірвати господарське життя країни»¹⁹⁵. Але колеги наркомвоєнмора не погодилися з пропозицією, яка насправді означала тільки повернення до невдалого декрету від 30 жовтня 1918 р. про натуральний податок. Пізніше Троцький зробив спробу довести, що він на рік раніше від інших членів політбюро ЦК РКП(б) обстоював неп. Та це неправильно в принципі. Жовтневий декрет 1918 р. про продподаток був пов'язаний з хлібною монополією держави і руйнуванням ринкових відносин між містом і селом. Він тільки за назвою збігався з продподатком 1921 р., який запроваджувався державою при відмові від хлібної монополії і поверненні до ринку.

У зимові місяці 1919/1920 рр., після перемоги над Денікіним, перед керівництвом державної партії уперше постали перспективи мирного розвитку, тому воно не могло не замислитися над методами реалізації комуністичної доктрини. **Колапс «командних висот» економіки було вирішено унеможливити мілітаризацією праці, а в основу відносин з селянством покласти продрозверстку на весь період до запровадження колективного господарювання.**

Як і Троцький, Ленін усвідомлював економічну і політичну небезпеку постійних реквізицій, але не бачив іншого шляху для побудови комуністичної економіки. Це можна зрозуміти, аналізуючи його виступ на VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р.: «При найменшому поліпшенні воєнного становища ми повинні якомога більше сил приділити продовольчій роботі, бо це – основа всього. Розверстка повинна бути доведена до кінця. І тільки тоді, коли ми розв'яжемо це завдання і у нас буде соціалістичний фундамент, ми зможемо споруджувати на

¹⁹⁵ Троцький Л. Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 196.

цьому соціалістичному фундаменті всю ту розкішну будову соціалізму, яку ми не раз починали споруджувати згори і яка не раз руйнувалась»¹⁹⁶. Рівно через рік, на VIII Всеросійському з'їзді рад голова уряду висловив сподівання на те, що продрозверстка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн пудів хліба.¹⁹⁷

Тактика, обрана для порятунку націоналізованих «командних висот» економіки, була накреслена в законопроекті «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства», який Раднарком РСФРР на доручення свого голови розробив і представив у ВЦВК для винесення на VIII з'їзд рад. У цьому документі проголошувалося: «Покладаючи на всі органи Радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»¹⁹⁸.

Аби полегшити собі реквізицію селянської продукції, держава поділила селян на три категорії і сперлася на бідняків, які в умовах зрівняльного землекористування зовсім не проявляли себе як «найбільш старанні господарі». Та саме їх держава ставила за приклад селянам, які виробляли продукцію не тільки для себе, а й на продаж. **На бідняків держава дивилася тільки як на помічників у конфіскації, натомість «куркулів» цікавили її як виробники продукції, яку треба було конфісковувати.** Яким же способом вона мала намір змусити «куркулів» й далі виробляти додаткову продукцію, яка тепер ставала такою, що підлягала конфіскації?

Як робітнича праця перетворювалася на примусову шляхом мілітаризації промисловості, так і селянська праця ставала примусовою запровадженням додаткової розверстки. Розверстка селянської продукції доповнювалася розверсткою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розверстка дасть змогу запобігти катастрофічному скороченню посівів у 1921 р. Якщо перша розверстка являла собою реквізицію продуктів селянської праці, то нову розверстку треба було б назвати *відчуженням робочої сили*. Залишаючи селянам засоби виробництва, тобто ухиляючись від колективізації господарств, держава мала намір реквізувати в них власну робочу силу!

¹⁹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 39. – С. 337.

¹⁹⁷ Там само. – Т. 42. – С. 142.

¹⁹⁸ Восьмой Всероссийский съезд Советов 22–29 декабря 1920 года. Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 267.

24 грудня 1920 р. законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» обговорювався в комуністичній фракції з'їзду рад. Підбиваючи підсумки дискусії, Ленін неохвально поставився до поради О. Шліхтера не перетворювати цей документ на закон безпосередньо на з'їзді, а відкласти його до найближчої сесії ВЦВК: «Ми намагалися в РНК скоріше надати цьому законопроектові форм найбільш підготовлених, щоб з'їзд Рад, де найбільше буде представників з місць, устиг прийняти остаточне рішення. Нам загрожує небезпека спізнитися провести цю кампанію на місці»¹⁹⁹. І справді, уже наближалася посівна кампанія, і потрібно було мати резерв часу для того, щоб змонтувати ще один бюрократичний «центр» комуністичної економіки – Центрпосівком з підвідомчими йому установами аж до волосного рівня. Шліхтера турбувало, як бунтівне селянство поставиться до нового державного намордника, але вожді партії над цим не задумалися.

На з'їзді звучали й інші пропозиції, «як привести до тями куркульню». Голова уряду негативно, хоч і в м'якій формі («я б від цього застеріг»), відреагував на пропозиції деяких делегатів націоналізувати селянський реманент. Він нагадав, що постанова, яка надає право передавати в розпорядження земельних комітетів без будь-якого викупу реманент заможних селян, давно вже існує: відповідну норму було закладено в «Основний закон про соціалізацію землі», прийнятий ще на початку 1918 р. Закликаючи делегатів обмежитися мінімумом, він стурбовано зауважив, що в разі зволікання із втручанням держави в селянське виробництво насіннєве зерно з'їдять і нічим буде засіяти поля. Основний задум пропонованих заходів Ленін виклав цілком відверто, видаючи державний примус за благо для самого селянина: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі»²⁰⁰.

Проект був затверджений з'їздом 23 грудня 1920 р. Важко сказати, чи замислювалися делегати над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними «уроками» на посів вони повертають селянина у становище, яке існувало до 19 лютого 1861 р. Пріоритет юридичних законів над об'єктивними законами ринкової економіки, на якому ґрунтувалася вся політична лінія державної партії, підштовхував суспільство не до комунізму, як це проголошувалося з усіх трибун, а до кріпосництва.

Реалізація нового закону здійснювалася шаленими темпами. 25 грудня РНК УСРР прийняв постанову «Про здійснення весняної кампанії», якою засно-

¹⁹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 42. – С. 171.

²⁰⁰ Там само. – С. 172.

вувався Центрпосівком у складі відповідальних працівників Наркомзему, Наркомпроду, УРНГ і Всеукркомтроду на чолі з головою уряду республіки. В губерніях засновувалися комітети з розширення посівів і поліпшення обробітку землі – посівками. Принцип їх конструювання був таким же: представники губземвідділу, губпродкому, губраднаргоспу і губкомтроду на чолі з головою губвиконкому. За цим же принципом утворювалися повітові й волосні посівками. Безпосередньо в селах вони утворювалися у складі уповноваженого від волості, який визначався волосним КНС, представника сільКНС і голови сільської земельної комісії. Всю поточну роботу посівкомів проводив технічний апарат земвідділів. *Перед посівками ставилося завдання розширити посівну площу України до розмірів 1916 р., коли було досягнуто найвищого рівня.* Вони повинні були організувати обробіток землі й засів полів по можливості шляхом застосування громадських форм праці та зобов'язувалися здійснити масове лагодження селянського реманенту та перекидання червоноармійських і трудармійських частин для роботи у районах з нестачею робочої сили. На Всеукркомтруд та його місцеві органи покладалося формування збиральних загонів і загонів для обробітку буряків²⁰¹. Таким чином, радянська влада брала на себе функції керування не тільки посівною кампанією, але й вторгалася у працю селян, пов'язану з обробітком посівів та жнивими.

Поступка селянам у строках колективізації була відносною. Пропагандистська і технічна підготовча робота повинна була здійснюватися повсякчасно. У тезах відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, які були віддруковані в останній декаді грудня 1920 р. і розповсюджувалися від імені Центрпосівкому серед політичних працівників, відряджених на посівну кампанію, повідомлялося про створення під безпосереднім контролем комнезамів нової організаційної структури у волостях – *селянських будинків (сельбудів)*. Вони були задумані як економічні та культурно-освітні центри для роботи на селі. Їм підпорядковувалися прокатні пункти, волосні амбари з реквізованим у селян насінням (щоб не з'їли!), зерноочисні пункти, ремонтні майстерні, парувальні пункти й усі інші технічні засоби, які існували тільки в сільській місцевості. «Селянський будинок, – стверджувалося в тезах, – повинен стати новим провідником колективізації землеробства як центр зосередження всіх засобів виробництва у сільському господарстві. Вся справа організації і управління цими економічними центрами повинна перебувати в руках комнезамов і професійних об'єднань сільськогосподарського пролетаріату»²⁰².

У Кремлі вважали, що доповнення продовольчої розверстки посівною загальмує скорочення посівних площ, і тоді можна буде використати ресурси

²⁰¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 141.

²⁰² Там само.

країни для модернізації промисловості так само успішно, як це було зроблено у 1918–1920 рр. для розгортання Червоної армії. Обґрунтовуючи економічну політику радянського уряду, В. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді рад висловив сподівання на те, що розверстка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн пудів хліба, і при цьому зауважував: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»²⁰³. РНК РСФРР почав створювати організаційну мережу Центрпосівкому, покликану довести до кожного селянського двору завдання на посів і проконтролювати його виконання.

Схему управління державним господарством за допомогою главків і центрів пізніше назвали невдалою тільки на тій підставі, що вона не давала можливості розібратися в господарюванні на місцях. Проте такий недолік був прогнозованим. Для тих, хто реалізував схеми командної економіки, неочікуваним виявилось інше: **ці схеми не прищеплювалися без насилля і могли спрацьовувати тільки в постійному силовому полі**. Створювана економіка мала великий мобілізаційний ресурс, але для того, щоб виробництво залишалося на плаву, в систему главкізму довелось вмонтувати Головкомтруд і Центрпосівком, в Україні відповідно – Всеукркомтруд і Всеукрпосівком. Перший з них відповідав за мілітаризацію галузей, у яких був зайнятий робітничий клас, а другий змушував селянство працювати в полі за завданнями держави.

Здійснена в грудні 1920 р. зміна політики щодо селянства тільки зовні здавалася радикальною. Нова політика цілком укладалася в генеральну лінію на комуністичне будівництво і тому не влаштовувала селян. Такою зміною курсу партійно-радянське керівництво не могло відвернути нового, найбільш небезпечного спалаху громадянської війни, в якій у нього не існувало жодних шансів на перемогу. Адже це була війна з селянськими масами.

6.8

Радянсько-польська війна

Нова Польська держава народилася восени 1918 р. Диктаторську владу «начальника держави» здобув Юзеф Пілсудський. Державотворчий процес в Україні й Польщі відбувався майже одночасно і в одному геополітичному просторі, проте в різних умовах. На відміну від України, для Польщі ці умови були сприятливі, бо її відродження як держави вважали необхідним обидві супротивні у Світовій війні сторони.

²⁰³ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 42. – С. 142.

Німеччина й Австро-Угорщина, під контролем яких перебували всі польські землі, не перешкождали формуванню зародків державності навіть у воєнних умовах. У 1916 р. вони оголосили, що не заважатимуть утворенню після війни незалежної Польщі. Країни Антанти і США теж вважали Польщу принципово необхідною ланкою повоєнного європейського устрою. Особливу зацікавленість у створенні вільної Польщі виявляла Франція. Після перемоги більшовицької Росії у громадянській війні ця зацікавленість французьких дипломатів стала однозначною. Франція потребувала союзника на східних кордонах Німеччини, аби у разі нового збройного зіткнення змусити ворожу державу воювати на два фронти, як це сталося у 1914–1917 рр.

У польських панівних колах кілька років тривали дискусії: в яких географічних кордонах має відроджуватися країна – п'ястівських чи ягеллонських? Династія П'ястів, що перервалася у 1370 р., володіла землями на Заході. Річ Посполита Ягеллонів (1386–1572) втратила західні землі, але істотно поширилася на схід – на землі Литви, Білорусії та України.

Ю. Пілсудський тиснув на Францію, щоб забезпечити найвигідніший західний кордон, але водночас докладав зусиль для поширення польської військової присутності у східному напрямі. Територія, окупована кайзерівською армією на Сході, залишалася під німецьким контролем і після капітуляції Німеччини. На цьому наполягала Антанта, аби усунути можливість встановлення в цих регіонах радянської адміністрації. У міру того, як німецькі війська на початку 1919 р. поверталися додому, в Білорусії та Україні розгорталася боротьба за владу. Одним із її учасників якраз і була армія Пілсудського. Їй вдалося оволодіти основною частиною Білорусії і українськими землями по Збруч і Горинь. Уряд радянської Росії протягом 1919 р. неодноразово, але безуспішно звертався до Польщі з пропозиціями мирного розв'язання питання про кордони. Перешкодити польській експансії він не міг, бо всі сили віддавалися боротьбі з арміями Колчака та Денікіна.

Польське керівництво вважало військову присутність на східних землях гарантією міжнародного визнання вигідних для нього державних кордонів. Однак Антанта не поділяла ідеї відновлення Речі Посполитої в кордонах, наближених до 1772 р. (тобто до її першого поділу). Вона прагнула обмежити Польщу на сході етнографічними землями, щоб не зачепити інтересів Росії. Йшлося тоді, звичайно ж, про білогвардійську, а не червону Росію. Генеральна лінія дипломатичних і військових зусиль Польщі в цих умовах була досить-таки звивистою. Ю. Пілсудський так сформулював її в написаному в травні 1919 р. листі до прем'єр-міністра І. Падеревського: «До врегулювання питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки – поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, з-за яких ми можемо

конфліктувати з Антантою, зволікати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над "і". Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою рахуватиметься кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукуються, розв'язати справу на свою користь»²⁰⁴.

За умовами Версальського мирного договору Німеччина визнавала незалежність Польщі, віддавала їй частину Верхньої Сілезії, а також відмовлялася від прав на місто Данциг (Гданськ) з округою, яке ставало «вільним містом» під захистом Ліги Націй. Ці умови аж ніяк не відновлювали середньовічний німецько-польський кордон, але навіть їх Німеччина вважала занадто не вигідними. Урешті-решт під тиском держав-переможниць німецькі дипломати капітулювали, і Версальський договір було підписано.

Питання про східні межі території, на якій Польща мала право запроваджувати свою адміністрацію, розглядалося на Паризькій мирній конференції вже після підписання миру. Було утворено територіальну комісію, якій конференція доручила визначити східний кордон Польщі, керуючись етнографічним принципом. Присутні на переговорах колишні царські дипломати В. Маклаков, С. Сазонов та ін. не мали права голосу, але докладали чимало зусиль, щоб відстояти для Росії стародавні українські землі – Підляшшя, Посяння, Холмщину. Однак ці вже істотно сполонізовані землі комісія залишила переважно в польських межах. Результатом діяльності комісії стала прийнята 8 грудня 1919 р. «Декларація Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі». Згодом ця лінія кордону, відома здебільшого під назвою «лінія Керзона», набула великої ваги у світовій історії першої половини ХХ ст. Накреслювалася вона від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ, Устилут, на схід від Грубешува через Крилів і далі західніше Рави Руської, східніше Перемишля до Карпат. За винятком Підляшшя, Посяння, Лемківщини і Холмщини, ця лінія залишала Польщі тільки населені переважно поляками землі. Зрозуміло, що вона не влаштовувала польську еліту, яка дала новонародженій державі назву «Друга Річпосполита» і мріяла про землі на сході, які лише частково були населені поляками і знаходилися в кордонах Речі Посполитої ХVІІІ ст.: Литву, Білорусію, Правобережну Україну.

Поки тривала громадянська війна в Росії, питання про східний кордон Польщі залишалося суто теоретичним. Як і передбачав Пілсудський, воно цікавило Антанту істотно менше, ніж західний кордон. Польща дістала свободу рук на сході.

Цю свободу уряд Польщі використовував так, як йому диктували національні інтереси. Польща не піддалася тиску Антанти й не створила єдиного фронту

²⁰⁴ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пілсудский. Легенды и факты. – М., 1990. – С. 97–98.

з білогвардійцями А. Денікіна. Пояснення просте: Пілсудського не задовольняли східні кордони, накреслені в Парижі, а в разі перемоги Денікіна не випадало розраховувати на щось інше. Незважаючи на те, що Польща перебувала в неоголошеному стані війни з РСФРР, він дав зрозуміти радянській стороні, якою є його дійсна позиція. У результаті дислоковані на польському фронті найбільш боєздатні частини Червоної армії були спрямовані проти денікінців, коли останні йшли на Москву. Пізніше Денікін скаржився, що Пілсудський вкрав у нього перемогу.

Поразка денікінців восени 1919 р. створила нову ситуацію на лінії радянсько-польського розмежування. У Росії звільнялися збройні сили для участі в польській кампанії. За розпорядженням Леніна з інших регіонів країни почалося перекидання військових підрозділів на західний кордон. **Керівників радянської Росії цікавили не тільки Польща й окупована нею Галичина, але й Німеччина, до якої можна було досягнути через Польщу, а також інші придатні для радянзації європейські країни.** Стягуючи сили на Західний і Південно-Західний fronti, В. Ленін вимагав робити це в абсолютній таємниці. У телеграмі від 11 лютого 1920 р., що адресувалася Й. Сталіну (який перебував на Південно-Західному фронті), він просив: «Повідомте точніше, які заходи пропонуєте для створення галицького ударного кулака і для того, щоб не тасувати дивізій; дипломатія наша повинна не галасувати, а мовчати про Галичину»²⁰⁵.

Лінія поведінки «не галасувати, а мовчати» визначалася аж ніяк не бажанням зберегти в таємниці від противника свої наміри розпочати повномасштабну війну. Кінець кінцем, обидві сторони розуміли, що усталення кордону між ними мусить розв'язуватися не переговорами, а силовим способом. В. Ленін робив усе можливе, аби не виглядати ініціатором війни, оскільки народним масам остогиділи безперервні, протягом шести років, воєнні дії. Після перемоги над Денікіним мова дипломатичних нот і заяв, адресованих безпосередньо населенню протилежної сторони, не змінилася. Зокрема, 28 січня 1920 р. по радіо було передано заяву Раднаркому РСФРР про основи радянської політики щодо Польщі, яку підписали В. Ленін, Л. Троцький і Г. Чичерін. У ній запевнялося, що червоні війська не перейдуть лінію Білоруського й Українського фронтів²⁰⁶. Це можна було зрозуміти тільки так, що лінія фактичного розмежування сил могла б стати основою під час визначення державного кордону. Тобто Раднарком нібито готовий був укласти мирний договір ціною уступки Польщі істотної частини українських і білоруських етнічних земель, які вона встигла окупувати в 1919 р.

²⁰⁵ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 326.

²⁰⁶ Декреты Советской власти. – Т. VII. – М., 1975. – С. 140–141.

Однак у світі документів, які раніше не підлягали опублікуванню, політика ленінського Раднаркому щодо Польщі виглядає інакше. Прикладом різючої невідповідності дипломатичним нотам був протокол засідання політбюро ЦК РКП(б) від 28 лютого 1920 р. У ньому підтверджувалася постанова оргбюро ЦК про відрадження на Західний фронт з інших фронтів і внутрішніх губерній усіх поляків-комуністів. У розпорядження Польського бюро при ЦК РКП(б) надавалися потрібні кошти для підтримки комуністичного руху в Польщі. Карлу Радеку доручалося керівництво пропагандистською діяльністю. Визначався її основний напрям: «Щоб війну з Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські і польські маси – як напад імперіалістичної Польщі на угоду Антанті на Радянську Росію, яка бажає миру»²⁰⁷.

Фігура К. Радека була досить колоритною. Цей уродженець Львова керував у 1918 р. відділом друку в Наркоматі закордонних справ РСФРР, з початком Листопадової революції в Німеччині нелегально виїхав у Берлін, де взяв активну участь у створенні Комуністичної партії. У 1919 р. був обраний членом ЦК РКП(б), з березня 1920 р. став секретарем виконкому Комінтерну.

У березні 1920 р. в офіційному листуванні між головнокомандувачем С. Камєнєвим і Раднаркомом оперативний напрямок, що визначався лінією Південно-Західного і Західного фронтів, уже називали Польським фронтом. Концентрація військових сил тут наростала, до цього підштовхували події в Європі. У телеграмі Сталіну від 17 березня Ленін повідомляв, що в Берліні йде бій (ішлося про так званий Каппівський путч, під час якого в Німеччині розпочався загальний страйк), і робив такий висновок: «Хто переможе – невідомо, але для нас необхідно максимально прискорити оволодіння Кримом, аби мати цілком вільні руки, бо громадянська війна в Німеччині може змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам»²⁰⁸.

Ю. Пілсудського не вводили в оману урочисті декларації з Москви. Навряд чи можна сумніватися в тому, що він мав вичерпні дані про більшовицьку активність у своїй країні, спрямовану на розклад державних інститутів через Польське бюро при ЦК РКП(б) і Комінтерн. Інтереси обох країн були непримиренні. Готуючись до вирішальної проби сил, польське керівництво гарячково зміцнювало армію. США, Франція і Велика Британія, які активно сприяли відродженню Польщі, оскільки вважали її головною ланкою в «санітарному кордоні» навколо більшовицької Росії, надали їй велику кількість озброєння. За першу половину 1920 р. Польща одержала від США понад 200 танків, більше 300 літаків, 20 тис. кулеметів,

²⁰⁷ Известия ЦК КПСС. – 1990, № 9. – С. 145.

²⁰⁸ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 331.

3 млн комплектів солдатського обмундирування. Від Франції вона дістала 2 тис. гармат, 300 літаків, довгострокові кредити на суму понад мільярд франків. Навесні 1920 р. збройні сили Польщі налічували 738 тис. чоловік. Польська армія стала одною з найбільших у Європі²⁰⁹.

Готуючись до проби сил з радянською Росією, Ю. Пілсудський урегулював відносини з керівництвом УНР. С. Петлюра відрядив для переговорів у Варшаву дипломатичну місію на чолі з А. Лівіцьким ще восени 1919 р. Упродовж кількох місяців жодного прогресу в переговорах не помічалось, бо Лівіцький бажав відстояти хоча б частину Східної Галичини. 2 грудня 1919 р. він погодився визнати лінію річки Збруч українсько-польським кордоном і повідомив про це польську сторону. Після прибуття до Варшави 11 грудня С. Петлюра підтвердив правочинність його заяви, що відкрило шлях до порозуміння з польською стороною.

21 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії УНР А. Лівіцький і міністр закордонних справ Другої Речіпосполитої Я. Домбський підписали загальну і торговельно-економічну конвенції. Польський уряд визнавав існування УНР у межах, які мали бути означені угодами з суміжними країнами. Кордон між Польщею та УНР встановлювався по лінії, що її війська Пілсудського вже зайняли. Отже, в межах Польщі залишилися Хошчина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина (з 1918 р.), Західна Волинь і частина Полісся по Збруч і Горинь (з травня 1919 р.) та вся Галичина (з липня 1919 р.). Польща відмовлялася від претензій поширитися до кордонів Речі Посполитої 1772 р. і визнавала цю територію за УНР.

Відмова уряду Ю. Пілсудського від історичних прав на частину українських земель мала символічне значення. Натомість відмова С. Петлюри від урочисто проголошеної за його участю злуки УНР і ЗУНР була політичним актом. Держави-переможниці у Світовій війні взяли до відома факт захоплення всієї Галичини Польщею, але не погодилися з включенням переважно непольської Східної Галичини до складу Польської держави. Ця частина колишньої Австро-Угорщини під управлінням Другої Речіпосполитої дістала *статус міжнародної території*. Тому для Пілсудського було так важливо, щоб УНР офіційно заявила про відсутність у неї претензій на цю територію з переважно українським населенням.

24 квітня 1920 р., на додачу до підписаних 21 квітня загальної та торговельно-економічної конвенцій, було укладено і військову конвенцію. Збройні сили С. Петлюри підпорядковувалися польському командуванню. УНР давала згоду на підпорядкування залізниць польському управлінню та на спільну валюту. Утримання польських військ на території України покладалося на український уряд, а озброєння петлюрівських дивізій – на польський.

²⁰⁹ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. – С. 176–177.

Три конвенції пізніше назвали *Варшавською угодою*. Будучи таємною, вона не підлягала ратифікації, тобто затвердженню верховним законодавчим органом.

Повний текст Варшавської угоди було опубліковано тільки в 1926 р. Але союз між Пілсудським і Петлюрою, який перекреслював Акт злуки, став відомим одразу і зустрів в українському середовищі вкрай негативну оцінку. Зокрема, на конференції есерів, що відбулася в Празі, М. Грушевський, О. Жуковський, М. Шаповал та інші лідери українського руху визнали Варшавську угоду юридично неспроможним актом. Проте ніхто з критиків не зауважив очевидний факт – *тільки така угода давала можливість продовжувати боротьбу за незалежність України*.

25 квітня 1920 р. три польські армії загальною чисельністю до 150 тис. бійців перейшли за лінію розмежування сил і почали наступ проти Червоної армії на фронті до 500 км. У наступі брали участь дві українські дивізії. Маючи потрійну перевагу в живій силі, польське командування розраховувало оточити і знищити обидві армії Південно-Західного фронту, після чого захопити Київ і всю Правобережну Україну. На початку травня до відродженої Армії УНР, у якій лишалося не більше 15 тис. бійців, приєдналася 5-тисячна Дієва армія під командуванням М. Омеляновича-Павленка, що саме вийшла з Першого зимового походу.

Дві бригади УГА, які в грудні 1919 р. стояли в районі Вінниці, підписали угоду з Червоною армією і стали назватися ЧУГА – Червона українська галицька армія. Але за два дні до вторгнення польського війська ці галицькі частини перейшли на польський бік. Однак командування польської армії не довіряло галичанам і не погодилося використати їх у боях. Галицькі підрозділи були роззброєні й розформовані. Не довіряло воно цілком і петлюрівцям. Згідно з військовою конвенцією С. Петлюра мав сформулювати ще чотири дивізії, але не дістав на це дозволу. На початок червня 1920 р. чисельність його підрозділів, які брали участь у боях, ледь перевищувала 9 тис. старшин і козаків²¹⁰.

Ефект раптовості й велика перевага в живій силі та озброєнні дали змогу військам Ю. Пілсудського за перший тиждень боїв захопити Житомир, Бердичів і Козятин. 6 травня 1920 р. радянські війська залишили Київ. Але червона 12-та армія, що діяла на київському напрямку, зберегла боєздатність і відступила організовано.

Незважаючи на захоплення історичної столиці України, польські армії опинилися в стратегічно непевній ситуації. Дальше просування розтягувало фронт, вимагаючи нових резервів для подолання опору противника і закріплення здобутої території гарнізонами. Тому польський наступ швидко згас, і війна перейшла в позиційну стадію.

²¹⁰ Верстюк В. Ф. Завершення української революції // Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С. 439.

Виникає запитання, які стратегічні цілі ставило перед собою польське командування? Було зрозуміло, що Ю. Пілсудський не мав достатньої кількості військ, аби витіснити з України більшовиків. Навіть якби в нього були резерви, сумірні за чисельністю з Червоною армією, *в плани маршала не входило завоювання України для створення в ній квазідержави на чолі з С. Петлюрою*. Слід пам'ятати, що Варшавська угода мала пункти, які суттєво обмежували суверенітет УНР, проте територія Польщі визначалася в ній лінією річки Збруч. На угоду між Пілсудським і Петлюрою не вплинув галас деяких польських політиків про відродження колишньої Речі Посполитої в кордонах «від моря до моря», тобто з включенням українського Правобережжя і південно-західних територій Причорноморського Степу.

Щоб відповісти на поставлене запитання, слід зіставити звернення польського сейму до населення України зі зверненням Всеросійського ЦВК до населення Польщі, які були опубліковані після початку воєнних дій. Зіставлення обох документів дає можливість визначити стратегію сторін.

У Декларації сейму говорилося: «Наші Орли несуть мешканцям Волині, Поділля та Київщини порядок, свободу, благословенний мир, несуть народу можливість спокійної праці і гарантії того, що її результати ніхто не забере. З приводу наступу наших військ запевняємо, що він не є загарбницьким... Ми ведемо війну, яку нам нав'язали, з метою, щоб у першу чергу над нами не постала загроза нової війни. Ми повинні встановити такі стратегічні кордони, котрі забезпечували б неможливість нової війни. Окрім цього ми повинні пам'ятати, що за західним берегом Дніпра (тобто на Правобережній Україні. – С. К.) мешкає півтора мільйона польського населення»²¹¹.

Звертають на себе увагу кілька нюансів у процитованому тексті. По-перше, звернення адресувалося лише мешканцям Правобережної України, навіть з переліком конкретних губерній дореволюційної Росії. По-друге, населення цих губерній запевнялося в тому, що результатів його праці ніхто не забере: явний натяк на продрозверстку. Яким способом український уряд мусив утримувати польську армію під час її перебування на Правобережжі, у зверненні не повідомлялося, це була проблема С. Петлюри. По-третє, термін «стратегічні кордони» засвідчував прагнення польських політиків перетворити на державний кордон лінію розмежування військових сил, визначену дозволом Антанти зайняти територію колишньої Російської імперії до р. Збруч. І, нарешті, сейм висловлював турботу про польську національну меншину, але не натякав на те, що наявність

²¹¹ Kumaniecki K. W. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924. – Warszawa-Kraków, 1924. – S. 270–271. Цит. за кн.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – С. 111.

її може бути аргументом для висування вимог про приєднання Правобережної України до Польщі.

Отже, керівники Польщі не збиралися після здобуття Києва йти далі на схід. Вони вважали, що здобуті в радянсько-польській війні успіхи потрібні для забезпечення позиції сили на переговорах про визначення майбутнього польського кордону на сході. Адже їм доводилося протистояти не тільки радянській стороні на майбутніх переговорах, але й позиції Антанти, яка вважала найкращим засобом припинення міжнаціональних війн після розпаду імперій етнографічний принцип визначення кордонів.

Радянська дипломатія зустріла перші невдачі спокійно. Не було сумнівів, що Червона армія рано чи пізно візьме гору над поляками. За своєю чисельністю на той час вона вже перевищувала армії провідних європейських країн, разом узяті. У день захоплення Києва польськими військами ВЦВК звернувся до населення Польщі по радіо і досить відверто виклав довгострокові цілі радянського політичного керівництва. Звернення починалося з констатації очевидного факту: наступальну війну розпочав польський уряд. Тут же з притиском підкреслювалося, що перед цим вторгненням радянський уряд був готовий поступитися Польщі територією, «навіть не населеною в більшості поляками». Хоча радянські війська відступали, ВЦВК був переконаний в остаточній перемозі й запевняв: «Не вірте, що Червона Армія несе вам рабство чи збирається насильно нав'язати вам комунізм. Розгромивши ваших панів, Радянська влада дасть польському народу право влаштовувати своє життя за власним бажанням. Чи захочете ви зберегти у себе сучасний порядок, чи візьмете землю і фабрики у власні руки – це вирішувати вам самим, польським робітникам і селянам»²¹².

Справді, воєнний успіх Ю. Пілсудського був короточасним. **Сподіване С. Петлюрою антибільшовицьке селянське повстання в Україні запізнилося і спалахнуло тільки через півроку, коли радянсько-польська війна вже завершувалася.** Навесні 1920 р. селяни ділили землю і вітали радянську владу. Польське вторгнення українські селяни й тим більше робітничий клас сприйняли як інтервенцію чужоземних сил. Інтервенція викликала загальне обурення, коли виявилось, що окупанти займаються реквізиціями, влаштовують єврейські погроми, поводять себе як завойовники. В Україні почалася мобілізація в Червону армію, яку провадили не тільки органи влади – військові комісаріати, а й профспілки та комнезами. Створювалися парамілітарні сили – частини особливого призначення (російська аббревіатура – ЧОН). Організований чекістами

²¹² Кульчицький Станіслав. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна–Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 193.

під безпосереднім керівництвом Ф. Дзержинського терор проти всіх невдоволених владою зміцнив тили радянських військ. На окупованій території організовувався партизанський рух для порушення комунікацій польської армії. Він координувався Зафронтбюро (з травня – Закордонним відділом) ЦК КП(б) У під керівництвом Ф. Кона.

Співвідношення сил на фронті неухильно змінювалося на користь радянських військ. Л. Троцький методично нарощував кількісну перевагу, звідусіль перекидаючи на польський фронт найбільш боєздатні з'єднання: з Кавказького фронту – 1-шу Кінну армію, з Туркестанського – 25-ту Чапаєвську дивізію, з-під Перекопу – 8-му Червонокозачу дивізію.

Контрнаступ радянських військ розвивався двома головними напрямками: через Білорусію – силами Західного фронту під командуванням М. Тухачевського (там зосереджувалися найбільші резерви) і через Україну – силами Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим.

26 травня розпочався контрнаступ радянських військ Південно-Західного фронту. 5 червня три дивізії 1-ї Кінної армії прорвали фронт противника і вийшли в тили 3-ї польської армії. Через два дні вони оволоділи Житомиром і Бердичевом. Одночасно 12-та армія форсувала Дніпро на північ від Києва й почала пробиватися до міста. 14-та армія перейшла в наступ у районі Гайсина й скувала дивізії поляків, призначені на допомогу військам, які обороняли Київ. Просуваючись назустріч 12-й армії, 1-ша Кінна армія створила загрозу оточення 3-ї польської армії. Остання почала в паніці відкочуватися на захід, і 12 червня Київ знову зайняли червоні. Саме червневий наступ Червоної армії на Південно-Західному фронті і став переламним. Далі події розвивалися швидко: 5 липня радянські війська ввійшли в Бар, 12 липня – в Кам'янець-Подільський, а 19 липня – перетнули Збруч. 25 липня 1-ша кінна армія Будьонного захопила Броди, а 26 липня радянські частини ввійшли в Тернопіль.

Ще 8 липня більшовицьке керівництво потурбувалося про створення в Києві *Галицького революційного комітету (Галревкому)* на чолі з В. Затонським. До Галревкому увійшли також М. Баран, Ф. Конар, Мих. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський. А після вступу Червоної Армії на територію Галичини 15 липня було проголошено створення, зрозуміло, незалежної *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР)* зі столицею в Тернополі (з 1 серпня). Ревком видав декрети про конфіскацію поміщицьких і церковних земель, націоналізацію промисловості та банків, відокремлення школи від церкви і церкви від держави.

У Білорусії активні дії червоних військ розгорнулися 4 липня. Армії Пілсудського змушені були залишити 11 липня Мінськ, 14 липня – Вільно. Спроба

закріпитися на Немані їм не вдалося. Війська Західного фронту під командуванням Тухачевського ввійшли у Польщу і почали розвивати наступ на Варшаву.

Польське бюро ЦК РКП(б) у Москві також завчасно потурбувалося про створення *Тимчасового революційного комітету Польщі (Польревкому)* на чолі з Ю. Мархлевським. Зібравшись у Смоленську 24 липня, члени Польревкому швидко прослідували на бронепоезді через Мінськ і Вільно до Белостока, де 30 липня й оголосили про своє існування. Польревкому в складі Ф. Дзержинського, Ю. Мархлевського, Ф. Кона, Є. Прухняка, Й. Уншліхта, Б. Закса, С. Бобинського і Т. Квазилупа надавалася вся повнота влади на окупованій території. Ревком випустив маніфест, у якому проголошувалась необхідність комуністичних перетворень. Якщо раніше, у відозві ВЦВК від 6 травня, польському народу пропонували вибір – зберегти у себе існуючий лад чи обрати шлях експропріації приватної власності – то тепер, у кінці липня, вибору вже не залишалося.

У кризовій ситуації у Варшаві було створено коаліційний уряд В. Грабського, з ініціативи якого сейм утворив надзвичайний орган влади – *Раду захисту держави* (польська аббревіатура – ROP). За рахунок мобілізації і запису добровольців армія за короткий час зросла на 100 тис. осіб. 15 липня польський сейм ухвалив закон про досить-таки радикальну земельну реформу, який згуртував селянство навколо уряду.

Війна між Польщею та радянською Росією не могла пройти повз увагу країн-переможниць у Світовій війні, які саме переймалися вибудовуванням повоєнного порядку в Європі. Зокрема, 5 липня 1920 р. у бельгійському курортному містечку Спа відкрилася міжнародна конференція з участю країн Антанти і Німеччини, на яку прибула польська делегація на чолі з прем'єр-міністром і начальником генерального штабу. Керівники Великої Британії і Франції пообіцяли допомогу, але на певних умовах: Польща мусила дати згоду на кордон, визначений у декларації Верховної ради Антанти від 8 грудня 1919 р. («лінія Керзона»), й зобов'язатися прийняти будь-яке рішення Верховної ради щодо майбутнього статусу Східної Галичини. В. Грабський погодився (що згодом коштувало йому посади), й 11 липня британський міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до радянської Росії.

У ноті Керзон пропонував, щоб радянські війська зупинилися на відстані 50 км на схід від лінії, визначеної Верховною радою Антанти 8 грудня 1919 р. як східний кордон Польщі. Встановлення радянсько-польського кордону по лінії Керзона обмежувало Польщу в її етнографічних кордонах, за винятком стародавніх українських земель, які все-таки переходили під контроль Варшави – Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини. Від окупованої в 1918–1919 рр. Білорусії Польща теж повинна була відмовитися. Керзон вважав потрібним також, щоб у Східній

Галичині, третину території якої вже займали на той час війська Єгорова, воюючі сторони зупинилися на лінії фактичного перебування на день підписання перемир'я. У мирних переговорах, які мали відбутися в Лондоні, проголошувалося посередництво Великобританії. Якщо уряд Росії не погодився б на переговори, держави Антанти залишали за собою право надати Польщі будь-яку допомогу.

Реакцію В. Леніна на ноту Керзона можна встановити за його таємною телефонограмою члену Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталіну. Нота оцінювалася як спроба «вирвати з рук шахрайськими обіцянками перемогу». Ставилася вимога «шаленого посилення наступу на Польщу»²¹³. 15 липня голова Раднаркому вже опрацював план дій у відповідь на втручання Антанти в радянсько-польську війну і звернувся до члена Реввійськради Західного фронту Й. Уншлихта з проханням оцінити ефективність таких дій:

«Повідомте Вашу та інших польських товаришів оцінку такої тактики:

1. Ми заявляємо дуже урочисто, що забезпечуємо польським робітникам і селянам кордон на схід від того, який дає Керзон і Антанта.

2. Ми напружуємо всі сили, аби добити Пілсудського.

3. Ми входимо у власне Польщу лише на найкоротший строк, щоб озброїти робітників, ідемо звідти негайно.

4. Чи вважаєте ви ймовірним і як швидко радянський переворот у Польщі?»²¹⁴

Пленум ЦК РКП(б), який розглянув ситуацію 16 липня, солідаризувався з цією позицією Леніна. Наступ військ Тухачевського прискорювався, посередництво Великої Британії відхилялося. 17 липня Г. Чичерін висловився у ноті-відповіді за прямі переговори з Польщею про припинення воєнних дій і запевнив Керзона, що радянський уряд «виявляє готовність» погодитися на вигідніший польському народові територіальний кордон, ніж той, що утворився в грудні 1919 р. Нарком стверджував, що невідгідний для Польщі кордон Антанта встановила «під тиском контрреволюційних російських елементів». Він звинувачував союзників Польщі – країни, з якою радянська Росія перебувала у стані війни, – в ігноруванні тих польських територіальних інтересів на Сході, що могли бути задоволені тільки за рахунок суміжних з нею радянських республік – України і Білорусії. Причини такої дискримінації інтересів Польщі полягали, на його думку, в тому, що Антанта підтримувала антипольську політику царизму та імперіалістичної російської буржуазії²¹⁵.

Ця нота радянського уряду була нечуваним в історії дипломатії звинуваченням союзників ворога в ігноруванні інтересів цього ворога. Одночасно уряд радянської

²¹³ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 463.

²¹⁴ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 354.

²¹⁵ Документы внешней политики СССР. – Т. III. – М., 1959. – С. 47–54.

Росії ігнорував національні інтереси українського і білоруського народів, оскільки інтереси Польщі мусили задовольнятися за рахунок їхньої етнічної території.

Більш детально територіальний сюжет було висвітлено у зверненні Раднаркому РСФРР до громадян Росії та України, опублікованому в центральних газетах 21 липня. «Питання територіальне не може являти для нас жодних утруднень, – вказувалося у зверненні, підписаному В. Леніним, Л. Троцьким, Г. Чичеріним і Д. Курським. – Разом з дійсними представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний і відповідний інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його споборники накреслили під тиском Сазонова, Маклакова та інших представників великоруської білогвардійщини. Цю особливість яскраво видно на прикладі Холмщини, де володарі Антанти провели прикордонну рису по живому тілу Польщі, наслідуючи традиції їх колишнього союзника – царизму. Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти, однаково ворожі й ненависні трудівникам як Польщі, так і Росії»²¹⁶.

Цей документ пояснює парадоксальну, на перший погляд, політику радянського уряду в територіальному питанні, яке викликало радянсько-польську війну. Виявляється, що В. Ленін і його уряд бажали мати справу не з будь-якою владою Польщі, а тільки з «дійсними представниками польського народу», склад яких був оголошений буквально через тиждень: Ф. Дзержинський, Ф. Кон, Ю. Мархлевський, Є. Прухняк, І. Уншліхт та ін. А тим часом керівництво ЦК РКП(б) робило вигляд, що не має прямого стосунку до утворюваного комуністами польського походження нового органу влади на території Польщі. Дотримуючись правил гри, Ленін навіть в урядових, тобто цілком таємних телеграмах висловлювався підкреслено наївно: «Дзержинський разом із своїми друзями заснував Польський ревком»²¹⁷. Але вождь не приховував, що його уряд надасть допомогу випущеним на авансцену політичної гри і мобілізованим у різних радянських республіках полякам-комуністам.

Суть питання полягала не тільки і навіть не стільки в Польщі. Якраз у ці дні, а саме 23 липня 1920 р. Ленін надіслав Сталіну шифровку, в якій повідомляв, що він вважає необхідним радянізувати Італію, і в цьому його підтримують Г. Зінов'єв і М. Бухарін. Була одна тільки незручність: Італія розташовувалася досить далеко від російських кордонів. Однак ця проблема не була нерозв'язною. Ленін

²¹⁶ Там само. – С. 58.

²¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 51. – С. 247.

продовжував: «Моя особиста думка, що для цього треба радянлізувати Угорщину, а можливо також Чехію і Румунію. Треба подумати уважно»²¹⁸.

Відповідаючи на ноту Чичеріна, Дж. Керзон зауважив готовність радянського уряду «надати Польщі кордон, не менш зручний, ніж етнографічний кордон, первісно запропонований Верховною радою». Він не мав наміру дискутувати з цього приводу і заявив з іронією: «Це, однак, не є питанням, на якому британський уряд має хоча б найменше бажання наполягати, якщо радянський уряд продовжує дотримуватися своєї лінії». Міністр не побачив проблеми і в тому, що Росія проводитиме безпосередні переговори з Польщею. Бажання Антанти, від імені якої виступав Керзон, окреслювалося так: «Щоб переговори були проведені добросовісно і без зволікань; щоб кордон з Польщею відповідав, наскільки це можливо, прагненням того населення, якого це стосується; щоб між Польщею та її східним сусідом було встановлено міцний мир»²¹⁹.

У наступні тижні радянські дипломати тягнули час і лише імітували бурхливу діяльність у переговорному процесі. Тим часом Л. Троцький 23 липня дав директиву Західному фронту всіляко розвивати наступ на Варшаву, а Південно-Західному – на Львів.

1-ша Кінна армія, посилена трьома стрілецькими дивізіями, мала завдання не пізніше 29 липня оволодіти Львовом і захопити переправи через Сан. Бої за оволодіння Львовом загалом тривали з 24 липня по 20 серпня. Зокрема, став відомим бій польських добровольців під Задвір'ям (поблизу Буська), який увійшов до історіографії під назвою «Львівські Фермопіли». Зазнавши поразки, війська Південно-Західного фронту рушили на північ до Замостя – адже в цей час тривав наступ на Варшаву на Західному фронті. Саме оборона фортеці в Замості й стала тим поворотним пунктом, у якому захлинувся наступ кінноти Будьонного. Обороняла Замостя 6-та січова стрілецька дивізія УНР під командуванням Марка Безручка. Восени 1920 р. Середня група військ Армії УНР під командуванням генерал-хорунжого М. Безручка ще воюватиме на українській території – як і вся Армія УНР до підписання перемир'я між Польщею та радянською Росією.

Події в серпні на Західному фронті під командуванням Тухачевського розвивалися спочатку більш успішно для радянських військ. Згідно з планом, частини Червоної армії мали форсувати Віслу і захопити польську столицю з заходу. Це, крім іншого, цілком відповідало намірам більшовицького керівництва просунути-ся в Європу. 10 серпня радянські частини форсували Віслу трохи північніше Варшави, і 12 серпня Ю. Пілсудський покинув столицю. Дипломатичні місії переїхали

²¹⁸ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. – С. 357.

²¹⁹ Документы внешней политики СССР. – Т. 3. – С. 62–63.

в Лодзь. 13 серпня радянські війська підійшли за 23 км до Варшави і наблизилися до приміської фортеці Модлін. Деякі червоні частини впритул підступили до Праги – правобережних районів Варшави.

Проте це були їхні останні успіхи. Наступ на Варшаву поступово згас. Радянські війська були знесилені втратами і відірвані від баз постачання. Тим часом польські армії поповнилися частинами, перекинутими з-під Львова, а також за рахунок резервів і нових формувань. Польське командування створило шестикратну перевагу сил у напрямі головного удару і 14 серпня перейшло у контрнаступ. Через 10 днів основна частина військ Західного фронту відкотилася за Буг, у район Брест-Литовська і Гродна. Радянські 4-та армія і дві дивізії 15-ї армії не змогли пробитися на схід і відступили на територію Німеччини, де були інтерновані. В останній декаді вересня 1920 р. фронт знову перемістився на українську територію, в район Житомира і Бердичева.

Загроза втратити незалежність згуртувала навколо польського уряду найширші верстви населення. Негайну допомогу зброєю і боєприпасами надала Франція. До Варшави прибув французький генерал М. Вейган, якому доручили розробити план контрнаступу.

Якщо в липні з перемир'ям зволікала радянська сторона, то тепер ролі помінялися. В. Ленін в інструктивному листі Г. Чичеріну від 14 серпня і водночас у телеграмі Л. Каменєву, який перебував у Лондоні, серед умов пропонованого миру з Польщею назвав і такий пункт: «кордонів, більших від Керзона»²²⁰. Тепер це означало тільки одне: добитися згоди на укладення миру шляхом уступки польській стороні частини української і білоруської території. **Від життєво необхідних Україні кордонів по лінії Керзона, що забезпечувалися посередництвом Антанти, доводилося відмовлятися без сподівань на радянізацію Польщі.**

Прагнучи виправдатися за невдачу польську кампанію, В. Ленін дав зрозуміти делегатам IX Всеросійської конференції РКП(б), яким був підтекст радянської зовнішньополітичної лінії. Більшовицьке керівництво розраховувало захопленням Польщі розхитати повоєнний європейський лад, і насамперед – радянізувати Німеччину. «З наближенням наших військ до Варшави вся Німеччина заклокотіла», – підкреслював він²²¹. Як і в 1919 р., пріоритетним для більшовиків був курс на світову революцію.

Водночас із партконференцією відбулася сесія ВЦВК. По доповіді В. Леніна вона прийняла заяву про основи угоди між Росією і Польщею. У заяві, опублікованій 25 вересня, вказувалося, що РСФРР готова негайно підписати перемир'я

²²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 51. – С. 259.

²²¹ Там само. – Т. 41. – С. 268.

і прелімінарні умови миру. Кордон між Польщею і Росією пропонувалося встановити по лінії, «що проходить значно далі на схід від кордону, встановленого Верховною союзною радою 8 грудня 1919 р. з тим, що Східна Галичина залишається на захід від цього кордону»²²². Законодавчий орган не потурбувався викласти заяву в юридично правильних виразах, «забувши», що з Польщею межувала не Росія, а формально незалежні радянські республіки – Україна і Білорусія. Ця яскрава обмовка зайвий раз показувала, де формувалася радянська міжнародна політика.

У середині вересня Дієва армія УНР розгромила частини 14-ї радянської армії й оволоділа територією між Дністром і Збручем. Однак після підписання в Ризі 12 жовтня перемир'я між Польщею і радянськими республіками подальші воєнні дії стали практично неможливими. 21 листопада С. Петлюра віддав військам наказ відійти за Збруч, де вони були інтерновані.

6.9

Розгром білогвардійців П. Врангеля

Відступаючи під ударами Червоної армії, частина денікінських військ закріпилася в Криму. Корпус генерала Я. Слащова в районі Перекопського перешийка відбив усі спроби радянських військ сходу увірватися на півострів. У лютому 1920 р. кораблі Антанти перевезли в Крим білогвардійські війська з Одеси, а в березні – з Новоросійська. На півострові опинилися найбільш боєздатні частини Добровольчої армії – Корніловська, Марковська, Алексєєвська і Дроздовська дивізії, частини донських і кубанських козаків.

Генерали Добровольчої армії висловили недовіру А. Денікіну, і 21 березня 1920 р. він склав свої повноваження. Військова рада добровольців у Севастополі одноголосно висловилася за передачу повноважень верховного правителя і головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії генералу Петру Врангелю.

П. Врангель перейменував Збройні сили Півдня Росії в Російську (в оригіналі «Русскую». – С. К.) армію і швидко повернув їй втрачену боєздатність. Війська були зведені у чотири корпуси під командуванням О. Кутєпова, Я. Слащова, Ф. Абрамова і П. Писарева. У вересні збройні сили були реорганізовані в дві Російські армії. До складу 1-ї армії увійшли залишки офіцерських дивізій колишньої Добровольчої армії, що зберігали найвищу боєздатність.

Свою військово-політичну програму Врангель висловив у таких виразах: «Не триумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоча б на

²²² Документы внешней политики СССР. – Т. 3. – С. 205.

клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які притягли б до себе всі помисли і сили народу, що стогне під червоним гнітом»²²³. Відмовляючись від ідеології «єдиної і неподільної Росії», він зробив деякі кроки для налагодження діалогу з українським визвольним рухом, але С. Петлюра не бажав мати з ним жодних справ. У Криму припинилися арешти активістів кримськотатарського руху «Мілла-Фірка». Від своїх командирів Врангель вимагав не застосовувати зброї у разі зустрічей з антирадянськими силами. В одному з перших інтерв'ю з представниками преси 9 квітня 1920 р. він розкритикував політику А. Денікіна: «Замість того, щоб об'єднати всі сили, котрі поставили собі за мету боротьбу з більшовиками і комуністами..., учасники Добровольчої армії бились і з більшовиками, і з українцями, і з Грузією, і з Азербайджаном, і лише трохи не вистачило, щоб почали битися з козаками, які становили половину нашої армії»²²⁴.

Запоруку успіху у війсьній сфері П. Врангель бачив у налагодженні відносин із селянством. Виданий ним закон про землю передбачав викуп землі у поміщиків державою, після чого вона повинна була за плату передаватися у приватну власність селянам. Ціна десятини землі встановлювалася в розмірі п'ятикратної вартості середньорічного урожаю, отриманого з неї. Для викупу селянам повинна була надаватися велика розстрочка – 25 років. Маєтки площею до 600 десятин у поміщиків не вилучалися. Характеризуючи свій закон, Врангель зазначав, що землею повинна володіти «на засадах міцно закріпленої приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати в неї свою працю»²²⁵.

Земельний закон П. Врангеля був продуманий і реалістичний, але тільки для всієї країни, а не окремо взятого півострова, і тільки в мирних умовах. Один з учасників його розробки В. Оболенський у своїх мемуарах писав: «Я глибоко переконаний і тепер, що якби земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому він був виданий генералом Врангелем 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р., – підсумки громадянської війни були б зовсім іншими»²²⁶.

Щоб боротися з радянською владою, білогвардійцям треба було вийти з Криму. Наступальна операція почалася 6 червня, коли радянські війська втягнулися в битву за Київ. 13-та армія червоних під командуванням Р. Ейдемана прикривала вихід з Криму. Але вона мала не більше 17 тис. багнетів і шабель за незрівнянно гіршого озброєння. Барон Врангель постійно посилював наступальний потенціал свого війська за рахунок сучасної зброї. Такі можливості в нього були: у крим-

²²³ Врангель П. Н. Воспоминания. – Ч. 2. – М., 1992. – С. 75.

²²⁴ Там само. – С. 73–74.

²²⁵ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. – Т. 2. – Симферополь, 1961. – С. 247–248.

²²⁶ Цит. за: Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) – К., 2011. – С. 115.

ські порти постійно прибували кораблі Антанти з озброєнням і військовим спорядженням.

У районі Перекопу, Чонгарських укріплень і Каховки розгорнулися жорстокі бої. Білогвардійцям не вдалося розгромити війська Ейдемана і вийти на широкий оперативний простір. Радянські війська закріпилися на правому березі Дніпра.

У середині червня англійські кораблі перевезли в Крим з Кубані близько 40 тис. денікінців. Завдяки цьому поповненню Врангель знову міг ставити широкі завдання: з одного боку, захопити Донбас, а з другого – вдарити по тилах Південно-Західного фронту. Проте радянське командування здійснило попереджувальний контрнаступ, який, щоправда, не забезпечувався великими силами і скоро згас. Наприкінці червня фронт стабілізувався на лінії Херсон–Нікополь–Бердянськ.

Одночасна боротьба на польському і врангелівському фронтах змусила радянське командування вдатися до нових мобілізацій. Починаючи з липня, 13-та армія стала частіше одержувати поповнення з внутрішніх військових округів. На допомогу їй було створено 2-гу Кінну армію (командувач Ф. Миронов).

Тим часом держави Антанти натиснули на Врангеля, щоб він розпочав новий наступ і полегшив становище польських військ. Наприкінці липня білогвардійці захопили Олександрівськ, звідки можна було одночасно загрожувати Донбасу і тилам Південно-Західного фронту. Одначе з тими силами, які мав барон, розв'язувати стратегічні завдання було явно нереальною справою. Уже на початку серпня він втратив Олександрівськ. Ударна група у складі трьох радянських дивізій форсувала Дніпро біля Берислава й закріпилися на Каховському плацдармі. З Сибіру на плацдарм було перекинуто ще одну дивізію на чолі з В. Блюхером. У багатоденних виснажливих боях під Каховкою червоні зазнали великих втрат, але втримали плацдарм.

У середині серпня П. Врангель кинув у бій всі наявні сили і знову захопив Олександрівськ. Розвиваючи наступ у східному напрямку, білі зайняли залізничну станцію Синельниково і Маріуполь. Була створена загроза Катеринославу, але за відсутності резервів успіх не вдалося закріпити.

А. Троцький прийняв рішення об'єднати війська, що вели бої проти білогвардійців, в окремий Південний фронт на чолі з М. Фрунзе. До складу фронту, крім 13-ї і 2-ї Кінної, увійшла 6-та армія, яку сформували на базі переведених з-за Волги частин, а згодом – 4-та. 27 вересня М. Фрунзе приступив до формування штабу фронту і в першому виданому наказі поставив завдання зайняти Крим до початку зими.

Шансів на перемогу в 1920 р. у білих уже не було, хоча в Україні знову піднімалася висока хвиля антирадянського селянського руху. Обурені продрозверсткою і заборonoю торгівлі українські селяни, проте, пам'ятали короткий період

денікінського панування в 1919 р. і тому аж ніяк не могли перетворитися на союзників білогвардійців.

Пристаючи до виконання обов'язків командувача фронту, М. Фрунзе зустрівся з величезними труднощами. Певне уявлення про них дає його лист В. Леніну з Харкова, датований початком жовтня 1920 р.: «Завдання надзвичайно важке, тому що дух військ надломлений, серед нас ідуть розмови про зраду, свіжих резервів нема. Становище ускладнюється дезорганізацією тилу. В самому Харкові у мене нема жодної надійної частини. Настрій запасних частин, майже зовсім роздягнутих і погано харчованих, зовсім поганих. Відчуваю себе разом зі штабом фронту оточеним ворожою стихією»²²⁷.

Однак якраз у жовтні у північній Таврії і в Криму стався вирішальний перелом. Припинення воєнних дій на польському фронті дало можливість посилити Південний фронт, перш за все – 1-ю Кінною армією. Поки вона пересувалася в таврійські степи, з її складом добре попрацювали «особисти», налагоджуючи сувору армійську дисципліну шляхом арештів і розстрілів. У 13-й армії спеціальна виїзна сесія армійського трибуналу теж провела велику профілактичну роботу. Тут був роззброєний і розформований цілий полк, 75 його бійців засуджені до розстрілу. На вимогу А. Троцького в тилу Південного фронту створювалася потужна мережа загороджувальних загонів²²⁸.

Одночасно серед населення і бійців Південного фронту була розгорнута масштабна агітаційно-пропагандистська кампанія. Безпосередньо на фронт прибули відомі діячі більшовицької партії з великим досвідом компартійно-пропагандистської роботи – М. Калінін, А. Каменєв, А. Луначарський, Є. Преображенський та ін.

Після тривалих переговорів Х. Раковському і М. Фрунзе вдалося укласти *воєнно-політичну угоду з повстанською армією Нестора Махна*. Перед махновцями було поставлене явно нереальне завдання: захопити кримські перешийки і відрізати від них армії Врангеля. Вони пройшли шаленим темпом 250 верст, захопили 24 жовтня Оріхів, а 30 жовтня – Мелітополь, дезорганізували тили білогвардійців, але в жорстоких боях зазнали великих втрат.

28 жовтня М. Фрунзе віддав наказ про генеральний наступ. Головний удар було завдано з Каховського плацдарму. Під загрозою оточення війська П. Врангеля стали швидко відходити до Перекопу. Операція закінчилася 3 листопада. Білогвардійці втратили 20 тис. бійців, близько 100 гармат та великі запаси боєприпасів, але не дозволили себе оточити і відійшли під захист Турецького валу.

²²⁷ Див.: Верстюк В. Ф. Завершення української революції // Політична історія України. XX століття. – Т. 2. – С. 448.

²²⁸ Там само. – С. 449.

Турецький вал являв собою штучні укріплення на всю довжину Перекопського перешийка (11 км) заввишки 8–10 метрів, з глибиною рову попереду вала близько 10 метрів і трьома лініями дротяних загороджень. Це була перша смуга оборони. За два десятки кілометрів від неї знаходилася друга смуга оборони – Ішунські укріплення: шість ліній окопів з дротяними загородженнями.

Напередодні штурму Перекопу на Південному фронті було зосереджено майже 200 тис. бійців, у тому числі найбільш боєздатні частини Револуційної повстанської армії (махновців). Штурм укріплень лобовими атаками Фрунзе до-ручив 51-й дивізії. Три інші дивізії 6-ї армії і махновці мусили в цей час убрид форсувати Сиваш і через Литовський півострів вийти у тил білих.

Операція почалася 8 листопада і була надзвичайно кровопролитною. 11 листопада опір білогвардійців було зламано. 16 листопада кіннота червоних зайняла Керч і Фрунзе доповів В. Леніну про ліквідацію Південного фронту.

Боротися на території півострова для армії П. Врангеля не мало сенсу і, сівши на кораблі у кримських портах, білогвардійці емігрували в Туреччину. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було евакуйовано 145,7 тис. військовослужбовців врангелівських армій та біженців²²⁹. Доля тих, хто не бажав їхати на чужину, склалася трагічно.

10 листопада Реввійськрада Південного фронту (командувач – М. Фрунзе, члени РВР – І. Смілга, М. Владіміров, Бела Кун) направила радіограму Врангелю, в якій обіцяла тим, хто припинить опір, аж до осіб вищого командного складу, «повне прощення стосовно всіх провин, пов'язаних з громадянською боротьбою». По суті, це звернення повторювало «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля», опубліковану газетою «Правда» 12 вересня і підписану В. Леніним, Л. Троцьким і С. Каменєвим. Однак Ленін був схильний до компромісів тільки тоді, коли за них щось одержував. А тут справа з Врангелем вже добігла кінця, і виявляти зайву поступливість він не бажав. 12 листопада в Крим на адресу РВР Південфронту (в копії – Л. Троцькому) пішла телеграма такого змісту: «Дуже незадоволений непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля, коли ж супротивник не прийме цих умов, то не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»²³⁰.

П. Врангель приховав від своїх офіцерів і солдатів радіограму Реввійськради. Але чекісти поширювали відозву за підписом популярного серед військовиків генерала О. Брусилова, який займав у Червоній армії формально високу, але

²²⁹ Врангель П. Н. Воспоминания. – Ч. 2. – С. 430.

²³⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 52. – С. 6.

беззмстовну посаду голови Особливої наради при головнокомандувачеві військ. Тому багато солдатів, офіцерів і цивільних чиновників залишилися в Криму.

Ті червоноармійці, що залишилися живими після штурму Перекопу, входили в міста Криму переможцями. Є багато замальовок з натури, які показують ситуацію на півострові у перші дні після відновлення радянської влади. Ось одна з них:

«У понеділок 2 листопада (ст. ст. – С. К.) у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті. Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе відібраний одяг, жбурляючи свій розідраний солдатський нещасному роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдягання, бо наступний солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника і т. п. [...] Наступного дня, у вівторок, почався грабунок винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачало, почали відкривати бочки і пити прямо з них. Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося всюди, заливало підвали і виливалось на вулиці. В одному підвалі у вині втопилося двоє червоноармійців, а Феодосійською вулицею від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного та білого вин, і червоноармійці, які проходили вулицею, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом»²³¹.

Значного поширення серед червоноармійців і матросів набуло насильство над жінками. Свідки кримського терору розповідали: «Матроси, п'яні й осатанілі від крові, увечері, під час оргій, у яких змушували брати участь сестер милосердя, дружин заарештованих та дружин офіцерів, які виїхали, а також заручниць, – брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. "Хрестики" уночі розстрілювали»²³².

Це був, так би мовити, терор плебсу, коли за умов цілковитої безконтрольності на поверхню вихлюпувалися найпідліші риси людської натури. Але не меншу роль у ці дні й тижні після «звільнення» Криму від білогвардійців відігравав і державний терор. Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 р., В. Ленін говорив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, перетравимо»²³³.

²³¹ В Крыму после Врангеля (Рассказ очевидца) // Крымский архив (Симферополь). – 1996, № 2. – С. 59–60.

²³² Мельгунов С. П. Красный террор в России. – М., 1990. – С. 153.

²³³ Ленин В. И. Полн. сбор. соч. – Т. 42. – С. 74.

Взяли, розподілили, підкорили, перетравили. Особливо активну роль в організації державного терору відіграв начальник Кримської ударної групи (утворена 21 листопада 1920 р.) в Окремому відділі Південного і Південно-Західного фронтів Ю. Євдокимов, у майбутньому – організатор Голодомору 1933 р. в Північно-Кавказькому краї.

Виконуючи обов'язки начальника Окремого відділу ВЧК С. Дукельський з приводу діяльності Євдокимова висловився так: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було унеможливлено виникнення в Криму білих банд»²³⁴. Командувач фронту представив Євдокимова до нагороди орденом Червоного прапора – і той одержав такий же бойовий орден, яким нагородили найбільш героїчних учасників штурму Перекопу. Резолюція М. Фрунзе на нагородному листку звучала так: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження в звичайному порядку не зовсім зручно»²³⁵.

Більш-менш вірогідна кількість жертв кримського терору назавжди залишиться невідомою. Жертв низового, так би мовити, робітничо-селянського терору підрахувати неможливо а *priori*. Державний терор зимою 1920/1921 рр. ще не мав своєї статистики. У літературі фігурують різні оцінки. Перша з них була оприлюднена С. Мельгуновим у книзі, яка вперше вийшла друком у Берліні в 1923 р. Мельгунов наводив свідчення письменника І. Шмєльова лозаннському суду, який твердив, посилаючись на офіційні більшовицькі джерела, про 56 тис. розстріляних – військових і цивільних. Сам письменник мав сумніви щодо цієї цифри і називав суду іншу – 120 тис. розстріляних.

Остання за часом з опублікованих оцінок жертв червоного терору в Криму належить В. Булдакову: «Упродовж зими 1920/1921 рр. в Криму було розстріляно, утоплено в морі, прилюдно повішено чи не 100 тис. осіб – не тільки з числа "офіцерів, чиновників воєнного часу, солдатів, працівників в установах добармії", яким було наказано з'явитися на реєстрацію, але й маса представників інтелігенції. Оскільки багато видних місцевих комуністів аж ніяк не вітали розгул кривавого безмежжя, не доводиться сумніватися, що ця акція інспірувалася з більшовицького центру, хоча зберігалася й інерція низових ініціатив»²³⁶. Твер-

²³⁴ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 2000. – С. 100.

²³⁵ Див.: Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 121.

²³⁶ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – С. 506.

дження про інспірованість терору з більшовицького центру Булдаков підкріплює посиланням на вагомий документ, щоправда, більш раннього походження. 28 липня 1920 р. Сталін телеграфував Троцькому: «Наказ про поголовне винищення Врангелівського комскладу маємо намір видати й поширити в момент нашого загального наступу»²³⁷.

Скандал, влаштований В. Леніним з приводу амністії солдатам і офіцерам армії Врангеля, теж підтверджує здогадку В. Булдакова про те, що призвідників червоного терору слід шукати в Кремлі. Але вождь славних радянських чекістів Ф. Дзержинський виказав певну сором'язливість, коли його прямо запитали про відповідальність за терор небачених масштабів. У 1923 р. на обговоренні рукопису роману М. Тартаковського «В тупике» з участю Дзержинського письменнику випала нагода запитати його про відповідальних за терор. Тартаковський згадував: «Офіцери з'явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з'явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів: – “Бачите, отут було зроблено велику помилку. Крим був осиним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використовують ці повноваження”»²³⁸. Відповідь зрозуміла – який же кат пишається своєю професією?

Окремою сторінкою червоного терору в Криму була спроба В. Леніна фізично знищити координованими діями Революційну повстанську армію махновців. Вклад її в розгром Врангеля був величезним, але керівництво партії вирішило одним ударом покінчити з махновцями в обох районах їх дислокації: постійної в Гуляйполі й тимчасової – в Криму. Поставлене завдання здавалося М. Фрунзе реальним, оскільки найбільш боєздатна частина повстанських сил зосереджувалась у Криму, схожому на пляшку з вузькою шийкою – ні втекти, ні розпорошитися, як на просторах степової України.

Командувач фронту доручив начальнику тилу 4-ї армії Грюнштейну таємно здійснити передислокацію військ з метою оточення й наступного знищення махновців у Гуляйполі і Криму. 23 листопада Фрунзе доповів Леніну: «В ніч з 25 на 26 повинна розпочатись ліквідація залишків партизанщини ... Щоб виключити підозри, начальнику тилу 4-ої армії наказано вжити необхідних заходів»²³⁹.

Операція провалилась, бо у махновців виявилось надто багато прихильників у лавах тієї військової сили, якій було наказано знищити їх. Н. Махну вдалося ви-

²³⁷ Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. – М., 1996. – С. 150.

²³⁸ Див.: Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР. – С. 129.

²³⁹ М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов. – М., 1941. – С. 453.

вести з боями основну частину своїх військ із Криму. Невдача спіткала Фрунзе й у спробі знищити організований повстанський рух у степах України. Обурені підступністю влади, червоноармійці поодинці й цілими частинами переходили на бік повстанців. Влада вже звично відреагувала на невдачу – терором. 30 листопада з'явився наказ Грюнштейна, уперше оприлюднений В. Верстюком. Він такий виразний, що не потребує жодних коментарів²⁴⁰:

«НАКАЗУЮ:

1. Захоплених у боях і при очистці районів полонених знищувати публічно;
2. Крім махновців, розстрілу підлягають: а) червоноармійці, які перейшли на бік Махна з частин Червоної армії; б) червоноармійці – військовополонені Врангеля, які поступили на службу до Махна; в) жителі, які надають Махнові допомогу і сприяння;
3. У майбутньому вести боротьбу з усією безпощадністю, знищуючи банди і знищуючи до тла осередки бандитизму (тобто села. – С. К.);
4. При очистці районів застосовувати в якнайширшому масштабі систему заложників і встановити кругову поруку населення».

У листопаді 1920 р. закінчилося недовге життя 3-ї Російської армії, яку створив у Польщі на допомогу П. Врангелю один з лідерів російської партії есерів і голова Російського політичного комітету у Варшаві Б. Савинков. Уперше ця армія чисельністю не більше 5 тис. бійців заявила про себе у вересні 1920 р., коли вона разом з Дієвою армією УНР перейшла через Збруч і зайняла невелику територію на Правобережжі. 18 листопада червоні заволоділи Проскуровом і прикордонним Волочиськом. А після відходу з території України останніх частин Дієвої армії УНР радянській владі більше не протистояли жодні регулярні війська.

6.10

Договір 28 грудня 1920 р.

На відміну від Фінляндії або Польщі, Україна була надто тісно інтегрована впродовж попередніх століть у великоросійське імперське тіло. Саме тому В. Ленін не зміг уявити, наскільки глибоким виявиться національно-визвольний рух у цьому регіоні колишньої імперії. Сформульовану ним наприкінці 1919 р. перспективу побудови українських радянських органів влади він схильний був визначати формулою «повного злиття», а не «цілковитої незалежності».

²⁴⁰ Верстюк В. Ф. Завершення Української революції // Політична історія України. XX століття. – Т. 2. – С. 453–454.

За всіх умов більшовики могли спокійно прораховувати переваги і недоліки будь-якого варіанта в радянському будівництві. В українському питанні вони мали колосальну перевагу над білогвардійцями. Звичайно, серед них було немало таких, хто не визнавав існування українців як окремого від росіян народу, і це проявлялося на кожному кроці. Проте, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, *становлення радянської влади в Україні все-таки відбулося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму*. «Понаднаціональна ідея світової революції, – підкреслював учений, – служила ідейним прикриттям для російської інтервенції»²⁴¹.

Будована більшовиками імперія мала інший характер, ніж попередня. Навіть якби був реалізований варіант «повного злиття», Україна залишалася б у її рамках національним автономним утворенням, тільки без ознак державності. *Саме до варіанта автономізації схилялися практично всі більшовицькі вожді в центрі*. Маючи в Україні колосальну армію, вони вже не схильні були відтворювати попередню квазідержавність, яка ускладнювала централізоване управління територією.

Виявилося, однак, що квазідержавність по лінії радянських органів влади все ще залишалася запитаною. По-перше, варто було рахуватися з народженим народною революцією національно-визвольним рухом. **Без розв'язання національного питання було неможливо в багатонаціональній країні подолати опір суспільства комуністичним соціально-економічним перетворенням**. Боротьбу на два фронти в Кремлі вважали непотрібною, тим більше, що **внутрішня структура радянської влади дозволяла надавати національним регіонам будь-який політичний статус аж до цілковитої незалежності**.

По-друге, керівництво націоналізованою економікою на засадах главкізму виявилось неефективним. Спроби управління з Москви кожним окремо взятим підприємством на периферії призводили до анархії та хаосу. Центр мусив віддати частину своїх прерогатив регіонам, у тому числі національним.

По-третє, існування квазінезалежних національних радянських республік полегшувало розв'язання деяких міжнародних проблем. Одного разу в Кремлі пішли навіть на створення територіальної, а не національної квазінезалежної держави: Далекосхідна Республіка із статусом незалежної держави мусила відгородити радянську Росію від Японії.

Отже, розглянемо плин подій 1920 р., який призвів у кінцевому підсумку до визнання Кремлем незалежності відновленої УСРР в умовах вже припинених воєнних дій на всіх фронтах і окупації української території більш ніж мільйонною російською армією.

²⁴¹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Том 2. – К., 1994. – С. 294.

У перші місяці 1920 р. керівні працівники більшовиків у Москві й Харкові багато говорили про державний статус України. Назва резолюції IV конференції КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» наштовхувала на думку про взаємовідносини двох рівноправних партнерів. Однак точка зору московського істеблішменту на статус України не збігалася з тією, якої дотримувалися республіканські керівники. Йшлося передусім про повноваження наркоматів, які вважалися об'єднаними.

Наприкінці лютого 1920 р. Х. Раковський виступив у харківській газеті «Комуніст» з програмною статтею, в якій наголошував на необхідності об'єднання наркоматів. Але цей процес він уявляв собі так: «Повторюю – потрібно об'єднати, розуміючи під цим не те, що російські комісаріати приєднують до себе українські або навпаки (sic! – С. К.), а що із назрілих до об'єднання українських та російських комісаріатів створюється щось нове, третє, федеральне, в якому представлені однаково інтереси як українського, так і російського пролетаріату»²⁴².

Для представників центру вираз «українські інтереси» звучав дико: які власні інтереси мав український робітничий клас? Якою могла бути окрема від російської федеральна структура, коли в Конституції РСФРР саме поняття «федерація» вживалося тільки в назві країни та її центральних установ? Над питанням про права кожного суб'єкта федерації, які не могли б оспорюватися федеральним центром, ніхто з тих, хто стояв при владі, і не задумувався. Федеральний центр здійснював диктатуру, тобто мав право втручатися у вирішення будь-якого питання на контрольованій ним території.

Не задумувалися в Москві й над тим, що Росія, як була до революції, так і залишилася багатонаціональною країною. Партія більшовиків проголошувала себе організацією інтернаціоналістів, у будові якої ігнорувалися національно-територіальні відмінності її складових частин. **Економічний фундамент будованої більшовиками держави-комуни визначався формулою главкізму. Управління господарством будувалося, так само як партія, на засадах «демократичного централізму».** Головні комітети (главки) об'єднували всі однорідні підприємства в межах Країни рад, і їх керівники зверталися до керованих об'єктів у кожній українській губернії, ігноруючи харківський уряд. Позбавлені офіційних повноважень і відірвані від друкарського верстата, який продукував гроші, харківські керівні установи ставали нікому не потрібними.

Ігнорування України як держави найбільш яскраво проявлялося у військовому відомстві, яке за своїм етнічним складом було чужим на території своєї дислокації.

²⁴² Раковский Х. Государственные отношения России и Украины // Коммунист. – 1920. – 27 февраля.

Покликаючись на небезпеки воєнного часу, які могли збільшитися внаслідок ігнорування українського чинника, політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. поставило в порядок денний питання «Про пресу московську і місцеву з огляду на друк ряду заміток і повідомлень про Україну, які можуть лише використати петлюрівці та поляки». Було прийнято постанову звернутися до ЦК РКП(б), щоб вплинути на центральну пресу, і доручити Х. Раковському «дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно з цим вести газетну роботу»²⁴³.

У другій половині 1920 р. фундаментальні вади главкізму стали очевидними і в Москві, і в Харкові. У вересні Х. Раковський здійснив інспекційну поїздку по губерніях України, після чого виступив з кількома публічними заявами. В одній з них він сказав: «На Україні зберігся весь промисловий апарат. Він очікує на незначний ремонт, а головне – на достатню кількість палива, сировини, грошових знаків, щоб запустити його на повну потужність. Потрібно наголосити, що під час поїздки ще раз виявилось, як важко відбиваються на промисловості ультра-централістські тенденції»²⁴⁴.

До подібного висновку прийшов і Л. Троцький. Голова Реввійськради був гірко розчарований невдалою війною з Польщею, яка яскраво показала відірваність Червоної армії від тилів унаслідок кризового стану залізниць і викликаного над-централізацією розгартіяшу в оборонній промисловості. У доповідній записці членам політбюро ЦК РКП(б) від 2 листопада про прерогативи і завдання Раднаркому УСРР він наголошував: «Лише зараз проходять на Україні внутрішні процеси, які ймовірно забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Разом з тим, новий етап у розвитку передбачає значно більшу самостійність урядових органів на Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. У господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви»²⁴⁵.

Ситуація поступово дозрівала. Коли Наркомзем РСФРР у черговий раз надіслав проект свого декрету в українські губземвідділи, оминаючи Харків, політбюро ЦК КП(б)У зробило цей буденно звичний факт предметом спеціального обговорення і 18 грудня прийняло рішення такого змісту: «Доручити тт. Петровському і Раковському в Москві в'яснити це питання з ЦК РКП

²⁴³ Центральний державний архів громадських організацій України. (ЦДАГО) – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 12. – Арк. 16.

²⁴⁴ Советское строительство на Украине (по докладам отделов губисполкомов). Итоги одной поездки. Харьков, 1920. – С. 54.

²⁴⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 98.

і встановити правилом, щоб жодний декрет РСФРР безпосередньо губерніям України надсилатися не повинен інакше, як через відповідні комісаріати України. Запропонувати Президії Всеукраїнського ЦВК розіслати на місця розпорядження всім губвиконкомом, що жодні декрети і розпорядження РСФРР, надіслані російськими наркомом безпосередньо в губернію, виконання не підлягають»²⁴⁶.

20 грудня Президія ВУЦВК виконала вказівку партійного органу. Г. Петровський розіслав у губвиконком таке роз'яснення: «Оскільки всі розпорядження на території УСРР можуть виходити лише від народних комісарів УСРР та уповноважених РСФРР при Раднаркомі України, то ті телеграми, що виходять від різноманітних відомств РСФРР, виконання на Україні не підлягають. Тому всім губвиконкомом пропоную надалі приймати до виконання та керівництва лише ті розпорядження, які видаються урядовими органами УСРР. Усі телеграми, що міняють українські центри, мають розглядатися як інформаційний матеріал»²⁴⁷.

Рішучий тон і безапеляційність конкретних вказівок харківського субцентру влади не були сепаратистською дією. Бюрократичну сваволю і вади надцентралізації Харків і Москва намагалися подолати об'єднаними зусиллями.

Варто розглянути й міжнародні аспекти, пов'язані з офіційним визнанням Кремлем незалежності й суверенності радянської України. Перш за все, треба з'ясувати, яким був статус УСРР до 28 грудня 1920 р. При цьому необхідно уникати презентизму, тобто погляду на минуле під кутом зору звичних конструкцій більш пізнього періоду.

Об'єднавчою конструкцією, найбільш звичною для нашої свідомості, є, звичайно, «союз нерушимий республик свободных». Однак ця державна конструкція була створена Леніним аж у 1922 р. і не могла спасти кому-небудь на думку за три роки до того. Тому в 1920 р. взаємовідносини між Росією і Україною вважалися можливими тільки у двох варіантах: або Україна ставала незалежною по радянській лінії (хай би ця незалежність і не визнавалася Кремлем), або вона перетворювалася на автономну частину РСФРР.

Аналіз першоджерел переконує в тому, що державні діячі у 1920 р. дотримувалися протилежних поглядів на проблему. Як правило, точка зору визначалася місцем сидіння. Х. Раковський сидів у Харкові й бажав очолювати незалежну республіку. Те, що він входив у Центральний комітет РКП(б), який у 1919–1920 рр. регулярно скликався і розв'язував усі ключові питання, не мало жодного значення. Він

²⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 124.

²⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 573. – Арк. 17.

справді був «людиною центру», але в Москві – одним із 19 чекістів, а в Харкові – першою особою в системі влади.

Навпаки, Й. Сталін ставився до практики надання декларативної самостійності національним радянським республікам у 1917–1919 рр. як до тимчасового явища. У 1920 р., як він вважав, ця практика вже втрачала актуальність. 10 жовтня 1920 р. газета «Правда» опублікувала його статтю, в якій містилися такі знаменні рядки: «Радянська автономія не є щось застигле, раз і назавжди дане, вона допускає найрізноманітніші форми і ступені свого розвитку. Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії (башкири, татари Поволжя, киргизи), від широкої, політичної автономії до ще більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), нарешті, від українського типу автономії – до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан)»²⁴⁸.

В. Ленін з осені 1919 р. уникав зобов'язань будувати відносини з відроджуваною радянською Україною на підставі декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. Його багатократно повторювана теза звучала так: «Самі українські робітники і селяни вирішать свою долю». Разом із тим він використав усю свою політичну майстерність, щоб позбавити українських робітників і селян можливості вирішувати свою долю через делегованих на IV Всеукраїнський з'їзд рад представників, передусім – боротьбистів. Більшість делегатів з'їзду складалася з представників окупаційної армії і призначенців «центральної влади». Тому з'їзд прийняв рішення, продиктовані з Кремля.

Якими були ці рішення? Щоб оцінити їх, потрібно подивитися на аналізовану проблему в динаміці. У 1918–1920 рр. поняття «Республіка рад» існувало у трьох різних вимірах. Перші два були заявлені в Декларації прав трудящого й експлуатованого народу, яку прийняв 31(18) січня 1918 р. III Всеросійський з'їзд рад (пункт 1, дві частини):

«1. Росія оголошується Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим радам.

2. Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік»²⁴⁹.

У першій частині пункту 1 окреслювалися межі Російської імперії, що в цей час розпадалася. На думку вождів, ради (точніше – партія більшовиків, яка в цей час їх активно перетравлювала) повинні були взяти владу на всій території колишньої

²⁴⁸ Сталін Й. Твори. – Т. 4. – С. 352.

²⁴⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С. 55.

імперії. У тому числі – в Україні. За кілька тижнів до оприлюднення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу В. Ленін, Л. Троцький і Й. Сталін звернулися з Маніфестом до українського народу, в якому звинувачували Центральну Раду у невизнанні рад і радянської влади в Україні. У другій частині пункту 1 уже фігурувала РСФРР, тобто держава, очолювана Раднаркомом під час оприлюднення Декларації.

І, нарешті, перед очима більшовицьких вождів незримо витала ще одна іпостась Республіки рад – з набагато ширшими кордонами, ніж царська імперія. Стаття 4 прийнятої в березні 1919 р. Конституції УСРР так її характеризувала: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення»²⁵⁰.

Повертаючись до рішень IV Всеукраїнського з'їзду рад, потрібно навести найголовніше з них: «УСРР є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»²⁵¹. Термін «Всеросійська Республіка» об'єднував територію всієї колишньої імперії, у тому числі й Україну. Безсумнівно, що уособленням цієї Країни рад була РСФРР. Як тільки IV Всеукраїнський з'їзд рад сформував керівний радянський орган влади між з'їздами – ВУЦВК, Г. Петровський звернувся до ВЦВК з проханням включити у Всеросійський орган влади 30 членів Всеукраїнського Виконавчого Комітету. Це звернення задовольнили одразу, й означало воно тільки одне – *початок перетворення УСРР на автономну республіку у складі РСФРР*. Ціаком можливо, що Російська Федерація вже мислилася розширеною до кордонів колишньої імперії – з радянською Польщею та іншими втраченими під час революції регіонами. Однак поразка під Варшавою докорінно змінила ситуацію.

Х. Раковський не тільки очолював уряд УСРР, але й числився наркомом зовнішніх справ. Наркомат цей був примарним, без апарату, і функціонував тільки для того, щоб час від часу робити декларативні заяви, пов'язані з паралельним існуванням УНР. Наприклад, у липні 1920 р. НКЗС УСРР звернувся з нотою протесту до Фінляндії у зв'язку з визнанням останньою уряду УНР²⁵². Усе змінилося після того, як 12 жовтня в Ризі було укладене перемир'я між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого. «Обидві сторони, що домовляються, – вказувалося у прелімінарних умовах миру, – відповідно до принципу самовизначення народів визнають незалежність України та Білорусії»²⁵³. Та минали тиждень за тижнем

²⁵⁰ Там само. – С. 114.

²⁵¹ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР / Збірник законів України. 1920. Ст. 245.

²⁵² Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. – К., 1996. – С. 215.

²⁵³ СУ РСФСР, 1920. – Ст. 516.

після цієї гучної заяви, а становище обох радянських республік стосовно РСФРР залишалося невизначеним.

Тривогу забив керівник російського зовнішньополітичного відомства Г. Чичерін. У листі членам політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада він заявив, що визнання незалежності УСРР на міжнародній арені вимагає термінового визначення її державного статусу в рамках Країни рад. «У Ризькій угоді, – писав нарком зовнішніх справ, – ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України». Чудово орієнтуючись у механізмі функціонування влади на всій території Країни рад, Чичерін додавав: «Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишатися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави»²⁵⁴.

Звернення Г. Чичеріна дало поштовх розгляду українського питання на пленумі ЦК РКП(б). 7 грудня 1920 р. пленум ЦК взяв до розгляду питання в такому формулюванні: «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР та УСРР»²⁵⁵. Комісія у складі Л. Каменєва, Г. Чичеріна і Х. Раковського підготувала пропозиції, обговорені в останній день роботи пленуму ЦК – 9 грудня. Схваливши директиву про визнання УСРР незалежною і суверенною державою, пленум ЦК РКП(б) запропонував урегулювати міжнародні та правові аспекти, що випливали з неї, Президії ВЦВК і НКЗС РСФРР разом з відповідними органами УСРР.

13 грудня Х. Раковський доповів про прийняті рішення на політбюро ЦК КП(б) У. До спільної комісії ВЦВК і ВУЦВК, яка займалася оформленням російсько-українських відносин, увійшов М. Скрипник.

Черговий пленум ЦК РКП(б), що відбувся 24 грудня, розглянув питання, внесені до порядку денного VIII Всеросійського з'їзду рад. Комісія ВЦВК і ВУЦВК винесла на затвердження «Союзно-федеративний договір між РСФРР і УСРР». Пленум ЦК викинув слово «федеративний» з тексту договору і змінив його назву на таку: «Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР». У зміненому вигляді документ мусив пройти експертизу в РНК РСФРР, Президії ВЦВК та на з'їзді рад. Л. Каменєву доручалося роз'яснити стан справ на комуністичній фракції з'їзду рад, а Х. Раковському – виступити на з'їзді з повідомленням про цей пункт порядку денного і запропонувати ратифікувати Союзний договір²⁵⁶.

²⁵⁴ Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – К., 2012. – С. 282–283.

²⁵⁵ Повестки дня пленарных заседаний Центрального комитета РКП(б), ВКП(б). Март 1919 – февраль 1941 / Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 – август 1991 гг. – Вып. 4. – М., 2008. – С. 371–372.

²⁵⁶ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 1.

28 грудня відбулося офіційне підписання «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР». З боку РСФРР його підписали В. Ленін і Г. Чичерін, з боку УСРР – Х. Раковський, який поєднував у своїй особі посади голови уряду й наркома зовнішніх справ. 29 грудня VIII Всеросійський з'їзд рад ратифікував договір. А в березні 1921 р. відбулася його ратифікація V Всеукраїнським з'їздом рад.

У преамбулі Союзного договору урочисто підтверджувалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін». Ст. I проголошувала вступ обох сторін у воєнний і господарський союз. У ст. II декларувалося, що «з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було». Ст. III проголошувала об'єднаними сім народних комісаріатів: військових і морських справ; Вищу раду народного господарства; зовнішньої торгівлі; фінансів; праці; шляхів; пошт і телеграфу. У проекті комісії Л. Каменєва, Г. Чичеріна і Х. Раковського ст. IV мала такий вигляд: «Об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді народних комісарів УСРР своїх уповноважених...». Українська сторона відстояла вкрай важливе доповнення цього речення: «...яких затверджує і контролює Український ЦВК та З'їзд Рад»²⁵⁷.

Здавалося, цим документом, ратифікованим офіційно найвищим у радянській Росії органом влади, завершувалися визвольні змагання українського народу, які тривали з 1917 по 1920 рік. Здавалося, що борцям за незалежність України було завдано катастрофічної поразки. Але радянізована Україна зберегла державність – хай це була й квазідержавність.

Українська радянська державність була квазінезалежною, але все-таки утвердилася як певна реальність. Московський центр надійно контролював Українську радянську республіку, але не її народ, який у ході визвольних змагань перетворився на волелюбну і згуртовану націю.

²⁵⁷ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С. 152–153.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамов, Ф. 478
 Авдієнко, М. 313, 319–320
 Аверін, В. 307
 Авілов, Б. 166
 Авксентьев, М. 117
 Адлер, В. 46
 Айхенвальд, А. 350
 Аксельрод, П. 45
 Аладжалов 442
 Алексєєв, М. (нач. штабу Верх. Головнокомандувача) 87, 89, 119
 Алексєєв, М. (борбист) 416, 430
 Андреев, Леонід 92
 Андрієвський, В. 295
 Андрієвський, П. 290, 298
 Анин, Д. 92, 95, 108–109, 116, 119, 125
 Анікеєв, В. 100
 Ансельм 301
 Антонов-Овсієнко, В. (Антонов, Овсієнко) (Антонов-Овсєєнко, В.) 259–261, 264–265, 306–308, 326, 357, 365, 369, 371, 374
 Антонович, В. 217
 Антонович, Д. 217
 Аристотель 72
 Аркрайт, Річард 73
 Арманда, Інєса 49
 Арон, Р. 19
 Афанасьєв, Г. 275
- Бажан, Микола 18
 Бажанов, В. 351, 353
 Бакинський, С. 254, 258
 Бакунін, Михайло 20, 31, 37–38
 Балабанова, А. 47
 Балицький, В. 430
 Баран, М. 472
 Баран, С. 284–285
 Барановський, Х. 225, 237, 242
 Бартошек Карел 17
- Бах 72
 Бебель, А. 36, 40
 Безансон, Ален 15, 16
 Безручко, Марко 446
 Белобородов, О. 335
 Бердяєв, Микола (Бердяев Н. А.) 46, 47, 48, 158
 Берзін, Р. 419
 Бернштейн, Едуард 40–42, 101, 111
 Бєдний, Дем'ян 358
 Бикова, Т. Б. 479, 484–485
 Білозерський, В. 221
 фон Бісмарк, Отто 35
 Блакитний (Елланський), В. (Еллан-Блакитний, В.) 264, 318, 429
 Блан, Луї 24
 Бланк, Ізраїль (Олександр Дмитрович) 42, 43
 Бланк, Мойша 43
 Бланкі, Жером 23, 73
 Блок, Олександр 83
 Блюхер, В. 480
 Бобинський, С. 473
 Богданов, В. 86
 Богуславський, М. 411
 Боженко, В. 310
 Болбочан, П. 291, 308
 Бонапарт, Наполеон 54, 79
 Бош, Є. 325
 Брежнев, Л. 145
 Бредов, М. 377
 Брук, С. І. 212
 Брусилов, О. 239, 482
 Брюханов, М. 174
 Бубнов, А. 180, 323, 326–327, 334, 336, 398, 401–403, 411–412, 425
 Будада 179
 Будников, В. П. 111
 Будаков, Володимир 67, 93, 129, 484–485
 Бурбони 79
 Бухарін, Микола (Бухарин Н. І.) 55–56, 58, 81,

- 136–137, 140–141, 145, 148–149, 152–153, 176, 180–181, 335, 361, 393, 434, 440, 449, 451, 475
- Буценко, П. 426
- Б'юкенен, Дж. 84
- Вагнер, Ю. 275
- Вайцзеккер, Рихард 43
- Валентинов (Вольський), В. 142
- Валіцький, Анджей 179
- Василенко, М. 275
- Василько, М. 283
- Ватт, Джеймс 73
- Вацетіс, І. 193, 206, 305, 306, 341, 372
- Вейган, М. 477
- Веселовський, С. 225, 238
- Вернадський, Володимир (Вернадский, Владимир) 155, 234
- Верстюк, В. 189, 190, 191, 193, 204, 213, 217, 234, 239, 263, 277–278, 292, 293, 301, 315, 316, 357, 361, 365, 370, 378, 379, 413, 442, 450, 469, 481, 486
- Верг, Ніколя 17, 91
- фон Вестфален, Женні 20
- Винниченко В. 60, 62, 185, 195, 223, 225, 228–230, 232–233, 237–238, 242–243, 245, 248, 250–251, 262–263, 265, 289–299, 301, 303–304, 309, 324, 409, 416, 419–421
- Віднянський, С. В. 288
- Віллах, А. 23
- Вільгельм II 46
- Вільсон, Вудро 276, 280–281, 284
- Вітик, С. 281
- Вітовський, Д. 285,
- Владіміров, М. 414, 419, 457, 482
- Волковинський В. М. 385
- Волкогонов, Д. 43, 46, 48–49, 66, 112
- Ворошилов, К. 307, 323, 334, 367, 370–371, 411
- Врангель, П. 60, 204, 372, 478–483, 485–486
- Вязлов, А. 216
- Габсбурги 77, 202
- Габсбург, Карл 281
- Галаган, Микола 224
- Галлер, Ю. 373
- Гамарник, Я. 326, 334
- Гамрецький, Ю. М. 255
- Ганжа, І. Х. 361
- Ганкевич, М. 284
- Гасенко, Ю. 263
- Гвоздьов, К. 86
- Гегель, Г. 20–21
- Гелей, С. 275
- Геллер, М. 111
- Гербель, С. 275, 290
- Гертлінг, Г. 268
- Гессен, Г. 83
- Гімпельсон, Єфім (Гимпельсон, Е. Г.) 158, 164–165, 171, 174
- Гітлер, Адольф 43
- Глинський, М. 228
- Гоббс, Томас 81
- Годнев, І. 96
- Голіцин, М. 85, 87
- Голубков, М. 323
- Голубович, В. 242, 248, 263, 265–266, 268, 270–271
- Голубович, С. 285
- Гопнер, Д. 319, 336, 358–359, 386
- Горбачевський, І. 283
- Горбачов, М. С. 17, 19, 165
- Горячев, Ю. В. 334
- Горький, М. 82, 132, 152, 166, 169, 223, 270
- Гофман, М. 263
- Грабський, В. 473
- Гренер, В. 270–272, 290
- Григор'єв, Н. 298, 370–372
- Гринько, Г. 412–414, 429
- Грошопф, Анна 43
- Грушевський, М. С. 60, 186, 195–196, 217–218, 220–225, 228, 231, 234, 238, 240–242, 249–250, 252, 257, 261, 265, 270–271, 273, 295, 309, 469
- Грюнштейн 485–486
- Гудзенко, П. П. 438, 444
- фон Гуйн, К. 285
- Гулак, М. 221
- Гунчак, Т. 312
- Гурвич, М. 351
- Гурко, В. 276
- Гутник, С. 275
- Гучков, О. 88–89, 96, 110

- Дан, Ф. 82–83, 98, 116
 Даниленко, В. М. 139
 Ден Сяопін 101
 Денікін, А. (Деникин, А. И.) 119–121, 198–199, 204, 273, 300–301, 304, 309–310, 320, 342–343, 360, 362, 365, 371–379, 384, 389, 397, 399, 408–410, 459, 464, 466, 478–479
 Дзержинський, Фелікс 161, 182, 335–337, 393, 401, 423, 430–432, 472–473, 475, 485
 Дзюба, О. М. 263
 Дибенко, П. 309–310, 357
 Дідро, Дені 23
 Дізраелі, Бенджамін 35
 фон Дітмар, Н. 276
 Дмовський, Р. 283
 Домбський, Я. 468
 Донцов, Д. 223
 Дорошенко, Д. 200, 216, 218, 222, 225, 248, 264, 275–276, 280
 Дорошко, Микола 329, 416
 Дробніс, Я. 334, 392–393, 401–403, 411–412, 426
 Дукельський, С. 484
 Дурново, П. 82–83, 99, 204
 Духонін, М. 262
 Дьяков 351
- Ейдеман, Р. 479–480
 Ейхгорн, Г. 269–271, 289
 Енгельс, Фрідріх 12, 15, 17, 20–31, 35–42, 50–51, 54–55, 70, 71, 278, 314
 Енгельс, Фрідріх (батько) 21–22
 Енно, Е. 276
 Епштейн (Яковлев), Я. 306, 313, 331, 333–334, 399–401, 409, 411, 424, 427
 Ерделі, І. 121
 Ермен, 22
 фон Ессен, Катерина 43
- Євдокимов, Г. 335
 Євдокимов, Ю. 430, 484
 Єгоров, О. 472, 474
 Єфіменко, Г. 319, 341, 346, 349, 352, 390, 399, 493
 Єфремов, І. 117
 Єфремов, С. 222, 225, 237–238, 290
 Єценко, В. 248
- Жарко, О. (П.) 197, 323–324, 393
 Железняков, А. 132
 Жуковский, О. 469
- Завадський, С. 275
 фон Зайдлер, Е. 280
 Закс, Б. 473
 Залізник, В. 223
 Залуцький, П. 100
 Зарецька, Таїсія 470
 Зарубін, О. 242, 248
 Зарудний, О. 117
 Засулич, В. 45
 Затонський, В. 246, 259–261, 306–307, 311, 323, 326–327, 334, 368, 398, 401–403, 405, 411–412, 414, 416, 424, 472
 Зелений (Терпило. Д.) 298, 368–370
 Земан, З. 111
 Зінківський, В. 275
 Зінов'єв, Г. 51, 115, 131, 151, 180, 255, 335, 393, 397, 410, 416, 439, 475
 Зорін, В. 390
- Іван IV (Іоанн Грозный) 47, 140
 Іванов, М. 87–88, 92
 Іванов, О. 333–334, 426
 Ільїн, В. – див. Ленін
 Іоанн Святий 15
- Йоффе, А. 390
- Кабузан, В. М. 209, 212
 Каледін, О. 120
 Калінін, М. 319, 335, 341, 359, 393, 417, 481
 Каменев, Л. 100, 102–103, 131, 180, 335–336, 342, 349, 357, 392, 394, 397, 408, 477, 481, 493–494
 Каменев С. 372, 467, 482
 Карахан, А. 307
 Карл І, Стюарт 77
 Карлсон, К. 430
 Карої, М. 287
 Карр Едвард (Карр Э. Х.) 62, 139, 162, 169
 Каррер д'Анкосс, Елен 49
 Карташов, О. 117
 Касьянов, Г. В. 139, 214–215
 Каутський, Карл 41–42, 51–52, 107, 179

- Качинський, В. 412, 416
Качкан, Ю. 229
Квазилуп, Т. 473
Квірінг, Е. 307, 323, 326–328, 334, 336, 351
Керенський Олександр (Керенский А. Ф) 60, 86, 95–97, 102, 110–111, 113, 115–120, 126, 128–129, 230–232, 235, 239–240, 242–243, 252
Керзон, Дж. 473–474, 476–477
Кірпічніков, Т. 85
Классон, Р. 49
Клемансо, Ж. 300, 376
Климуш, І. 288
Клочурак, С. 288
Ковалевський, М. 223, 225, 248
Ковалів, Л. 223
Коваль, М. В. 258, 294, 305, 379, 468
Козюра, Ф. 416
Кокошкін, Ф. 117–118, 131
Колокольцов, В. 275
Колчак, О. 320, 371, 376, 422
Колюгора, А. 416
Кон, Ф. 472–4743, 475
Конар, Ф. 472
Кондуфор, Ю. Ю. 349, 350
Коновалець, Є. 268, 285, 290, 297–298
Коновалов, О. 96
Конфуцій 179
Копернік, Микола 69
Корнілов А. 62, 109, 113, 117–12, 126, 128, 130, 204
Короленко, В. 234
Коростовець, І. 276
Корчинський, М. 219
Косик, В. 263
Косіор, С. 323, 326, 334, 368, 398, 411, 416, 424, 426–427
Костанді, Серафіма 18
Костенко, Г. 364
Костомаров, М. 221
Коцюбинський, Ю. 307
Котляр М. 199
Кравс, А. 375, 377
Крейсберг, І. 246, 326
Крестинський, М. 138, 335–336, 340–342, 392–394, 397, 404, 408, 439
Кривошеїн, О. 276
Крижанівський, Ф. 238
Криленко, М. 185, 262
Кримов, О. 121
Кромптон, Семюель 73–74
Кропоткін, П. 234
Крупська, Надія 18, 49
Кубійович, В. 208, 209
Кулик, І. 258
Куліш, П. 221
Кульчицький, Станіслав 32, 52–53, 62–63, 139, 149, 178, 197, 199–200, 203, 258, 294, 305, 308, 315, 321, 339, 341–342, 350, 358–359, 363–364, 367–368, 379, 385–386, 404, 410, 424, 438–439, 441, 445–446, 449, 452–453, 457–458, 462, 468, 471
Кун, Бела 482
Купрін, О. 46, 48, 223
Курносов, Ю. О. 258, 294, 305, 379, 468
Куровець, І. 285
Курський, Д. 475
Куртуа, Стефан 16–17
Кутєпов, О. 471
Кугутяк, М. 282
Кучабський, В. 274–275
фон Кюльман, Ріхард 111, 122
Ландау, С. 351–352
Лapidус, І. 405–407
Лапчинський, Г. 411, 424
Ларик 390
Лассаль, Ф. 35
Лафарг, П'єр 44
Лаціс, М. 337
Лебединцев, М. 323
Левитський, М. 263, 266, 280
Левицький Д. 298
Левицький, К. 282–283, 285
Левицький, Мих. 472
Ленін (Ульянов), Володимир Ілліч (В. Ільїн, Ів. Петров, К. Тулін, Н. Ленін) 10, 13, 16–18, 25, 42–62, 65–66, 69, 82, 98–107, 111–115, 119–126, 129–132, 134–162, 164–169, 171–173, 175–178, 180, 182–186, 192–193, 195–197, 202–206, 231, 235–236, 245–246, 253–255, 259–262, 278, 294, 303–304, 306–307, 311–314, 317, 320, 323–324, 327, 330, 332–333, 335–338, 340–348, 352, 357–359, 361,

- 363, 365, 370–372, 377, 381, 383–386, 389,
392, 394–398, 400–410, 412–413, 415–417,
422–423, 427, 429–432, 439–441, 444–445,
447, 449–461, 463, 466–467, 474–477, 482–
483, 485–486, 490–492, 494
- Ленін, Н. – див. Ленін (Ульянов)
- Леонтович, В. 225, 290
- Леопольд Баварський 263
- Лизогуб, Ф. 275, 290
- Лисенко, М. 223
- Лисяк-Рудницький, І. 207, 487
- Литвиненко, М. 323
- Литвин, Володимир 209, 273, 277, 283
- Литвин, М. 282
- Литвинович, К. 472
- Личков, Л. 213
- Лібер, М. 238–239
- Лібкнехт, Карл 24
- Лівицький, А. 468
- Лінд 306
- Літваков, М. 249
- Лозинський, М. 283, 286
- Лозицький, В. 327, 340, 372
- Лотоцький О. 219, 290
- Лукомський, О. 89, 92, 121
- Луначарський, А. 481
- Луценко, І. 225, 229, 272
- Любинський, М. 263, 266, 270, 280
- Любович, О. 419
- Любченко, П. 264, 429
- Людендорф, Е. 111, 271–272
- Людкевич, Станіслав 207
- Людовік XVI 78
- Львов, Г. 87, 89, 94, 96, 98, 108, 114, 116–117,
219, 231, 234–236, 241, 281
- Магідов, Б. 323
- Мазлах, С. 312–313, 318, 325
- Мазуренко, С. 309
- Мазуренко, Ю. 370
- Майзель 352
- Маймескулов, А. Н. 337
- Майстренко, І. 303
- Макаренко, А. 290
- Макарчук, С. 285
- Маклаков, В. 465, 475
- Малія (Маля), Мартін 24–25, 29–30, 57–58, 64,
67, 99, 139–140
- Малаянгович, П. 244–245
- Маннергейм, К. 202, 204–205, 376
- фон Мантойффель, Хассо 43
- Манцев, В. 430
- Мануйлов, О. 96
- Мануїльський, Д. 289, 309, 392–393, 398, 401,
403–404, 411–412, 414, 423, 441, 450
- Мао Цзедун 17
- Марголен, Жан-Луї 17
- Марков 352
- Маркс, Генріх 20
- Маркс, Карл 12, 15–17, 20–30, 36–40, 42, 44–45,
50–52, 54–55, 57, 64, 70–71, 75, 90, 141, 145, 278
- Мартов, Л. 44–45, 48, 51, 122
- Мартос, Б. 230, 237
- Мархлевський, Ю. 473, 475
- Махно, Нестор 196, 298, 357, 370–371, 378,
430, 481, 485–486
- Мацієвич, К. 290
- Мгеладзе 428
- Мельгунов, С. П. 483, 484
- Мельник, А. 298
- Мещеряков, В. 334, 336, 355–358, 360,
- Микитка, О. 379
- Микола II 61, 79, 82, 84–85, 87–90, 92, 204, 270
- Микола Миколайович (вел. князь) 89–90
- Миронов, Ф. 480
- Михайл Олександрович (вел. князь Михайл) 87–90
- Михайліченко, Г. 264, 295, 323
- Мишківський, Є. 286
- Мілюков, Павло (Мілюков П. Н.) 82, 94, 96,
98, 109–110, 190–191, 227, 276–277, 279
- Мілютін, В. 137, 158, 179
- Мінц, Ісаак (Мінц І.) 122, 268, 270
- Мірбах, В. 263, 289
- Міхновський, М. 195, 220, 225, 228–229
- Модель, Вальтер 43
- Модслі, Генрі 73
- Мойсей 15
- Молотов, В. 86, 100
- Мумм фон Шварценштейн, А. 270–272
- Муравйов, М. 200, 261
- Муралов, М. 379
- Муранов, М. 100, 102, 335, 349

- Набоков, В. 102
 Назарук, О. 285, 298
 Наленч, Д. 465
 Наленч, Т. 465
 Науменко, К. 282
 Некрасов, М. 96, 117, 240
 Некрич, А. 111
 Немоловський, І. 472
 Нерон 47
 Неронович, Є. 264
 Нечаєв, Сергій 157
 Нікітін, А. 351–352
 Нікітін, О. 117
 Ніковський, А. 216, 220, 222, 225, 238, 289–290
 Новосільський, І. М. 287
 Ногін, В. 158
 Нольде, Б. 241

 Оболенський, В. 447, 479
 Овчинніков 351
 Огієнко, І. 380
 Окулич, І. 182
 Олександр II 74
 Олександр III 42
 Олексій, царевич 88
 Олексій Михайлович, цар 241, 250
 Ольденбург, С. 117, 234
 Ольмінський, М. 421
 Омелянович-Павленко, М. 286, 380, 469
 Орджонікідзе, Г. 259–260
 Осадчий, М. 230
 Осецький, О. 290
 Осинський, Н. (Оболенський, В.) 447
 Оскіако, В. 373
 Остапенко, С. 266, 301
 Остедт, Анна 43
 Оуен, Р. 26

 Павленко, В. 229, 247
 Павло I 34
 Падеревський, І. 465
 Пайпс, Річард 111, 114, 120, 122–123, 128, 162, 166–168
 Панейко, В. 285
 Панне, Жан-Луї 17
 Пархоменко, О. 371

 Пачковский, Анджей 17
 Пеленський, Я. 273
 Переверзєв, П. 110
 Петен, А. 376
 Петлюра С. 60, 195, 203, 223, 228–229, 232, 237–238, 248, 268, 270, 288–292, 295–299, 301, 304, 309–310, 373–380, 410, 430, 458, 468–471, 478–479
 Петро I 35, 42, 74, 140, 241
 Петров, Ів. – див. Ленін (Ульянов)
 Петров-Водкін, Кузьма 99
 Петровський, Г. 323, 341, 367, 390, 393, 398, 401, 411–412, 414, 416–417, 427, 443, 489–490, 492
 Петрушевич, Є. 282–283, 285, 288, 373–375, 379
 Пешехонов, О. 110, 117
 Пиріг, Руслан 271, 272, 273, 275, 276, 290, 291
 Пирсон, Майкл 49
 Писарєв, П. 479
 Пілсудський, Ю. 202–205, 282, 300, 373–374, 378–379, 430, 458, 463–472, 474, 476
 Платтен, Ф. 377, 379
 Плеханов, Георгій 44–45, 47, 61, 107, 234, 314
 Подвойський, М. 114, 307, 323, 346, 352, 369, 374
 Полоз (Полозов), Михайло 142–143, 229, 263, 321–322
 Полтавець-Остряниця, І. 272
 Попик, С. Д. 287
 Попов, Павло 390–393, 395, 424
 Попович, М. 274
 Попович, О. 285–286
 Порш, М. 247–249, 258, 267, 298
 Потапов 351
 Потресов, О. 45
 Потульницький, В. 274
 Потьомкін, В. 419
 Преображенський, Є. 180, 361, 481
 Пресборк, Генрієтта 20
 Прокопович, В. 222, 225
 Прокопович, С. 117
 Протасов, А. 252
 Протопопов, О. 84
 Прудон, П'єр 20, 27–28
 Прухняк, Є. 473, 475
 Пуза, Є. 288
 П'ясти 203, 464
 П'ятаков, Юрій (Георгій) 142, 180, 182, 246.

- 248, 307, 308, 313, 326, 328, 334, 336, 338–339, 351–352, 425
- Радек, К. 330, 335, 467
- Раковський, Г. 314
- Раковський, Х. 289, 313–315, 317, 319–320, 323–324, 334–336, 338–339, 349, 351, 357, 360, 364, 367, 369, 370, 372, 385–387, 390, 392–394, 397–398, 401–402, 412–414, 424–427, 429, 441–443, 453, 457, 481, 488–490, 492–494
- Распутін, Г. 82, 84
- Рассел, Бертран 163–164
- Рафаель 72
- Рафаїл – *див.* Фарбман, Р.
- Рафес, М. 242, 428
- Ревуцький, А. 297
- Реєнт, О. 198, 285, 293, 298
- Рейнгольд, І. 367
- Репринцев, В. Ф. 263
- Ржепецький, А. 275
- Риков, Олексій 131, 158, 170
- Річицький, А. 416
- Ровнер, П. 334, 336
- Рогоза, О. 275
- фон Родбертус, Карл 24
- Родзянко, М. 84–85, 87–89, 94
- Родичев, Ф. 96, 131
- Рожков, М. 151–152
- Романови 90, 141, 254, 281
- Романчук, Ю. 283
- Романцов, В. О. 212
- Рошаль, С. 255
- Рубльов, О. С. 285, 293, 298
- Руте, А. 21
- Рузьський, М. 88–89
- Русаков, М. 323
- Русов, О. (Русов, А.) 213
- Русова, С. 225
- Руссо, Жан-Жак 168
- Рухимович 351
- Рябушинський, В. 276
- Рязанов, Д. 131, 179
- Савінков, Б. 119–120, 486
- Садовський, В. 237
- Сазонов, С. 465, 475
- Саква, Ричард 140
- Сапронов, Т. 426, 447
- Сарбей В. Г. 214
- Свердлов, Яків 332–333, 346–347, 352
- Свежинський, Ю. 282–283
- Севрюк, О. 223, 263, 266, 280
- де Сен-Сімон, К.-А. 26
- Сервис, Р. 49
- Сергєєв, Ф. (Артем) 307, 313, 364, 398, 405
- Серебряков, А. 335–336, 411
- Силницький, Франтишек 182
- Сичов 315–316
- Скляньський, Е. 341
- Скобелєв, М. 110, 117
- Скоропадський, Іван 274
- Скоропадський, Павло 60, 93, 177, 204–206, 268, 270–280, 284–285, 288–289, 291, 302, 328
- Скрипник, М. 306, 316, 323, 326–328, 339, 493
- Славинський, М. 219, 244, 290
- Слащов, Я. 378, 478
- Смидович, П. 180
- Смирнов, С. 447
- Смирнова, Анна 42
- Смілга, І. 335, 341, 482
- Смолій, В. 189
- Солдатенко, В. 273, 274, 413, 442
- Солженицын, А. І. 43
- Солуха, П. 277
- Сорокін, П. 19
- Сталін, Йосип (Джугашвілі) 9, 11, 17, 51, 59, 62, 100, 102, 114, 139, 148, 180, 182–185, 258, 306–307, 311, 321, 335–336, 338, 340–341, 349, 393, 397, 404, 408, 419, 426, 456–457, 466–467, 474, 475, 485, 491–492
- Старицька-Черняхівська, Л. 225
- Стасова, О. 335–336, 393
- Стасюк, М. 237–238
- Стахів, М. 273
- Стебницький, П. 290
- Стефанік, В. 283
- Стефенсон, Георг 73
- Стешенко, І. 225, 237–238
- Струве, П. 44
- Саблін, Ю. 309–310
- Савицький, С. 298

- Струмлі́н, С. 453
 Стучка, П. 335, 393
 Суковкін, М. 226
 Супруненко, Н. І. 361
 Суханов (Гіммер), Микола (Суханов Н. Н.) 108, 164
 Табачник, Д. В. 492
 Тараненко, К. 412
 Тарновський, М. 375, 379
 Тартаковський, М. 485
 Теодорович, І. 158
 Терещенко, М. 96, 110, 117, 239
 Терещенко, Ю. 274, 347, 348, 349, 352, 355, 360, 445
 Терлецький, Є. 412, 414, 416, 430
 Тиберій 47
 Тимченко, Ж. П. 255
 Тинченко, Я. 261
 Тиркова-Вільямс, О. 49
 Ткаченко, М. 225–226, 248, 266–267
 Томський, М. 335, 393
 Тойнбі, Арнольд (батько) 33, 70–71, 73, 75
 Тойнбі, Арнольд Джозеф (син) 14, 73
 Трір, Герсон 39
 Троцький, Лев (Троцький, Л. Д.) 45, 47, 56, 101–102, 114, 121–122, 138, 149–150, 157–158, 185–186, 199, 203, 261, 263–264, 266, 296, 300, 304, 308, 311, 314, 335–336, 341, 346, 369, 372, 379, 381, 392–393, 397, 408, 416, 439–441, 447–448, 459, 466, 472, 475–476, 480–482, 485, 489, 492
 Тулін, К. – див. Ленін (Ульянов)
 Тухачевський, М. 472–474, 476
 Тютюнник, Ю. 298, 375
 Удовиченко, О. І. 296, 375, 380
 Уелас, Герберт 13
 Ульянінов (Ульянін, Ульянов), Василій Микитович 42
 Ульянов, Володимир Ілліч – див. Ленін (Ульянов)
 Ульянов, Ілля Миколайович 42
 Ульянов, Микола 42
 Ульянов, Олександр 42
 Ульянова, Марія Олександрівна 42
 Уншліхт, Й. 473, 475
 Урицький, М. 131
 Урусов, С. 234
 Фарбман, Р. (Рафаїл) 334, 390, 393, 411, 425–426, 447
 Федак, С. 285
 Федишин, О. (Федюшин, О.) 274
 Федоровський, Н. 351
 Фейєрбах, Людвіг 22
 Фішер, Л. (Фишер, Л.) 43, 49
 Флінн, Марвін 9
 Фош, Фердинанд 475
 Фрайденберг 301
 Франц Йозеф (Габсбург) 82
 Фролов, М. О. 323, 428–431
 Фрумкін М. 349
 Фрунзе, М. 480–482, 484–486
 Фултон, Роберт 73
 Фур'є, Ш. 26
 ван Хаар, Єлизавета 21
 Хабалов, С. 85–86
 Халевський, О. 323
 Харгрівс, Джеймс 73
 Харечко, Т. 334, 336
 Харламов, С. 419
 Хасегава Т. 64
 Хікс, Джон 74
 Хмельницький, Богдан 77, 220, 228–229, 250
 Хмельницький, О. 321, 323, 331–334, 416
 Ходорович, Н. 220
 Хомишин, Г. 283
 Христофоров 483
 Христюк, П. 198, 220, 223, 230–231, 237, 241, 261, 292
 Цегельський, Л. 285, 298–299
 Цедербаум, Юлій (Л. Мартов) 44–45, 48, 51, 122
 Церетелі, І. (Церетели И. Г.) 109–110, 112, 132, 239, 241
 Цигикало, Л. 416
 Ціммерман, Л. 351
 Цюрупа, О. 173, 349
 Чайківський, Ю. 298
 Чайльа, Гордон 72
 Чернін, О. 263, 266, 280
 Чернов, В. 48, 108, 110, 117–118, 132, 234
 Черчилль, Вінстон 376

- Чехівський, В. 294, 301, 308–309
 Чечель, М. 219
 Чикаленко, Євген 206, 216, 225, 272
 Чичерін, Г. 308–309, 337, 359, 386, 466, 474–477, 493–494
 Чорний, С. М. 212
 Чубар, В. 352, 414, 419, 446, 449
 Чхеїдзе, М. 86, 95
 Шагінян, Марієтта 42
 Шаповал, М. 207, 208–209, 262, 265, 290, 292, 298, 309, 469
 Шаппер, К. 23
 Шаталіна, Є. П. 438
 Шахрай, В. 312–313, 318, 325
 Шварц, Ісаак (Семен) 392–393
 Швець, Ф. 289–290, 298–299, 301
 Шевченко, Т. 217–218, 221, 251, 318
 Шеклі, Роберт 9
 Шеломович, А. 351
 Шелонін 313, 320
 Шелухін, Сергій 261, 290
 Шептицький, А. 283
 Шингарьов, О. 96, 131
 Шинкар, М. 295
 Шитюк, М. 484
 Шкуро, А. 372
 Шліхтер, О. 307, 323, 346, 348, 350, 362
 Шляпніков, О. 100
 Шмельов, І. 484
 Шпраг, І. 225, 290
 Шпраг, М. 223, 238
 Штейн, М. Г. 43
 Штейнгель, Ф. 216
 Штернштейн, Яків 18
 Штурман, Д. 49
 Шубін, Олександр 28, 41
 Шульгин, О. 185, 225, 242, 276
 Шульгин, В. 82, 88–89
 Шумський, О. 295, 427, 429
 Шухевич, В. 285
 Щербачов, Д. 262
 Щорс, М. 306, 310, 376
 Щусь, О. Й. 255
 Юренєв, К. 86
 Юрійчук, Є. 260–261, 311, 366, 369
 Юркевич (Рибалка), Л. (Рыбалка, Л.) 192, 223
 Ягеллони 464
 Якір, Й. 372
 Яковлев, Олександр 17, 165,
 Яковлев, Я. (Епштейн) – див. Епштейн
 Якубова, Аполлінарія 49
 Ярошевич, А. 209–211
 Payne, R. 43
 Pipes, R. 43
 Procyk, Anna 376
 Reddaway, P. 43
 Sakwa Richard – див. Саква, Річард
 Schapiro, L. 43
 Zeman, Z. A. B. – див. Земаң, З.

Наукове видання

Станіслав Кульчицький

Червоний виклик.
Історія комунізму в Україні
від народження до його загибелі

Книга 1

Редактор: Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Верстка та дизайн: Микола Койдан

Підписано до друку 06.11.2013. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно Про
Умовн. друк. арк. 40,83. Облік.-видавн. арк. 30,59
Замовлення № 13-291.

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 13.01.2006

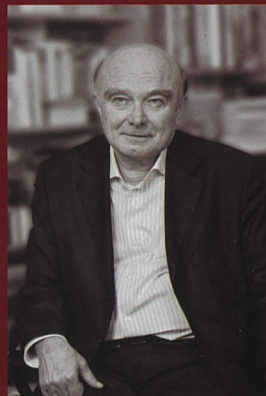
Віддруковано в ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8

Тел./факс: (044) 503-00-45

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2715 від 07.12.2006

Станіслав Кульчицький народився в Одесі (1937), закінчив історичний факультет Одеського університету ім. Мечнікова (1959). У 1960–1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР. Від 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України. Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988), лауреат Державної премії України (2001). У науковому доробку має понад дві тисячі друкованих праць з історії України XIX–XX ст. (монографії, розділи в колективних працях, підручники і посібники для вищої та середньої школи довідкові видання, статті тощо). Наукова школа – 29 кандидатів і 24 доктори наук.

Станіслав Кульчицький
ЧЕРВОНІЙ ВИКЛИК
Книга 1

TEMP
PORA

Станіслав Кульчицький
ЧЕРВОНІЙ ВИКЛИК
Книга 1

